

ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

III
ԽԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ
1957

9(47.995) 40386

3-24 Բայ ժողովրդի

պատմություն: Մաս.3.

52.654

հո 20/1	55
	348
	448
	348
	26

Հ Ա Յ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԶԵՌՆԱՐԿ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑԻ ՀԱՄԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.995)(075)

3-24

ՍՏՈՒԳԱՄ Է 1961 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թույլատրված է Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության
մինիստրության կողմից

Խմբագրությամբ

Ա. Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ ԵՎ Ա. Ն. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1957

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ
Գիտությունների ակադեմիայի Խմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշմամբ:**

ՉԵՌՆԱՐԿԸ ԳՐԵԼ ԵՆ՝

Առաջին զլուխը—պատմական գիտությունների բեկնածու Հ. Մ. ԷԼԶԻՐԵԿՅԱՆԸ, Երկրորդ և Երրորդ զլուխները—պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ, չորրորդ զլխի 1-ին և 2-րդ պարագրաֆները—պատմական գիտությունների բեկնածու Վ. Գ. ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆԸ, չորրորդ զլխի 3-րդ, 4-րդ և հինգերորդ զլխի 2-րդ պարագրաֆները—պատմական գիտությունների բեկնածու Հ. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԸ, հինգերորդ զլխի 1-ին, 3-րդ, 4-րդ պարագրաֆները և վեցերորդ զլուխը—պատմական գիտությունների բեկնածու Ե. Մ. ԽԱԼԵՅԱՆԸ, յոթերորդ զլուխը—պատմական գիտությունների բեկնածուներ Վ. Գ. ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆԸ, Հ. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԸ և Ե. Մ. ԽԱԼԵՅԱՆԸ, ութից տասնմեկերորդ զլուխները—պատմական գիտությունների բեկնածու Ա. Ն. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆԸ:

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ ССР

часть третья

Пособие для средних школ

(На армянском языке)

Под редакцией

А. М. АКОПЯНА И А. Н. МНАЦАКАНЯНА

Издательство АН

Армянской ССР

Ереван—1957

ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ (1917-1921)

ԴԼՈՒՅ Ի

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՌԵՎՈԼՅՈՒՑԻՅԱՆ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1917—1920)

1. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՌԵՎՈԼՅՈՒՑԻՅԱՆ
ԵՎ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԱՍՈՒՄ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիայի հաղթանակը:—Կոմունիստական պարտիայի իմաստուն ղեկավարությամբ Ռուսաստանի բանվոր դասակարգը, չքավոր գյուղացիության հետ դաշնակցած, 1917 թ. հոկտեմբերի 25 (նոյեմբերի 7)-ին տապալեց բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը և հաստատեց Սովետական իշխանություն: Նույն օրը Պետրոգրադում բացվեց Սովետների Համառուսական II համագումարը, որն իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Վ. Ի. Լենինի առաջարկով համագումարն ընդունեց Հաշտության և Հողի մասին պատմական դեկրետները: Համագումարը հաստատեց Սովետական կառավարության կազմը՝ Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի նախագահությամբ: 1917 թ. նոյեմբերի 2 (15)-ին ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը հրապարակեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների ղեկավարացիան», որն ազդարարում էր Սովետական իշխանության ազգային փաղաքականության հիմնական սկզբունքները:

Հաստատվելով սկզբում Ռուսաստանի կենտրոնական մարզերում, Սովետական իշխանությունը այնուհետև հաջթական երթով տարածվեց ամբողջ երկրում:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիան նոր դարաշրջան բացեց մարդկության պատմության մեջ: Այդ նոր դարաշրջանի էությունը բնորոշել է Վ. Ի. Լենինը. «Խալիտալիզմի և

նրա հետքերի ոչնչացումը, կոմունիստական հասարակարգի հիմքերի հաստատումը կազմում է համաշխարհային պատմութեան այժմ սկսված նոր դարաշրջանի բովանդակութունը»¹:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիան պրոլետարական ռեւոլյուցիաների և պրոլետարիատի դիկտատուրայի դարաշրջանի սկիզբը դրեց: Այդ ռեւոլյուցիան թուացրեց կապիտալիզմը մետրոպոլիաներում, խարխւեց իմպերիալիզմի հիմքերը գաղութներում և կախյալ երկրներում: Հոկտեմբերյան Մեծ ռեւոլյուցիայի ազդեցութեան տակ Եվրոպայի մի շարք երկրներում՝ Գերմանիայում, Հունգարիայում, Բուլղարիայում և այլ երկրներում տեղի ունեցան ռեւոլյուցիան մարտեր: Իմպերիալիզմի դեմ աղատագրական լայն շարժում ծավալվեց գաղութային և կախյալ երկրներում:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիան սկզբունքորեն տարբերվում է անցյալում տեղի ունեցած բոլոր ռեւոլյուցիաներից: Նախորդ ռեւոլյուցիաները չէին ոչնչացնում շահագործումը, այլ նրա մի ձևը փոխարինում էին մի ուրիշ ձևով, շահագործողների մի խմբի փոխարեն իշխանութեան գլուխ էին բարձրացնում շահագործողների մի ուրիշ խումբ:

Հաղթանակած Սովետական իշխանութունը համաժողովրդական սեփականութիւնն դարձրեց արտադրութեան միջոցները՝ գործարանները, հողը, երկաթուղին, բանկերը և հիմք դրեց նոր, սոցիալիստական հասարակարգի զարգացման, նյութական պայմաններ ստեղծեց ժողովրդի ունեւոր կյանքի համար: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի քաղաքական անսասան հենարանը հանդիսացավ բանվորների և գյուղացիների դաշինքը՝ բանվոր դասակարգի ղեկավարութեամբ:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիան ազատութիւն բերեց ցարական Ռուսաստանի բոլոր ճնշված ժողովուրդներին:

Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիայի արձագանքները Հայաստանում:— Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները, Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիայի հաղթանակը ընդունեցին մեծ խանդավառութեամբ: Բարձրում, Թիֆլիսում (Թբիլիսի), Երևանում, Ալեքսանդրապոլում (Լենինական) և մյուս քաղաքներում, ինչպես նաև գյուղական վայրերում, տեղի ունեցան բազմաթիվ միտինգներ ու ժողովներ, որտեղ աշխատավորները ողջունում էին Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիան: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիայի հաղթանակով ողբնշնչված,

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 491:

Անդրկովկասի բանվորները և գյուղացիները պայքարի դուրս եկան օովետական կարգեր հաստատելու համար:

Անդրկովկասում սովետական կարգեր հաստատելու համար ձգվող պայքարի ավանդարդում էր գտնվում Բաքվի հերոսական պրոլետարիատը: 1917 թ. հոկտեմբերի 31-ին Բաքվի Սովետը, կոմունիստների ղեկավարությամբ իրեն հայտարարեց Ռուսաստանի Սովետական Կառավարության կողմնակից և որոշում ընդունեց, որ տեղում իշխանությունը պետք է անցնի Բաքվի Սովետի ձեռքը:

1917 թ. նոյեմբերի վերջերին Երևանի կայազորի զինվորները, քաղաքի աշխատավորների հետ միասին, ցույցի դուրս եկան, պահանջելով ընդունել Ռուսաստանի Սովետական իշխանությունը: Զալալ-օղլու (այժմ Ստեփանավան) կայազորի և բնակիչների միացյալ միտինգը 1917 թ. նոյեմբերին ընդունում է հետևյալ բանաձևը. «Ամբողջ իշխանությունը պետք է անցնի բանվորների, գյուղացիների և զինվորների Սովետներին՝ ժողովրդի շահերի իսկական պաշտպանների ձեռքը: Ոչ մի հավատք կոնտրոկուլյուցիոն բուրժուազիային և համաձայնողականներին: Մենք մեր ողջույնն ենք հղում Պետրոգրադի կայազորին և պրոլետարիատին, որոնք կանգնած են ազատության և ռեկուլյուցիայի պաշտպանության դիրքերում»:

Մեծ աշխատանք ծավալեցին կոմունիստները նաև Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորների մեջ: Նրանց ազդեցությունն առանձնապես ուժեղ էր Սարիղամիշի կայազորում: Այդ ժամանակ այնտեղ եռանդուն գործունեություն էր ծավալել աննկուն բոլշևիկ Ստեփան Ալավերդյանը:

Զնայած էսեռների, մենշևիկների և դաշնակների բոլոր ջանքերին՝ իրենց ազդեցության տակ պահելու զինվորներին, վերջիններս անցան կոմունիստների կողմը: Կովկասյան ռազմաճակատի՝ Սարիղամիշում, Կարսում և Ալեքսանդրապոլում կանգնած զինվորներն իրենց միտինգներում և ժողովներում պահանջում էին Անդրկովկասում ևս հաստատել սովետական կարգեր: Այդ միտինգներն ու ժողովները արտահայտում էին ոչ միայն զինվորների, այլև Հայաստանի բոլոր աշխատավորների տրամադրությունը:

1917 թ. դեկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի կայազորի զինվորները, բանվորների հետ միասին գումարած իրենց բազմամարդ միտինգում ընդունած որոշման մեջ ասում են, որ նրանք ճանաչում են միայն ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի իշխանությունը: Բանաձևում ասված էր նաև, որ Անդրկովկասում ուրիշ իշխա-

նություն չի կարող կազմակերպվել, բացի Սովետականից: 1918 թ. հունվարին Սարիղամիշում տեղի ունեցած կայազորի ղինվորների միտինգում ընդունված բանաձևում ասված էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ոչ միայն խոսքով, այլև գործով ցույց տվեց, որ նա ցանկանում է ժողովրդին տալ հաշտության, գյուղացիներին՝ հող: «Մենք,— ասված է այնտեղ,— Սարիղամիշի կայազորի ղինվորներս, ջերմորեն ողջունում ենք ժողովրդական Կոմիսարների Սովետին ու մեզ հայտարարում ենք սովետական ռևոլյուցիոն բանակ, որը պատրաստ է բանվոր-գյուղացիական կառավարության առաջին իսկ կոչով հանդես գալ պաշտպանելու համար նրան և ռուսական ռևոլյուցիան»:

1917 թ. դեկտեմբերին Ռիֆլիսում կայացավ Կովկասյան բռնակի երկրորդ երկրային համագումարը, որն իր մեծամասնությամբ բոլշևիկյան էր: Համագումարը որոշեց ճանաչել միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը:

1918 թ. հունվարին Սարիղամիշում բոլշևիկների ղեկավարության մեջ կազմակերպվում է Ռադմա-ռևոլյուցիոն կոմիտե, որը Սարիղամիշում հայտարարում է Սովետական իշխանություն:

Սովետական իշխանության հաղթանակի համար ոտքի ելալ նաև աշխատավոր գյուղացիությունը: 1917 թ. վերջերին — 1918 թ. սկզբներին Լոռու մի շարք գյուղերում չքավոր գյուղացիները և բաւորակները հարձակվեցին կալվածատերերի վրա, փորձելով գրավել նրանց հողերը:

Սեանի շրջանի գյուղացիները, բանակից զորացրված ղինվորների հետ միացած, պայքարում էին սովետական կարգերի հաստատման համար: Գոմաձորի գյուղացիները կազմակերպել էին գյուղսովետ: Սեանում նույնպես գյուղացիները վանքապատկառ հողերը գրավելու փորձեր են անում, նույնիսկ գրավում են որոշ հողամասեր:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու համար մեղավոր պայքարում կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ գնալով կոփվում էր բանվորների և գյուղացիների դաշինքը:

1917 թ. դեկտեմբերին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը, Վ. Ի. Լենինի նախագահությամբ, քննելով Կովկասում ստեղծված դրությունը, Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ և Բաքվի Սովետի նախագահ Սո. Շահոյանին նշանակում է Կովկասի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար: Անցնելով իր պարտականությունների կատարմանը, Սո. Շա-

հումյանը դիմեց Կովկասի բանվորներին և գյուղացիներին, կոչ անելով նրանց՝ Սովետական իշխանություն հաստատել ամբողջ Կովկասում:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարության դեկրետը «Թուր- քահայաստանի» մասին:— Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդն ասլոբե իր պատմութեան ահաւոր էջերից մեկը: Արեւմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու նպատակով, թուրքական կառավարութեանը, գերմանական և անգլո-ամերիկեան իմպերիալիստների թուլութեամբ, նախապես մշակւած ծրագրով վարում էր արեւմտահայերին դադարեցնելու ոչնչացնելու քաղաքականութեան: Արեւմտեան Հայաստանից Անդրկովկաս կարողացան փախչել միայն մոտ 300 հազար հայ, որոնց մի մասը, Անդրկովկասում ծագած պարենային դժւարութեանների պատճառով, անցավ Ռուսաստան:

Սովետական Ռուսաստանում ապրող տարբեր ազգութեանների յաշխատավորներին Սովետական իշխանութեան շուրջը համախմբելու նպատակով, Ազգութեանների Գործերի Ժողովրդական Կոմիտարիատում ստեղծւեցին ազգային կոմիտարիատներ և բաժիններ: Կազմակերպւեց նաեւ Հայկական Գործերի Կոմիտարիատ, որի ղեկին անցավ սովետական պետական գործիչ Վ. Աւանեսովը, իսկ նրա տեղակալ նշանակւեց բանաստեղծ Վ. Տերչանը: 1918 թ. հունվարից Հայկական Գործերի Կոմիտարիատը ծավալեց իր գործունեութեանը: Նա մեծ աշխատանք կատարեց Ռուսաստան անցած արեւմտահայերի և ընդհանրապես Ռուսաստանում ապրող հայ աշխատավորների մեջ, համախմբելով նրանց Սովետական իշխանութեան շուրջը: Կոմիտարիատի օրգան «Կոմունիստ» թերթը, որը հրատարակւում էր Մոսկվայում հայերեն լեզւով, մերկացնում էր դաշնակեցների կոնտրոպոզութեան քաղաքականութեանը, պարզաբանում էր, որ իմպերիալիստական դիշատիչների լծից հայ ժողովրդի ազատագրումը հնարավոր է միայն Հայաստանում Սովետական իշխանութեան հաստատելով:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարութեանը մեծ հոգատարութեան էր ցույց տալիս Ռուսաստան անցած արեւմտահայ գաղթականութեանը, նրանց տրամադրելով դրամ, մանուֆակտուրա, դեղորայք և այլն: Հայկական Գործերի Կոմիտարիատը Սովետական Ռուսաստանի կառավարութեան տրամադրած միջոցներով բաց էր անում դպրոցներ, մանկատներ, հանրակացարաններ, հոգ էր տանում դաղթականների կարիքների մասին:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարութեանը 1917 թ. դեկ-

տեմբերի 31-ին (1918 թ. հունվարի 13-ին) հրապարակեց դեկրետ «Թուրքահայաստանի մասին»: Այդ դեկրետով Սովետական կառավարությունը որոշեց «Թուրքահայաստանից» դուրս հանել ռուսական զորքերը, որոնք այնտեղ էին մտել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Սովետական կառավարությունը արևմտահայերին տալիս էր ազատ ինքնորոշման, ընդհուպ մինչև կատարյալ անկախության լիակատար իրավունք: Այդ իրավունքը լրիվ օգտագործելու համար դեկրետով անհրաժեշտ էր համարվում իրականացնել մի շարք նախնական երաշխիքներ, ինչպես, օրինակ, Թուրքական և ռուսական զորքերի հեռացումը Արևմտյան Հայաստանից, հայկական ժողովրդական միլիցիայի կազմակերպումը՝ բնակիչների անձը և գույքը ապահովելու համար, փախստական և տարագիր, ինչպես և առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի խորքերն աքսորված հայերի վերադարձը Արևմտյան Հայաստան և այլն: Այդ դեկրետի առթիվ հրապարակած իր «Թուրքահայաստանի» մասին հոդվածում Ի. Վ. Ստալինը գրել է. «Այժմ պարզ է ամենքի համար, որ Ռուսաստանի ժողովուրդների բախտը, իսկ առանձնապես հայ ժողովրդի բախտը, սերտորեն կապված է Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի բախտի հետ»¹:

Հայ ժողովուրդը տեսավ, որ միայն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն է վարում ճնշված ժողովուրդներին իմպերիալիզմի լծից ազատագրելու քաղաքականություն: Հայ ժողովուրդը մեծ գոհունակությամբ ընդունեց այդ դեկրետը: Սակայն, մի կողմից գերմանա-թուրքական և անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների հարձակումը Սովետական Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի վրա և, մյուս կողմից, Անդրկովկասի բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների պայքարը Սովետական Ռուսաստանի դեմ և Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից, արգելակեցին այդ դեկրետի իրականացումը:

Հակասովետական կռաւիցիան Անդրկովկասում:— Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո Անդրկովկասի իշխող դասակարգերը և նրանց կոնտրռևոլյուցիոն պարտիաները ստեղծեցին հակասովետական կռաւիցիա՝ Սովետական Ռուսաստանի և երկրամասում ծավալվող ռևոլյուցիոն շարժումների դեմ պայքարելու համար: Այդ հակասովետական կռաւիցիան, որի մեջ ղեկավար դեր էին խաղում վրաց մենշևիկները, Անդրկովկասն անջատեց Սովետական

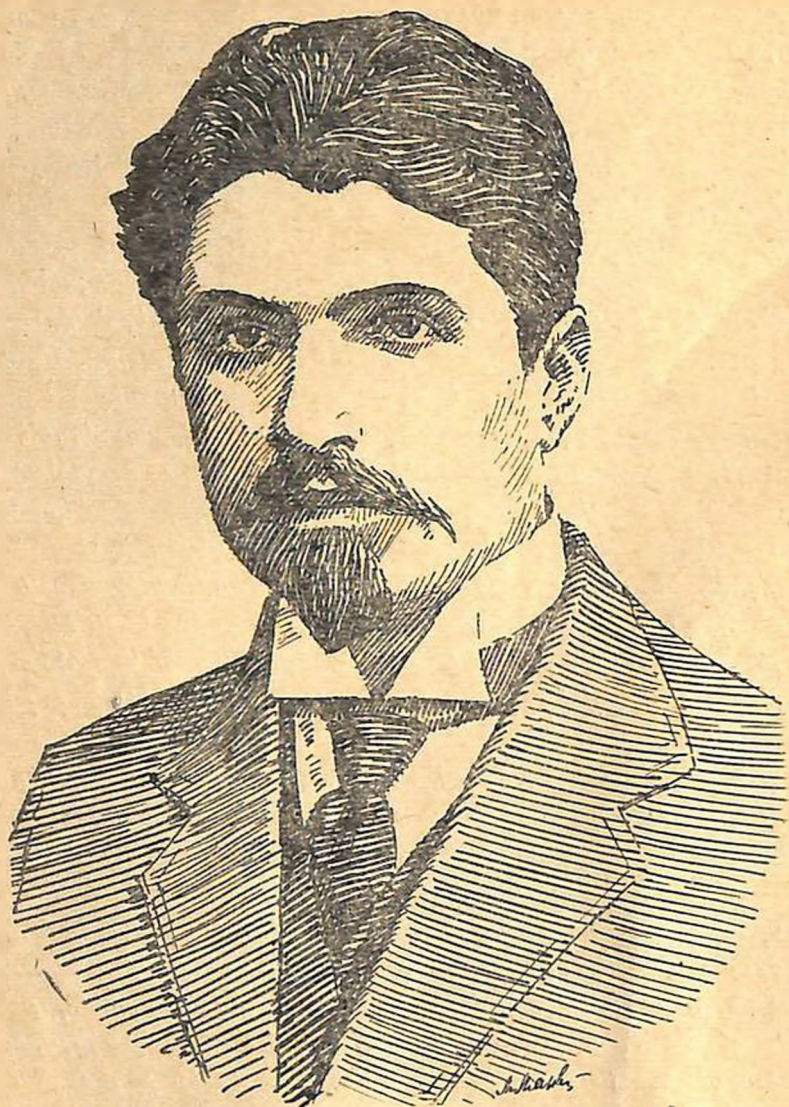
¹ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. 4, էջ 31:

Ռուսաստանից: 1917 թ. նոյեմբերի 15 (28)-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը, իսկ 1918 թ. փետրվարի 10 (23)-ին՝ նրան փոխարինեց Անդրկովկասյան Սեյմը: Բուրժուա-նացիոնալիստական սլարտիանների ներկայացուցիչներից կազմված այդ հակաժողովրդական բլոկը ստեղծվեց օտարերկրյա իմպերիալիստների թելադրանքով և նրանց կողմից օգտագործվում էր ռևոլյուցիայի դեմ ուղադարձելու համար: Դեռ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից առաջ Անդրկովկասյան կոնտրռևոլյուցիոն սլարտիաներն ըստեղծել էին բուրժուական «ազգային խորհուրդներ»՝ վրացական, հայկական և ադրբեջանական, որոնք Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո կազմակերպվում էին «ազգային ղորամասեր»՝ Անդրկովկասի իշխող դասակարգերի դիկտատուրան ամրապնդելու համար:

Անդրկովկասյան հակասովետական կռաւիցիան զինված սլարտի մեջ մտավ Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Այդ կռաւիցիան պատան ռեսպրեսիանների դիմեց Անդրկովկասի բանվորների ու գյուղացիների նկատմամբ: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը և սեյմը զենքի ուժով ճնշում էին բանվորների և գյուղացիների ռևոլյուցիոն էլույթները, բանտարկում և գնդակահարում էին Կոմունիստական սլարտիայի ակտիվ գործիչներին, փակում էին բուլճարիկյան թերթերը:

Օտարերկրյա իմպերիալիստների թելադրանքով Անդրկովկասի հակասովետական կռաւիցիան 1918 թ. հունվարին Շամխոր կայարանում կազմակերպեց հրեշավոր ոճրագործութուն: Անդրկովկասյան Սեյմի կարգադրությամբ մուսավաթական զինված բանդաները զաղանաբար գնդակոծեցին Կովկասյան ռազմաճակատից Հյուսիսային Կովկաս վերադարձող հազարավոր ռուս ռևոլյուցիոն զինվորներ: 1918 թ. փետրվարին Բիֆլիսում, Ալեքսանդրյան այգում, գնդակոծվեց աշխատավորների խաղաղ միտինգը, որը կոմունիստների ղեկավարությամբ հավաքվել էր իր բողոքը հայտնելու Անդրկովկասյան հակասովետական կռաւիցիայի վարած կոնտրռևոլյուցիոն քաղաքականության դեմ: Այդ ոճրագործությունները մեծ վայրույթ ու բողոք առաջացրին Անդրկովկասի աշխատավորների մեջ:

Սովետական իշխանության հաստատումը Բաքվում և ճրալայում:— Բաքվի սրտեւտարիատը, Կոմունիստական սլարտիայի ղեկավարությամբ, 1918 թ. մարտին հաղթանակ տարավ մուսավաթա-խանական կոնտրռևոլյուցիոն ուժերի դեմ: Այդ հաղթանակի շնորհիվ Բաքվի Սովետը զարձակ իշխանության լիակատար տերը քաղաքում և նրա շրջակայքում:

Ստեփան Շահումյան

1918 թ. ապրիլի 25-ին Բաքվի Սովետը ընտրեց Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետ, որի կազմի մեջ մտան Ստ. Շահումյանը, Մ. Ազիզբեկովը, Ա. Զախարիձեն և ուրիշները։ Սովետի նախագահ և Արտաքին Գործերի Կոմիսար ընտրվեց Ստ. Շահումյանը։ Սովետական իշխանությունը Բաքվում բարձր պահեց սոցիալիստական ռեուլյուցիայի, ամբողջ Անդրկովկասում Սովետական իշխանություն հաստատելու դրոշը։

Բաքվի ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը Բաքվում և Ադրբեջանի մի շարք շրջաններում լիկվիդացրեց հին բուրժուա-կալվածատիրական պետական ապարատը, ստեղծեց սովետական պետական օրգաններ, ազգայնացրեց բանկերը, նավթային և ձկան արդյունաբերությունը, Կասպյան առևտրական նավատորմը և այլն:

Բաքվի Կոմունայի այդ սոցիալ-քաղաքական միջոցառումները կարևոր նշանակություն ունեցան ինչպես ամբողջ երկրամասի, այնպես էլ Հայաստանի աշխատավորների ռևոլյուցիոն պայքարի համար:

Գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների ինտերվենցիան Անդրկովկասում:— 1918 թ. հունվարին թուրքական զորքերը հարձակման անցան Կովկասյան ռազմաճակատում: Անդրկովկասյան հակասովետական կոալիցիան չէր, որ պիտի պաշտպաներ Անդրկովկասը օտարերկրյա զավթիչներից: Ընդհակառակը, օտարերկրյա ինտերվենտների օգնությամբ նա կամենում էր ճնշել Անդրկովկասի բանվորներին և դյուղացիներին, որոնք պայքարում էին Սովետական իշխանության հաղթանակի համար: 1918 թ. ապրիլին թուրքական զորքերը մտան Անդրկովկաս և գրավեցին Բաթումն ու Կարսը: Գերմանա-թուրքական օկուպանտների օգնությամբ Սովետական իշխանության հաստատումը Անդրկովկասում կանխելու նպատակով, սեյմը նույն թվականի ապրիլի 22-ին Անդրկովկասը հայտարարեց «անկախ»: Անդրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ հակասովետական կոալիցիայի այդ դավաճանական քայլը գերմանա-թուրքական իմպերիալիստները օգտագործեցին իրենց արշավն Անդրկովկասի վրա շարունակելու համար: Անդրկովկասի ժողովուրդները, դրանց թվում և հայ ժողովուրդը, դեմ էին այդ հակաժողովրդական քայլին, նրանք գիտակցում էին, որ զրկվելով Սովետական Ռուսաստանի օգնությունից, պիտի ընկնեն իմպերիալիստական պետությունների լծի տակ: Անդրկովկասի աշխատավորներն իրենց բուն բողոքը հայտնեցին հակասովետական կոալիցիայի այդ քայլի դեմ և, Բաքվում հաղթանակած Սովետական իշխանության գլխավորությամբ, ուժեղացրին պայքարը օտարերկրյա զավթիչների և անդրկովկասյան կոնտրռևոլյուցիոն ուժերի դեմ՝ հանուն Սովետական իշխանության հաղթանակի ամբողջ Անդրկովկասում:

1918 թ. մայիսին թուրքերը շարունակեցին հարձակումը Հայաստանի վրա, իրենց զորքերը Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա գծով Խրան, անգլիացիների դեմ փոխադրելու պատրվակի տակ: Մայիսի

15-ին նրանք գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Ալեքսանդրապոլը հե-
նակեալ դարձնելով, թուրքական զորքերը մի կողմից շարժվեցին
դեպի Երևան, մյուս կողմից՝ դեպի Ղարաքիլիսա (այժմ Կիրովա-
կան), նպատակ ունենալով Ղազախով անցնել Ադրբեջան՝ Սովե-
տական Բաքվի վրա հարձակվելու համար: Հայ ժողովրդի համար
ստեղծված այդ բացառիկ ծանր օրերին, հակառակ դաշնակնե-
րի կոնտրոնկոլուցիոն-կապիտուլյանտական քաղաքականության,
1918 թ. մայիսի վերջերին Ղարաքիլիսայի և Սարգարաբադի մոտ
Հայաստանի աշխատավորները հերոսական դիմադրություն ցույց
տվեցին թուրքական զորքերին: Ղարաքիլիսայի մոտ բանվորների
և գյուղացիների զինված ջոկատները մայիսի վերջերին երեք օր
համառ մարտեր էին մղում թուրքական բանակի գերակշռող ուժե-
րի դեմ: Նույն օրերին Սարգարաբադի մոտ ճակատամարտ տեղի
ունեցավ էջմիածնի և Երևանի վրա հարձակվող թուրքական զոր-
քերի դեմ: Այդ ճակատամարտում թուրքական բանդաները հակա-
հարված ստանալով, ետ շարժվեցին:

Թուրքական զավթիչները իրենց գրաված վայրերում բարբա-
րոսաբար կոտորում էին հայ բնակչությանը և հափշտակում նրա
գույքը: Միայն Ալեքսանդրապոլում և նրա շրջակա գյուղերում
սպանվածների թիվը տասնյակ հազարների էր հասնում:

Ամբողջ Անդրկովկասը հեշտությամբ նվաճելու և նրա ժողո-
վուրդներին ստրկացնելու ու կոտորելու նպատակով գերմանա-
թուրքական իմպերիալիստները իրենց գործակալներից՝ մենշևիկ-
ներից, մուսավաթականներից և դաշնակներից Անդրկովկասում
ստեղծեցին բուրժուա-նացիոնալիստական կոնտրոնկոլուցիոն երեք
կառավարություն: 1918 թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան սեյմն
իրեն ցրված հայտարարեց, և նրա փոխարեն գերմանա-թուրքա-
կան զավթիչների օգնությամբ, իշխանության գլուխ անցան դաշ-
նակները՝ Հայաստանում, մենշևիկները՝ Վրաստանում և մուսավա-
թականները՝ Գյանջալում (այժմ Կիրովաբադ):

1918 թ. հունիսին դաշնակների գլխավորած, այսպես կոչված,
հայկական «ազդային խորհրդի» և թուրքական կառավարության
միջև հաշտության պայմանագիր կնքվեց Բաթումում: Այդ պայմա-
նագրով Թուրքիային տրվեց Սուրմալուի գավառն ու Ալեքսանդրա-
պոլի, էջմիածնի և Երևանի գավառների մի մասը: Դրանով դաշ-
նակները մի նոր դավաճանական գործարք կատարեցին հայ ժողո-
վրդի դեմ: Թուրքական զավթիչների հետ միասին դաշնակները
ձգտում էին ճնշել Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների
ռևոլյուցիոն պայքարը:

Այս բոլորից հետո գերմանա-թուրքական զավթիչներն անցան իրենց հիմնական խնդրի իրականացմանը՝ Սովետական Բաքվի վրա հարձակվելուն։ Բաքվի կոմունայի դեմ էին պայքարում նաև անդրկովկասյան կոնտրռեւոլյուցիոն ուժերը։ Բաքվի վրա հարձակման էին պատրաստվում այդ ժամանակ նաև անգլիական իմպերիալիստները Բրանից։

Գերմանա-թուրքական և անգլիական ինտերվենտների ճնշման տակ, նրանց ստոր գործակալներ էսեռների, մենշևիկների, զաշենկների և մուսավաթականների քայքայիչ աշխատանքի հետևանքով, Սովետական իշխանությունը Բաքվում 1918 թ. հուլիսի 31-ին ընկավ։ Ինտերվենտները էսեռա-մենշևիկյան մատնիչների օգնությամբ ձերբակալեցին Բաքվի կոմունայի ղեկավարներին։ Անգլիական իմպերիալիստները 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին Անդրկասսոյան ավազուտներում զնդակահարեցին Բաքվի 26 կոմիսարներին՝ Ստ. Շահումյանին, Մ. Ազիզբեկովին, Ա. Զաիրիձեին, Ի. Ֆիոլիտովին, Գ. Կորզանովին և մյուսներին։

Հայաստանի և Անդրկովկասի օկուպացիան անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների կողմից։— 1918 թ. նոյեմբերին գերմանա-թուրքական օկուպանտները ստիպված եղան թողնել Անդրկովկասը և Հայաստանը՝ մի կողմից գերմանա-թուրքական զավթիչների դեմ Անդրկովկասի ժողովուրդների մղած հերոսական պայքարի, մյուս կողմից առաջին համաշխարհային պատերազմում գերմանական կռալիցիայի պարտության հետևանքով։ Սակայն գերմանա-թուրքական զավթիչներին փոխարինեցին ամերիկյան, անգլիական և ֆրանսիական զավթիչները, որոնք հաղթանակ էին տարել գերմանա-թուրքական կռալիցիայի դեմ։

Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի բոլոժուա-նացիոնալիստական կառավարությունները այժմ ծառայության անցան անգլո-ամերիկյան-ֆրանսիական իմպերիալիստներին՝ որպես նրանց հյուկամակատարը։ Անգլո-ամերիկյան ու ֆրանսիական իմպերիալիստները, օգտագործելով անդրկովկասյան կոնտրռեւոլյուցիոն կառավարություններին, Անդրկովկասը դարձրին Սովետական Ռուսաստանի դեմ ուղղված պայքարի պլանցդարմ։

Դաշնակների կառավարության հակաժողովրդական քաղաքականությունը։— Դաշնակների կառավարությունը հյուկերպով կատարում էր իմպերիալիստական պետությունների կամքը։ Գերմանա-թուրքական օկուպացիայի ժամանակ նա հանդիսացավ գերմանա-թուրքական իմպերիալիստների սպասարկուն, իսկ գերմանական

կողալիցիայի պարտությունից հետո՝ Անտանտայի պետությունների, գլխավորապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և անգլիական իմպերիալիստների կամակատարը, 1919 թվականին մեկը մյուսի հետևից Հայաստան են ժամանում ամերիկյան և անգլիական քաղաքական ու ղինվորական ներկայացուցիչներ: ԱՄՆ-ը Հայաստանում հիմնում է Մերձավոր Արևելքի օգնության կոմիտեի բաժանմունք, որը հանդես էր գալիս Հայաստանին օգնելու քողի տակ: Իրականում ամերիկյան դավթիչները նպատակ ունեին Հայաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում ճնշել ռեոլյուցիոն շարժումները, երկրամասը դարձնել պաշարի բազա ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի, միաժամանակ Հայաստանը և ամբողջ Անդրկովկասը դարձնել ամերիկյան դադուկ:

Անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստները Հայաստանում հաստատել էին գաղութային ռեժիմ: Նրանք ունեին իրենց ոստիկանությունը, բանտերը և դաշնակների հետ միասին, դատաստան էին տեսնում կոմունիստների ու Սովետական իշխանության հաստատման համար պայքարող բանվորների ու գյուղացիների հետ:

Օկուպանտները կողոպտում էին հայ ժողովրդին: Հայաստանի բնակչությունը շարունակ բողոքում էր ամերիկացիների կամայականությունների դեմ: Բնակչությունը բողոքում էր, որ ամերիկյան «օգնության կոմիտեի» ներկայացուցիչները բռնադրավում են անասունները և բնակչության վերջին կենսամթերքը:

Որպես Սովետական Ռուսաստանի դիմադրող թշնամիներ, դաշնակները Հոկտեմբերյան ռեոլյուցիայից անմիջապես հետո, անդրկովկասյան մյուս կոնսրուկտիվներն պարտիանների հետ միասին, պայքարի էին դուրս եկել Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների ղեկավարությամբ նրանք մասնակցեցին Անտանտայի կողմից Սովետական Ռուսաստանի դեմ կազմակերպված ինտերվենցիային: Դաշնակները կապեր հաստատեցին ռուսական կոնսրուկտիվներն ուժերի պարագլուխներ՝ դեներալներ Կոլչակի, Դենիկինի, Վրանգելի հետ:

Օտարերկրյա օկուպանտների և նրանց գործակալների՝ մենշեիկների, դաշնակների ու մուսավաթականների օրոք ազգային-եթնականությունն Անդրկովկասում շտեմնված շավերի հասավ: Հետևելով «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականության, գերմանա-թուրքական և ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստները, Անդրկովկասում հրահրում էին ազգամիջյան ընդհարումներ, այդ ընդհարումներն օգտագործելով իրենց դավթողական նպատակների համար: Այսպես, օրինակ, ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստ-

ները, օգտվելով դաշնականների և մենշևիկների միջև մղվող ազգամիջյան կռիվը, 1919 թ. սկզբին Լոռին հայտարարեցին «չեզոք գոտի», որտեղ իշխանությունը հանձնեցին անգլիական մի զնդապետի: «Չեզոք գոտում» անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները սահմանեցին իրենց օրենքները:

Դաշնականների կառավարությունը նացիոնալիստական քաղաքականություն էր վարում Հայաստանում ապրող ազրբեջանական բնակչության և ուրիշ ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ, կազմակերպում էր ջարդեր, կոլոսպուտներ և տեղահանում նրանց դարավոր բնակավայրերից: Այդպիսի քաղաքականություն էին վարում մուսավաթականները՝ Ազրբեջանում, մենշևիկները՝ Վրաստանում:

Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները և առաջավոր ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներն իրենց ղայրույթն էին հայտնում դաշնականների այդ շովինիստական քաղաքականության դեմ, եզրայրաբար աջակցում էին ազգային փոքրամասնություններին և նրանց հետ միասին, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, պայքարում էին դաշնականների դեմ:

Երկրի տնտեսական անկումը:— Դեռևս առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայաստանի տնտեսությունը սկսել էր քայքայվել, իսկ օտարերկրյա օկուպանտների և դաշնականների տիրապետության ժամանակ այդ քայքայումը հասավ ծայրահեղ աստիճանի:

Եթե Հայաստանի ներկա տերիտորիայում 1913 թ. ամբողջ ցանքատարածությունը եղել էր 345,7 հազար հեկտար, ապա 1919 թ. կրճատվել, հասել էր 82,7 հազար հեկտարի: Հացահատիկային ցանքերի տարածությունը պակասել էր երեք անգամ: Խիստ ընկել էր բերքատվությունը: Տեխնիկական կուլտուրաների, հատկապես բամբակի մշակությունը բոլորովին կանգ էր առել: Քայքայվել էր ոռոգման սխեմները:

Դեռ փետրվարյան ռևոլյուցիայից հետո հողազուրկ և սակավահող գյուղացիները, ինչպես ամբողջ Ռուսաստանում, այնպես էլ Հայաստանում, պայքար էին մղում հողի համար: Այդ պայքարը Հայաստանում նոր թափ ստացավ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո: Դյուղացիությանը մոլորեցնելու, նրան Սովետական իշխանության հաստատման համար մղվող պայքարից հեռու պահելու նպատակով դաշնականները կեղծ խոստումներ էին անում գյուղացիությանը հող տալու մասին: Սակայն հավատարիմ իրենց հակաօղորդական քաղաքականությանը, դաշնականներն ամբողջովին

անձեռնմխելի թողին կալվածատիրական և վանքապատկան հողերը: Ավելին, դաշնականների օգնությամբ կուլակները զավթեցին աշխատավոր գյուղացիությանը պատկանող հողի շնչին պատառիկները: Աշխատավոր գյուղացին զրկվում էր ասլուտատի վերջին միջոցներից:

Ծայրահեղ քայքայման հասան արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Հումքի և վառելանյութի բացակայության, ինչպես և սարքավորման փշանալու հետևանքով շարքից դուրս եկավ եղած ձեռնարկությունների մեծ մասը, իսկ մնացածն աշխատում էր անկանոն: Բանվորների տնտեսական և իրավական դրությունը շատ ծանր էր: Նրանք աշխատում էին օրական 14—16 ժամ, ստանում էին շնչին աշխատավարձ և ենթարկվում ամենադաժան հարստահարման: Նրկրում օր-օրի վրա աճում էր գործազրկությունը և սպեկուլյացիան: Արագության արժեքազրկվում էին թղթե դրամանիշները և բարձրանում ապրանքների գները: Այդ բոլորն ավելի էր վատթարացնում բանվորների և բոլոր աշխատավորների վիճակը:

Տնտեսական կյանքի լիակատար քայքայումը հասցրեց սովի, որն ընդունեց հրեշավոր չափեր: Սովից և համաճարակ հիվանդություններից ամեն օր հազարավոր մարդիկ էին մահանում: 1919 թ. Հայաստանի բնակչության յուրաքանչյուր հազար մարդուն ծնվում էր 8,7, իսկ մահանում 204,2 մարդ, այսինքն՝ բնակչության նվազումը հազարին հասնում էր 195,5 մարդու:

Այդ աղետալի օրերին Հայաստանի բնակչությունն ահաբեկված էր բազմաթիվ զինված պորտաբույծների՝ մաուզերիստական խմբերի կողմից, որոնք կողոպտելով ժողովրդին, ապրում էին նրա հաշվին: Դաշնակցական պաշտոնյաները, սկսած մինիստրներից և վերջացրած գյուղական տանուտերերով, կատարում էին անօրինակ տնտեսություններ և բռնություններ, հափշտակում ժողովրդական հարստությունը: Դաշնակները և նրանց ամերիկա-անգլիական տերերը երկիրը վերածեցին ավերակի, իսկ ժողովրդին հասցրին կործանման դուռը: Դաշնակների օրով,— գրել է Ա. Ի. Միկոյանը,— «Հայաստանը որբերի երկիր էր, արցունքի երկիր, աղքատության ու վայրենի կամայականության երկիր»:

Հայ ժողովուրդն իր ազատագրումը Սովետական իշխանության հաստատման մեջ էր տեսնում: Նրա լավագույն բարեկամներից մեկը՝ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն 1918 թ. հոկտեմբերին Անդրկովկասի դրության մասին Վ. Ի. Լենինին ուղարկած իր հեռագրում գրում էր, որ Հայաստանի դրությունը ողբերգական է, որ Նրեանի նահանգի փոքրիկ կտորի վրա կուտակվել են մեծ թվով գաղթականներ,

որոնք մասսայաբար կոտորվում են սովից ու հիվանդություններից, Թուրքերը օկուպացրած գավառներում ոչնչացրել էին բնակչության կեսը: Հայ Ժողովուրդը անհամբերությամբ օգնություն էր սպասում Սովետական Ռուսաստանից:

Ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների և դաշնակների երկու և կես տարվա արյունոտ տիրապետությունը հայ ժողովրդի սլատմության ամենամռայլ էջերից մեկն էր:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԿՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՄԱՐ 1918—1920 ԹԹ.

Ռեալությունը շարժումները Հայաստանում 1918—1920 թթ.:— Հայաստանի բանվորներն ու դյուղացիները, շնայած ամերիկա-անգլիական օկուպանտների և դաշնակների դաժան հալածանքներին, չդադարեցրին իրենց պայքարը Սովետական իշխանություն հաստատելու համար: Այդ պայքարը կազմակերպում և ղեկավարում էր Կոմունիստական պարտիան:

1918 թ. երկրորդ կեսին Հայաստանում տեղի ունեցան մի շարք ռեալություն ելույթներ դաշնակների և նրանց իմպերիալիստական տերերի դեմ: Նույն թվականի սեպտեմբերին Երևանում աշխատավորների մեծ ցույց տեղի ունեցավ դաշնակների հակա-ժողովրդական քաղաքականության դեմ: Ցուցարարներին ցրելու համար դաշնակները դիմեցին զինված ուժի օգնության: Նույն թվականի հոկտեմբերին նոր Բայազետի գավառում զինված ընդհարում տեղի ունեցավ նորադուղ ու Ղլաղ գյուղերի բնակչության և տեղական դաշնակցական իշխանությունների միջև, որի հետևանքով սպանվեցին և վիրավորվեցին մի քանի դյուղացի: Հակառակառնության ելույթներ տեղի ունեցան նաև Ասպարանում, Զանգեզուրում և այլ շրջաններում:

Սովետական իշխանության հաղթանակի համար Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների պայքարը 1919 թ. ավելի լայն ծավալ և կազմակերպված բնույթ ստացավ: ՌԿ(Բ)Պ Անդրկովկասյան երկրային Կոմիտեի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ 1919 թ. կեսերից ուժեղացավ կոմունիստական կազմակերպությունների աշխատանքը Հայաստանում, կոմունիստների ազդեցությունը սրտֆմիություններում, գյուղացիական միություններում և բանակում: Նույն թվականի սեպտեմբերին ՌԿ(Բ)Պ Անդրկովկասյան երկրային Կոմիտեի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակ-

ցություն, որն ընտրեց կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավար կենտրոն՝ Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիայի Հայաստանի Կոմիտե — Արմենկոմ: Արմենկոմի կազմի մեջ մտան Ս. Ալավերդյանը, Ս. Կասյանը, Ա. Մուսլյանը, Ս. Խանոյանը, Ղ. Ղուկասյանը և ուրիշներ:

Սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղվող պայքարում, կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, ակտիվորեն մասնակցեց Հայաստանի Կոմունիստական երիտասարդական «Սպարտակ» Միությունը, Ռուսաստանի Կոմունիստական երիտասարդական Միության ջոկատներից մեկը, որը հիմնադրվեց 1919 թ. ապրիլին:

«Սպարտակը» աշխատավոր երիտասարդությանը համախմբում էր կոմունիստական կազմակերպությունների շուրջը, ղեկուցումների, դասախոսությունների միջոցով պրոպագանդում էր մարքսիզմը, բաց էր թողնում ընդհատակյա թռուցիկներ, ուղղված դաշնականների հանցագործ քաղաքականության դեմ: «Սպարտակը» աչքի ընկնող ղեկավարներից են եղել Ղ. Ղուկասյանը, Ա. Խանոյանը, Ա. Բուդաղյանը և ուրիշներ:

Կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ Հայաստանում 1919 թ. մի շարք գործադուլներ և գյուղացիական ելույթներ են տեղի ունենում դաշնականների և ամերիկա-անգլիական զաղութարարների դեմ: 1919 թ. հուլիսին գործադուլ են հայտարարում Երևանի և Ալեքսանդրապոլի ամերիկյան արհեստանոցների բանվորներն ու ծառայողները: Նոյեմբերին գործադուլ են հայտարարում Ալեքսանդրապոլի տպագրական բանվորները, պահանջելով աշխատավարձի հավելում: Նույն թվականին գործադուլ են հայտարարում երկաթուղու և Կարսի ավտոգարաժի բանվորները: Հուլիս և ղեկուսներ ամիսներին գործադուլ են հայտարարում Երևանի տպարանների և փոստ-հեռագրական բանվորներն ու ծառայողները: Սարիղամիշի բանվորները, կոմունիստների ղեկավարությամբ, որոշում են ամերիկյան զնդապետ Հասկելի Սարիղամիշ գալու կապակցությամբ բողոքի ցույց կազմակերպել նրա դեմ, այն ժամանակ, երբ դաշնակները պատրաստվում էին հանդիսավոր ընդունելություն ցույց տալ նրան: Բանվորները, քանդելով երկաթ-գիծը, խանգարում են դաշնականների նպատակի իրականացումը:

1919 թ. հունիսին հուղումներ են տեղի ունենում Շամշադինի մի շարք գյուղերում: Այդ գավառի Ղրղի, Նորաշեն, Վերին Կարմիր աղբյուր, Բերդ գյուղերի բնակիչները հրաժարվում են զինվորներ տալ դաշնակցական բանակին: Դաշնակները հատուկ զորամաս են

ուղարկում ճնշելու Շամշադինի գյուղացիների դիմադրությունը, Գյուղացիական ելույթներ են տեղի ունենում նաև Դարալագյազի գավառում և Լոռու «չեզոք գոտում»:

Խոշոր դեպքեր տեղի ունեցան 1920 թ. հունվարին Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային կայարանում: Ալեքսանդրապոլի կոմունիստները 1920 թ. հունվարին լույս ընծայեցին իրենց թերթը՝ «Ալիք» անունով: Լույս տեսավ թերթի միայն առաջին համարը, որովհետև դաշնականները, դիմելով դաժան միջոցների, դադարեցրին թերթի հրատարակումը: Նույն ամսին հուղում տեղի ունեցավ Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային հանգույցի բանվորների մեջ: Դաշնականները բանտարկեցին 15 ակտիվիստ բանվորներ: Ի պատասխան դրան, բանվորները գործադուլ հայտարարեցին և պահանջեցին ազատ արձակել իրենց ընկերներին: Երկաթուղային բանվորներին պաշտպանեցին քաղաքի ձեռնարկությունների բանվորները և մյուս աշխատավորները:

1920 թ. հունվարի վերջերին ՌԿ(բ)Պ Կովկասյան Երկրային Կոմիտեի ղեկավարությունը Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի կոմունիստական կադմակերպությունների առաջին անլեզալ կոնֆերենցիան: Կոնֆերենցիային մասնակցում էին Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի և մյուս վայրերի պարտիական կադմակերպությունների ներկայացուցիչները:

Քննելով Անդրկովկասում և Հայաստանում ստեղծված դրությունը, կոնֆերենցիան պարտիական կադմակերպությունների առաջ խնդիր դրեց՝ պատրաստվել ղինված ապստամբության, տապալել ամերիկա-անգլիական իմպերիալիզմի գործակալ դաշնականների իշխանությունը և Հայաստանում հաստատել Սովետական իշխանություն: Կոնֆերենցիան ընտրեց Արմենկոմի նոր կազմ, որի մեջ մտան Ս. Ալավերդյանը, Ա. Մռավյանը, Ղ. Ղուկասյանը, Ս. Կասյանը, Հ. Կոստանյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Դ. Շահվերդյանը, Դ. Տեր-Սիմոնյանը:

Կոնֆերենցիայից հետո պարտիական կադմակերպությունները կադմակերպական-մասսայական լայն աշխատանք ծավալեցին կոնֆերենցիայի որոշումներն իրագործելու համար:

1919 թ. վերջերին և 1920 թ. սկզբներին Սովետական Ռուսաստանի Կարմիր Բանակը ջախջախեց Անտանտայի երկրորդ արշավանքը և գեներալ Դենիկինի կոնտրռեուլցիոն ուժերից ազատագրեց Դոնբասն ու Ռոստովը: Նույն թվականի դարնանը սովետական զորքերը, մասնավորապես 11-րդ բանակը, Հյուսիսային Կովկասը մաքրեցին սպիտակ բանակի մնացորդներից ու մոտեցան

Անդրկովկասի սահմաններին: Կարմիր Բանակի հաղթանակները նոր ոգևորություն առաջ բերեցին Սովետական իշխանության հաստատման համար պայքարող Անդրկովկասի բանվորների ու գյուղացիների մեջ: 1920 թ. մարտի 15-ին ՌԿ(Բ)Պ ներկային Կոմիտեն Անդրկովկասի բոլոր կոմունիստական կազմակերպությունների և աշխատավորական մասսաների կողմից դիմեց Համառուտական Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեին, Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետին և Կարմիր Բանակին, խնդրելով օգնություն ցույց տալ Անդրկովկասի աշխատավորներին՝ իրենց ազատագրության համար մղվող պայքարում:

Սովետական իշխանության հաստատումը Ադրբեջանում:— 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի բանվորներն ու գյուղացիները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, ապստամբեցին և Սովետական Ռուսաստանի 11-րդ բանակի եղբայրական օգնությամբ տապալեցին մուսավթականների ու օտարերկրյա իմպերիալիստների ասելի լուծը և Ադրբեջանում հաստատեցին Սովետական իշխանություն:

Ադրբեջանում հաղթանակած Սովետական իշխանությունն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ պրոլետարական դիկտատուրայի օրգանների ստեղծման գործին, ազգայնացրեց հողը, բանկերը, նավթարդյունաբերությունը, ինչպես նաև արդյունաբերության մյուս ճյուղերը: Սովետական Ադրբեջանը եղբայրական սերտ հարաբերությունների մեջ մտավ Սովետական Ռուսաստանի հետ, ռազմատնտեսական և քաղաքական դաշինք կնքելով նրա հետ:

Սովետական իշխանության հաղթանակը Ադրբեջանում խոշոր դեր խաղաց Հայաստանում և Վրաստանում Սովետական իշխանության հաղթանակի գործում: Ադրբեջանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը մեծ չափով թուլացրեց Անտանտայի դիրքերն Անդրկովկասում:

Ադրբեջանում Սովետական իշխանության հաղթանակի լուրջ արագությունը տարածվեց Հայաստանում և մեծ ոգևորություն առաջ բերեց աշխատավորական մասսաների մեջ ու նրանց ոգևորեց նոր ուժով պայքարի ելնել Սովետական իշխանության հաղթանակի համար:

Մայիսյան զինված ապստամբությունը Հայաստանում:— 1920 թ. սկզբին քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը ավելի սրվեց Հայաստանում: Է՛լ ավելի ուժեղացավ Հայաստանի աշխատավորների պայքարը Սովետական իշխանության հաղթանակի համար: Կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարու-

Ստեփան Ալավերդյան

Ղուկաս Ղուկասյան

Թյամբ 1920 թ. մայիսին ղինված ապստամբություններ տեղի ունեցան ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների ու նրանց գործակալ դաշնակների արյունոտ լուծը տապալելու և Հայաստանում Սովետական իշխանություն հաստատելու համար:

1920 թվականի մայիսի 1-ին Հայաստանի քաղաքներում՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարիղամիշում տեղի ունեցան ցույցեր: Այդ ցույցերը անցան «Կեցցե՝ Սովետական Ռուսաստանը», «Կեցցե՝ Սովետական Հայաստանը», «Կեցցե՝ Սովետական Ադրբեջանը», «Կեցցե՝ Կոմունիստական սլարտիան», «Կորչի՛ դաշնակցությունը» լուղունդներով:

Մայիսմեկյան ցույցը հատկապես ուժեղ էր Ալեքսանդրապոլում: Մայիսի 1-ին քաղաքում տեղի ունեցան բազմամարդ միտինգներ: Հոռտորները կոչ էին անում տապալել դաշնակների լուծն ու Հայաստանում հաստատել Սովետական իշխանություն: Ցուցարարներին միացան քաղաքի կայազորի ղինվորները: Ցուցարարները ողջունի հեռագիր ուղարկեցին Սովետական Ադրբեջանի Ռազմա-ռեղվուցիոն Կոմիտեին: Մեծ ցույց տեղի ունեցավ և Երևանում: Ցուցարարների առաջ կրակոտ ելույթով հանդես եկավ Արմենկոմի անդամ Ստեփան Ալավերդյանը: Մայիսմեկյան ցույցերը հաջողությամբ անցան նաև Կարսում, Սարիղամիշում և Ղարաբաղի իսայում:

Մայիսի սկզբին տեղի ունեցած ռեղվուցիոն ելույթները ցույց տվեցին, որ ժողովրդական լայն մասսաները գնում են կոմունիստ-

ների ետեից և պատրաստ են զենքը ձեռքին ոտքի հընել տապալելու դաշնակների լուծը և հաստատելու Սովետական իշխանութիւնը:

Մայիսյան ցույցերից հետո Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպութիւնները ավելի ուժեղացրին աշխատանքը ղինված ապստամբութիւն բարձրացնելու և սովետական կարգեր հաստատելու համար: Մայիսի 7-ին Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցաւ

Հովհաննես Մարութեան

Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Սարիղամիշի և Ղարաբաղիսայի գավառների կոմունիստական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւն, որը ղինված ապստամբութիւնը ղեկավարելու համար ընտրեց Հայաստանի Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտե, խորհրդակցութիւնը որոշեց Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտեներ կազմակերպել նաև շրջաններում: Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կոմիտեն ակտիւ աշխատանք ծավալեց բանվորների և ղինվորների ապստամբութիւնը նախապատրաստելու համար: Ալեքսանդրապոլի բանվորները, աշխատավորները և ռեուլյուցիոն

ղինվորները մայիսի 10-ին ապստամբութիւն բարձրացրին, որը ղեկավարում էին Բ. Ղարաբաղեանը, Ե. Սեյանը, Ս. Մուսախեյանը և ուրիշներ: Ապստամբութեան օրը Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտեն կոչով ղիմեց Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին: Կոչի մեջ ասված էր, որ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զորքի կամքով Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտեն Հայաստանում հայտարարում է Սովետական իշխանութիւն: Քաղաքը անցավ ապստամբների ձեռքը: Ալեքսանդրապոլում հայտարարվեց Սովետական իշխանութիւն: Ապրտամբեցին նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի շատ գյուղեր: Բալթալուի շրջանի գյուղացիներն իրենց գյուղերից դուրս վնդգեցին դաշնակներին և գյուղերում հայտարարեցին Սովետական իշխանութիւն:

Մայիսի 10-ին ապստամբութիւն սկսվեց նաև Կարսում: Այդ օրը տեղական Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտեն, Ղ. Ղուկասյանի ղեկավարութեամբ, Կարսում հայտարարեց Սովետական իշխանութիւն, դրովեց կայարանը, փոստն ու հեռագրատունը:

Բագրատ Ղարիբջանյան

Սարգիս Մուսայելյան

Մայիսի 11-ին ապստամբություն ծագեց նաև Սարիղամիշում: Տեղական Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտեն, որի նախագահն էր Ա. Ճուղուրյանը, Սարիղամիշում հայտարարեց Սովետական իշխանություն, բանտարկեց տեղի դաշնակ պարագլուխներին:

Մայիսի 13-ին ապստամբություն ծագեց նոր Բայազետի գավառում: Գավառի կոմունիստական կազմակերպության ղեկավարն էր նշանավոր բոլշևիկ Հ. Սարուխանյանը: Ապստամբությունն սկսվեց նոր Բայազետի գավառի Ղարանլուղ (այժմ Մարտունի) գյուղից: Ղարանլուղում գտնվող կառավարական զորամասերի զինվորները, Բասարգեչարից եկած զինվորների հետ միացած, անցան ապստամբած գյուղացիների կողմը: Կազմակերպվեց Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտե Հ. Սարուխանյանի ղեկավարությամբ: Ղարանլուղում հայտարարվեց Սովետական իշխանություն: Ապստամբներն իրենց ուժերի մի մասը թողնելով Ղարանլուղում, մյուս մասի հետ շարժվեցին դեպի նոր Բայազետ: Ճանապարհին նրանց միացան մի շարք գյուղերի բազմաթիվ գյուղացիներ: Մայիսի 17-ին ապստամբները մարտերով մտան նոր Բայազետ քաղաքը:

Շամշադինի շրջանում ապստամբությունն սկսվեց մայիսի 14-ին: Շրջանի Ղրղի, Նորաշեն, Զորաթան և այլ գյուղերում հայտարարվեց Սովետական իշխանություն: Իջևանի շրջանում ապստամբություն սկսվեց մայիսի 19-ին: Ապստամբ գյուղացիները և

ներանց կողմն անցած կառավարական 6-րդ գնդի զինվորները մայիսի 21-ին վերցրին Իջևանը, գրավեցին պետական հիմնարկները և ձերբակալեցին դաշնակ ղեկավար գործիչներին: Այդ օրը Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտեն Իջևանում հայտարարեց Սովետական իշխանություն: Բնակչությունն այդ ակտն ընդունեց ցնծությամբ, Իջևանը զարդարվեց կարմիր դրոշներով: Իջևանից հետո ապրետամբները գրավեցին Դիլիջանը: Ապստամբությունը ղեկավարում էր Դիլիջանի գավառի Ռեկոմը, որի կազմում մտնում էին Շ. Ամիրխանյանը, Ե. Մկրտումյանը, Վ. Ալեկսեևը, Ա. Շամախյանը և ուրիշներ:

Ապստամբություն է տեղի ունենում նաև Զանգեզուրում: Այստեղ գավառի կոմունիստական կազմակերպության ղեկավարներն էին Հ. Կամարին (Բեջանյան), Բ. Հարությունյանը, Խ. Մկրտչյանը և ուրիշներ:

Մայիսի 15—20-ին ապստամբում են Սիսիանի մի շարք դյուղեր՝ Բոնակոթ, Շաղատ և այլն: Ապստամբները կազմակերպեցին Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտե: Մայիսի 27-ին ապստամբվեց նաև Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ դյուղը, որտեղ ուժեղ էր բուլնիկյան կազմակերպությունը: Խնձորեսկում հայտարարվեց Սովետական իշխանություն, բանտարկվեցին դաշնակցական պաշտոնյաները և զինվորականները:

Ապստամբության առաջին օրերին դաշնակները խուճապի մատնվեցին: Սակայն, հենվելով ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների օգնության վրա, նրանք կարողացան ժամանակ շահել, ուժեր հավաքել: Դաշնակները երկրում հայտարարեցին արտակարգ դրություն: Ստեղծվեց կոնտրռեուլյուցիոն բոլոր ուժերի միասնական ճակատ, որը հանդես եկավ ճնշելու ապստամբությունը: Դաշնակները զլխավոր ուժերն առաջին հերթին ուղղեցին ապստամբության կենտրոնի՝ Ալեքսանդրապոլի վրա: Ալեքսանդրապոլում ապրետամբությունը ճնշելուց հետո նրանք իրենց ուժերն ուղղեցին մյուս վայրերի ապստամբների դեմ և առանձին-առանձին ճնշեցին ապստամբությունները:

Կարսում դաշնակներին հաջողվեց գրավել կայարանը, որից հետո տեղական Ռազմա-ռեուլյուցիոն Կոմիտեն տեղափոխվեց բերդը: Այստեղից ապստամբները շարունակեցին կռիվը դաշնակցական բանդաների դեմ: Մայիսի 13-ին Կարսում ապստամբությունը պարտվեց: Ապստամբների մի ջոկատ Ղուկաս Ղուկասյանի գլխավորությամբ թողնելով Կարսը, մարտերով շարժվում էր դեպի Ալեքսանդրապոլ, այնտեղի ռեուլյուցիոն ուժերին միանալու

համար: Դաշնակ բանդաները հետապնդում են այդ ջոկատին: Արգինա գյուղի մոտ տեղի է ունենում կատաղի մարտ, որտեղ Ղուկասյանի ջոկատի մարտիկները հերոսաբար դիմադրում են թշնամու գերակշիռ ուժերին և կորուստներ պատճառում նրանց: Այդ մարտում հերոսի մահով ընկան Ղուկաս Ղուկասյանը, Ս. Ծառուկյանը և ուրիշներ:

Թեժ մարտեր տեղի ունեցան Սարիղամիշում: Մի շարաթ շարունակվող մարտերից հետո Սարիղամիշում ապստամբությունը ճնշվում է: Մայիսի 19-ին, համառ կռիվներից հետո, ապստամբությունը պարտվեց նաև Նոր Բայազետում: Դաշնակցական ճիվաղները չտեսնված տանջանքների ենթարկեցին Նոր Բայազետի գավառի ապստամբների ղեկավար Հ. Սարուխանյանին, դադանաբար սպանելով նրան: Ծամշաղինի և Իջևանի շրջաններում կռիվները կատաղի բնույթ ստացան: Ապստամբները թշնամու ճնշման տակ հարկադրված եղան թողնել այդ շրջանը: Նրանք երգվեցին գնդը վայր չդնել, մինչև որ Հայաստանում հաստատվի Սովետական իշխանություն: Ապստամբության պարտությունից հետո, նրա մասնակիցների մի մասը գավառային Ռեկոմի ղեկավարությունը անցավ սովետական Ադրբեջան և մտավ Կարմիր Բանակի շարքերը:

Զանգեզուրի աշխատավորների ղինված պայքարը դաշնակների դեմ շարունակվեց նաև ամռան ամիսներին: Նրանց օգնություն ցույց տվին Սովետական 11-րդ բանակի զորամասերը: 1920 թ. հուլիսից մինչև հոկտեմբեր Զանգեզուրի մեծ մասում հաստատվեց Սովետական իշխանություն, որը, սակայն, նույնպես ճնշվեց:

Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը ճնշվեց: Սովետական կարգերի հաղթանակի համար մղված այդ ապստամբության պարտության հիմնական պատճառներն են. Արմենկոմի և Հայաստանի Ռազմա-ռևոլյուցիոն Կոմիտեի անվճարականությունը տակտիկական հարցերում, որի հետևանքով ապստամբությունները տարբեր քաղաքներում և շրջաններում սկսվեցին ոչ թե միաժամանակ, այլ վերածվեցին միմյանցից անջատ ելույթների. մի շարք շրջաններում Կոմունիստական կազմակերպությունների անբավարար կապը գյուղացիական լայն մասսաների հետ: Ապստամբությունը ճնշելու համար, դաշնակների կառավարությանը գործոն աջակցություն և օգնություն ցույց տվին ամերիկա-անգլիական և մյուս իմպերիալիստները: Այդ բոլորի հետ միասին, Սովետական Ռուսաստանում և Անդրկովկասում ստեղծված ռազմա-քաղաքական դրությունը Կարմիր Բանակի զորամասերին հնարավորություն չտվին օգնության հասնելու ապստամբներին:

Դաշնակների արյունոտ տեղուր:— Ժնշելով ապստամբությունը, դաշնակները մասսայական տեղոր սկսեցին բանվորների և գյուղացիների դեմ: Ապստամբներին պատժելու համար կառավարութունն ստեղծեց արտակարգ դատարաններ: Հարյուրավոր ռեդյուցիոն բանվորներ ու գյուղացիներ բանտ նետվեցին և զենդակահարվեցին: Դաշնակցական ճիվաղներն առանձնապես կատաղի արշավանք սկսեցին Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների ավանգարդի՝ Կոմունիստական պարտիայի դեմ: Դաշնակ դահիճների ձեռքով ընկան հայ ժողովրդի ազատության համար պայքարող, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ակնաւոր գործիչներ Ս. Ալավերդյանը, Հ. Սարուխանյանը, Ղ. Ղուկասյանը, Բ. Ղարիբջանյանը, Ս. Մուսայելյանը, Բ. Բատիկյանը, Ե. Սեյանը, Ն. Մկրտումյանը, Ա. Զուղուրյանը, Վ. Ալեկսեևը, Բ. Հարությանյանը և շատ ուրիշներ:

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները ստիպված եղան անցնել խորը ընդհատակ և այնտեղից ղեկավարել պայքարը դաշնակցական ռեժիմի դեմ:

Դաշնակների գազանությունների դեմ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի աշխատավորները:

Դաշնակների գազանությունները չկանգնեցրին Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների պայքարը Սովետական իշխանության հաստատման համար: Անցնելով Մալխսյան ապստամբության փառավոր դպրոցը և հաշվի առնելով նրա դասերը, նրանք, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, շարունակեցին պայքարը իրենց ազատագրության համար:

3. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Իմպերիալիստական պետությունների նոր խարդախ դավերը հայ ժողովրդի դեմ:— Ամերիկա-անգլիական ինտերվենտները և նրանց կամակատար դաշնակները նոր աղետներ էին պատրաստում հայ ժողովրդի գլխին:

Դեռևս 1919 թվականին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վիլսոնը, Անտանտայի պետությունների առաջ հարց հարուցեց Միացյալ Նահանգներին հանձնելու Հայաստանի «մանգատը»:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Անտանտայի պետությունների և Թուրքիայի սուլթանական կառավարության միջև Սևրում (Ֆրանսիա) հաշտության պայմանագիր կնքվեց: Այդ պայմանագրով մինոր խարդախ դավ էր պատրաստվում հայ ժողովրդի դեմ՝ նախատեսվում էր իբր թե «անկախ» Հայաստանի ստեղծումը: Ամերիկյան իմպերիալիստներն այդ քայլով ցանկանում էին ոչ թե օգնած լինել հայ ժողովրդին, այլ իրագործել իրենց ղավթողական քաղաքականությունը: Նրանք չէին բավարարվում միայն Հայաստանի «մանդատով»: Հայաստանը առանձին վերցրած նրանց չէր գոհացնում: Նրանք ձգտում էին Հայաստանի «մանդատի» պատրվակի տակ ղավթել ամբողջ Անդրկովկասը, Թուրքիան և Մերձավոր Արևելքի երկրները: Ամերիկյան և մյուս իմպերիալիստները ցանկանում էին Անդրկովկասը, Հայաստանը, Թուրքիան և Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրները դադարեցնել, իսկ նրանց ժողովուրդներին ստրկացնել ու շահագործել՝ իրենց առավելագույն շահույթն ապահովելու համար և պլացդարմ դարձնել Սովետական Ռուսաստանի դեմ: Այսպիսով, Սևրի պայմանագրում մտցնելով «անկախ» Հայաստանի ստեղծման հարցը, իմպերիալիստական պետությունները մտածում էին միմիայն իրենց շահերի և ոչ թե հայ ժողովրդի մասին:

Հայ ժողովրդի փրկությունը կապված էր Սովետական Ռուսաստանի, ռուս մեծ ժողովրդի օգնության հետ: Եվ Սովետական Ռուսաստանը հայ ժողովրդին առաջարկեց իր օգնությունը: 1920 թ. հուլիսին Սովետական Ռուսաստանի Արտգործժողովումաւոր դիմեց դաշնակցական կառավարությանը մի հայտարարությամբ, որով ղգուշացնում էր քեմալականների կողմից հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգի մասին և միաժամանակ պատրաստակամություն էր հայտնում օժանդակել հայ ժողովրդին:

Սովետական Ռուսաստանի առաջարկը հայ ժողովրդի համար միակ ընդունելի և ճիշտ ուղին էր: Անհրաժեշտ էր հրաժարվել իմպերիալիստների կեղծ խոստումներից և ընդունել Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը: Սակայն դաշնակները մերժեցին այդ առաջարկը, շարունակելով հավատարիմ կերպով կատարել ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների գործակալի իրենց դերը:

1920 թվականի պատերազմը դաշնակների և քեմալականների միջև: — Ամերիկա-անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիստների հրահրումով 1920 թ. սեպտեմբերին պատերազմ սկսվեց Հայաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև: Թուրքիան վաղուց էր պատ-

րաստվում այդ պատերազմին և բավական թվով զորք էր կենտրոնացրել Հայաստանի սահմանների մոտ:

Ինչպես և պետք էր սպասել, դաշնակները այդ պատերազմում խայտառակ պարտություն կրեցին: Բանակը չէր հավատում, որ դաշնակները կարող են կազմակերպիլ երկրի պաշտպանություն, հակահարված առ թշնամուն: Զինվորները համոզված էին, որ այդ կարող է անել միայն Սովետական իշխանությունը: Բանակում օրըստօրե աճում էին ռեյուզիոն տրամադրությունները:

Անցնելով հարձակման, թուրքական զորքերը սեպտեմբերի 29-ին գրավեցին Սարիղամիշը, մի ամիս հետո՝ հոկտեմբերի 30-ին Կարս, իսկ նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլն իր շրջակայքով:

Օգնություն ստանալու համար դաշնակցական կառավարության բազմաթիվ դիմումներն անհետևանք մնացին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների կողմից:

Հայ ժողովրդի համար այդ օրհասական օրերին Սովետական Ռուսաստանը դարձյալ առաջարկեց իր օգնությունը: Դեռ թուրքական արշավանքի սկզբին, սեպտեմբերի վերջին, Հայաստանում Սովետական Ռուսաստանի դիվանագիտական միսիայի ղեկավար Լեյբրանը հայտարարեց դաշնակցական կառավարությանը, որ եթե վերջինը դիմի Սովետական Ռուսաստանի միջնորդությանը, ապա դա հսկայական դեր կխաղա պատերազմին վերջ տալու գործում: Սակայն դաշնակները մերժեցին այդ առաջարկը:

Պատերազմի հետևանքով Հայաստանի տնտեսական դրությունը է՛լ ավելի ծանրացավ: Վերցնելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքերը առաջ շարժվեցին դեպի Դարաբախիս: Նրանք պատրաստվում էին հարձակվել նաև Երևանի վրա: Պատերազմի հետևանքով ավելի վատթարացան երկրի բնակչության կյանքի պայմանները, որոնք շատ ծանր էին պատերազմից առաջ էլ: Դաշնակցական կառավարությունը քամում էր ժողովրդի վերջին միջոցները: Բանկությունը չտեսնված շափերի էր հասել: Երկրի ներսում տիրում էր անարխիա, կոռուպցիոն և թալան: Դաշնակցական խմբապետները թափառում էին գյուղից գյուղ և ահ ու սարսափի մեջ պահելով ժողովրդին՝ կոռուպցիոն նրան:

Թուրքական բանակի կողմից գրավված Կարսի մարզի և Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ բնակչությունը, որը չէր կարողացել փախչել, գազանաբար ոչնչացվում էր թուրքական զորքերի կողմից: Այդ շրջաններում թուրքերը կոտորեցին 60 հազար մարդ, սովից մահացան մոտ 32 հազար մարդ: Թուրքերը հարկադիր աշխատանքի քշեցին էրզրումի ուղղությամբ 15 հազար մարդ:

Այդ աւատերաւմը կրկին անգամ ցույց տվեց դաշնակեաների կոնտրռեւոլյուցիոն, հակաժողովրդական էութիւնը և նրանց լիակատար անանկութիւնը: Հայ ժողովրդի միակ փրկութիւնը օտարերկրյա իմպերիալիստների զործակալ դաշնակեաների լուծը տապալելու և սովետական կարգեր հաստատելու մեջ էր:

Ռեւոլյուցիոն շարժման վերելքը Հայաստանում:— 1920 թ. աշնանը, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ, Սովետական իշխանութիւնը հաստատելու համար Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների պայքարը վերելքի նոր շրջան մտաւ: Երկրում ավելի էին սրվում սոցիալական հակասութիւնները և ուժեղանում էր դասակարգային պայքարը:

1920 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բաքվում, դիմեց Հայաստանի աշխատավորներին մի կոչով, որը վերջանում էր հետևյալ խոսքերով. «Մենք դիմում ենք Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաներին, նրանց ռեւոլյուցիոն կորովին ու դասակարգային գիտակցութեանը՝ կազմակերպվելու Կոմունիստական պարտիայի զրոշի շուրջը, հավաքելու ցրված ռեւոլյուցիոն ուժերը, որպեսզի ձեռք ձեռքի տված Սովետական Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ, միահամուռ ուժերով խորտակենք միջազգային իմպերիալիզմի հայկական-դաշնակցական հոտվածի լուծը, նորից բարձրացնենք կոմունիզմի զրոշակը Հայաստանում»:

Պարտիայի կոչերը լայնորեն տարածվում էին Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների մեջ և նրանց պայքարի հանում սովետական կարգերի համար:

Նոյեմբերի 4-ին տեղի է ունենում Ադրբեջանի Կ(Բ)Պ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի և ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի համատեղ նիստը: Նիստի շրակարդի հարցերից մեկն էր նաև Հայաստանում ու Վրաստանում ստեղծված իրադրութիւնը: Խնդիր դրվեց ամեն կերպ օգնել Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին Սովետական իշխանութեան համար նրանց մղած պայքարում:

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպութիւնները ակտիվ աշխատանք էին ծավալում բանվորների և գյուղացիութեան մեջ:

1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի աշխատավորների պայքարը Սովետական իշխանութեան հաղթանակի համար լայն ծավալ ստացավ:

Այդ ժամանակ Նոր Բայազետի, Ղափանի, Դիլիջանի, Շամշադինի, Էջմիածնի, Աշտարակի և այլ գավառներում ու շրջաններում

բոլոր ռեուլյուցիոն մասսաների և դաշնակցական բանդաների միջև տեղի են ունենում ընդհարումներ: Ռեուլյուցիոն մասսաները, կոմունիստների ղեկավարությամբ անհաշտ սլայքաբար տանելով դաշնակների տիրապետության դեմ, համոզված էին, որ միայն սովետական կարգերի հաստատումով հնարավոր է հասնել ազատության:

Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում:— 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի հյուսիսային շրջանների՝ Քարվառսարայի (այժմ Իջևան) ու Դիլիջանի աշխատավորները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, ապստամբություն են սկսում դաշնակցական կառավարության դեմ: Ապստամբների դեմ ուղարկված կառավարական զորքերը միանում են նրանց և իրենց վեճքն ուղղում դաշնակների դեմ: Նոյեմբերի 29-ին Իջևանում կազմակերպվում է Հայաստանի Ռեուլյուցիոն Կոմիտե, որն իր ձեռքն է վերցնում ապստամբության ղեկավարությունը: Ռեկոմի կազմում մտնում էին՝ Ս. Կասյանը (նախագահ), Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ա. Մուսվանը, Ա. Բեկլադյանը, Ի. Դովլաթյանը և Ա. Նուրիջանյանը: Ռեկոմը ղեկավարացիա հրատարակեց, որով անդարարեց դաշնակցական կառավարության տապալումը և Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը: Դեկլարացիայում ասված էր. «Հայաստանի ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ՝ Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիան այսօրվանից Հայաստանը հայտարարում է Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետություն»:

Նոյեմբերի 30-ին ապստամբները ազատագրում են Դիլիջանը: Այդտեղից Հայաստանի Ռեկոմը Հայաստանի բանվորների և զուղացիների անունից դիմում է Սովետական Ռուսաստանի կառավարության ղեկավար Վ. Ի. Լենինին ու խնդրում, որ Սովետական Ռուսաստանի բանակն օգնության փոխապստամբած աշխատավորներին: Դիմումի մեջ ասված էր, որ ապստամբներն առաջ են շարժվում՝ վերջնականապես ջախջախելու իմպերիալիստական պետությունների գործակալ դաշնակների ատելի լուծը, հավատացած լինելով, որ «...Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարար, սոցիալիստական Մեծ ռեուլյուցիայի հերոսական Կարմիր Բանակը մեր այս դժվարին սլայքարում մեզ օգնության կհասնի: Հայաստանի թուրք բանվորների և գյուղացիների կողմից մենք խնդրում ենք Ժողովուրդավետին այդ օգնությունը ցույց տալու մեզ»:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարության ցուցումով 11-րդ բանակի զորամասերը, որոնք գտնվում էին Սովետական Ադրբեյջան-

Կարմիր Բանակի մուտքը Երևան

նում, եղբայրական օգնության հասան Հայաստանի ապստամբ բանվորներին և դյուղացիներին:

Ստանալով Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը, ապրտամբները¹; 11-րդ բանակի զորամասերի հետ միասին, շարժվեցին դեպի Երևան: Ճանապարհին ամենուրեք բնակչությունը նրանց զիմավորում էր անհուն ցնծությամբ: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ապստամբները և Կարմիր Բանակի զորամասերը մտան Երևան:

Այդպիսով, Սովետական իշխանություն հաստատելու համար, Հայաստանի բանվորների ու դյուղացիների սպաքարը, հայ ժողովրդի ավագ եղբոր՝ ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ, սպակվեց լիակատար հաղթանակով: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի հաղթական դրոշը ծածանվեց Հայաստանի վրա:

Կոմունիստական սարտիայի մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը ջերմորեն ողջունեց Հայաստանի աշխատավորներին նրանց հաղթանակի առթիվ: Հայաստանի Ռեկոմին ուղղած իր հեռագրում Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Հանձին ձեզ ողջունում եմ իմ սերիալիզմի ճշշումից ազատագրված աշխատավորական Սովետական Հայաստանին»¹:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 31, էջ 550:

Ամբողջ Հայաստանի աշխատավորները խանդավառությամբ ողջունեցին Սովետական իշխանության հաստատումը երկրում: Հայաստանի բոլոր վայրերում տեղի ունեցած միտինգներում և ժողովներում ժողովրդական լայն մասսաներն իրենց ուրախությունն էին հայտնում և ջերմ շնորհակալության խոսքեր ուղղում Կոմունիստական պարտիային և ռուս մեծ ժողովրդին: Հայաստանի աշխատավորները խոսք էին տալիս չխնայել իրենց կյանքը Սովետական իշխանության համար, իրենց ջանքերը՝ ավերված երկրի վերաշինության համար:

Հայաստանում Սովետական իշխանության հաղթանակը ողջունեցին Սովետական Սփրեքսանի աշխատավորները: Սովետական Ռուսաստանի աշխատավորների հետ միասին նրանք անմիջապես օգնության հասան Սովետական Հայաստանին՝ ուղարկելով վառելիք և սպարեն: Սովետական իշխանության հաստատումը ողջունեցին նաև Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները: Իրենց ողջունելու ուղարկեցին նաև մենշևիկյան լժի տակ տառապող Վրաստանի աշխատավորները:

Ռազմա-քաղաքական համաձայնագրի կնքումը Սովետական Ռուսաստանի հետ:— 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Սովետական Ռուսաստանի և Հայաստանի Սովետական կառավարությունների միջև ռազմա-քաղաքական համաձայնագիր կնքվեց: Այդ համաձայնագրով Սովետական Ռուսաստանը և Սովետական Հայաստանը միավորում էին իրենց ջանքերը տնտեսական և ռազմական բնագավառներում, նախատեսվում էր Սովետական Ռուսաստանի ռազմական օգնությունը Սովետական Հայաստանին՝ նրա անկախությունը պահպանելու գործում: Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատումից հետո զարգացման նոր փուլի մեջ մտավ: Սովետական Հայաստանը ՌՍՖՍՌ-ի և մյուս սովետական ռեսպուբլիկաների հետ համագործակցած, ձեռնամուխ եղավ նոր, սովետական կյանքի կառուցման:

Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը դաշնակների և Անկարայի կառավարության միջև:— Հայաստանում Սովետական իշխանության հաղթանակից հետո, 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին դաշնակները Ալեքսանդրապոլում Անկարայի քեմալական կառավարության հետ ապօրինի կերպով կնքեցին Հայաստանի անդամահատող և ստրկացնող հաշտության պայմանագիր:

Այդ պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի տերիտորիան հավասարեցվում էր 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի կոնվենցիայով

նախատեսված տերիտորիային: Հայաստանը ղինաթափվում էր և զրկվում բանակ ունենալու իրավունքից: Նա ղինքի տակ կարող էր պահել միմիայն 1500 ղինվոր՝ 8 թնդանոթով և 29 ղնդացիրով: Թուրքիային իրավունք էր վերապահվում հսկողություն սահմանելու այդ պահանջի կատարման վրա: Պայմանագիրը իրավունք էր տալիս Թուրքիային ռազմական գործողություններ վարել Հայաստանի տերիտորիայում, եթե նա այդ անհրաժեշտ կգտներ իր անվտանգության տեսակետից և նախատեսում էր Թուրքիայի օգնությունը դաշնակներին՝ Սովետական Ռուսաստանի ղեմ կռվելու ղեպքում: Հայաստանը փաստորեն դառնում էր թուրքական մի պրովինցիա:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարած իրենց այդ նոր, հրեշավոր ոճրագործությունը դաշնակները Հայաստանը փաստորեն ղնում էին հայ ժողովրդի դարավոր թշնամիների՝ թուրքական ղավթիչների լծի տակ, փոխարեն ստանալով նրանց խոստումը՝ օգնել իրենց՝ տապալելու Սովետական իշխանությունը Հայաստանում:

Սովետական Հայաստանի կառավարությունը ղեղյալ հայտարարեց Հայաստանը ստրկացնող այդ պայմանագիրը:

Սովետական իշխանության հաստատման պատմական նշանակությունը հայ ժողովրդի համար:— Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում շրջադարձային կետ հանդիսացավ հայ ժողովրդի բաղմադարյա պատմության մեջ: Սովետական իշխանության հաստատմամբ հայ ժողովուրդը բռնեց ղարգացման լուսավոր ուղի, ղահագործումից և օտար ճնշումից աղատ ղարգացման ուղի: Նա ձեռք բերեց իր իսկական անկախությունը:

1920 թ. ղեկտեմբերին հանդես գալով Սովետների Համառուսական VIII համագումարում և խոսելով Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ղեղյուցիայի հաղթանակի մասին Ադրբեջանում, Հայաստանում ու Բուխարայում, Վ. Ի. Լենինը ասաց. «Մենք պետք է ողջունենք Բուխարայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի Սովետական ղեսպուբլիկանների կաղմվելն ու ամրապնդվելը, որոնք վերականգնեցին ո՛չ միայն իրենց լիակատար անկախությունը, այլև իշխանությունը վերցրին բանվորների ու գյուղացիների ձեռքը: Այդ ղեսպուբլիկաններն աղացույց ու հաստատումն են այն բանի, որ Սովետական իշխանության ղաղափարներն ու սկզբունքները մատչելի և անմիջապես իրագործելի են ո՛չ միայն այն երկրներում, որոնք արդյունաբերության տեսակետից ղարգացած են, ո՛չ միայն սոցիալական այնպիսի հենարան ունեցող երկրներում, ինչպիսին

պրոլետարիատն է, այլև այնպիսի հիմք ունեցող երկրներում, ինչպիսին գյուղացիությունն է»¹:

Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատումը հայ ժողովրդին փրկեց նրան սպառնացող կործանումից, բերեց սոցիալական տղատագրություն և ազգային վերածննդի հնարավորություն: Սկիզբ դրվեց նոր, սոցիալիստական արտադրական հարաբերությունների:

ԳԼՈՒԽ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ 1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐՈՒՄ

1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Ռեսպուբլիկայի ներքին և արտաքին դրույթունը Սովետական կարգերի հաստատման առաջին ամիսներին:— Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման ժամանակ երկիրը գտնվում էր ծանր պայմաններում: Դեռևս չէր վերացել օտարերկրյա իմպերիալիստների կամակատար դաշնակների բուրժուա-նացիո-նալիստական արյունոտ տիրապետության ժառանգություն տնտեսական սուր ճգնաժամը: Երկիրը լցված էր բազմահազար գաղթականներով ու որբերով: Գաղթականների թիվը ավելի քան 200 հազար էր, իսկ որբերինը՝ 50 հազար: Հին կարգերից ժառանգություն մնացած սովը և համաճարակը մեծ վնասներ էին պատճառում ժողովրդին: Իսպառ քայքայված վիճակում էին գտնվում երկրի հետամնաց գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը, տրանսպորտը և տնտեսության մյուս ճյուղերը:

Սովետական կարգերի հաստատման առաջին ամիսներին ռեսպուբլիկայի տերիտորիայի զգալի մասը դեռևս գտնվում էր թշնամական ուժերի ձեռքում: Լոռու մի մասը՝ «չեղոք գոտին» մինչև 1921 թվականի փետրվարի կեսերը գտնվում էր վրացական մենշևիկների իշխանության տակ: Զանգեզուրում մինչև 1921 թ. հուլիսի կեսերը շարունակում էին իշխել դաշնակցական բանդաները: Ալեքսանդրապոլն իր գավառով մինչև 1921 թ. ապրիլի 23-ը գտնվում էր քեմալական զավթիչների ձեռքում:

Թուրքական բարբարոսները հետապնդում և սպանում էին տեղական բնակչությանը, կողոպտում և հափշտակում էին նրա ապ

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 619:

րուստի վերջին միջոցները, սովի մատնելով ժողովրդին: Նրանք թալանում և թուրքիա էին ուղարկում այն նյութական արժեքները, որոնք ստեղծվել էին Հայաստանի աշխատավորության քրտինքով:

Այդ ծանր օրերին Սովետական Ռուսաստանը դարձյալ եղբայրական օգնության ձեռք է մեկնում հայ ժողովրդին, սանձահարելով թուրքական զավթիչների բռնություններն ու զազանությունները: Սովետական Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատը մի շարք նոտաներ է ուղարկում քեմալական կառավարությանը, կտրականապես պահանջելով օկուպացված վայրերում վերջ տալ հայ բնակչության նկատմամբ կատարվող բարբարոսություններին:

Երիտասարդ Սովետական ռեսպուբլիկայի դրությունն ավելի էր բարդացել այն պատճառով, որ իր վերջին օրերն ապրող վրացական մենշևիկյան կառավարությունը, որը դեռևս շարունակում էր մնալ որպես միջազգային կոնտրոկտյուցիայի հենարանը Անդրկովկասում, բռնկողայի էր ենթարկել Սովետական Հայաստանը: Նա կտրել էր երկաթուղային նորմալ հաղորդակցությունը Սովետական Հայաստանի և Սովետական Ռուսաստանի ու Սովետական Ադրբեջանի միջև, նպատակ ունենալով Հայաստանը զրկել երկաթուղային տրանսպորտով ուղարկվող պարենային օգնությունից:

Սովետական Հայաստանի նկատմամբ վրացական մենշևիկների ցույց տված այդ վարմունքի կասկեցությունը Բաքվի Սովետը 1920 թ. դեկտեմբերին բողոք է հայտնում մենշևիկյան կառավարությանը, հայտարարելով, որ Բաքվի Սովետը ստիպված կլինի վերանայել նավթ բաց թողնելու վերաբերյալ Վրաստանի հետ կնքված առևտրական պայմանագիրը: Սովետական Ռուսաստանի և Սովետական Ադրբեջանի վճռական միջամտության շնորհիվ մենշևիկյան Վրաստանը տեղի է տալիս և նրա տերիտորիայով Հայաստան են անցնում Ռուսաստանից ու Ադրբեջանից եկող մի շարք գնացքներ, որոնք բեռնված էին կենսամթերքով, վառելիքով, դեղորայքով և այլ անհրաժեշտ ապրանքներով: Սովետական Ռուսաստանի և Ադրբեջանի այդ եղբայրական օգնության շնորհիվ զգալի չափով մեղմանում է Սովետական Հայաստանի պարենային ծանր վիճակը:

Հայաստանի Սովետական իշխանության դեմ նենգ դավեր էին պատրաստում նաև Զանգեզուրում հավաքված դաշնակցական ուժակները: Իրենց ավանտյուրիստական իշխանությունը վերականգնելու նպատակով, օտարերկրյա իմպերիալիստների և թուրքական

զավթիչների օգնությամբ, Սովետական Հայաստանում գտնված զաշնակցական թափփիուկների հետ միասին, նրանք նախապատրաստվում էին միավորելու բոլոր կոնտրոլույուցիոն ուժերը և հարված հասցնելու Սովետական իշխանությանը:

Սովետական պետական ապարատի կազմակերպումը, սոցիալիստական շինարարության առաջին ֆայլերը:— Ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանի Սովետական իշխանության առաջ կանգնել էին քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական բնույթի բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք պահանջում էին իրենց անհետաձգելի լուծումը: Դրանց շարքում կարևորագույնը Սովետական իշխանության օրգանների ստեղծումն ու ամրապնդումն էր, առանց որի հնարավոր չէր լուծել երիտասարդ ռեսպուբլիկայի առջև կանգնած և ոչ մի խնդիր:

Սովետական ապարատի կազմակերպումն ու ամրապնդումը Հայաստանում սկսվեց այն ժամանակ, երբ արդեն Սովետական Ռուսաստանը թևակոխել էր իր գոյության շորրորդ տարին և այդ բնազավառում կուտակել էր հարուստ փորձ: Այդ փորձի օգտագործումը խոշոր նշանակություն ունեցավ երիտասարդ Սովետական Հայաստանի համար:

Այն ժամանակ իշխանության բարձրագույն օրգանը հանդիսացող Հայաստանի Ռեկույուցիոն Կոմիտեի (Ռեկոմի) ղեկրետնե-րով 1920 թ. դեկտեմբերին կազմակերպվում են Հայկական ՍՍՌ ներքին Գործերի, Արտաքին Գործերի, Ռազմական, Արդարադատության, Լուսավորության, Հողագործության, Ֆինանսների, Պարենավորման, Աշխատանքի, Առողջապահության և Սոցիալական ապահովության ժողովրդական կոմիսարիատներ: Հաղթված, բայց տակավին չզինաթափված կոնտրոլույուցիոն ուժերի դեմ պայքարելու նպատակով կազմակերպվում է նաև Արտակարգ Հանձնաժողով:

1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին լույս է տեսնում Հայկական ՍՍՌ ներքին Գործերի ժողովրդական Կոմիսարիատի (որն այն ժամանակ ուներ ներքին գործերի բարձրագույն վարչական մարմնի ֆունկցիաներ) հրամանը՝ հին վարչական հիմնարկութունների լիկվիդացման մասին: Այդ հրամանի համաձայն վերացվեցին նահանգապետութունները, քաղաքային ինքնավարութունները, գավառական կոմիսարիատները, զաշնակների կառավարության ներքին գործերի նախարարության արտակարգ լիազորները, նահանգական ատյանները և այլն: Դրանից մի քանի օր առաջ, դեկտեմբերի 6-ին, հրապարակվել էր Հայաստանի Ռեկոմի հրամանը,

որով իրենց լիազորություններից զրկվել էին դաշնակցական ջախ-
ջախված մարիոնետային կառավարության արտասահմանում
գտնված բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները և մի-
սիաները: Հայաստանի Ռեկոմի դեկտեմբերի 21-ի դեկրետով Սո-
վետական Հայաստանի սահմաններում վերացվում են բոլոր հին
օրենքները և ռեսպուբլիկայում գործող օրենքներ են հայտարար-
վում Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական
Ռեսպուբլիկայի օրենքները՝ որոշ փոփոխություններով, համապա-
տասխան տեղական պայմաններին:

Վերացվում են հին դատարանները, որոնք իրենց ամբողջ դու-
թունեությամբ ուղղված էին աշխատավորների դեմ՝ հանդես տիրա-
պետող դասակարգերի շահերի պաշտպանության: Ստեղծվում են
նոր, սովետական ժողովրդական դատարաններ, որոնց խնդիրն է
պաշտպանել աշխատավորների ու նրանց պետության շահերը: Վե-
րացվում են դասային բոլոր արտոնություններն ու սահմանափա-
կումները: Նկեղեցին անջատվում է պետությունից, իսկ դպրոցը՝
եկեղեցուց:

Որպես իշխանության կառավարման օրգաններ, սովետական
Ֆարգերի հաստատման առաջին իսկ օրերից կազմակերպվում են
դյուղական, դավառակային (շրջանային) և դավառային ռեուլյուցիոն
կոմիտեներ — ռեկոմներ: Ի տարբերություն սովետների, ռեկոմ-
ները նշանակվում օրգաններ էին: Յուրաքանչյուր ռեկոմի կազմը
նշանակվում և հաստատվում էր վերադաս ռեկոմի կողմից: Բոլոր
ռեկոմների ղեկավարությունը իրականացվում էր Հայաստանի
Ռեկոմի և Ներքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի միջոցով:

Ռեկոմներին, որպես պետական իշխանության օրգանների, կազ-
մակերպումը կապված էր այն ժամանակ երկրում տիրող քաղաքա-
կան բարդ իրադրության հետ: Կոնտրռեուլյուցիոն ուժերի դիմադրու-
թյունը դեռ լիովին ճնշված չէր: Այդ ուժերը՝ դաշնակները, էսեռ-
ները և մյուս թշնամիները՝ բացահայտ թե դադունի կերպով, ամեն
կերպ աշխատում էին հարվածել Սովետական իշխանությանը, ներ-
սից քայքայել և թուլացնել նրա նոր կազմակերպվող ապարատը,
տապալել սովետական կարգերը և վերականգնել շահագործողների
տիրապետությունը: Մյուս կողմից, աշխատավորական մասսաները
Սովետական իշխանության ընտրովի օրգանների՝ Սովետների ընտ-
րություններին դեռևս անհրաժեշտ չափով նախապատրաստված
չէին: Դրա համար պետք էր որոշ ժամանակ և քաղաքական-մաս-
նայական մեծ աշխատանք: Այդ պատճառով էլ կազմակերպվե-

ցին ռեկոմենդներ՝ որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի արտակարգ օրգաններ:

Ռեկոմենդը Հայաստանում գոյություն ունեցան մինչև 1921 թվականի վերջերը: Որպես իշխանության նշանակովի օրգաններ, իրենց գոյության մեկ տարվա ընթացքում, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, նրանք խոշոր աշխատանք կատարեցին Սովետական իշխանության ամրապնդման և աշխատավորական մասսաներին Սովետների ընտրություններին նախապատրաստելու գործում:

Սովետական իշխանության հաստատման առաջին խալ օրերից սկսվեց Սովետական Հայաստանի Կարմիր Բանակի կազմակերպումը:

Սովետական Հայաստանի Կարմիր Բանակը կազմակերպվեց տնտեսական դժվարությունների և սովի ծանր օրերին: Չնայած դրան, աշխատավորական մասսաները նյութական ու բարոյական մեծ օգնություն ցույց տվին հայկական նորածին Կարմիր Բանակին: Ռեսպուբլիկայի բանվորներն ու գյուղացիները ամենուրեք միտինգներ էին գումարում, ողջունում էին Կարմիր Բանակի կազմակերպումը և բոլոր միջոցներով օգնում նրան: Կոմունիստական պարտիայի, Սովետական կառավարության ձեռք առած միջոցառումների և աշխատավորության ցույց տված ջերմ օգնության շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում Սովետական Հայաստանի Կարմիր Բանակը կազմակերպչորեն ու մարտական-ֆաղափական տեսակետից ամրապնդվեց: Սովետական Ռուսաստանի հերոսական 11-րդ բանակի զորամասերի հետ միասին, 1921 թվականի ֆաղափացիական կռիվներում Հայաստանի Կարմիր Բանակը բռնեց իր առաջին մարտական քննությունը:

Հողի ազգայնացումը և մյուս կարևորագույն միջոցառումները:— Նոր ստեղծված Սովետական իշխանությունը անմիջապես ձեռնամուխ եղավ ագրարային հարցի լուծմանը, որի համար գյուղացիները երկար տարիներ պայքարել էին: Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առթիվ Հայաստանի Ռեկոմի 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ի Դեկլարացիայում արդեն տրված էին ագրարային հարցի լուծման հիմնական սկզբունքները, որոնք բխում էին Սովետների Համառուսաստանյան II համագումարի՝ հողի մասին ընդունած լենինյան դեկրետից: Դեկլարացիային հաջորդող մի շարք դեկրետներով Ռեկոմը փայլ առ փայլ կյանքում իրականացնում էր այդ սկզբունքները: 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին լույս է տեսնում Հայաստանի Ռեկոմի դեկրետը հողի ազգայնաց-

ման մասին, որտեղ ասված է. «Բանվորա-գյուղացիական ազգա-
բնակչության հողագործիկ և սակավահող մասը հողաբաժիններով
ապահովելու և գյուղատնտեսությանը վերադառնալու ցանկացողներին
հողեր բաշխելու նպատակով, այլև հանրապետության բոլոր կարիք-
ները բավարարելու համար, արքունական, նաղելի, եկեղեցական,
վանքային, վակուֆային,¹ մեշեթային, իրավաբանական անձերի
և մասնավոր հողերը դառնում են Հայաստանի Սոցիալիստական
Հանրապետության սեփականություն»։ Ռեկոմի 1921 թ. հունվարին
ընդունած մի շարք դեկրետներով ազգայնացվում են ռեսպուբլի-
կայում գտնվող բոլոր անտառները, ամբողջ հողի ընդերքը, բոլոր
ջրերը, ոռոգման ամբողջ սիստեմը։ Սովետական իշխանությունը
Հայաստանում ազգայնացրեց մոտ 1,5 միլիոն հեկտար հող։

Հողային հարցի լուծման և մյուս կարևորագույն ձեռնարկում-
ների շնորհիվ չքավոր գյուղացիությունն ավելի ամուր կերպով հա-
մախմբվեց Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական իշխանու-
թյան շուրջը։ Միջակ գյուղացիությունն ավելի ու ավելի մոտ
կանգնեց Սովետական իշխանությանը և սկսեց հաստատապես
օժանդակել նրան։ Հողի ազգայնացումը միաժամանակ նախադր-
յալներ ստեղծեց հետագայում գյուղի սոցիալիստական վերակա-
ռուցման համար։

Ազգայնացվում են նաև մասնավոր բանկերը, խոշոր արդյու-
նաբերությունը, երկաթուղային տրանսպորտը, խճուղիները։

Սովետական իշխանության ազգային քաղաքականությունը։—
Սովետական իշխանությունը լուծեց նաև ազգային հարցը, ընդմիջո-
վերջ տալով ազգային երկպառակությանը և թշնամանքին, որ շա-
հագործվողների տիրապետության ժամանակ երկրում հրահրվում
էր ժողովուրդների միջև։ Դաշնակներն իրենց արյունոտ տիրապե-
տության մոտ երկու և կես տարիների ընթացքում Հայաստանում
դադանաբար հալածում, թալանում ու ոչնչացնում էին աղբյուրա-
նական և մյուս աղբյուրին պատկանող բնակչությանը։ Նրանց մնա-
ցած մասը իր գոյությունը պահպանելու համար մասսայաբար
հեռանում էր Հայաստանից։

Դաշնակները, մենշևիկները և մուսավաթականները վարելով
ազդեցիկ նացիոնալիստական քաղաքականություն, հայ, վրացի,
ադրբեջանցի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին եղբայրաս-
պան կռվի էին հանել միմյանց դեմ։ Նրանք այդ կռիվներում ոչըն-
չացրին տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ։

¹ Վակուֆային հող — մահմեդական հասարակությանը կամ հիմնարկությանը պատկանող հողամաս, կալվածք։

Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ Սովետական իշխանութիւնը Հայաստանում կիրառելով պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի քաղաքականութիւն, Սովետական Ռուսաստանի շրինակով հռչակեց բոլոր ազգերի իրավահավասարութիւն՝ հիմնված բոլոր աշխատավորների գասակարգային համերաշխութեան լիակատար դրսևորման վրա: Սոցիալիզմի համար միջոց պայքարում ամրապնդվեց տարբեր ազգերի աշխատավորների եղբայրական համագործակցութիւնը: Դաշնակների հալածանքների պատճառով Հայաստանից Ադրբեջան և այլ վայրեր փախած ադրբեջանական բնակիչները Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո վերադարձան իրենց բնակավայրերը: Սովետական իշխանութիւնը նրանց նյութական և ամեն տեսակ օգնութիւն ցույց տվեց իրենց ավերված գյուղերը վերականգնելու և տնտեսութիւնը կարգի բերելու համար:

Հայաստանի Ռեկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ի դեկրետով ռեսպուբլիկայի սահմաններում հայերենը ճանաչվում է որպէս պետական լեզու: Հայկական դպրոցներին ղուգընթաց, կազմակերպվում են ադրբեջանական, ռուսական դպրոցներ: Ազգային լեզուներով սկսվում են հրատարակվել թերթեր ու զրականութիւն:

Առաջին կոմունիստական շաբաթօրյակները:— Սովետական իշխանութեան հաղթանակի և նրա ձեռք առած արմատական միջոցառումների՝ հողի, արդյունաբերութեան, տրանսպորտի, բանկերի ազգայնացման ու մյուս միջոցառումների շնորհիվ, աշխատանքի նկատմամբ սկիզբ առավ նոր, կապիտալիզմի ժամանակ չտեսնված և անհնարին վերաբերմունք: Աշխատանքը դարձավ փառքի, պատվի ու արիութեան գործ: Սկիզբ է առնում պայքարը արտադրողականութիւնը բարձրացնելու համար: «Կապիտալիզմը կարող է վերջնականապէս հաղթվել և կհաղթվի նրանով,— ասում է Վ. Ի. Լենինը,— որ սոցիալիզմն ստեղծում է նոր, շատ ավելի բարձր՝ աշխատանքի արտադրողականութիւն: Դա շատ դժվար և շատ երկարատև գործ է, բայց դա սկսված է, ահա թե ի՞նչ է ամենագլխավորը»:

Աշխատանքի նկատմամբ ցուցաբերված նոր, սոցիալիստական վերաբերմունքի վառ արտահայտութիւն հանդիսացան կոմունիստական շաբաթօրյակները, որոնք սկիզբ առան Սովետական Ռուսաստանում ռեւոլյուցիայի հաղթանակի առաջին տարիներին և

Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 523:

հետագայում լայն տարածում գտան նաև մյուս Սովետական ռեսպուբլիկաներում:

Սովետական Հայաստանում կոմունիստական շաբաթօրյակները սկիզբ են առնում և լայնորեն անց են կացվում սովետական կարգերի հաղթանակի առաջին շաբաթներից՝ 1920 թ. դեկտեմբերից: Շաբաթօրյակներին մեծ խանդավառությամբ մասնակցում են հազարավոր աշխատավորներ: Առաջին շաբաթօրյակը Երևանում կազմակերպվել է 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին: 1921 թ. հունվարի 1-ի շաբաթօրյակին Երևանում մասնակցել են ավելի քան 1500 աշխատավորներ: Այդպիսի շաբաթօրյակներ են կազմակերպվել նաև ռեսպուբլիկայի մյուս գավառներում: Նույն թվականի մայիսի մեկին Ալավերդում անց կացված շաբաթօրյակին մասնակցել են ավելի քան 500 աշխատավորներ:

Կոմունիստական շաբաթօրյակները զգալի չափով նպաստեցին քայքայված ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործին:

Ռազմական կոմունիզմը:— Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվեցին այն ժամանակ, երբ Սովետական Ռուսաստանն ապրում էր ռազմական կոմունիզմի վերջին շրջանը: Ռազմական կոմունիզմը Սովետական Ռուսաստանում կիրառվեց քաղաքացիական կռիվների և օտարերկրյա իմպերիալիստների ռազմական ինտերվենցիայի տարիներին, 1918—1920 թվականներին: Այն ժամանակ երկիրը գտնվում էր ծանր դրության մեջ: Քայքայված վիճակի մեջ էին արդյունաբերությունը, տրանսպորտը և գյուղատնտեսությունը: Զգացվում էր ամեն տեսակ մթերքների և ապրանքների խիստ պակասություն: Ներքին և արտաքին կոնտրեռլյուցիոն ուժերը, դաշինք կնքած, կամենում էին զենքի ուժով տապալել Սովետական իշխանությունը:

Թշնամիներին ջախջախելու համար անհրաժեշտ էր սոցիալիստական արդյունաբերությունն ապահովել հումքով, Կարմիր Բանակը՝ սպառազինությամբ և մյուս անհրաժեշտ միջոցներով, քաղաքների բնակչությունը՝ կենսամթերքներով և ապրանքներով:

Հայաստանի երիտասարդ Սովետական իշխանությունը, հետևելով Սովետական Ռուսաստանի օրինակին և, ռեսպուբլիկայի սլոյմաններին համապատասխան, օգտագործելով նրա փորձը, իր գոյության առաջին ամիսներին, երբ դեռ երկրի որոշ մասերը գտնվում էին կոնտրեռլյուցիոն ուժերի ձեռքում, կիրառեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականության կենսագործումով մորթիլիզացվեցին ռեսպուբլիկայի ներքին բոլոր հնարավորությունները՝ թշնամուն ջախջախելու, Սովետա-

կան իշխանությունը պահպանելու համար: Բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության միջև հաստատվեց ռազմա-քաղաքական դաշինք, որի շնորհիվ ապահովվեց հաղթանակը թըշնամու դեմ: Այդ ռազմա-քաղաքական դարինքի հիմքն այն էր, որ պրոլետարիատի դիկտատուրայի շնորհիվ գյուղացիությունն ստացավ հող և ամեն տեսակ պաշտպանություն կալվածատերերի և կուլակների դեմ, որոնք պայքարում էին հին կարգերի վերականգնման համար: Իսկ բանվոր դասակարգը պարենմասնատրման կարգով գյուղացիությունից ստացավ հաց և այլ կենսամթերքներ: Պարենմասնատրումը պետական մթերումների հատուկ ձև էր, որով գյուղացիական տնտեսությունների ստացած ընդհանուր բերքից, նրանց թողնելով անհրաժեշտ պաշարը՝ սննդամթերք, սերմացու, մնացած ամբողջ ավելցուկը Սովետական պետությունը վերցնում էր պարտադիր կարգով և կաշույն գներով: Պարենմասնատրման և հացի առևտրի մենաշնորհի կիրառումով պետական պահեստներում զգալի չափով ավելացան հացի և գյուղատնտեսական այլ մթերքների պաշարները, որոնք Սովետական պետությունն օգտագործեց կարմիր Բանակի և քաղաքների բնակչության պահանջներն ապահովելու համար: Բացի այդ միջոցառումներից, ռազմական կոմունիզմի ժամանակ արգելվեց մասնավոր առևտուրը, իրականացվեց աշխատանքային պարհակը, երբ թիկունքային աշխատանքներում պարտադիր կերպով օգտագործվում էին նախկինում շահագործող տարրերը: Առաջադրվեց՝ «Ուլ չի աշխատի, նա չի ուտի» լոզունգը:

Ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը Հայաստանում շարունակվեց մինչև 1921 թ. հունիսը: Չնայած կարճատևությանը, այդ քաղաքականության կենսագործումով Սովետական իշխանությունը կարողացավ ապահովել ռեսպուբլիկայի անհրաժեշտ պահանջները բանակի և բնակչության մատակարարման գործում:

2. ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1921 ԹՎԱԿԱՆԻՆ.

ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

ԱՅԴ ԿՈՒՎՆԵՐՈՒՄ

Սովետական կարգերի հաստատումից երկու և կես ամիս հետո, 1921 թ. փետրվարի կեսերից, Հայաստանում սկսվում են քաղաքացիական կոիվներ, որոնք որոշ ընդամիջումներով տևում են մինչև նույն թվականի հուլիսի կեսերը: Այդ կոիվները կարևորագույն տեղ են գրավում սովետական կարգերի համար Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների մղած պայքարի պատմության մեջ:

Ասյատամբուրյունը Լոռու «չեզոք գոտում»։— Օգտագործելով վրացական մենշևիկների և դաշնականների միջև եղած տերիտորիալ վեճերը Բորչալուի գավառի նկատմամբ, 1919 թ. սկզբին անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական ինտերվենտներն այդ վիճելի տերիտորիան հայտարարում են «չեզոք գոտի», այսինքն՝ փաստորեն վերցնում են իրենց ձեռքը։ Լոռու «չեզոք գոտու» մեջ էր մտնում նախկին Բորչալուի գավառի մի մասը՝ Ալավերդու, Ուղունլարի և Վորոնցովկայի շրջանները։ Այստեղ աշխատավորների նկատմամբ մենշևիկների ու դաշնականների գաղանձություններին զուգընթաց, առանձնապես սուր կերպով ուժեղանում է անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների գաղութային ուժիմը։ Անգլո-ամերիկյան ինտերվենտների զորքերը Անդրկովկասից հեռանալուց հետո (1919 թ.), Լոռու «չեզոք գոտին» մնում է մենշևիկների իշխանության տակ։ Օգտագործելով դաշնակ-քեմալական պատերազմի հետևանքով Հայաստանի համար ստեղծված ծանր դրությունը և վախենալով Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման ուժալ վտանգից, դաշնականների համաձայնությամբ մենշևիկները ավելի են ընդարձակում Լոռու «չեզոք գոտու» սահմանները։ Նրանց զորքերը հասնում են մինչև Շահալի կայարանը, զավթում են Ջալալ-օղլին (Ստեփանավանը), Լորուտը, Աթանը և մի շարք այլ գյուղեր։

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանի Ռեկոմը մի շարք նոտաներ է ուղարկում Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությանը, կտրուկ պահանջ դնելով՝ մենշևիկյան զորքերը ետ քաշել Լոռու «չեզոք գոտուց» և վերջ տալ աշխատավորության նկատմամբ շարունակվող բռնություններին։ «Չեզոք գոտու» վերաբերյալ վիճելի հարցերը խաղաղ կերպով լուծելու նպատակով Սովետական Հայաստանի Արտաքին Գործերի Ժողովը դրական Կոմիսարիատը 1920 թ. դեկտեմբերի 29-ի նոտայով հայտնում է խաղաղ բանակցություններ սկսելու անհրաժեշտությունը՝ Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ։ Սակայն վրացական մենշևիկները, ոգևորվելով օտարերկրյա իմպերիալիստների օգնությունից, ոչ մի բան հաշվի առնել չէին ուղում և «չեզոք գոտում» շարունակում էին իրենց կամայականությունները։

Նորը ընդհատակում գործող Լոռու Կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, կազմակերպություններ, որոնք ամուր կապ ունեին ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի հետ և գործում էին նրա գիրքիտիվներով, «չեզոք գոտու» բռնություններն ու գյուղացիները նախապատրաստվում էին զինված

ապստամբութեան: Այդ դործի ամանդարդումն էին Ալավերդու հանքերի և «չեզոք գոտու» մեջ մտնող երկաթուղային կայարանների (Սանահին, Ալավերդի, Քուլագերան, Այրում, Ախթալա, Շահալի) բանվորները: Բանվորների հետ սերտորեն շաղկապված էին և նրանց հետ էին գնում կոռու աշխատավոր գյուղացիները:

1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Ղարաքիլիսայի գավառային Ռեկոմը, ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան Բյուրոյի և ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի ներկայացուցիչների ղեկավարութեամբ, հրավիրում է «չեզոք գոտու» տարբեր գյուղախմբերի գյուղացիական մի շարք համագումարներ, որոնք խոշոր դեր են խաղում աշխատավորների ռևոլյուցիոն տրամադրութիւնը բարձրացնելու և ղինված ապստամբութիւնը նախապատրաստելու դործում: Այդ համագումարներում աշխատավոր գյուղացիութիւնը արտահայտում է իր վճռական կամքը՝ աղատագրվել մենշևիկյան լծից և միանալ Սովետական Հայաստանին: «Չեզոք գոտու» համարյա բոլոր գյուղերում հրավիրված ժողովների ընդունած որոշումներում նրանք հայտնում են իրենց պատրաստակամութիւնը՝ Վրաստանի բանվորների և գյուղացիների հետ դաշնակցած, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ, պայքարի դուրս գալ մենշևիկների բուրժուա-նացիոնալիստական մարիոնետային իշխանութիւնը տապալելու և սովետական կարգեր հաստատելու համար:

ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի ցուցումով ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմը 1920 թ. վերջերին Ղարաքիլիսայում կազմակերպում է «չեզոք գոտու» ապստամբութեան շտաբ: 1921 թ. հունվարին տեղի է ունենում կոռու Կոմունիստական կազմակերպութիւնների կոնֆերենցիան, որի աշխատանքները ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի կողմից ղեկավարում էր Ա. Մուսվյանը: Նա ղեկուցում է կոռու Կոմունիստական կազմակերպութիւնների խնդիրների մասին: Փետրվարի 7-ին կազմակերպվում է կոռու Ռազմա-ռևոլյուցիոն Կոմիտե, որի գլուխն էր ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան Բյուրոյի կողմից «չեզոք գոտու» ամրացված ներկայացուցիչը՝ Հ. Լազյանը, իսկ կազմի մեջ են մտնում Ս. Գ. Էվոյանը (Ալավերդու բանվոր) և Ս. Սարգսյանը (երկաթգծի բանվոր):

Փետրվարի առաջին տասնօրյակին արդեն լիակատար կերպով սովարտված էին ղինված ապստամբութեան նախապատրաստական աշխատանքները: Ապստամբութեան սկիզբը նշանակված էր փետրվարի 11-ի լույս 12-ի դիշերը: Սահմանված ժամկետին ապրտամբութիւնն սկսվում է:

Մենշևիկների բանակում Վրաստանի Կոմունիստական (բու-

շեկիկների) պարտիայի կատարած ագիտացիայի շնորհիվ, մենշեկիկ-
յան զորամասերի շարքային ղինվորների մեծ մասը չէր ուզում
կոլեկ իրենց դասակարգային եղբայրների՝ «չեզոք դոտում» հայ,
ռուս և այլ ազգության պատկանող բանվորների և գյուղացիների
դեմ: Սակայն որոշ տեղերում, ինչպես, օրինակ, Լոռու սարահար-
թում, մենշեկիկյան ընտրովի զորամասերը, որոնք կազմված էին
գերազանցապես կոնսորուկուցիոն տարրերից, ուժեղ դիմա-
դրություն էին ցույց տալիս ապստամբներին: Հրետանային կրակով
նրանք ավերում են Վորոնցովկա (այժմ Կալինինո), Պրիվոլնոյս և
նրանց շրջակա գյուղերը: Այն ժամանակ ապստամբության շտաբը
դիմում է 11-րդ բանակի օգնությանը: Ընդառաջելով ապստամբ-
ներին, 11-րդ բանակի զորամասերը փետրվարի 12-ին Ղարաքի-
լիսայից մտնում են «չեզոք դոտի»: Նրանք եղբայրական օգնության
են հասնում Լոռու ապստամբ բանվորներին ու գյուղացիներին:
Կարմիր Բանակի այդ օգնության շնորհիվ առկառնվեց ապստամ-
բության արագ հաղթանակը Լոռու «չեզոք դոտում»: Լոռին ազա-
տագրվեց օտարերկրյա իմպերիալիստների կամակատար մենշեկի-
կների լծից և միացավ Սովետական Հայաստանին:

Սովետական կարգերի հաստատումը Վրաստանում:— Վրաս-
տանի Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությանը 1921 թ. փե-
տրվարի կեսերին Բորչալուի գավառում ղինված ապստամբություն
է սկսվում մենշեկիկների մարիոնետային իշխանության դեմ: Շու-
տով ղինված ապստամբություններ են սկսվում Գորիում, Դուշե-
թում, Գուրիայում, Աբխազիայում, Աճարատանում, Հարավ-Օսե-
թիայում, Լեչխումի գավառում և երկրի մյուս մասերում: Ապստամ-
բությունը դառնում է ընդհանուր: Փետրվարի 16-ին կազմակերպ-
վում է Վրաստանի Ռևոլյուցիոն Կոմիտե (Ռեկոմ), որը Վրաստանը
հայտարարում է Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկա:
Վրաստանի ապստամբ բանվորներին ու գյուղացիներին եղբայրա-
կան օգնության ձեռք են մեկնում 11-րդ բանակի զորամասերը:

Չնայած Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի և մյուս երկրների իմ-
պերիալիստների կողմից վրացական մենշեկիկներին ցույց տված
բազմապիսի օգնությանը, Վրաստանում սկսված այդ ընդհանուր
ղինված ապստամբությունը արագ կերպով ծավալվում է և ավարտ-
վում Վրաստանի բանվորների ու գյուղացիների հաղթանակով:
1921 թ. փետրվարի 25-ին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի վրա
ծածանվում է Սովետների կարմիր դրոշը: Շուտով ամբողջ Վրաս-
տանում հաստատվում են սովետական կարգեր: Իրականանում է
վրաց ժողովրդի դարավոր իղձը: Նա ձեռք է բերում իր իսկական

ազատությո՞ւնն ու անկախությո՞ւնը: Սովետական Հայաստանի և Սովետական Ադրբեջանի աշխատավորները ջերմորեն ողջունեցին Վրաստանի ազատագրումը:

Սովետական Վրաստանի աշխատավորները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ, սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում, ձեռնամուխ են լինում սոցիալիստական շինարարութեանը, իրենց նոր ու երջանիկ կյանքի ստեղծմանը:

Սովետական կարգերի հաստատումը Վրաստանում կարևոր նշանակություն ունեցավ Սովետական Հայաստանի դրութեան բերելավման և ամրապնդման տեսակետից: Վերացվեց մենշևիկյան բլուկադան: Երկաթուղային կանոնավոր հաղորդակցություն հաստատվեց Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Ռուսաստանի հետ: Եղբայրական Սովետական ռեսպուբլիկաներից, առանձնապես Սովետական Ռուսաստանից, անարգել կերպով Հայաստան էին գալիս կենսամթերքներով, դեղորայքով, վառելիքով և այլ անհրաժեշտ ապրանքներով բեռնված գնացքները:

Փետրվարյան ավանդյուրայի սկիզբը:— Երբ Հայաստանում Սովետական իշխանությունը դեռ նոր էր սկսել իր առաջին քայլերը, ժողովրդի թշնամի դաշնակները, իրենց շուրջը համախմբելով կոնտրռևոլյուցիոն տարրերին, 1921 թ. փետրվարին զինված ելույթ սկսեցին Սովետական իշխանության դեմ:

Այդ կոնտրռևոլյուցիոն ելույթն ուներ իր որոշակի նպատակը՝ տապալել Սովետական իշխանությունը Հայաստանում և վերականգնել հին կարգերը, երկիրը կրկին դարձնել իմպերիալիստական պետությունների գաղութ և Սովետական Ռուսաստանի և մյուս Սովետական ռեսպուբլիկաների դեմ կոնտրռևոլյուցիոն պայքարի բազա: Փետրվարյան ավանդյուրան սերտորեն կապված էր միջազգային հակասովետական ռեակցիայի հետ և հանդիսացավ այդ ռեակցիայի արտահայտություններից մեկը Անդրկովկասում:

Փետրվարյան ավանդյուրան նախապատրաստվեց և սկսվեց հետևյալ պայմաններում:

ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի իմպերիալիստները բազմապիսի օգնություն ցույց տալով Անդրկովկասի կոնտրռևոլյուցիոն ուժերին, նպատակ էին դրել, ինչ գնով էլ ուղղում է լինի, ձեռքից բաց չթողնել Անդրկովկասը: Այդ ուղղությամբ նրանց ջանքերն ավելի ուժեղացան Կարմիր Բանակի կողմից Վրանգելի սպիտակ-գվարդիական բանդաների ջախջախման և Ադրբեջանում ու Հայաստանում Սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո: Ֆրանսիական «գերագույն կոմիսար» Ա. Շևալյեն 1920 թ. դեկտեմբերի

16-ին Թիֆլիսում մենշևիկյան Վրաստանի Հեռագրական գործակալության աշխատակցի հետ ունեցած զրույցում հայտարարել էր, որ իմպերիալիստների շահերը պահանջում են Հայաստանի և Աղբյուր-բեջանի Սովետական իշխանությունների տապալում: Փետրվարյան ավանտյուրայից մի քանի շաբաթ առաջ, 1921 թ. հունվարի 27-ին, անգլիական բուրժուազիայի օրգան «Թայմս» թերթը գրել է. «Դաշնականների լիզերներն այս ամսի սկզբին Թիֆլիսում ունեցած կոնֆերանսում վճռել են բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել կոֆլը բոլշևիզմի դեմ...»: Թերթը միաժամանակ նշել էր, որ այդ գործում անհրաժեշտ է զրսի՝ այսինքն իմպերիալիստական պետությունների օգնությունը դաշնականներին:

Ամերիկյան, անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիստները կազմակերպում են այդ օգնությունը: Նրանք դաշնականներին ու Անգրկոմկասի կոնտրոլյուցիոն ուժերին օգնում են ոչ միայն նյութապես, ուղղամտթերթով, այլև իրենց զորքերով կռվում են սոցիալիստական ռեյուցիայի դրոշմ բարձրացրած Անգրկոմկասի աշխատավորության դեմ: Նրանց ղեկավարությունը և ամենագործոն օգնությունը այդ կոնտրոլյուցիոն ուժերը մշակում են Սովետական կարգերի դեմ իրենց զինված ելույթների սլոանները, այդ թվում նաև դաշնականների փետրվարյան ավանտյուրայի սլանը: Փետրվարյան ավանտյուրայի նախապատրաստման և իրականացման գործում դաշնականներին դրոշմ օգնություն է ցույց տվել նաև Թուրքիայի քեմալական կառավարությունը:

Գործադրելով բոլոր ջանքերը, դաշնականներն ամեն կերպ արագացնում են դավադրության նախապատրաստումը: Նրանք իրենց շուրջն են համախմբում Հայաստանում հղած կոնտրոլյուցիոն ուժերին: 1921 թ. հունվար-փետրվարին Զանգեզուրից, որը դեռևս գտնվում էր դաշնականների ձեռքում, դադարի կերպով Սովետական Հայաստան էին անցել դաշնակցական մի շարք զինված բանդաներ: Հենված այդ ուժերի վրա, դաշնակները դավադրության առաջին փորձը կատարեցին հունվարի 22-ին՝ Բաշ-Գյառնի գյուղում, որտեղ գտնվում էր դավադրության ղլխավոր շտաբը: Զինված ելույթի միջոցով նրանք Բաշ-Գյառնին վերցնում են իրենց ձեռքը: Երևանից մեկնած Կարմիր Բանակի զորամասերը, աշխատավոր գյուղացիության օգնությամբ, նույն ամսի 29-ին այդ զինված ելույթը լիկվիդացնում են: Սակայն դաշնակցական բանդաները լիովին չեն զինաթափվում: Նրանց մի մասը թաքնվում է: Իսկ Երևանից ուղարկված Կարմիր Բանակի զորամասերը հրաման են ստանում հետ վերադառնալ: Օգտվելով Կարմիր Բանակի հրամանա-

տարութեան այդ սխալից, հակառակորդը նորից գործելու հնարավորութիւնն է ստանում: Բաշ-Գյառնիում էին կենտրոնացել թշնամու հիմնական ուժերը: Նրանք տենդորեն նախապատրաստվում էին նոր ելույթի: Նման ելույթի էին նախապատրաստվում նաև Արաբաժի ստորոտում և Դարալագյաղում գտնված կոնսորուկուցիոն ուժերը:

Փետրվարի 13-ին Քեշիշքենդում (այժմ Միկոյան) դաշնակնեւը սկսում են իրենց զինված ելույթը: Շրջապատելով Քեշիշքենդը, նրանք գերում և տանջամահ են անում Կարմիր Բանակի մի շարք մարտիկների ու սպաների: Հարձակումը Քեշիշքենդի վրա սղդանշան հանդիսացավ փետրվարյան ավանտյուրայի համար: Միաժամանակ դաշնակնեւերը զինված ելույթներ են սկսում Բաշ-Գյառնիում, Ասկարանում, Նոր Բայազետում, Ախտայում:

Սկսվում է զինված դավադրութիւնը՝ փետրվարյան ավանտյուրան սովետական կարգերի դեմ: Այդ ավանտյուրայով երիտասարդ Սովետական Հայաստանում բորբոքվում են քաղաքացիական կռիւները:

Հայաստանի բանվորները և գյուղացիները հերոսական պայքարի են դուրս գալիս Սովետական իշխանութեան ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ: Այդ պայքարի զուլս կանգնած էր Կոմունիստական պարտիան:

Ռազմական գործողութիւնների ծավալումը:— Փետրվարի 17-ին Քեշիշքենդի, Աշտարակի և Էջմիածնի շրջաններն արդեն գտնվում էին խռովարարների ձեռքում: Հակառակորդն սկսել էր սպառնալ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքին: Մոլեգնող կոնսորուկուցիային հարվածելու և մայրաքաղաքը պաշտպանելու նպատակով Երևանում գտնվող Կարմիր Բանակի զորամասերը և քաղաքի աշխատավորները, Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի ղեկավարութեամբ, ձեռք են առնում մի շարք միջոցներ: Կոմունիստներից և կոմերիտականներից կազմակերպվում է կոմունիստական ջոկատ, զինվում է տեղական միլիցիան, փետրվարի 15-ին Երևանում իր աշխատանքն ավարտած անպարտիական կարմիրբանակայիների առաջին կոնֆերանսի պատգամավորներից ու ռազմա-քաղաքական դպրոցի ունկնդիրներից կազմակերպվում է հատուկ ջոկատ: Զինաթափ են արվում դաշնակների ազդեցութեան տակ գտնվող սակրային զորամասերը:

Փետրվարի 17-ին թշնամին արեւելքից, հյուսիսից և արեւմուտքից ընդհուպ մոտեցել էր մայրաքաղաքի մատույցներին: Վճռական մարտեր են տեղի ունենում Շորբուլաղի և Վերին Աղբաշի շրջ-

«Ազոտամարտ» գրանագեացի 1921 թ. հաղափայտական կոլլեկցիոն

ջակայքում, Քանաքեռում և Հրազդան գետի կամուրջի համար։ Փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը դաշնակցական բանդաները Հրազդանի կամուրջի և Նորքի կողմից թափանցում են քաղաքի կենտրոնական մասերը, միանում տեղի կոնտրառեկլուցիոն ուժերին։ Փետրվարի 18-ի վաղ առավոտյան Երևանի փողոցներում սկսվում են ուժեղ կռիվներ։ Շատ տեղերում հրաձգությունը փոխվում է սլիխամարտի։ Երևանի պաշտպանությունն ամրացնելու համար Շահթախտից (Նախիջևան) մեկնած 178-րդ գունդը, «Ազոտամարտ» զրահագնացքի հրամանատարի և մեքենավարի սարտավի պատճառով, ճանապարհին մի քանի ժամ ուշանում է։ Այդ ուշացումը վճռական նշանակություն ունեցավ Երևանի անկման գործում։ Գնդի ժամանումից հետո տեղի ունեցան մի շարք մարտեր։ Նրա մի մասը Երևանի արևելյան բարձունքներից հետապնդելով դաշնակներին, հասավ մինչև Նորքի շրջակայքը։ Բայց արդեն ուշ էր, քաղաքի կարևոր կետերը գտնվում էին թշնամու ձեռքում։ Երևանի պաշտպանությունը վտանգված էր։

Այդպիսի պայմաններում Երևանում մնալը և այնտեղ հակառակորդի հետ մարտեր շարունակելը կարող էր կորստաբեր լինել։ Ուժերը պահպանելու, Սովետական Նախիջևանի հետ հաղորդակցության միակ միջոցը՝ Երևան—Ղամարուլու—Ջուլֆա երկաթուղին ձեռքից բաց չթողնելու և հետագա վճռական մարտերը շարունակելու նպատակով, Կարմիր Բանակի ղեկավարները փետրվարի

18-ին թողնում են Երևանը և ետ քաշվում Ղամարլուի շրջանը: Նրանց հետ էին ՀԿ(Բ)Պ Կենտկոմը, Հայաստանի Ռեկոմը, ՀՍՍՌ-ի շարք կոմիսարիատներ՝ իրենց աշխատակիցներով: Այդ զորամասերը Ղամարլում միանում են Հայկական առաջին հրաձիգ բրիգադային, որի կոմիսարն էր բոլշևիկյան պարտիայի արժանավոր զավակ Լիսյարիտ Մխչյանը:

Սկսվում է Ղամարլու — Վեդիում մեկուսացված Կարմիր Բանակի զորամասերի՝ հերոսական բացառիկ դրվագներով լի 45-օրյա լճռական մարտերի շրջանը: Կարմիր Բանակի զորամասերը ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյից մարտական խնդիր էին ստացել՝ Սովետական իշխանությունը ամեն գնով պահպանել Հայաստանում:

Փետրվարի 18—19-ին դաշնակները գրավել էին մի շարք այլ շրջաններ: Նրանց ձեռքն էին անցել Ասլարանի, Ախտայի, Կոտայքի, Նոր Բայազետի շրջանները: Երևանում կազմակերպվում է դաշնակների, այսպես կոչված նոր կառավարությունը՝ «Հայրենիքի փրկություն» կոմիտեն: Փորձելով իրենց կոնտրռեյուցիոն գործունեությունը քողարկել «հայրենիքի փրկության» անվան տակ, ժողովրդի այդ անարգ թշնամիները հույս ունեին խաբել Հայաստանի աշխատավորներին և նրանց տանել իրենց ետևից: Սակայն այդ խարդախությունը ևս չտվեց սպասված արդյունքները: Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները պարզ ու հստակ տեսնում էին, որ «հայրենիքի փրկության» վարագույրի տակ թաքնված էին դաշնակների կոնտրռեյուցիոն գործերը, Հայաստանը Սովետական Ռուսաստանից ու մյուս Սովետական ռեսպուբլիկաներից անջատելու, օտարերկրյա իմպերիալիստների գաղութ դարձնելու նրանց նենգ դավերը:

Սովետական կարգերի դեմ մղվող պայքարում դաշնակների հետ ձեռք-ձեռքի իրենց ակտիվ մասնակցությամբ աչքի են ընկնում էսենները, կադեաները, և մյուս կոնտրռեյուցիոն տականքները: Քաղաքացիական կռիվների ամբողջ ընթացքում հակասովետական այդ տարրերը բոլոր ուժերով օգնում էին դաշնակներին Սովետական իշխանության դեմ մղվող պայքարում:

Դաշնակների կողմից Երևան քաղաքի և մյուս շրջանների գրավումը բուռն զայրույթ առաջ բերեց Հայաստանի աշխատավորության մեջ: Ամենուրեք տեղի ունեցան աշխատավորների միախմբեր, որտեղ ընդունված բանաձևերում դատապարտելով ավանտյուրիստների դավադրական գործունեությունը, աշխատավորները որոշում էին զենք վերցնել, գնալ ռադմաճակատ և Կո-

մունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ ռեկուլցիոն դատաւ-
տան տեւանել ժողովրդի թշնամիներին հետ:

Քարվանսարա (Իշկան) գյուղում տեղի ունեցած աշխատավոր
գյուղացիների միտինգի բանաձևում ասված է. «Քարվանսարայի
աշխատավոր գյուղացիները փետրվարի 27-ի կիրակնօրյա իրենց
միտինգում ղեկուցում լսելով Հայաստանում կատարվող գեպերի
մասին, հաստատ խոսք են տալիս զենքը ձեռքից վայր չգնել մինչև
Հայաստանում վերջնականապես հաստատվի բանվորների և գյու-
ղացիների իշխանութունը»: Նման որոշումներ են կայացնում նաև
մյուս շրջանների աշխատավորները:

Աշխատավորների պայքարը դաշնակների դեմ:— Դաշնակ-
ների գրաված վայրերում նորից ստեղծվում է մղձավանջային դրու-
թյուն՝ թաւան, բռնութուն, կամայականութուն և սեռոր, որոնց
վերջ էր տրված Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատու-
մով: Ամենուրեք բանտերը լցվում են կոմունիստներով, կոմերիտա-
կաններով և ռեկուլցիոն բանվորներով ու գյուղացիներով:

Չնայած ամեն տեսակ ճիգ ու ջանքերին, դաշնակներին ու
նրանց հետ գնացող մյուս կոնտրռեկուլցիոն ուժերին չհաջողվեց
հենարան գտնել գրաված շրջանների աշխատավորների մեջ: Ամե-
նուրեք աշխատավորութունը նրանց նկատմամբ ցույց տվեց իր
զայրույթն ու ատելութունը և հանդես եկավ սովետական կարգերի
ակտիվ պաշտպանութեամբ:

Երբ սկսվեց ավանտյուրան, Ախտայի շրջանի Ռնդամալ և
Քարվանսարա (այժմ Աթարբեկյան) գյուղերի աշխատավորներն
իրենց պարտիզանական ջոկատներով համառ դիմադրութուն
ցույց տվին դաշնակցական խմբերին, որոնք զինված էին զնդա-
յիրներով և հրանոթներով: Երեք օր անընդհատ ուժեղ կռիվներ
են տեղի ունենում այդ գյուղերի համար: Երբ դաշնակները գրա-
վում են վերոհիշյալ գյուղերը, այդ գյուղերի պարտիզաններն
անձնատուր չեն լինում: Նրանք, թվով 300 հոգի, անցնում են Նի-
նովկա (Սևան)՝ Կարմիր Բանակի զորամասերի կողմը: Թալինի
շրջանի աշխատավոր գյուղացիները, չնայած դաշնակների զոր-
ծադրած բոլոր միջոցառումներին, հրաժարվում են նրանց կռվող
ուժեր տալ: Այդպես են վարվում նաև Էջմիածնի և մյուս շրջան-
ների գյուղացիները: Մի շարք վայրերում, ինչպես, օրինակ, Նոր
Բայազետում, աշխատավոր գյուղացիները կազմակերպելով պար-
տիզանական զինված ջոկատներ, թշնամուն հարված են հասցնում
թիկունքից:

Ժողովրդի այդպիսի դիմադրութեան շնորհիվ դաշնակներին

չհաշոդվեց ընդարձակել գրաված տերիտորիաները և տապալել Սովետական իշխանությունը Հայաստանում: Ղամարլվում, Վիդիում, Ղարաքիլիսայում, Դիլիջանում, Շամշադինում, Իջևանում Սովետական իշխանությունը կանգուն մնաց, որին միացավ նաև մենշևիկյան լծից ազատագրված Լոռին:

Աշխատավոր ժողովրդի մեջ չունենալով հենարան, դաշնակապետություններն իրենց ամբողջ հույսը դնում են արտաքին օգնության վրա: Նրանք մեծ սպասելիքներ ունեին Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունից, որը, ինչպես տեսանք, փետրվարի 25-ին տապալվեց և Վրաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր: Դա ծանր հարված էր դաշնակապետություններին:

Զգալով իրենց համար ստեղծված ծանր դրությունը, դաշնակները դիմում են Թուրքիայի քեմալական կառավարության օգնությանը: Նրանք խնդրում են իրենց հանձնել Թուրքիայում գտնվող հայ ռազմագերիները, օդնել զենքով և ռազմամթերքով: Բացի դրանից, նրանք խնդրում են թուրքական բանակի գործադասեր ուղարկել Հայաստան՝ ընդդեմ Սովետական իշխանության: Ժողովրդի թշնամի դաշնակները բացահայտ կերպով սողում էին թուրքական ղազիխների ոտքերի տակ՝ ընդդեմ Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների կենսական շահերի, ընդդեմ մեր երկրի ազատության և անկախության: Սերո հարաբերություններ հաստատելով դաշնակների հետ, քեմալական կառավարությունը Ալեքսանդրապոլում ու գավառում, որոնք դեռևս գտնվում էին նրա ձեռքում, ավելի է ուժեղացնում հալածանքները կոմունիստական կազմակերպությունների և տեղական բնակչության նկատմամբ:

Սակայն ոչ մի ուժ ավանտյուրիստներին չէր կարող փրկել հերոսական Կարմիր Բանակի և նրա թիկունքում կանգնած Հայաստանի բանվորների ու աշխատավոր գյուղացիների հուժկու հարվածներից:

Կարմիր Բանակի զորամասերի և պարտիզանական ջոկատների հաղթական գործողությունները:— Սովետական Հայաստանի մեկումը և սխտական մի շարք հիմնարկներ, ինչպես տեսանք, Թրեանի անկումից հետո, Կարմիր Բանակի զորամասերի հետ ձիասին, գտնվում էին Ղամարլու-Վեդիի շրջանում, որն ընկած էր հակառակորդի օղակման մեջ և կտրված էր Սովետական Հայաստանի մյուս շրջաններից: Այդ կտրվածության պատճառով Հայաստանի մեկումը հնարավորություն չունեցրեց ղեկավարելու մյուս շրջանները:

Ռեսպուբլիկայի հյուսիսային շրջաններում սովետական աշխատանքները զլխավորելու և կոնտրոլելուցիայի դեմ պայքարը

կազմակերպելու նպատակով 1921 թ. փետրվարի 26-ին Դիլիջանում կազմակերպվում է Դիլիջան-Ղարաքիլիսա գավառների Ռազմա-ռևոլյուցիոն Կոմիտե, որի գլուխ է կանգնում Կոմունիստական պարտիայի արժանավոր ղաւակ, Հյուսիսային Կովկասի քաղաքացիական կռիւների հերոս Գ. Աթարբեկյանը: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի և այդ Ռազմա-ռևոլյուցիոն Կոմիտեի ղեկավարութեամբ Իջևանի, Շամշադինի, Դիլիջանի, Ղարաքիլիսայի, Ելենովկայի և այլ շրջանների բանվորներից ու պուլաւացիներից կազմակերպվում են պարտիզանական ջոկատներ:

Դաշնակների կոնտրռևոլյուցիոն խռովութեւնն արագ կերպով լիկվիդացնելու նպատակով, 11-րդ բանակի 20-րդ դիւիզիայի զորամասերը, Հայաստանի Կարմիր Բանակի և պարտիզանական ջոկատների հետ միասին մարտական գործողութեւններ են սկսւում Ղամարլու—Երևան, Ելենովկա—Նոր Բայազետ, Ելենովկա—Երևան, Համամլու (այժմ Սպիտակ)—Աշտարակ—Երևան ուղղութեւններով:

Ուժեղ հարձակողական մարտեր են սկսւում Ղամարլովում գտնվող Կարմիր Բանակի զորամասերը: Փետրվարի 24-ից մինչև մարտի 10-ը նրանք մի քանի անգամ գրոհում են Երևանի վրա և ջախջախելով հակառակորդի դիմադրութեւնը, ընդհուպ մոտենում են մայրաքաղաքին: Սակայն կապի բացակայութեան պատճառով այդ հարձակումները չէին զուգակցւում մյուս ռազմաճակատների Կարմիր Բանակի զորամասերի հարձակումների հետ, որի հետևանքով դրանք վերջանում էին առանց մեծ հաջողութեւնների: Ղամարլվի կողմից Կարմիր Բանակի զորամասերի այդ հարձակումների ընթացքում Դարալագյազում գտնվող դաշնակցական զինված բանակները մի քանի անգամ փորձում են թիկունքից հարված հասցնել այդ զորամասերին և միանալ Երևանում գտնվող կոնտրռևոլյուցիոն ուժերին: Սակայն բոլոր դեպքերում նրանք հանդիպում են Սովետական Նախիջևանի բանվորներից ու զյուլաւացիներից կազմված պարտիզանական ջոկատի՝ «Կարմիր Տաբորի» վճռական հակա-

Քնորգ Աթարբեկյան

զրահներին և նորից ետ են շարտվում դեպի Դարալաղչազ: «Կարմիր Տաբորը», որը բաղկացած էր 400 պարտիզան-մարտիկներից, ետ շարտելով դաշնակցական զինված բանդաներին և իր ձեռքում պահելով կարևոր ստրատեգիական վայրերը, մինչև վերջը հերոսաբար պաշտպանեց Ղամարլու-Վեդիի շրջանում գտնված սովետական զորամասերի թիկունքը:

Ղամարլուում գտնվող Կարմիր Բանակի զորամասերը մարտի 9-ին Թիֆլիսի և Բաքվի հետ վերականգնում են ռադիո-կապը, որն ընդհատված էր փետրվարյան ավանտյուրայի սկզբից: Այդ զորամասերը գտնվում էին ծանր վիճակում: Մարտի կեսերին վերջացել էին նրանց ռազմամթերքի, հանդերձանքի և սլաքների պաշարները: Մարտիկները կերակրվում էին մեծ մասամբ չոր մրգով: Սակայն հաղթանակի նկատմամբ ունեցած անսասան հավատը չէր ընկճում նրանց մարտական ոգին: Նկատի ունենալով այդ ծանր վիճակը, ՌԱՅՄՍ կառավարությունը, Վ. Ի. Լենինի ցուցումով, մարտի 25-ին ինքնաթիռով դրամական մեծ օգնություն է ուղարկում Ղամարլու-Վեդիի շրջանում գտնվող զորամասերին՝ կենսամթերք ձեռք բերելու համար: Այդ օգնությունը զգալի չափով բարելավում է նրանց նյութական վիճակը և էլ ավելի բարձրացնում մարտական ոգին:

Շուտով Կարմիր Բանակի զորամասերը և պարտիզանական ջոկատները հարձակում են սկսում ինչպես Նլենովկա — Երևան և Համամլու—Ասլարան—Երևան ուղղություններով, այնպես էլ Նլենովկա—Բաջազետ ուղղությամբ: Մարտի 16-ին Կարմիր Բանակի զորամասերը ազատագրել էին Նոր Բաջազետը: Ղամարլուի կողմից հարձակվող զորամասերը հասել էին Վ. Աղբաշ — Ուլուխանլու (Մասիս), Նլենովկայից առաջ շարժվող զորամասերը՝ մինչև Ախտա: Համամլու—Ասլարան ուղղությամբ նույնպես ազատագրվել էին մի շարք գյուղեր:

Հակառակորդի շարքերում խուճապն ու հուսալքությունը մեծ չափերի էին հասել:

Հաշվի առնելով, որ Երևանի ազատագրումն արդեն կանխորոշված էր և նրա համար մղվելիք հետագա կռիվներում կարող էր բաղմամբիվ աշխատավորների անտեղի արյուն թափվել, Կարմիր Բանակի հրամանատարության անունից Ս. Օրջոնիկիձեն դաշնակավանտյուրիստներին առաջարկում է զենքը վայր դնել և անձնատուր լինել: Բոլշևիկների հանձնարարությամբ Թիֆլիսից Երևան է ժամանում հայ ժողովրդի մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը՝ նույնպիսի առաջարկ անելու նպատակով: Սակայն այդ բոլորին դաշնակները բացասական պատասխան են տալիս:

Դրանից հետո, մարտի 25-ից սկսած, բոլոր ուղղություններով ծախսվում է Կարմիր Բանակի զորամասերի և պարտիզանական ջոկատների ուժեղ գրոհը Երևանի վրա: Երևանի տակ համառ կռիւներից հետո, քայքայելով հակառակորդի շարքերը և զլխովին ջախջախելով նրան, հերոսական Կարմիր Բանակի զորամասերը և Հայաստանի բանվորներից ու պուլղացիներից կազմված պարտիզանական ջոկատները ասլրիլի 2-ին Քանաքեռի և Աշտարակի կողմից մտնում են Երևան: Ասլրիլի 3-ին ազատագրվում է Էջմիածինը: Երևան են մտնում նաև Վիդի—Ղամարլուի շրջանում գտնվող Հայաստանի Կարմիր Բանակի զորամասերը, որոնք շրջապատված լինելով թշնամու կողմից, 45 օր անընդհատ, ամենաժաճնք ալայմաններում, հերոսաբար մարտնչում էին Սովետական իշխանության համար:

Դուրս վճռվելով Երևանից, Աշտարակից, Էջմիածնից և Կոտայքից, դաշնակները Բաշ-Գյառնիի վրայով խուճապահար փախչում են դեպի Դարալագյաղ: Հետապնդելով ջախջախված հակառակորդին, Կարմիր Բանակի զորամասերը ասլրիլի 7-ին ազատագրում են Բաշ-Գյառնին: Ասլրիլի 9—15-ը կոնտրռեւոլյուցիոն բանդաներից ազատագրվում են նաև Ղարախուղի, Բասարգեւարի և Դարալագյաղի շրջանները:

Ազատագրված շրջանների աշխատավորներն իրենց ազատարարներին՝ հերոսական Կարմիր Բանակին դիմավորում են անհուն ցնծությամբ:

Այսպիսով, լիկվիդացվում է օտարերկրյա իմպերիալիստների թելադրանքով և օգնությամբ կազմակերպված փետրվարյան ավանտյուրան:

Դաշնակների բարբարոսությունները:— Փետրվարյան կոնտրռեւոլյուցիայի ջախջախումից և Հայաստանի աշխատավորության ու նրա հերոսական Կարմիր Բանակի հաջողություններից կատաղած, դաշնակցական բարբարոսները սկսեցին ավելի ու ավելի վայրագ կերպով դատաստան տեսնել բանվորների, պուլղացիների և վերջիններիս շահերի իսկական պաշտպան կոմունիստների հետ:

Այդ բարբարոսություններից ամենազաղրեկն և իր նմանը չունեցողը Տաթևի և դրան նախորդող գեպքերն են, որոնք տեղի ունեցան 1921 թ. ապրիլին: Մարտի 25-ին, երբ Կարմիր Բանակը մոտեցել էր Երևանին, դաշնակները Երևանի բանալից տուանձնացնում և պահակային ուժեղ հսկողության տակ Բաշ-Գյառնիի վրայով Զանգեզուր են ուղարկում 63 ռեւոլյուցիոն մարտիկների: Նրանք որոշել էին հրեշավոր տանջանքների ենթարկելով, ոչնչացնել այդ

անվեհեր մարտիկներին: Երևանից մինչև Տաթև նրանք տարվում են կիսամերկ վիճակում: Ռեուլուցիոն մարտիկները վստահ գիտեին, որ դաշնակցական լանդիտներն իրենց տանում են դեպի մահ: Սակայն նրանք գնում էին վստահ և աներեր, հաստատ համոզված լինելով, որ այն վեհ գործը, որի համար զոհում են իրենց կյանքը, շուտով կհաղթանակի:

Ապրիլի 3-ին Բաշ-Գյառնիի մոտ դաշնակները ձորի ափից ցած են գլորում այդ ռեուլուցիոն մարտիկներից երեք հոգու, որոնք սովից ու չարչարանքից ուժասպառ էին եղել և զրկվել էին քայլելու հնարավորությունից: Ապրիլի 5-ին Արմենի դաշտում (Վեդիի շրջանում) նույն խմբից նրանք սվինահար են անում Հայաստանի Կոմերիտմիության հիմնադիրներից մեկին, նրա Կենտկոմի քարտուղար Արմենակ Բուդաղյանին և բանվոր Տաճատ Թաղիանոսյանին: Մինչև Քեշիշքենդ հասնելը նույն ձևով նրանք սպանում են Կարմիր Բանակի վաշտի հրամանատար Ռուբեն Պողոսյանին և զինկոմ Նիկոլայ Օլթեցյանին:

Քեշիշքենդում ռեուլուցիոն մարտիկների այս խմբին միացվում է 40 հոգուց բաղկացած մի նոր խումբ, որի մեջ մտնում էին այդ շրջանի գյուղական ռեկոմների գերի վերցված նախագահները, անդամները ու սովետական մյուս ակտիվ գործիչները: Նրանց տանելով դեպի Տաթև, ապրիլի 13-ին Գնդևազում դաշնակները ժայռից ցած են գլորում 12 ռեուլուցիոն մարտիկների: Բազարչաում բանտարկյալների խմբին միացվում է ևս 100 հոգի, մեծ մասամբ գերի ընկած կարմիրբանակայիներ և հրամանատարներ: Մինչև Տաթև հասցնելը դաշնակ ճիվաղները այդ ռեուլուցիոն մարտիկներից ճանապարհին սպանում են ևս 33 հոգի: Տաթև են հասցրվում 110 հոգի, որոնցից 6 հոգու այստեղ հաջողվում է ազատվել, իսկ մյուս 104 ռեուլուցիոն մարտիկներին անասելի տանջանքների ու խոշտանգումների ենթարկելով ցած են գլորում Տաթևի ժայռից: Դրանց մեջ էին կոմունիստներ Պ. Մկրտչյանը, Ա. Անտոնյանը, Ն. Ժղանովը, Խ. Խաչյանը, Հ. Մուրադյանը, Հ. Զեյնալովը, Մ. Տեր-Գևորգյանը և ուրիշներ:

Զանգեզուրի ազատագրումը:— Փետրվարյան ավանսյուրայի լիկլիդացումից հետո դաշնակների ջախջախված ուժերի մնացորդները կենտրոնանում են Զանգեզուրում: Նրանք շարունակում են տեղսրի ենթարկել, կեղեքել ու հարստահարել Զանգեզուրի աշխատավորներին: Օտարերկրյա իմպերիալիստների և Անգրլովկասի կոնտրռեուլուցիոն ուժերի օգնությամբ դաշնակները տենդորեն նոր

Ալեքսանդր Մյասնիկյան և Սերգո Օրշոնիկիձե

կռիւնների էին նախապատրաստվում Սովետական իշխանության դեմ:

1921 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Սովետական Հայաստանի դրությունն սկսել էր զգալի կերպով բարելավվել: Վրաստանում արդեն սովետական կարգեր էին հաստատվել: Թուրքական օկուպացիոն զորքերը ետ էին շարտվել Ալեքսանդրապոլից և նրա գավառից: Երկաթուղային նորմալ հաղորդակցություն էր հաստատվել եղբայրական Սովետական ռեսպուբլիկաների հետ, որտեղից ուղարկվող պարենային և դրամական օգնությունը զգալի չափով նպաստում էր ռեսպուբլիկայի դրության բարելավմանը: Ռեսպուբլիկան ամրացել էր ղեկավար կադրերով: Մայիսի 21-ին Հայաստանի ռեուլյուցիոն Կոմիտեն վերականգնվել էր Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի՝ կոլված բոլշևիկ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի (Մարտոնու) նախադահուկյամբ, որը ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի որոշմամբ աշխատանքի էր ուղարկվել Հայաստան: Ալ. Մյասնիկյանը (1886—1925) ռեուլյուցիոն շարժման մեջ է մտել 1904 թվականից: Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի անդամ էր 1906 թվականից. ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Իր ռեուլյուցիոն գործունեության ընթացքում նա անհաշտ պայքար է մղել դաշնակիների, մենշևիկների, էսեռ-

ների և մյուս բոլոր թշնամիների դեմ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ակտիվ ռեռլյուցիոն աշխատանք է կատարել Արևմտյան ռազմաճակատում: Որպես գեկեդատ մասնակցել է Ռեյ (բ) Պարտիայի VI համագումարին և այնտեղ հանդես է եկել զեկուցումով Արևմտյան ռազմաճակատի դրուժյան մասին: 1917—1920 թվականներին աշխատել է որպես Արևմտյան ռազմաճակատի Սովետական Զինված Ուժերի հրամանատար, Բելոռուսական ՍՍՌ Կենտգործկոմի նախագահ, Բելոռուսիայի Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական բյուրոյի նախագահ, Կոմունիստական պարտիայի Մոսկվայի Կոմիտեի քարտուղար և գինվորական կազմակերպիչ, Արևմտյան ռազմաճակատի Քաղվարչության պետ: Ալ. Մյասնիկյանի ղեկավարությամբ Հայաստանի Սովետական կառավարությունը խոշոր ձեռնարկումներ սկսեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և կոնտրռեռլյուցիայի վերջին հենարան՝ Զանգեզուրի դաշնակցական բանդաները լիկվիդացնելու ուղղությամբ:

Մայիսի կեսերից ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետը և 11-րդ բանակի հրամանատարությունը հատուկ պատվիրակության միջոցով դաշնակների հետ լայնակցություններ են սկսում՝ առանց կոիվների Զանգեզուրը Սովետական Հայաստանին միացնելու համար: Դաշնակ ավանտյուրիստները մի կողմից մտնելով բանակցությունների մեջ, մյուս կողմից դադատողի նախապատրաստվում էին հանկարծակի հարձակվելու Սովետական իշխանության վրա: Սկսած բանակցությունները նրանք ձգձգեցին մեկ ամսից ավելի, որի ընթացքում համալրում և վերախմբավորում էին իրենց ուժերը:

Հունիսի 15-ին, երբ դեռ շարունակվում էին խաղաղ բանակցությունները երկու կողմերի ներկայացուցիչների միջև, դաշնակցական գինված բանդաները հանկարծակի հարձակում են՝ գործում Դաքալագյաղի վրա: Այսպիսով, Ժողովրդի թշնամիները նորից բորբոքում են քաղաքացիական պատերազմը, կրկին պատճառ դառնալով մարդկային հազարավոր զոհերի և նյութական-կուլտուրական մեծ վնասների ու ավերումների:

Դաքալագյաղի վրա դաշնակների կատարած ավազակային հարձակումը առաջ է բերում Ժողովրդական մեծ ցասում: Ռեսպուբլիկայի քաղաքներում և գյուղերում տեղի են ունենում աշխատավորների բազմամարդ միախնդներ, որտեղ նրանք որոշում են զենքը ձեռքին դուրս գալ պայքարելու դաշնակների դեմ, Զանգեզուրի ապստամբության համար մղվող պայքարում ամեն կերպ օգնել Կարմիր Բանակին:

Հունիսի կեսերին սկսվում է Կարմիր Բանակի զորամասերի գրոհը Զանգեզուրում գտնվող դաշնակցական բանդաները ոչնչանելու, Զանգեզուրն ազատագրելու համար։ Գրոհը ծավալվում է երեք ուղղություներով — Վեդիից դեպի Քելիշքենդ, Նախիջևանից դեպի Անգեղակոթ (Սիսիանի շրջան) և Օրդուբադից դեպի Մեղրի։ Բացի դրանից, Նոր Բայազետից հարձակում է սկսվում Սելիմի (Հայոց ձորի), լեռնանցքի վրայով, որը դաշնակները գրավել էին վերջին հարձակման ժամանակ։

Շարունակելով հաղթական առաջխաղացումը, հունիսի 26-ին Կարմիր Բանակը ազատագրում է ամբողջ Դարալագյազը։ Հունիսի վերջին ազատագրվում է ամբողջ Սիսիանի շրջանը։

Հուլիսի 2-ին Շուշիից դեպի Զանգեզուր (Գորիս) իր հաղթական գրոհն է սկսում նաև Կարմիր Բանակի Ղարաբաղ—զանգեզուրյան խմբավորումը։ Համառ և հերոսական մարտերից հետո այդ խմբավորման առաջապահ զորամասերը, Սիսիանից հարձակվող Կարմիր Բանակի զորամասերի հետ համադորժակցված, նույն օրը ազատագրում են Գորիսը։ Դաշնակցական ջախջախված բանդաների մնացորդները խուճապահար նահանջելով, փախչում էին դեպի Ղափան—Մեղրի։ Հետապնդելով թշնամուն, Կարմիր Բանակի զորամասերը ազատագրում են Տաթևը, Ղափանը։

Մի շարք մարտերից հետո Կարմիր Բանակի զորամասերը՝ հուլիսի 13-ին մտնում են Մեղրի։ Ժողովրդի արյունարբու թշնամի դաշնակների ջախջախված հրոսակախմբերի մնացորդները վերջնականապես դուրս են շարտվում Հայաստանի սահմաններից։ Անցնելով արտասահման, դաշնակ թափթիփոկները ավելի սերտ կապերի մեջ են մտնում միջադպարին ուսկյիտն հետ և որպիս նրանց վարձկանները, շարունակում պայքարը Սովետական իշխանության դեմ, ոչ մի ստորոտյան առաջ կանգ չառնելով այդ պայքարում։

Զանգեզուրի ազատագրումով ավարտվում են մոտ վեց ամիս տևող քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում։ Հայաստանի բանվորների և դուռդաշինների պայքարը՝ սովետական կարգերի համար պսակվում է նշանակալից հաղթանակով։ Զանգեզուրի ազատագրման համար մղվող պայքարը դեկավարում էր Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան, հայ ժողովրդի պանծալի դավակ, աննկուն լենինյան Ալ. Մյասնիկյանը։

Զանգեզուրի ազատագրումով վերջնականապես լիկվիդացվում է կոնտրռեւլյուցիայի և օտարերկրյա ինտերվենտների վերջին հենարանը Անդրկովկասում։ Ռեսպուբլիկայի բանվորներն ու դու-

դացիները հնարավորություն են ստանում ձեռնամուխ լինելու երկրի քայքայված տնտեսության վերականգնման մեծ աշխատանքին, որն ընդհատվել էր քաղաքացիական կռիվների հետևանքով:

Ազատագրված Զանգեզուրի աշխատավորները Սովետական Հայաստանի աշխատավորությանը, կառավարությանը և Կարմիր Բանակին ուղղում են իրենց սրտագին ողջույնի խոսքը, ուր ասված է. «Դաշնակցական զավթելի լծից ազատագրված աշխատավորությունը հղբայրական ջերմ ողջույն է ուղարկում խորհրդային Հայաստանի աշխատավորներին և նրանց իսկական ներկայացուցիչ՝ Հայաստանի ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդին ու պանծալի Կարմիր Բանակին: Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունն այսօրվանից իր բախտի տնօրինումը վստահում է խորհրդային իշխանությանը, լի հավատով կապիտալիզմից բղկված հայ աշխատավորության լուսավոր ապագային»:

Քաղաքացիական կռիվներում Սովետական Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների տարած հաղթանակի պատճառները:— Չնայած ժանր հետևանքներին, 1921 թ. քաղաքացիական կռիվները խոշոր նշանակություն ունեցան Հայաստանի բանվորներին և աշխատավոր գյուղացիներին ժողովրդի թշնամի դաշնակների և մյուս կոնտրռեւոլյուցիոն պարտիաների ու հոսանքների դեմ անհաշտ պայքարի ոգով դաստիարակելու տեսակետից: Այդ կռիվների ընթացքում ռեսպուբլիկայի աշխատավորական մասսաներն էլ ավելի կուռ շարքերով համախմբվեցին իրենց շահերի միակ պաշտպան Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության շուրջը:

Քաղաքացիական կռիվների ընթացքում ավելի ամրապնդվեց հայ ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական և ուղղմական դաշինքը ուսւ մեծ ժողովրդի, անդրկովկասյան հղբայրական ժողովուրդների՝ վրացիների, ադրբեջանցիների և մյուս ժողովուրդների հետ:

Այդ կռիվներում իրենց մարտական կոլիվսձոմյունն ստացան Սովետական Հայաստանի Կարմիր Բանակի երիտասարդ զորամասերը և բաղմաթիվ հայ ռազմիկներ:

1921 թ. քաղաքացիական կռիվներում Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները հաղթանակ տարան, որովհետև.

Նախ՝ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, նրա Կարմիր Բանակը պայքարում էին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ:

Երկրորդ՝ Հայաստանի աշխատավորները և Կարմիր Բանակը գիտեին, որ իրենք կռվում են արդար գործի համար, նրանք գի-

տեին, որ հսկում են Սովետական իշխանության անարդ թշնամի-
ների՝ օտարերկրյա խմբերիալիստների հլու կամակատար դաշ-
նակների և մյուս կոնտրոկուլյուցիոն ուժերի դեմ, իրենց Հայրենի-
թի ազատության և անկախության, իրենց լավագույն ապագայի
համար:

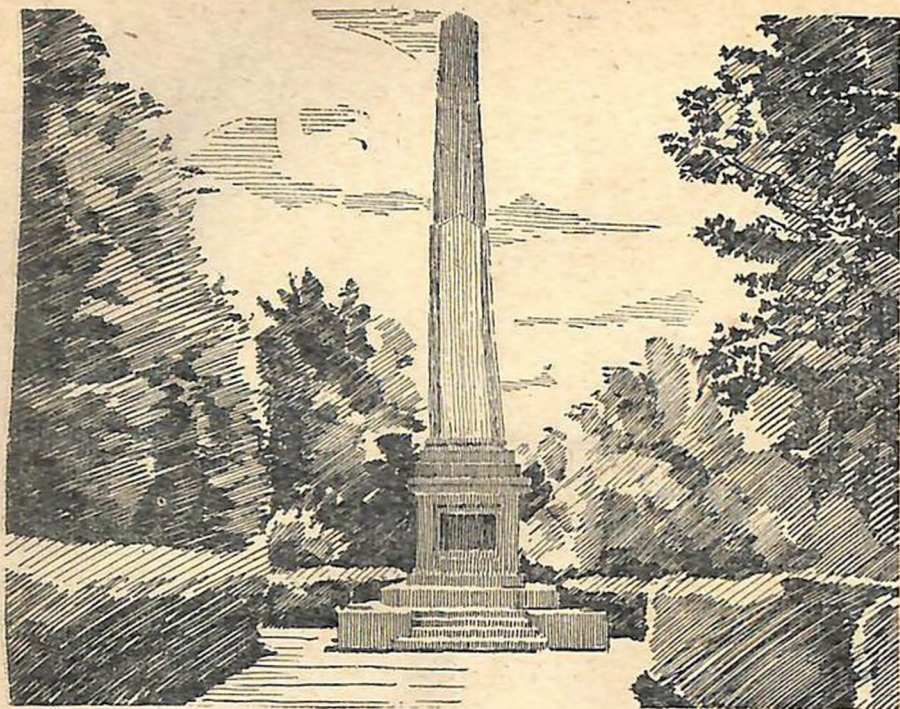
Երրորդ՝ այդ պայքարում հայ ժողովուրդը մենակ չէր: Ռուս
մեծ ժողովուրդը, նրա հերոսական Կարմիր Բանակը, ինչպես բո-
լոր փոքր ժողովուրդներին, այնպես էլ հայ ժողովուրդին ցույց տվեց
իր եղբայրական օգնությունը, փրկելով նրան վերահաս կործա-
նումից:

Չորրորդ՝ Կոմունիստական պարտիայի ազգային քաղաքա-
կանության կենսագործման շնորհիվ Հայաստանում վերջ տրվեց
ազգային թշնամանքին ու ազգային ճնշմանը: Ռեսպուբլիկայի աշ-
խատավորներն ավելի ամուր եղբայրական դաշինքի մեջ մտան
Սովետական Աղբյուրների, Վրաստանի և Անդրկովկասի մյուս ժո-
ղովուրդների հետ: Անդրկովկասի կոնտրոկուլյուցիոն ուժերը և
նրանց վերջին փորձերը Հայաստանում ջարդ ու փշուր եղան հան-
դիպելով այդ ժողովուրդների անխորտակելի խնտերնացիոնալ դա-
շինքին:

Հինգերորդ՝ Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական իշ-
խանության ճիշտ քաղաքականության շնորհիվ Հայաստանի բան-
վոր դասակարգին հաջողվեց քաղաքացիական կռիվներում ամուր
դաշինքի մեջ մտնել չքավոր գյուղացիության հետ, իր կողմը դրա-
վել միջակ գյուղացիությանը և նրանց հետ միասին պայքարել
կոնտրոկուլյուցիայի դեմ:

Վեցերորդ՝ պատերազմի նուաշակների ու խնդիրների ճշտու-
թյան գիտակցումը Կարմիր Բանակի շարքերում ամրապնդում էր
կարգապահությունը և բարձրացնում նրա մարտունակությունը:
Դրա շնորհիվ թշնամու դեմ մղած պայքարում կարմիր բանակային-
ները ցուցաբերում էին մասսայական հերոսություն:

Կարմիր Բանակի ղորամասերն ու պարտիզանական ջոկատ-
ները քաղաքացիական կռիվներում տվյալ բազմաթիվ հերոսներ,
որոնք իրենց կյանքը զոհեցին Սովետական իշխանության հաս-
տատման, հայ ժողովրդի ազատության ու անկախության համար:
Այդ հերոսների թվումն են՝ Հայկական առաջին հրաձիգ բրիգադի
ղինվորական կոմիսար Լ. Մխչյանը, Հայկական 2-րդ բրիգադի
հրամանատար Երմոլենկոն, Հայկական 2-րդ հրաձիգ զնդի հրա-
մանատար Ֆիշիլեիչը, վաշտի հրամանատար Ռ. Պողոսյանը, զին-
վորական կոմիսար Ն. Օլթեցյանը, շարքային մարտիկներ Ս. Դադ-

1921 թ. Հայաստանում քաղաքացիական կռիվներում զոհվածների հուշարձանը Երևանում

Բինյանց, Գ. Չախոյանը, Հ. Խաչատրյանը, Ա. Ղարիբջանը և շատ ուրիշներ:

Յոթերորդ՝ Կարմիր Բանակը հաղթեց այն պատճառով, որ նա մինչև վերջը նվիրված ու հավատարիմ մնաց իր ժողովրդին, վաստակեց նրա անսահման սերը և աճեն տեսակ օգնություն ու ժանդակություն ստացավ նրանից: Կարմիր Բանակի թիկունքում ոտքի կանգնեցին բոլոր աշխատավորները և օգնեցին նրան:

Ահա այն հիմնական պատճառները, որոնց շնորհիվ Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, նրա Կարմիր Բանակը հաղթանակով դուրս եկան 1921 թ. քաղաքացիական կռիվներից:

Այդ պատմական հաղթանակից հետո Հայաստանի աշխատավորները, Սովետական երկրի բոլոր աշխատավորների հետ միասին, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան ռեսպուբլիկայի ժողովրդական քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու աշխատանքին, կոմունիստական հասարակարգ կառուցելու պատմական վիթխարի գործին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒՆ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1921-1937)

ԳԼՈՒԽ III

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1921—1925)

1. ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱՅԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ԿՈՒԼՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ

Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության վիճակը վերականգնման ժամանակաշրջանի սկզբում:— Քաղաքացիական կռիւներում ձեռք բերած հաղթանակից հետո ռեսպուբլիկայի բանվորներն ու գյուղացիները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ, ձեռնամուխ եղան ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման աշխատանքներին:

Սովետական իշխանութեանը հին կարգերից ժառանգել էր քայքայված տնտեսութուն: Յարիւմի տիրապետութեան ժամանակ, նրա գաղութային քաղաքականութեան հետեւնալով, Հայաստանի տնտեսութեանը վարդապետն ցածր մակարդակի վրա էր մնացել: Դաշնակների բուրժուա-նացիտնալիստական մարիոնետային իշխանութեան տարիներին, նրանց ավանտյուրիստական քաղաքականութեան և թուրքական օկուպանտների բարբարոսութեանների հետեւնալով, երկրի տնտեսութեանը հասել էր ծայրահեղ քայքայման:

Հայաստանի գյուղատնտեսութեան ընդհանուր արտադրանքը 1920 թ. հինգ անգամ պակաս էր, քան 1913 թ., իսկ անասունների գլխաքանակը՝ չորս անգամ պակաս: Գյուղատնտեսական ինվին-

տարի երեք քառորդից ավելին ոչնչացված էր: Քայքայվել էր ոռոգման սխեման: Մեծ չափով կրճատվել էր ցանքատարածությունը, խոտի մեծ մասը մշակելի հողերի խոշորագույն մասը: Գյուղատնտեսության բերքատվությունը նվազագույն չափերի էր հասել:

Նախասովետական շրջանում Հայաստանի արդյունաբերությունը նույնպես գտնվում էր վարդացման ցածր մակարդակի վրա: Պրիմիտիվ տեխնիկայով սարքավորված Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերն ու գործարանները, բամբակապտիչ մի քանի մանր գործարանները, Նրեանի Գինու-կոնյակի գործարանը, Կաշվե գործարանը, Մեխանիկական արհեստանոցը և մի շարք մանր արհեստանոցներ — ահա նախասովետական Հայաստանի արդյունաբերությունը: Երկարատև պատերազմների և դաշնակների ավանտյուրիստական քաղաքականության հետևանքով քայքայվել էին նաև արդյունաբերական այդ ձեռնարկությունները: Կանգ էին առել Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերը և գործարանները: Շատ չնչին կարողությամբ էին աշխատում արդյունաբերության մյուս ճյուղերի առանձին ձեռնարկությունները: Դրա հետևանքով խիստ չափով նվազել էր արդյունաբերության արտադրանքը: Հայաստանի արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը 1920 թ. կազմում էր 1913 թ. արտադրանքի միայն մեկ տասերորդ մասը:

Հայաստանի երկաթուղագիծը, որն Անդրկովկասյան երկաթուղու մի մասն էր, խիստ վնասվել էր: Փչացել էին գծերը, կամուրջները, շոգեքարշերը, վագոնները: Կազմալուծվել էր երկաթուղին և պատարկող ապարատը: Ամենուրեք երկաթուղային կայարաններում թափված էին փշացած և վնասված շոգեքարշեր, վագոններ և երկաթուղային այլ գույք: Թուրքական օկուպանտների վայրագությունների հետևանքով Ալեքսանդրապոլի դեպոն, որը միակն էր ռեսպուբլիկայում, ամբողջովին ոչնչացվել էր: Քաղքայված վիճակում էին նաև խճուղիներն ու խճուղային տրանսպորտը:

Ծանր էր երկրի ֆինանսական դրությունը: Դաշնակները համըշտակել և իրենց հետ արտասահման էին տարել բանկում եղած վերջին դրամարները: Պետական գանձարանը դատարկ էր մնացել:

Ահա այդպիսի տնտեսական ժառանգություն էր մնացել Սովետական իշխանությանը:

Երկրի տնտեսական ծանր կացությունը խիստ կերպով անդրադարձել էր բնակչության դրության վրա: Զգացվում էր հացի, յուղի, մսի, աղի, մանուֆակտուրայի, կոշիկեղենի և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքների ու կենսամթերքների խիստ պակասություն: Աշխատավոր բնակչությունը ծայրահեղ կարիքի մեջ էր:

Զգալի շահեջի էր հասնում գործադրությունը: Հին հասարակարգից ժառանգություն մնացած տնտեսական քայքայվածության հետևանքով 1921—1922 թվականներին Հայաստանում դեռևս խառն չէր վերացել սովը: Նման պայմաններում ռեսպուբլիկայի առանձին շրջաններում նկատվեցին համաճարակային հիվանդություններ, որոնք արագ կերպով լիկվիդացվեցին Սովետական կառավարության միջոցառումների շնորհիվ:

Առաջին ձեռնարկումները տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ:— Այդպիսի դժվարին իրադրության մեջ Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության սույն խնդիր էր դրված՝ արագ կերպով ռեսպուբլիկան դուրս բերել ծանր վիճակից և առաջ տանել սոցիալիստական շինարարությունը: Առաջնահերթ խնդիրներ էին գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, տրանսպորտի վերականգնումը: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը ռեսպուբլիկայի աշխատավորներին մոբիլիզացրին այդ խնդիրները լուծելու համար:

Քաղաքացիական կռիվները վերջանալուց հետո Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն հատուկ կոչ է ուղղում ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպություններին: «Շնորհիվ մեր ուժերի մաքսիմալ լարման, անսպառ եռանդի և խնդնադուրության,— ասված է այդ կոչում,— հաղթանակով դուրս եկանք քաղաքացիական պատերազմից: Ներկայումս, երբ պարզորեն ստեղծված է դադար, մեր առաջ ծառացած է երկրի տնտեսական ֆրոնտի կազմակերպման խնդիրը, որը պահանջում է մեկուսից անկասկած գերազույն ճիգեր, ուժեր ու աշխատանքի մաքսիմալ կենտրոնացում: Ոչ մի աշխատանք մեզ համար ծանր չէ և այն կյանքում կիրառելը դժվար չի լինի»:

Կենտրոնական Կոմիտեն կոչ էր անում ռեսպուբլիկայի աշխատավորներին բարձրացնել ռուլուցիոն ղզոնությունը, ծավալել աշխատանքային սխրագործությունը, ամրապնդել երիտասարդ սովետական ասպարառը, ջախջախել դասակարգային թշնամու դիմադրությունը:

Պարտիայի այդ կոչին Հայաստանի բանվոր դասակարգը, աշխատավոր գյուղացիությունը և ինտելիգենցիան պատասխանեցին աշխատանքային խանդավառությամբ: Տեղական պարտիական կազմակերպությունները, գլխավորելով բանվորների և գյուղացիների աշխատանքային խանդավառությունը տնտեսության վերո-

կանդեման գործում, կարճ ժամանակամիջոցում հասան զգալի արդյունքների:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի ծավալած աշխատանքի շնորհիվ աշխատավոր գյուղացիութունն ամուր կերպով համախմբվեց Սովետական իշխանության շուրջը: 1921 թ. կեսերին ռեսպուբլիկայի համարյա բոլոր գավառներում ու շրջաններում գումարվում են աշխատավոր գյուղացիների համագումարներ: Այդ համագումարներում աշխատավոր գյուղացիները արտահայտում են նվիրված աշխատանքով ու պայքարով երիտասարդ Սովետական իշխանութունն ամրապնդելու, բոլոր ուժերով ու միջոցներով քայքայված տնտեսութունը վերականգնելու իրենց հաստատված աշխատանքով: «Մեր անձնական եռանդով ու աշխատանքով կվերականգնենք մեր քայքայված երկիրը,— ասված է Ռաշ-Գյառնիի շրջանի գյուղացիական համագումարի բանաձևում,— կլծվենք շինարարության գործին մեր կառավարության ղեկավարությամբ: Մենք չենք խնայի մեր ուժերը, մեր կուրճքը դեմ կտանք այն պահանջած ծանր ու անդուլ աշխատանքին, որով պիտի վերաշինվի և կենդանանա մեր հայրենիքը»: Այսպիսի որոշումներ են ընդունել նաև մյուս գավառներում ու շրջաններում գումարված գյուղացիական համագումարները:

Սովետական Ռուսաստանի եղբայրական օգնությունը Հայաստանին 1921 թվականին:— Տնտեսության վերականգնման համար մղվող պայքարի առաջին շրջանում գլխավոր հարցերը հանդիսանում էին պարենային դժվարությունների լիկվիդացումը, սովի վերացումը և դրանով իսկ խաղաղ աշխատանքի համար նորմալ պայմանների ստեղծումը: Սակայն Սովետական Հայաստանը միայն իր ուժերով և ներքին միջոցներով այդ անել չէր կարող: Նա անշահախնդիր օգնության կարիք էր ղգում, որը կարող էր ստանալ միմիայն Սովետական Ռուսաստանից և մյուս եղբայրական Սովետական ռեսպուբլիկաներից:

Չնայած Սովետական Ռուսաստանի ծանր դրությանը, ՌՍՖՍՌ կառավարությունը, ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի և Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով Սովետական Հայաստանին տնտեսական-ֆինանսական անշահախնդիր օգնություն է ցույց տալիս: Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման դեռ առաջին օրերին՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին, ընդունելով Հայաստանի Ռեկոմի անդամներ Ս. Տեր-Գաբրիելյանին և Ա. Մռավյանին և լսելով նրանց զեկուցումը ռեսպուբլիկայի դրության մասին, Վ. Ի. Լենինը ասել էր, որ Սովետական Ռուսաստանը բոլոր միջոցները կգործադրի Սովետական

Հայաստանին ամեն կերպ օգնելու համար: Դրանից հետո, Վ. Ի. Լենինը, ջուլցումով Սովետական Ռուսաստանի Ֆինոդկոմատը Հայաստանին բաց է թողնում 600 հազար ռուբլի ոսկով: Միաժամանակ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը անհատույց Հայաստան է ուղարկում մեծ քանակությամբ հացահատիկ, պարենամթերք, մանուֆակտուրա, դեղորայք, գյուղատնտեսական գործիքներ և այլ ապրանքներ:

1921 թ. ընթացքում, օգնության կարգով Հայաստանը Ռուսաստանից ստացել է 3,5 միլիոն ռուբլի ոսկով, 2.895 հազար փութ կենսամթերք և զանազան ապրանքներ: Օգնության կարգով մեծ քանակությամբ վառելանյութ են ուղարկել եղբայրական Սովետական Ադրբեջանի աշխատավորները: Միայն 1921 թ. ընթացքում Ադրբեջանից Հայաստան է ուղարկվել մեկ և կես միլիոն փութ նավթ:

Ռուս մեծ ժողովրդի և սովետական մյուս ժողովուրդների եղբայրական օգնությունը վճռական նշանակություն ունեցավ Սովետական Հայաստանի ծանր դրությունը թեթևացնելու գործում: Այդ օգնության շնորհիվ սկսեց օրըստօրե լավանալ երկրի տնտեսական վիճակը: Վերանում էին սովն ու համաճարակային հիվանդությունները: Բանվորներն ու գյուղացիները նորմալ հնարավորություններ էին ստանում անցնելու սոցիալիստական շինարարության խաղաղ աշխատանքի:

Անհրաժեշտ նախադրյալներ էին ստեղծվել երկրի քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու աշխատանքը լայն մասշտաբով ծավալելու համար:

2. ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԽԱՂԱՂ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նոր տնտեսական փաղափականությունը:— Օտարերկրյա ինտերվենցիայի և քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը միակ ճիշտը լինելով հանդերձ, պատերազմները հաղթականորեն ավարտելուց հետո այլևս չէր հստակապատասխանում Սովետական երկրի խաղաղ զարգացման նոր պահանջներին:

Այդ պատճառով էլ քաղաքացիական պատերազմները վերջանալուց հետո հարկ եղավ փոխել այդ քաղաքականությունը, վերացնել պարենմասնատրուժը, թուլյալորել ազատ առևտուր և լայն ապրանքափոխանակություն ծավալել գյուղի ու քաղաքի միջև: Ան-

հրաժեշտ էր փոխել բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի տնտեսական հիմքերը: Անհրաժեշտ էր տնտեսական շինարարության բոլոր հարցերի վերաբերյալ նոր դիրքավորում մշակել, Սովետական երկրի կյանքում նոր շրջադարձ կատարել:

Կոմունիստական պարտիան իր Կենտրոնական Կոմիտեի, մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ, ձեռնամուխ եղավ այդ հարցերի մշակմանը, նշելով մեր երկրի զարգացման հետագա ուղին:

Ուկ(բ)Պ X համագումարը (1921 թ. մարտ) կարևորագույն որոշում ընդունեց ռազմական կոմունիզմից նոր տնտեսական քաղաքականության անցնելու մասին: Համագումարը ընդունեց Վ. Ի. Լենինի մշակած բանաձևը պարենմասնատրումից պարենհարկին անցնելու մասին: Բանաձևը նշում էր, որ պարենհարկը պետք է ավելի քիչ լինի, քան պարենմասնատրումը: Պարենհարկը պետք է համապատասխանի գյուղացիական տնտեսությունների եկամուտներին (հաշվի առնելով բերքը, տնտեսության անձերի քանակը և այլն): Պարենհարկը պետք է լինի պրոգրեսիվ: Չփավոր գյուղացիական տնտեսությունները մասամբ կամ ամբողջովին կարող էին ազատվել պարենհարկից, իսկ սակավ կարողության տեր կամ միջակ տնտեսությունները հարկը վճարելու էին ցածր դրույքով:

Կոմունիստական պարտիան, նրա առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը գտնում էին, որ անցնելով նոր տնտեսական քաղաքականության, մենք թույլ ենք տալիս, որոշ, ժամանակավոր նահանջ՝ թիկունքին ավելի մոտենալու, բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության դաշինքն ամրապնդելու, կապիտալիստական տարրերի վրա ավելի լայն մասշտաբով գրոհելու և սոցիալիզմի շինարարությունն առաջ տանելու համար:

Տրոցկիստները, բուխարինականները և մյուս հակալենինյան տարրերը կատաղաբար հանդես գալով Կոմունիստական պարտիայի գլխավոր գծի դեմ, նէսը համարում էին միայն նահանջ: Նրանք բոլոր ուժերով փորձում էին վիժեցնել Կոմունիստական պարտիայի վերցրած նոր կուրսը, վիժեցնել սոցիալիզմի կառուցումը մեր երկրում:

Կոմունիստական պարտիան իր Կենտրոնական Կոմիտեի, հանձարեղ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ մերկացնելով և վճռական հակահարված տալով տրոցկիստական և մյուս թափթիկներին, հաստատ կերպով իրականացրեց իր վերցրած նոր կուրսը, որով առահովեց Սովետական երկրի արագ զարգացումը սոցիալիզմի ուղիով:

Անցումը նոր տնտեսական փառափառությանը Հայկական ՍՍՌ-ում:— Կոմունիստական պարտիան նոր տնտեսական քաղաքականությունը համարելով կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու ժամանակաշրջանում որպես միակ ճիշտ քաղաքականություն, առանձնահատուկ կերպով ընդգծում է, որ այդ քաղաքականությունն ամենուրեք նույնությունն է, նույն մեթոդներով կիրառել հարավում և է, որ յուրաքանչյուր դեպքում պետք է ելնել տվյալ ռեսուրսների կազմի յուրահատուկ պայմաններից, տնտեսական զարգացման աստիճանից, դրան համապատասխան դասակարգային փոխհարաբերություններից:

Այդ տեսակետից, ինչպես ամբողջ Անդրկովկասի, այնպես էլ Հայաստանի կոմունիստների համար մեծագույն նշանակություն ունեցավ Վ. Ի. Լենինի 1921 թ. ապրիլի 14-ի ծրագրային նամակը «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի, Լեռնականության ռեսուրսների կազմի կոմունիստ ընկերներին»: Այդ պատմական նամակում Վ. Ի. Լենինը հանձարեղ կերպով շարադրել է նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման կոնկրետ ուղիները Անդրկովկասում, որն իր զարգացման մակարդակով և մի շարք այլ պայմաններով տարբերվում էր Սովետական Ռուսաստանից: Վ. Ի. Լենինը նշել է հետևյալ տարբերությունները. ա) Սովետական Ռուսաստանը միայնակ մի քանի տարի կռվել է Անտանտայի դեմ, ոչ մի տեղից չստանալով տնտեսական, քաղաքական և ռազմական օգնություն: Կովկասի Սովետական ռեսուրսներից աչքալիս օգնություն ստացել և ստանում են Սովետական Ռուսաստանից: բ) Կովկասի Սովետական ռեսուրսներից, Սովետական Ռուսաստանի օգնության շնորհիվ, կարող են ոչ մի վնաս չզուգալ Անտանտայից, որի ձեռքերը դադել է Սովետական Ռուսաստանը: գ) Կովկասն ավելի գյուղատնտեսական երկիր է, քան Ռուսաստանը: դ) Կովկասը կարող է է՛լ ավելի արագությունը ապրանքափոխանակություն գլուխ բերել կապիտալիստական Արևմուտքի հետ:

Ընդգծելով, որ Կովկասն ավելի գյուղատնտեսական երկիր է, քան Ռուսաստանը, Վ. Ի. Լենինը վերոհիշյալ նամակում գրում էր, որ Կովկասում Սովետական իշխանության պահպանման ու զարգացման համար, անցումը դեպի սոցիալիզմ իրականացնելու համար «...ամենից ավելի կարևոր է, որ Անդրկովկասի կոմունիստները հասկանան իրենց դրության, իրենց ռեսուրսների դրության յուրօրինակությունը, ի տարբերություն ՌՍՖՍՌ դրության ու պայմանների, հասկանան մեր տակտիկական նույնությունը չընդօրինակելու, այլ մտածված կերպով կոնկրետ պայմանների տարբերու-

թյան համապատասխան այն ձևափոխելու անհրաժեշտությունը»¹։ Նամակում Վ. Ի. Լենինը Կովկասի կոմունիստներին ցուցում տալով, որ տնտեսության վերականգնման աշխատանքը պետք է սկսել գյուղատնտեսությունից, ոռոգումից, ամենից առաջ ընդգծել է, որ Կովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաների սերտ դաշինքը կստեղծի այնպիսի ազգային խաղաղություն, ինչպիսին չի տեսնված բուրժուազիայի ժամանակ և անհնարին է բուրժուական հասարակարգում։

Առաջնորդվելով Ռկ(բ)Պ X համագումարի պատմական որոշումներով և Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով, Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը 1921 թվականի գարնանից ձեռնամուխ եղան նոր տնտեսական քաղաքականության կենսագործմանը։

1921 թ. հունիսի 24-ին հրատարակվում է Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի դեկրետը Հայաստանում պարենահարկ մտցնելու մասին։ Ըստ այդ դեկրետի Սովետական Հայաստանի յուրաքանչյուր քաղաքացի, որ զբաղվում էր հացահատիկի, տեխնիկական կուլտուրաների մշակմամբ, ինչպես նաև անասնապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, պարտավոր էր պարենամասնատրման փոխարեն պետությանը վճարել պարենահարկ։ Սահմանվեց նվազագույն պարենահարկ, որպեսզի բարելավվեր աշխատավոր գյուղացիության դրությունը և ապահովվեր նրա շահագրգռվածությունը գյուղատնտեսությանն բարձրացման գործում։ Պարենահարկը տալուց հետո գյուղացու տրամադրության տակ էր մնում նրա տնտեսության ամբողջ ավելցուկը, որը նա կարող էր ազատ կերպով շուկա հանել։

Նոր տնտեսական քաղաքականությունը, մասնավոր առևտրի հետ միաժամանակ, թույլ էր տալիս մասնավոր մանր ձեռնարկությունների գոյությունը։ Սկսեց զարգանալ առևտուրը։ Պետությունը թույլատրեց մասնավոր առևտուր, բայց դրա հետ միասին ձեռնարկվեցին լուրջ միջոցառումներ կոոպերատիվ և պետական առևտրի զարգացման համար։

Անդրկովկասի Սովետական Ռեսպուբլիկաների համագործակցությունը։— Նոր տնտեսական քաղաքականության կիրառումով անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծվեցին ինչպես բոլոր Սովետական ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի տնտեսության վերականգնման համար։ Այդ ժամանակ կատարվեցին Անդրկովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաների համագործակցության

¹ Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 32, էջ 402։

առաջին լուրջ քայլերը 1921 թ. ապրիլի 20-ին Սովետական Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի միջև կնքվեց Անդրկովկասի երկաթուղիները միավորելու համաձայնագիր, որով Անդրկովկասյան երկաթուղիները միավորվեցին և կառավարվում էին մեկ ընդհանուր վարչության միջոցով:

Այդ համաձայնագիրը խոշոր չափով նպաստեց տնտեսական կապերի հետագա ամրապնդմանը մեկ կողմից՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի, իսկ մյուս կողմից՝ այդ ռեսպուբլիկաների ու Սովետական Ռուսաստանի միջև: Վերականգնվեց երկաթուղային կանոնավոր երթևեկությունը Նրևան—Թիֆլիս, Թիֆլիս—Բաքու և Նրևան—Ջուֆա գծերով: Լայն ծավալ ստացան ռեսպուբլիկայի երկաթուղագծերի, Ալեքսանդրապոլի երկաթուղային դեպոյի և ամբողջ շարժական կազմի վերանորոգման աշխատանքները:

Երկաթուղիների միավորումից կարճ ժամանակ անց տեղի է ունենում Անդրկովկասի երեք Սովետական ռեսպուբլիկաների համաձայնությունը արտաքին առևտրի միավորման վերաբերյալ 1921 թ. հունիսի 2-ին Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի միջև այդ հարցի շուրջը Բաքվում կնքվում է սլայմանագիր: Միավորելով իրենց տնտեսական հնարավորությունները, ելքայրական ռեսպուբլիկաներն արտաքին շուկայում հանդես են գալիս միասնաբար: Նրանք իրենց արտաքին առևտուրը սերտորեն շաղկապում են Սովետական Ռուսաստանի ու մյուս Սովետական ռեսպուբլիկաների արտաքին առևտրի հետ, ավելի կազմակերպված ձևով հանդես գալով միջազգային շուկայում: Այդ միջոցառումը ևս ղգալի չափով նպաստում է Հայաստանի ու մյուս Սովետական ռեսպուբլիկաների տնտեսական զարգացմանը:

Քիչ ավելի ուշ լիկվիդացվում են մաքսատները Անդրկովկասյան Սովետական ռեսպուբլիկաների, ինչպես նաև այդ ռեսպուբլիկաների ու Սովետական Ռուսաստանի միջև:

Գյուղատնտեսության վերականգնման առաջին քայլերը:— Նոր տնտեսական քաղաքականության անցնելու սկզբնական շրջանում տնտեսական շինարարության գծով ամենակարևոր և ամենադժվարին հարցերից մեկը 1921 թ. դարնանացանի և բերքահավաքի ապահովումն էր: Չնայած սուղ սլայմաններին, Սովետական իշխանությունը աշխատավոր գյուղացիության կարիքավոր մասին օգնության կարգով տվեց սերմվարկ, գյուղատնտեսական գործիքներ ու ֆինանսական միջոցներ:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան և կառավարությունը մեծ կարևորություն տալով սլարենհարկի գանձման գործին, բոլոր

ուժերն ու հնարավորությունները մոբիլիզացնում են պարենհարկը կազմակերպված իրականացնելու համար: Ագիտացիոն և պրոպագանդիստական աշխատանքի միջոցով գյուղացիությանը բացատրվում է նոր տնտեսական քաղաքականության իմաստը և նշանակությունը, պարենհարկի տարբերությունը պարենմասնատրու-մից, ցույց տալով Սովետական իշխանության հոգատարությունը գյուղատնտեսության վերականգնման ուղղությամբ, չքավոր ու միջակ տնտեսությունների նկատմամբ: Աշխատավոր գյուղացիությունը ավելի սերտորեն է համախմբվում Սովետական իշխանության շուրջը, գոհունակությամբ հանձնելով պարենհարկը:

1921 թ. նոյեմբերի 25-ին լույս է տեսնում Հայկական ՍՍԻԺ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի դեկրետը բամբակագործության մասին: Բամբակագործությունը զարգացնելու նպատակով, կառավարությունը 1922—1923 թվականներին բամբակագործներին ազատեց պարենհարկից: Բամբակագործներին թույլատրվեց ընդհանուր նորմաներից դուրս ունենալ ազատ հողաբաժիններ. նրանց տրվեց նաև վարկային արտոնություններ: Որոշ չափով տեղի ունեցավ ցանքատարածությունների ընդարձակում: Եթե 1919 թ. ցանքերի ընդհանուր տարածությունը կազմում էր 82,7 հազար հեկտար, ապա 1922 թ. այն արդեն հասել էր 97 հազար հեկտարի: Այդ նույն ժամանակամիջոցում զգալի չափով ավելացել էր անասոռնների գլխաքանակը: 1921—1922 թվականներին Սովետական Հայաստանում զգալի աշխատանք կատարվեց ոռոգման սիստեմը վերականգնելու ուղղությամբ: Կառավարության ձեռք առած միջոցառումների և աշխատավոր գյուղացիության ակտիվ մասնակցության շնորհիվ անցյալում գոյություն ունեցած ոռոգման ցանցը հիմնականում վերականգնվեց: Ոռոգելի տարածությունները 1922 թ. հասնում էին նախապատերազմյան ոռոգելի տարածությունների 90 տոկոսին: 1922 թ. հոկտեմբերին սկսվեց Շիրակի ջրանցքի շինարարությունը:

Սակայն գյուղատնտեսության վերականգնումը, ամբողջությամբ վերցրած, դեռևս դանդաղ էր ընթանում: Առկա էին մի շարք դժվարություններ, որոնց հաղթահարումը ժամանակ և միջոցներ էր պահանջում: Հին կարգերից ժառանգություն էր մնացել խիստ հետամնաց գյուղատնտեսություն, գյուղգործիքները պրիմիտիվ էին, ցանքը կատարվում էր ձեռքով (շաղպցան), սերմը չէր գտվում, հողը չէր պարարտացվում: Այդ բոլորի հետևանքով ստացվում էր ցածր բերք:

Լենինյան կոոպերատիվ պլանը:— 1923 թ. սկզբին գրած «Կոո-

սերացիայի մասին» հայտնի հողվածում Վ. Ի. Լենինը զարգացրեց, ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց մեր երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հնարավորության մասին ուսմունքը: Նա հանձարեղ խորաթափանցությամբ կոոպերացիայի մեջ տեսնում էր արտադրության կազմակերպման այն միակ ձևը, որը Սովետական իշխանության սլոյմաններում կարող էր միլիոնավոր միջակ և մանր գյուղացիական տնտեսությունները տանել սոցիալիզմի ուղիով: Առաջադրելով գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման հանձարեղ սլանը, որը միահամուռ հավանության արժանացավ սլարտիայի կողմից, Վ. Ի. Լենինը միաժամանակ նշում էր, որ ամբողջ բնակչությունը նրան մասնակից դարձնելու համար սլահանջվում է մի ամբողջ սլատմական ժամանակաշրջան՝ մեկ-երկու տասնամյակ, որ սոցիալիստական սլետության կարևորագույն խնդիրն է ամեն կերպ սլաշտպանել և խթանել բնակչության նոր, կոոպերատիվ կազմակերպման սկզբունքները, բազմակողմանիորեն նախասլատրատուել այդ մեծագույն հեղաշրջումը: Դրա համար անհրաժեշտ էր նախ և առաջ արագ կերպով վերակառգնել իմպերիալիստական սլատերազմի և քաղաքացիական կռիվների հետևանքով քայքայված ժողովրդական տնտեսությունը, ստեղծել հզոր սոցիալիստական ինդուստրիա, առանց որի անհնարին էր գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը:

Սովետական Միության Կոմունիստական սլարտիան, իր Կենտրոնական Կոմիտեի ղեկավարությամբ, մինչև մերս մերկացրեց ու ջախջախիչ հակահարված տվեց տրոցկիստներին, գինովականներին և բոլոր նրանց, ովքեր փորձում էին ռեվիյայի ենթարկել գյուղացիության նկատմամբ սլարտիայի վարած քաղաքայինությունը, քաղաքականություն, որի նսլատակն էր մանր ու միջակ գյուղացիական տնտեսությունները կոոպերացնել և զարգացման սոցիալիստական ուղու վրա գնել:

Գյուղատնտեսության հետագա զարգացման վերաբերյալ ունենալով այդպիսի հստակ ծրագիր, Կոմունիստական սլարտիան և Սովետական կառավարությունը հաստատատակա շարունակում էին արգյունաբերության և գյուղատնտեսության վերականգնման աշխատանքները, անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծելով լենինյան կոոպերատիվ սլանի իրականացման համար:

Այդ ժամանակ Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ առաջին քայլերն են կատարվում արտադրական և վարկային կոոպերացիայի ստեղծման ուղղությամբ: Կազմակերպվում են առաջին կոոպերատիվ ընկերությունները: Հայկական ՄՍՄ կառավարությունը

Գյուղատնտեսական բանկի միջոցով կոոպերացիայի մեջ ընդգրկված գյուղացիներին բաց էր թողնում վարկ՝ գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու և լծկան ձեռք բերելու համար: Վարկ էր բաց թողնվում նաև կոոպերացիայից դուրս գտնվող աշխատավորական տնտեսություններին, բայց միշտ առաջնությունը տրվում էր կոոպերացիային: Այսպես, 1923—1924 տնտեսական տարում ռեսպուբլիկայում գյուղատնտեսական բանկի բաց թողած վարկի 32,5 տոկոսը հատկացվել է գյուղատնտեսական կոոպերացիային, որի մեջ ընդգրկված էր աշխատավոր գյուղացիության միայն փոքրիկ մասը (մեկ տոկոսից էլ պակաս): Հետագա տարիներին ավելի է մեծանում պետության օգնությունը գյուղատնտեսական կոոպերացիային:

Առաջին լուրջ քայլերն են կատարվում առևտրական-սպառողական կոոպերացիան ընդարձակելու ուղղությամբ: Բոլոր կոոպերատիվները միավորվում են Հայաստանի սպառողական կոոպերացիայի (Հայկոոպի) մեջ, որի առջև խնդիր էր դրված՝ ամեն կերպ նպաստել ապրանքաշրջանառության ծավալմանը քաղաքի և գյուղի միջև, պայքարել սպեկուլյացիայի դեմ:

Արդյունաբերության վերականգնման առաջին քայլերը:— Խաղաղ տնտեսական շինարարությանն անցնելու առաջին իսկ շրջանից զգալի աշխատանք է կատարվում քայքայված արդյունաբերությունը վերականգնելու ուղղությամբ: 1921—1922 թթ. կարգի են բերվում և սկսում են աշխատել Երևանի Գինու-կոնյակի «Արարատ» գործարանը, երկու կաշեգործ արանները և մի շարք ուրիշ ձեռնարկություններ: Օգնության կ...րգով Սովետական Ռուսաստանից ստացված սարքավորումներով զգալի չափով ընդարձակվում է սուլֆուրաթ արդյունաբերությունը: 1922 թ. Իվանովո-Վոզնեսենսկ քաղաքի բանվորները Սովետական Հայաստանին նվեր են ուղարկում մի ամբողջ տեքստիլ գործարանի սարքավորում: Այդ սարքավորման բաղադրի վրա հիմնվում է Ալեքսանդրապոլի տեքստիլ գործարանը, որը հանդիսացավ ռեսպուբլիկայի սոցիալիստական արդյունաբերության առաջին խոշոր և նոր ձեռնարկություններից մեկը: Դրանով Հայաստանում սկիզբ է առնում և հետագայում բուռն թափով զարգանում է տեքստիլ արդյունաբերությունը:

Այդ տարիներին սկսվում են Երևանի հիդրոէլեկտրակայանի կառուցման և ռեսպուբլիկայում մի շարք նոր էլեկտրակայանների նախագծման աշխատանքները:

1921 թ. օգոստոսի 10-ին հրապարակվում է Հայկական ՍՍՌ-Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի դեկրետը տնայնագործու-

թյանը և մանր արդյունաբերությանը օժանդակելու միջոցառումների մասին: Դրանով նոր սլայմաններ են ստեղծվում տնայնագործության և տնայնագործական կոոպերացիայի զարգացման համար: Գեկրետը սովետական տեղական մարմինների վրա պարտավորություն էր դնում՝ ամեն կերպ աջակցել տնայնագործներին, նրանց կոոպերատիվ միություններին, յուրաքանչյուր դեպքում առավելություն տալով վերջիններին: 1921 թ. օգոստոսին ՀՍՍՌ ժողովրդական Տնտեսության Գերագույն Խորհրդին կից հիմնվում է կոոպերացիայի, տնայնագործության և մանր արդյունաբերության Վարչություն: Այդ վարչության վրա խնդիր էր դրված նպաստել կոոպերացիայի, տնայնագործության և մանր արդյունաբերության զարգացմանը, դրանք ծառայեցնելով սոցիալիստական տնտեսության շահերին:

Այդ միջոցառումների շնորհիվ տնայնագործական կոոպերացիան սկսում է աշխուժանալ և հասնել որոշ հաջողությունների:

Ռեսպուբլիկայում տնտեսական շինարարությանը դարձ տալու նպատակով 1921 թ. հոկտեմբերին Հայկական ՍՍՌ ժողովմասովետին կից կազմակերպվում է Տնտեսական Խորհրդակցություն, որը միավորում և ղեկավարում էր բոլոր տնտեսական հաստատությունների գործունեությունը:

Զգալի չափով ծավալվում են կոմունալ շինարարության աշխատանքները:

Պրոֆիտուրյունների և Կոմերիտմիության մասնակցությունը տնտեսության վերականգնմանը:— Արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործարկման, շինարարության ծավալման, սովետական ասպարատի աշխատանքների ընդարձակման ղուղերթաց, զգալի չափով ծավալվում է պրոֆիտուրենական կազմակերպությունների ցանցն ու աշխատանքը: 1921 թ. կեսերին Հայաստանի բոլոր գավառներում արդեն կազմակերպվել էին պրոֆբյուրոներ, որոնք պրոֆիտուրյունների շարքերն էին ընդգրկել մոտ 16 հազար աշխատավոր: Դա կարևոր ուժ էր, որը Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությունում քրտնաջան աշխատանք էր կատարում ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսությունը վերականգնելու համար:

Նույն թվականի օգոստոսին Երևանում տեղի է ունենում Հայաստանի պրոֆիտուրյունների առաջին համագումարը, որին մասնակցում էին 198 դելեգատու Հակառակ տրոցկիստական թափթիվոկների փորձերին, որոնք ցանկանում էին պրոֆիտուրյունները հակադրել պարտիային, համագումարը, վճռական հակահարված տալով նրանց, միահամուռ կերպով հայտնում է իր պատրաստա-

կամությունն՝ Կոմունիստական սլարտիայի ղեկավարությամբ է՛լ ավելի մեծ ակտիվությամբ մասնակցելու սոցիալիստական շինարարության գործին: Համագումարից հետո պրոֆիտությունների գործունեությունը նոր թափ է ստանում:

Առաջին իսկ շրջանից ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն էր ցույց տալիս Հայաստանի Կոմունիստական երիտասարդական Միությունը: 1921 թ. օգոստոսին երևանում գումարվում է Հայաստանի Կոմերիտմիության առաջին համագումարը, որը քննության է տռնում նաև տնտեսական շինարարությանը Կոմերիտմիության մասնակցության հաբցը: Համագումարը նշում է Կոմերիտմիության կոնկրետ խնդիրները ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործում: Հետագայում Կոմերիտմիությունը սլատվով կատարեց այդ խնդիրները:

1921 թ. Կարսի պայմանագիրը:— Սովետական կարգերի հաստատումից հետո էլ Թուրքիայի քեմալական կառավարությունը, չհրաժարվելով Անդրկովկասի նկատմամբ իր նվաճողական ձգտումներից, ակտիվ փորձեր էր կատարում Անդրկովկասի նախկին բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների հետ կնքված պայմանագրերի գործողության մեջ սլահելու համար: Նա մեծ ջանքեր էր գործադրում Սովետական Հայաստանի նկատմամբ իրագործելու 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում դաշնակների հետ կնքած սլայմանագիրը: Սակայն, Սովետական Հայաստանի կառավարությունն իր գոյության առաջին իսկ օրվանից հրաժարվեց ճանաչելու այդ սլայմանագիրը:

Դրանից հետո Թուրքական կառավարությունը մեծ ջանքեր գործադրեց՝ Անդրկովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաների հետ առանձին-առանձին սլայմանագրեր կնքելու և նրանց իր կամքը թելադրելու համար: Սակայն այդ ևս նրան չհաջողվեց: Թուրքիայի կառավարության այդ քաղաքականության դեմ Անդրկովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաները՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը հանդես եկան միասնաբար:

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին, Կարսում, Սովետական մուսստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ, մի կողմից՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի Սովետական ռեսպուբլիկաների, մյուս կողմից՝ Թուրքական կառավարության միջև կնքվում է սլայմանագիր: Այդ սլայմանագրի առաջին կետում ասված է, որ սլայմանավորվող կողմերը ոչնչացված և ուժը կորցրած են համարում այն բոլոր դաշնագրերը, որոնք կնքել են դաշնագրվող կողմերի տերի-

ատրիանների վրա անցյալում գոյություն ունեցած կառավարութիւնները, նմանապէս այն պայմանագրերը, որոնք կնքվել են երրորդ պետութիւններէ հետ, բայց վերաբերում են Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաներին: Պայմանագիրը նախատեսում էր սահմանել նորմալ դիվանագիտական ու տնտեսական հարաբերութիւններ Անդրկովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաների ու Թուրքիայի միջև:

Կարսի պայմանագիրը եղում էր 1921 թ. մարտին Մոսկվայում ՌՍՖՍՌ-ի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի սկզբունքներին:

Կարսի պայմանագրի կնքումով վերջնականապէս ոչնչացված համարվեց Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, որի վրա թուրքական զավթիչները մեծ հույսեր էին դրել: Անդրկովկասի հզօրացրական Սովետական ռեսպուբլիկաների միասնական ուժերով, Սովետական Ռուսաստանի օգնութեամբ, սանձահարվեցին թուրքական կառավարութեան զավթողական ձգտումները Անդրկովկասի նկատմամբ:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՆՍՏԻՏՈՒՑԻԱՅԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՖԵԴԵՐԱՅԻԱՅԻ ԵՎ ՍՍՌՄ-Ի ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

9/10

Հայաստանի Սովետների առաջին համագումարը:— Սովետական իշխանութեան ամրապնդման և խաղաղ տնտեսական շինարարութեան ժամաւման կապակցութեամբ 1921 թ. վերջերին առաջացավ ռեկոմները բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների Սովետներով փոխարինելու անհրաժեշտութեանը: Իրենց կառուցվածքի և կազմակերպական ճկունութեան շնորհիւ Սովետներն է՛լ ավելի ամուր կապեր պետք է հաստատեին մասսաների հետ և որպէս իշխանութեան ամենադեմոկրատական օրգաններ, պետք է կազմակերպեին, գլխավորեին և առաջ մղեին աշխատավորների պայքարը սոցիալիստական խաղաղ շինարարութեան գործում:

1921 թ. նոյեմբերի 20-ին լույս է տեսնում բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների դեպուտատների Սովետների ընտրութեան ժամանակավոր Կանոնադրութիւնը: Կանոնադրութիւնը նախատեսում էր, որ գյուղերում, քաղաքներում, գավառամասերում (շրջաններում) և դավառներում ռեկոմների փոխարեն իշխանութեան օրգանները հանդիսանալու են Սովետները, որոնք, ի տարբերութեան ռեկոմների, ընտրովի են և հաշվետու են իրենց ընտրողների առաջ, Համապատասխան դեպուտատների սո-

վետները, համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում, իրենց գործունեությունն իրականացնում են գործադիր մարմինների՝ գյուղսովետի, քաղսովետի, գավառամասային սովետի, գավառային գործադիր կոմիտեի և Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի միջոցով: Բացի ընտրությունների կարգից, Կանոնադրությունը տալիս էր Սովետների անելիքները, քաղաքացիների մասնակցություն կարգը ընտրություններին և այլն: Այնտեղ շարադրված էին Հայկական ՍՍՌ-ի ապագա Կոնստիտուցիայի հիմնական սկզբունքները:

Վերոհիշյալ Կանոնադրության հիման վրա 1921 թ. դեկտեմբերին Սովետական Հայաստանի քաղաքներում, գյուղերում, գավառամասերում և գավառներում տեղի են ունենում ղեպուտատների սովետների ընտրություններ, որոնք անցնում են աշխատավորական մասսաների ակտիվ մասնակցությամբ: Սովետներում ընտրվում են աշխատավորության լավագույն ներկայացուցիչները: Ռեսպուբլիկայի աշխատավորները սերտ կերպով համախմբվելով Կոմունիստական սլարտիայի և Սովետական կառավարության շուրջը, վճռական հակահարված են տալիս կուլակային-դաշնակցական և թշնամական մյուս տարրերին, որոնք ջանք չէին խնայում ձախողելու Սովետների ընտրությունները:

1922 թ. հունվարի 30-ից փետրվարի 4-ը նրանում տեղի է ունենում Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների ղեպուտատների Սովետների առաջին համագումարը: Համագումարի աշխատանքին մասնակցում էր ՌԿ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձեն:

Հայաստանի Սովետների առաջին համագումարը լսեց ՀՍՍՌ կառավարության հաշվետվությունը, հաստատեց ՀՍՍՌ առաջին Կոնստիտուցիան, քննարկեց Անդրկովկասյան Ռեսպուբլիկաների Ֆեդերացիայի կազմակերպման հարցը, տնտեսական շինարարություն հարցը և այլն:

Հայկական ՍՍՌ կառավարության մեկ տարվա գործունեության մասին համագումարում հաշվետու ղեկուցումով հանդես եկավ Հայկական ՍՍՌ Ժողկոմսովետի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը: Զեկուցման մեջ վերլուծելով ռեսպուբլիկայի դրությունը, նացույց տվեց մեկ տարվա ընթացքում ձեռք բերված հաջողությունները տնտեսական և կուլտուրական շինարարության բնագավառում: Նա նշեց, որ սկսել է աշխատել արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասը, աստիճանաբար առաջ է գնում գյուղատն-

տեսութեան վերականգնումը, նոր տնտեսական քաղաքականութեան կենսագործումով ամրապնդվում է բանվոր դասակարգի և գյուղացիութեան դաշինքը, գնալով բարելավվում են աշխատավորների նյութական պայմանները, հաստատ քայլերով առաջ է գնում կուլտուրական շինարարութիւնը: Համագումարը հավանութիւն տվեց կառավարութեան գործունեութեանը:

Ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորների անունից համագումարը սրտագին ողջունչի և երախտագիտութեան խոսք է ուղղում Սովետական Ռուսաստանի կառավարութեանը, ուստ մեծ ժողովրդին: «Հայաստանի խորհուրդների համագումարը,— ասված է ողջունում,— հիացմունքով ու սիրով լի իր հայացքը, իր հոգու անկեղծ խոսքն է ուղղում բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանին: Համագումարը գիտակցում է այն օգնութիւնը, որ խորհրդային Ռուսաստանը ցույց է տվել մեր երկիրը Արևմտյան Եվրոպայի իմպերիալիստների ու նրանց ծառա դաշնակիների լծից ազատելու գործում: Համագումարը իր շնորհակալութիւնն է ուղղում Ռուսաստանի փառապանծ Կարմիր Բանակին, որը Հայաստանի մասսաներին աջակցեց խորհրդային իշխանութեան կարմիր զրոշը բարձրացնելու համար»:

Հայկական ՍՍՌ-ի առաջին Կոնստիտուցիան:— Հայկական ՍՍՌ-ի առաջին Կոնստիտուցիայի նախագիծի մասին Սովետների առաջին համագումարը լսեց Ա. Մուվլանի ղեկուցումը: Զեկուցուման մեջ ցույց է տրված Հայկական ՍՍՌ-ի Կոնստիտուցիայի էութիւնը, որն իր հիմքում ունի ՌՍՖՍՌ-ի Կոնստիտուցիայի հիմնական դրույթները: Կոնստիտուցիայի նախագիծը հոգված առ հոգված դրվում է համագումարի քննարկմանը և հաստատվում միահամուռ կերպով:

ՀՍՍՌ առաջին Կոնստիտուցիան (Հիմնական օրենքը) բաղկացած էր հինգ հատվածից, որոնք պարունակում էին 12 գլուխ, 89 հոդված:

Կոնստիտուցիայի առաջին հատվածում տրված են Սովետական իշխանութեան հիմնական սկզբունքները: Այնտեղ ասված է, որ կենտրոնում և տեղերում ամբողջ իշխանութիւնը պատկանում է բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների ղեկավարած Սովետներին, որ ռեսպուբլիկայում բոլոր աշխատավորները, անկախ ազգութիւնից և դավանանքից, վայելում են հավասար իրավունքներ, որ ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորների համար աշխատանքը պարտադիր է, «Ով չի աշխատում, նա չի ուտում»:

Կոնստիտուցիան օրենսդրականորեն ամրապնդեց Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակները, որ նրանք ձեռք էին բերել Սովետական կարգերի հաստատումով: Հողը, նրա ընդերքը, անտառները, բանկերը, երկաթուղիներն ու խոշոր արդյունաբերությունը հայտարարվեցին սոցիալիստական սեփականություն: Շահագործող դասակարգերի ներկայացուցիչները և ուրիշի աշխատանքով ապրողները զրկվեցին քաղաքական իրավունքներից: Դրա փոխարեն Կոնստիտուցիան աշխատավորների քաղաքական ակտիվությունը բարձրացնելու համար ապահովում էր բոլոր հնարավորությունները՝ նիստեր, ժողովներ, միտինգներ, ցույցեր կազմակերպելը, մամուլի օգտագործումը և այլն: Եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց: Աշխատավորների համար սահմանվեց ձրի կրթություն: Մերժելով ամեն տեսակ ազգային թշնամանք, Կոնստիտուցիան օրենսդրականորեն հաստատեց, որ ռեսպուբլիկայի տերիտորիայում գտնվող բոլոր ազգերի համար կատեղծվեն զարգացման լայն հնարավորություններ, որ հարևան բոլոր ժողովուրդների հետ կհաստատվեն բարի-դրացիական հարաբերություններ:

Կոնստիտուցիայում ձևակերպված է Սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանության գործում ռեսպուբլիկայի քաղաքացիների սրբազան պարտականությունը՝ պարտադիր զինվորական ծառայությունը Կարմիր Բանակի շարքերում: Հաստատելով հին դատարանի վերացումը, Կոնստիտուցիան սահմանեց, որ սովետական կարգերում արդարադատության պաշտպանությունը իրագործելու է նոր՝ Սովետական ժողովրդական դատարանը:

Երկրորդ հատվածում (2—7-րդ գլուխներ) խոսվում է Սովետական իշխանության կենտրոնական ու տեղական օրգանների, նրանց ֆունկցիաների մասին: Ռեսպուբլիկայում իշխանության գերագույն օրգանը բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների Սովետների Համահայաստանյան համագումարն էր: Համագումարը ընտրում էր Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն (ԿԳԿ), որը իշխանության բարձրագույն օրենսդիր, կարգադրիչ և հսկող օրգանն էր Սովետների համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում: ԿԳԿ հաշվետու էր Սովետների համագումարի առաջ, որը, ըստ Կոնստիտուցիայի, գումարվում էր տարին մեկ անգամ: ԿԳԿ կազմում էր ռեսպուբլիկայի կառավարությունը՝ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը, որը հաշվետու էր Սովետների համագումարի և ԿԳԿ-ի առաջ: Կոնստիտուցիայում նշված էր, որ ռեսպուբլիկայում պետք է լինեն հետևյալ ժողովրդական Կոմիսարիատները՝

Արտաքին գործերի, ներքին գործերի, Հողագործության, Արդարա-
դատության, Ժողովրդական լուսավորության, Ռազմական, Ֆի-
նանսների, Պարենավորման, Արտաքին առևտրի, Սոցիալական
ապահովության, Փոստ-հեռագրի, Առողջապահության, Բանվորա-
գյուղացիական տեսչության, Աշխատանքի և Հաղորդակցության ճա-
նապարհների: Բացի թվարկված Ժողովրդական Կոմիսարիատներից,
Կոնստիտուցիայի համաձայն, ստեղծվում էր Ժողովրդական Տն-
տեսության Գերագույն խորհուրդ, որի խնդիրն էր միավորել և
ղեկավարել ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության բոլոր
ճյուղերը:

Կոնստիտուցիան սահմանեց, որ Սովետական իշխանության
տեղական օրգաններն են բանվորների, գյուղացիների և կարմիր-
բանակայինների դեպուտատների քաղաքային և գյուղական Սովետ-
ները, իսկ գավառներում՝ գավառային գործադիր կոմիտեները:
Կոնստիտուցիան սահմանել էր ընտրական նորմաները: Սովետանե-
րի գավառային համագումարի համար գյուղական վայրի 1000
բնակչից ընտրվում էր մեկ դեպուտատ, իսկ քաղաքի 200 բնակ-
չից՝ մեկ դեպուտատ: Ընտրական ալգայիսի նորմաների սահմանումը
եղևում էր քաղաքի և գյուղի բնակչության դասակարգային կազ-
մից և նպատակ ուներ ապահովելու բանվոր դասակարգի ղեկա-
վար դերը Սովետական իշխանության օրգաններում:

Կոնստիտուցիայի երրորդ հատվածում (8—10-րդ գլուխներ)
խոսվում է ընտրական իրավունքի և ընտրությունների կարգի մա-
սին: Ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորները, կանայք և տղա-
մարդիկ, բացի անչափահասներից, իրավունք ունեն ընտրելու և
ընտրվելու, անկախ ազգային սլատկանելիությունից, դավանան-
քից, նստակեցությունից և զբաղմունքից: Դրան զուգընթաց, ընտրե-
լու և ընտրվելու իրավունքից զրկվում էին բոլոր շահագործողները
և ուրիշի աշխատանքով ապրողները: Զորքորդ հատվածում (11-րդ
գլուխ) խոսվում է բյուջեի մասին, իսկ հինգերորդ հատվածում՝
(12-րդ գլուխ) ռեսպուբլիկայի պետական գերրի և դրոշի մասին:

Հայկական ՍՍՄ առաջին Կոնստիտուցիայի ընդունումով դըր-
վեցին սովետական դեմոկրատիզմի ամուր հիմքերը:

Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կազմակերպումը:— Կոմու-
նիստական պարտիան և Սովետական պետությունը մեր երկրում
ստեղծեցին բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները անցյալում ճնշված
և հալածված ազգերի ու Ժողովուրդների վերածննդի, նրանց տըն-
տեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման համար: Կո-
մունիստական հասարակարգի համար մղվող պայքարում Կոմունիս-

տական պարտիան խոշորագույն նշանակութիւն է տալիս իրենց սեփական կյանքը տնօրինող, բոլոր տեսակետներից ազատ և իրավահավասար, սովետական ժողովուրդների պետական դաշինքին և եղբայրական համագործակցութեանը: Այդպիսի համագործակցութիւնն ավելի ու ավելի է ամրապնդում սովետական հասարակարգի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական հիմքերը ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ:

Նման համագործակցութեան փայլուն օրինակը հանդիսացավ Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկան, որը ստեղծվել էր Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի հաղթանակից անմիջապէս հետո՝ 1918 թ. հունվարին, որպէս ազատ և իրավահավասար ազգերի պետական միութիւն:

Սովետական Ռուսաստանի ֆեդերացիայի փորձը խոշորագույն նշանակութիւն ունեցավ Անդրկովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաների՝ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի համար: Երբ նրանք ձեռնամուխ եղան խաղաղ տնտեսական շինարարութեան, զգացվում էր այդ ռեսպուբլիկաների քաղաքական ու տնտեսական ուժերը և հնարավորութիւնները միավորելու ակնհայտ անհրաժեշտութիւնը, որով նրանք ավելի կուժեղանային: Ինչպէս տեսանք, այդ նպատակով էլ 1921 թ. ապրիլ—հունիսին տեղի ունեցավ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի երկաթուղիների ու արտաքին առևտրի միավորումը: Սակայն այդ դեռևս քիչ էր երկրամասում սոցիալիստական շինարարութիւնը հաջողութեամբ առաջ տանելու և արտաքին թշնամիների զավթողական ձգտումներին վրձնական հակահարված տալու համար: Մյուս կողմից այդ միավորումը նպատակ ուներ ամրապնդել փոխադարձ վստահութիւնը և բարեկամութիւնը՝ Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև, հաղթահարել անվստահութեան և նացիոնալիզմի էլեմենտները նրանց միջից, որոնք հետևանք էին ցարիզմի ու բուրժուա-նացիոնալիստական պարտիաների քաղաքականութեան:

Կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազգային քաղաքականութեան հետևողական կենսագործումը պահանջում էր զարգացման սուլյալ էտապում ստեղծել Անդրկովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաների պետական միութիւն՝ ֆեդերացիա: Ահա թե ինչու 1921 թ. ապրիլի 14-ին Կովկասի Կոմունիստներին դրած պատմական նամակում Վ. Ի. Լենինը հայտնում էր իր հաստատ համոզմունքը Անդրկովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաներից ազգային խաղաղութեան այնպիսի միութիւն ստեղծելու մասին, որը չի տեսնված և անհնարին է բուրժուական հասարակարգում:

Ֆեդերացիան ոչ միայն պետք է նպաստեր եղբայրական երեք ռեսպուբլիկաների անտեսական, քաղաքական, ռազմական և կուլտուրական կապերի ամրապնդմանն ու զարգացմանը, այլև խոշոր չափով պետք է նպաստեր և իրոք նպաստեց երկրամասի բազմազգ ժողովուրդների ինտերնացիոնալ կապերի ամրապնդմանը, նրանց ինտերնացիոնալ դաստիարակությանը: Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունները ծավալուն աշխատանք կատարեցին ժողովրդի թշնամի դաշնակների, մուսավաթիստների ու մենշեկիների բուրժուա-նացիոնալիստական քաղաքականության ծանր հետքերը լիկվիդացնելու, սոցիալիստական շինարարության համար երկրամասի աշխատավորներին համալսմբելու գործում:

Հետևողականորեն առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի Կոմունիստական պարտիաները, ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան Բյուրոյի, Ս. Օրջոնիկիձեի, Ս. Մ. Կիրովի և Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի ղեկավարությամբ, ձեռնամուխ եղան Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքին:

1921 թ. նոյեմբերի 3-ին ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի Կովկասյան Բյուրոյի սլենդումը քննության առավ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիա կազմակերպելու հարցը և գտավ, որ Ֆեդերացիան պետք է իրականացնել, որովհետև զրա համար ստեղծվել են բոլոր անհրաժեշտ պայմանները: Այդ որոշումը համաձայնության արժանացավ ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի կողմից: Նոյեմբերի 29-ին Կենտկոմի Քաղբյուրոյի նիստը հաստատեց Անդրկովկասի Ֆեդերացիա կազմակերպելու մասին Վ. Ի. Լենինի կազմած նախագիծը: Այդ նախագիծը սկզբունքորեն ճիշտ համարելով Ֆեդերացիայի կազմակերպումը, անհրաժեշտ էր համարում դեռևս շարունակել նրա բազմակողմանի նախապատրաստումը:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կատարած աշխատանքի շնորհիվ ռեսպուբլիկայի աշխատավորներն ու մենուրեր պաշտպանեցին Անդրկովկասյան Ֆեդերացիա կազմակերպելու առաջարկը: Այսպես, Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Սովետի առաջին նիստը, որը 1921 թ. դեկտեմբերի 27-ին ղեկուցում լսեց այդ հարցի մասին, որոշեց միանալ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիա կազմակերպելու վերաբերյալ Բարվի պրոյեկտարիատի առաջադրած հարցին: Նույնպիսի որոշում ընդունեց նաև Երևանի Քաղաքային Սովետի առաջին նիստը, որը տեղի ունեցավ 1922 թ. հունվարի 1-ին:

1922 թ. հունվարի 26—29-ը Երևանում գումարվեց Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի առաջին համագումարը: Համա-

գումարի քննարկած հարցերի մեջ կարևորագույն տեղ էր գրավում Ալ. Մյասնիկյանի ղեկուցումը սովետական շինարարության և Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի մասին: Այդ ղեկուցման առթիվ ընդունված որոշման մեջ համագումարը Հայաստանի Կոմունիստական կազմակերպությունների առաջ մարտական խնդիր դրեց՝ առաջ տանել Անդրկովկասյան ֆեդերացիա կազմակերպելու նախապատրաստական աշխատանքը: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան հաջողությամբ կատարեց այդ խնդիրը:

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների դեպուտատների Սովետների առաջին համագումարը Անդրկովկասյան ֆեդերացիա կազմակերպելու մասին որոշման մեջ նշել էր, որ Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների առաջին համագումարը խանդավառությամբ է ընդունում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի Սովետական ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիայի հասունացած գաղափարը և հանձնարարում է Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեին՝ կատարել գործնական բոլոր միջոցառումները ֆեդերացիան շուտով իրականացնելու համար:

Անդրկովկասյան ֆեդերացիա կազմակերպելու նախապատրաստական աշխատանքը տարվում էր բուրժուա-նացիոնալիստական տարրերի կատաղի դիմադրության պայմաններում: Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի Կոմունիստական պարտիաները անողոք պայքար են կազմակերպում բուրժուական նացիոնալիստների ու մյուս բոլոր թշնամիների դեմ, ջախջախում նրանց դիմադրությունը և իրականացնում Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կազմակերպումը:

Անդրկովկասյան ֆեդերացիա կազմակերպելու նախապատրաստական աշխատանքը 1922 թ. մարտին բոլոր ռեսպուբլիկաներում արդեն ավարտված էր: Նույն ամսի 12-ին գումարվեց Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեների լիազոր կոնֆերենցիա, որն ընդունեց երեք ռեսպուբլիկաների քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական սերտ դաշինքի պայմանագիրը, կազմակերպեց Անդրկովկասի Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Ֆեդերատիվ Միությունը: Դրանով հիմք դրվեց Անդրկովկասյան ֆեդերացիային:

1922 թ. գեկտեմբերին Բաքվում գումարվեց բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայիների դեպուտատների Սովետների Անդրկովկասյան առաջին համագումարը, որն իրականացրեց ֆեդերատիվ կապերի ավելի ընդլայնումը և ամրապնդումը:

Համագումարի որոշմամբ Անդրկովկասի Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Ֆեդերատիվ Միությունը վերածվեց Անդրկովկասյան Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի։ Դրանով իսկ ավելի ընդարձակվեց Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի պետական համագործակցությունը։

Այսպիսով, ավարտվեց Անդրֆեդերացիայի կազմակերպումը։ Համագումարն ընտրեց ֆեդերացիայի գերագույն օրգան՝ Անդրկովկասյան Կենտգործկոմ։ Շուտով կազմվեց նաև Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կառավարությունը՝ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը։

Համագումարն ընդունեց ֆեդերացիայի Կոնստիտուցիան, որի համաձայն, այն խնդիրները, որոնք հալասար չափով շոշափում էին Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի շահերը և, այդպիսով, այդ ռեսպուբլիկաները կապում ու միավորում էին, հանձնվեցին Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի կառավարության իրավասությանը։ Իսկ մնացած բոլոր խնդիրները՝ ներքին գործերը, արդարադատությունը, ժողովրդական լուսավորությունը, կուլտուրական շինարարությունը, առողջապահությունը, սոցիալական ասպհովությունը և այդ կարգի մյուս հարցերը մնացին առանձին ռեսպուբլիկաների իրավասությանը։

Որպես Սովետական ռեսպուբլիկաների ֆեդերացիա, Անդրկովկասյան ֆեդերացիան հենված էր նրա մեջ մտնող ռեսպուբլիկաների ու ժողովուրդների կամավոր համաձայնության, փոխադարձ վստահության և ինքնուրույնության սկզբունքի վրա։ Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի ստեղծումը հանդիսացավ Կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազգային քաղաքականության խոշորագույն հաղթանակը։ Ֆեդերացիայի կազմակերպումով նոր էջ բացվեց երկրամասի ժողովուրդների պատմության մեջ։ Հանդիսանալով ֆեդերացիայի իրավահավասար անդամներ, Հայաստանի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի Սովետական ռեսպուբլիկաները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, հաստատ կերպով առաջ էին տանում սոցիալիստական շինարարության գործը։ ✓

ՍՍՌՄ-ի կազմակերպումը և նրա պատմական նշանակությունը։— Քաղաքացիական կռիվների հաղթական ավարտումից հետո, երբ Սովետական երկրում լայն ծավալ ստացավ խաղաղ տնտեսական շինարարությունը, օբյեկտիվ անհրաժեշտություն դարձավ Սովետական ռեսպուբլիկաների միջև եղած պայմանագրային հարաբերություններից անցնել դաշինքի նոր, ավելի բարձր ձևերի։ Այդպիսի դաշինքի ստեղծումը պատմականորեն նախապատրաստ-

վել էր Սովետական ռեսպուբլիկաների զարգացման նախորդ ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ Սովետական երկրում ամենուրեք ժողովրդական լայն շարժում էր ծավալվում ռեսպուբլիկաները միավորելու, Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միություն կազմակերպելու համար: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեոլյուցիայի հաղթանակից հետո, ֆինչև 1922 թվականը, այդ շարժումն անցել էր զարգացման երկու փուլ: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1918—1921 թվականները, երբ ներքին կոնսոլիդացիոն ուժերի և օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ մղվող պայքարում տեղի ունեցավ Սովետական ռեսպուբլիկաների ռազմական դաշինքը, որն ապահովեց թշնամու ջախջախումը և Սովետական իշխանության հաղթական երթը: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1921 թ. վերջը 1922 թ. սկիզբը, երբ սկսվեց Սովետական ռեսպուբլիկաների դիվանագիտական դաշինքը՝ Սովետական Ռուսաստանի գլխավորությամբ: Այդ դաշինքով վճռական հակահարված տրվեց Արևմուտքի իմպերիալիստներին՝ Զենովայի և Հաագայի կոնֆերենցիաներում, որտեղ նրանք փորձ կատարեցին դիվանագիտական ճնշում գործադրելու Սովետական Ռուսաստանի վրա, ստիպելով նրան վճարել ցարական Ռուսաստանի բոլոր պարտքերը և փոխառությունները, օտարերկրյա նախկին տերերին վերագարձնել ազգայնացված բոլոր ձեռնարկությունները:

Սովետական ռեսպուբլիկաների հետագա զարգացումը, ներքին ու միջազգային նոր պայմանները ցույց տվեցին, որ դաշինքի այդ ձևերն անբավարար են, որ անհրաժեշտ է է՛լ ավելի ընդարձակել ու ամրապնդել բոլոր Սովետական ռեսպուբլիկաների դաշինքը: Սոցիալիստական շինարարությունը ծավալելու և առաջ տանելու համար անհրաժեշտ էր միավորել ժողովրդական բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները, ապահովել սովետական բոլոր ժողովուրդների բազմակողմանի զարգացումը, կազմակերպել մեր հայրենիքի ամուր պաշտպանությունը:

1922 թ. աշնանից սկսվում է Սովետական ռեսպուբլիկաների միավորման նպատակով ծավալված համաժողովրդական շարժման նոր՝ երրորդ փուլը, երբ պետք է տեղի ունենար Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության ստեղծումը:

Սովետական ռեսպուբլիկաների միավորման միակ ճիշտ և ամենից նպատակահարմար ձևը նշեց Վ. Ի. Լենինը: Նա առաջարկեց չորս սովետական ռեսպուբլիկաները — ՌՍՖՍՌ-ն, Ուկրաինական ՍՍՌ-ն, Անդրկովկասյան ՍՖՍՌ-ն և Բելոռուսական ՍՍՌ-ն

միավորել պետական նոր միության՝ Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության մեջ, որպես իրավահավասար ռեսպուբլիկաների կամավոր միություն։ 1922 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ռկ(ք)Պ Կենտկոմի պլենումը ընդունում է Վ. Ի. Լենինի առաջարկը և հավանություն տալիս ՍՍՌՄ կազմակերպման անհրաժեշտությունը։

ՍՍՌՄ կազմակերպման մասին լենինյան գաղափարը բոլոր սովետական ռեսպուբլիկաներում արժանանում է համաժողովրդական պաշտպանության։ Ռուսաստանում, Անդրկովկասում, Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում և մյուս Սովետական ռեսպուբլիկաներում պարտիական ժողովներում, ղեկավարների Սովետներում, աշխատավորական լայն ժողովներում քննության է առնվում այդ հարցը և ամենուրեք աշխատավորները արտահայտում են իրենց վճռական կամքը հօգուտ Սովետական ռեսպուբլիկաների պետական միավորման։

Սովետական Միության կազմակերպման համար Հայաստանում ծավալված համաժողովրդական շարժման արդյունքներն ամփոփում է ռեսպուբլիկայի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների ղեկավարների Սովետների երկրորդ համագումարը (1922 թ. նոյեմբերի 30 — դեկտեմբերի 3)։ Քննության առնելով ՍՍՌՄ կազմակերպելու հարցը, համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում՝ հաստատել Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի և Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի միջև դաշինք կնքելու որոշման նախագիծը։

ՍՍՌՄ-ի կազմակերպումը նախապատրաստելու գործում նշանակալից դեր է կատարել բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների ղեկավարների Անդրկովկասյան առաջին համագումարը (1922 թ. դեկտեմբեր)։ Այդ հարցի մասին լսելով Ս. Օրջոնիկիձեի ղեկուցումը, համագումարն իր ընդունած որոշումով ՍՍՌՄ-ի կազմակերպումը անհրաժեշտ ու հասանացած հարց էր համարում։ Դրանով իսկ համագումարն ամփոփեց ՍՍՌՄ-ի կազմակերպման համար երկրամասում ծավալված համաժողովրդական շարժման արդյունքները։ Միաժամանակ համագումարը դիվզատներ ընտրեց Սովետների Համամիութենական առաջին համագումարի համար։

ՍՍՌՄ-ի կազմակերպման անհրաժեշտության վերաբերյալ որոշումներ էին ընդունել նաև Ուկրաինական ՍՍՌ Սովետների VII, Բելոռուսական ՍՍՌ Սովետների IV և ՌՍՖՍՌ Սովետների X համագումարները։

1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ Սովետների Համամիութենական առաջին համագումարը, որին մասնակցում էին ՌՍՖՍՌ-ի, ՌԻՍՍՌ-ի, ԱՍՖՍՌ-ի և ԲՍՍՌ-ի Սովետների համագումարների ընտրած ղեկավարները: Համագումարը քննեց և հաստատեց ՍՍՌՄ կազմակերպելու Դեկլարացիան և Պայմանագիրը: Այդ հարցի մասին համագումարը լսեց Ի. Վ. Ստալինի զեկուցումը: Այնտեղ նշված է, որ համագումարի բացման օրը Սովետական իշխանության պատմության մեջ բեկումնային օր է, որովհետև համագումարը Սովետական ռեսպուբլիկաներին միավորում է մեկ միասնական միութենական պետության մեջ: Այդ միավորման շնորհիվ միասնական Սովետական պետությունը ոչ միայն խոշոր չափով ամրապնդեց իր դրությունը, այլև դարձավ միջազգային լուրջ ուժ:

Դեկլարացիայում ասված է, որ ՍՍՌՄ-ն իրավահավասար ժողովուրդների կամավոր Միությունն է, յուրաքանչյուր ռեսպուբլիկայի համար ապահովված է Միությունից ազատորեն դուրս գալու իրավունքը, Միության մեջ կարող են մտնել գոյություն ունեցող, ինչպես և ապագայում կազմակերպվելիք Սովետական ռեսպուբլիկաները: Միության խնդիրն է ամեն կերպ նպաստել բոլոր ժողովուրդների զարգացմանը:

Պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանի ֆեդերացիան, Ուկրաինան, Բելոռուսիան և Անդրկովկասյան ֆեդերացիան միավորվում են միութենական մեկ պետության՝ Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության մեջ: Պայմանագրում շարադրված են ՍՍՌՄ-ի կազմակերպման սկզբունքները: Այդ պայմանագիրը հանդիսացավ Սովետական Միության 1924 թվականի Կոնստիտուցիայի հիմքը:

Սովետական Միության կազմակերպումն իրականացվեց բուրժուական նացիոնալիստների, տրոցկիստների և մյուս բոլոր թշնամիների դեմ մղված անհաշտ պայքարում: Այդ թշնամիները բոլոր ուժերով ձգտում էին վիժեցնել ՍՍՌՄ-ի կազմակերպումը:

Սովետական Միության կազմակերպումը, որ իրականացվեց Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, հանդիսացավ լեռնինյան ազգային քաղաքականության մի նոր հաղթանակ, որը համաշխարհային պատմական խոշորագույն նշանակություն ունի:

Միավորելով սովետական ժողովրդի բոլոր ուժերն ու հնարավորությունները, ՍՍՌՄ-ն ապահովեց մեր Սովետական Հայրենիքի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական հզոր վերելքը, նրա ամուր պաշտպանությունը: Սովետական ժողովուրդների եղ-

բայրական ընտանիքում տեղի ունեցավ մեր երկրի անցյալում հետամնաց բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի բուռն վերելքը սոցիալիստական շինարարության բոլոր բնագավառներում:

Բազմազգ Սովետական պետության ստեղծումը պատմական մեծագույն նշանակություն ունեցավ մեր երկրի ժողովուրդների եղբայրական կապերի ամրապնդման, նրանց համագործակցության աննախընթաց զարգացման գործում:

Սովետական ռեսպուբլիկանների ուժերի միավորման շնորհիվ մեծ հաջողությամբ առաջ էր գնում ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐՋՈՒՄ

Հետագա հաջողությունները: Վերականգնման ժամանակաշրջանի դժվարությունները:— Բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության հերոսական աշխատանքի շնորհիվ 1921—1923 թթ. զգալի հաջողություններ էին ձեռք բերվել Սովետական Միության գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, տրանսպորտի և ժողովրդական տնտեսության բոլոր մյուս ճյուղերի վերականգնման ուղղությամբ:

Ամբողջ Սովետական Միության ձեռք բերած ընդհանուր հաջողություններին զուգընթաց, զգալի հաջողությունների էին հասել նաև ազգային Սովետական ռեսպուբլիկաները, այդ թվում նաև Սովետական Հայաստանը: Սովետական Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների ղեկավարողների Սովետների III համագումարը (1923 թ. դեկտեմբեր), ամփոփելով տնտեսական շինարարության արդյունքները, նշեց, որ նախորդ տարիների համեմատությամբ 1923 թ. ռեսպուբլիկայում զգալի հաջողություններ են ձեռք բերվել գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, ֆինանսական դրության բարելավման, կոոպերացիայի և ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառներում:

Ձեռք բերված այդ առաջին հաջողություններին զուգընթաց, այնուամենայնիվ, դեռևս կային մի շարք դժվարություններ: Ժողովրդական տնտեսությունը, ամբողջությամբ վերցրած, դանդաղ էր աճում: Արդյունաբերությունը դեռ չէր հասել նախապատերազմյան մակարդակին: Նրա արտադրանքը չէր բավարարում երկրի աճող պահանջները: Դեռևս կար զգալի քանակությամբ գործազրկություն:

Հայաստանում գործազուրկների թիվը հասնում էր մի քանի հազարի։ Առևտրի զարգացումը տեղի էր ունենում ընդհատումներով, որովհետև արդյունաբերական ասպրանքների գներն զգալի չափով բարձր էին, իսկ գյուղատնտեսական մթերքների գները՝ ցածր։ Դրա հետևանքով ասպրանքափոխանակությունը քաղաքի և գյուղի միջև զժվարությունների առաջ էր կանգնել։ Այդպիսի պայմաններում գնալով ընկնում էր սովետական ռուբլու արժեքը։ Այդ գործում ևս Սովետական պետությանը մեծ վնասներ պատճառեցին տրոցկիստները, սովետական ասպարատում խցկված նեպոմաններն ու թշնամական մյուս տարրերը, որոնք, օգտագործելով իրենց դիրքը, խախտում էին Սովետական կառավարության գների քաղաքականությունը, դրանով իսկ զժվարացնում ասպրանքափոխանակությունը գյուղի և քաղաքի միջև։ Այդ զժվարություններն զգացվում էին նաև Սովետական Հայաստանում։ Դրանք լուրջ խոչընդոտ էին ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ճանապարհին։

Մերկացնելով և վճռական հակահարված տալով թշնամիներին, Կոմունիստական պարտիան մոբիլիզացրեց բանվոր դասակարգին և չքավոր ու միջակ գյուղացիությունը՝ այդ զժվարությունները հաղթահարելու, ժողովրդական տնտեսությունը վերականգնելու գործում նոր հաջողություններ ձեռք բերելու համար։

Վ. Ի. Լենինի մահը։— 1922 թ. վերջերին Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական պետության կազմակերպիչ, աշխատավոր մարդկության հանձարեղ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի առողջական վիճակը նորից սկսեց վատանալ։ Սովետական մեծ երկրի բոլոր ծայրերից աշխատավորները բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր էին ուղղում Մոսկվա՝ Վ. Ի. Լենինին, ցանկանալով նրան առողջություն և հայտնելով իրենց անսահման նվիրվածությունը մեր մեծ առաջնորդին, նրա ստեղծած պարտիային ու Սովետական պետությանը։

1923 թ. դեկտեմբերին գումարված Հայաստանի Սովետների III համագումարը ևս Վ. Ի. Լենինին հեռագիր է ուղարկում, որով արտահայտում է ամբողջ ռեսպուբլիկայի աշխատավորների միահամուռ կամքը։ Այդ հեռագրում ասված էր.

«Ընկեր Լենինին.

Հայաստանի խորհուրդների երրորդ համագումարը բոցավառ ողջույն է ուղարկում համաշխարհային հեղափոխության մեծ ղեկավարին։ Հարևան ժողովուրդների հետ խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու մասին Հայաստանի Հեղկոմին տված Ձեր առաջին հրահանգին հավատարիմ, բանվորա-գյուղացիական Հայաս-

տանն ամրապնդել է սերտ եղբայրական կապեր հարևանների հետ և խաղաղ պայմաններում բուժում է իր վերքերը: Երկրի տնտեսությանը վերականգնելու գործի համար բանվորների և գյուղացիների գործադրած ճիգերը արդեն տվել են բավարար արդյունքներ: Ներկա երրորդ համագումարը կնշի խորհրդային Հայաստանի տնտեսության և կուլտուրայի բարձրացման հետագա ուղիները:

Սպասում ենք, որ Դուք շատ շուտով վերադառնաք խորհրդային նավի ղեկավարմանը:

1924 թ. հունվարի 21-ին Վ. Ի. Լենինը վախճանվում է: Դա մեծագույն կորուստ էր Կոմունիստական պարտիայի, Սովետական ժողովրդի և ամբողջ առաջավոր մարդկության համար: Մեծ առաջնորդի մահվան կապակցությամբ Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի պլենումը հատուկ դիմում է ուղղում սովետական ժողովրդին, կոչ անելով նրան է՛լ ավելի կուռ շարքերով համախմբվել Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության շուրջը:

Գիտակցելով ծանր կորուստը և արձագանքելով Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի կողմից, Սովետական Միության բանվոր դասակարգը և ամբողջ աշխատավորությունն է՛լ ավելի սերտ կերպով համախմբվեցին Կոմունիստական պարտիայի, նրա լենինյան Կենտկոմի և Սովետական կառավարության շուրջը: Պարսիան հայտարարեց լենինյան կոչ, որի ընթացքում նրա շարքերն ընդունվեցին 240 հազար առաջավոր բանվորներ: Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը ևս իր ավելի քան 2000 լավագույն ներկայացուցիչներով խտացրեց Կոմունիստական պարտիայի շարքերը:

Պարտիան, իր լենինյան Կենտրոնական Կոմիտեի գլխավորությամբ, և սովետական ժողովուրդը, վստահ իրենց ուժերին, ձեռնառու են դառնում լենինյան պատգամների իրականացմանը:

Օգտվելով Վ. Ի. Լենինի հիվանդությանից և ապա նրա մահվանից, միջազգային իմպերիալիզմի գործակալները՝ տրոյկիստները, բուխարինականները և լենինիզմի մյուս թշնամիները ավելի ակտիվացան, նպատակ ունենալով քայքայել Կոմունիստական պարտիան, կործանել Սովետական պետությունը: Սակայն դա նրանց չհաջողվեց, Կոմունիստական պարտիան և սովետական ժողովուրդը ջախջախիչ հարվածներ հասցրին այդ ստոր թշնամիներին:

Վ. Ի. Լենինի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով Հայկական ՍՍՌ Կենտգործկոմը 1924 թ. հունվարին որոշում է ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաքում կանգնեցնել Վ. Ի. Լենինի մոնումենտ

արձանը, որի շուրջը հետագայում ձևավորվեց Երևանի ամենամեծ ու ամենագեղեցիկ հրապարակը՝ Վ. Ի. Լենինի անվան: Այդ նույն ժամանակ ՀՍՍՌ-ի Կենտգործկոմի որոշմամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը վերանվանվեց Լենինական: Ռեսպուբլիկայի աշխատավորութունն այդ որոշումներն ընդունեց մեծ խանդավառությամբ:

Վ. Ի. Լենինի ավանդները կենսագործելու բուռն ձգտումով, Սովետական Հայաստանի աշխատավորութունը, Կոմունիստական պարտիայի գլխավորությամբ, հաստատ կերպով առաջ էր տանում ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործը, որը լայն ծավալ էր ստացել Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի և Սովետական Միության կազմակերպման շնորհիվ:

Գյուղատնտեսության վերականգնումը:— Վերականգնման ջրջանի վերջում, 1925 թվականին, ռեսպուբլիկայի աշխատավորները մեծ հաջողությունների էին հասել, հիմնականում ավարտելով ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը:

Ռեսպուբլիկայի գյուղատնտեսության վերականգնման տեմպի ու արդյունքների մասին պատկերացում են տալիս հետևյալ փաստերը: 1922 թ. Հայաստանում ընդհանուր ցանքատարածությունը 97 հազար հեկտար էր, իսկ 1925 թ. այն հասել էր 297,7 հազար հեկտարի, մոտենալով 1913 թ. մակարդակին: Ցանքատարածության ընդարձակման հետ միասին, այդ տարիներին Սովետական Հայաստանում զգալի աշխատանք էր կատարվել ոռոգման սխտեմը վերականգնելու և մի շարք նոր ջրանցքներ կառուցելու ուղղությամբ: 1923 թ. ավարտվել էր էջմիածնի ջրանցքի շինարարությունը, որն ունի 23 կիլոմետր երկարություն և ոռոգում է ավելի քան 1000 հեկտար տարածություն, 1924 թ.՝ Էլջիլարի ջրանցքի կառուցումը՝ 14 կմ երկարությամբ, որը ոռոգում է 1500 հեկտար, 1925 թ.՝ Շիրակի ջրանցքի շինարարությունը 30 կիլոմետր երկարությամբ, որը ոռոգում է 10 հազար հեկտար: Ավարտված էր նաև Արագածյանի ջրանցքի վերանորոգումը: Մեծ աշխատանք էր կատարվել տեղական նշանակություն ունեցող ոռոգման սխտեմի, ավելի փոքր ջրանցքների և առուների վերականգնման ուղղությամբ: Այդ բոլորի շնորհիվ զգալի չափով ավելացել էր ոռոգելի հողերի տարածությունը: Առանձնահատուկ ուշադրություն էր նվիրվում ագրոտեխնիկական կանոնների կիրառմանը: Զրաշինարարական աշխատանքի ծավալումը և ագրոտեխնիկական միջոցառումների կիրառումը զգալի չափով նպաստեցին բերքատվության բարձրացմանը:

Հաջողությամբ առաջ էր գնում նաև անասնապահության վե-

րականգնումը, որն իր ընդհանուր գլխաքանակով մոտենում էր 1913 թ. մակարդակին: Առաջին լուրջ հաջողություններն էին նկատվում տեխնիկական կուլտուրաների՝ հասկապես բամբակի, ալգե-գործության և բանջարաբուծության վերականգնման ու զարգացման ուղղությամբ:

Գյուղատնտեսության վերականգնման հետ միասին, դնալով բարելավվում էր գյուղական շքավորության վիճակը: Գյուղացիական տնտեսությունների միջից վերացվում էր ցանքազրկությունը: Չքավոր տնտեսությունների մի մասը դառնում էր միջակ: Բարելավվում էր միջակ գյուղացիների դրությունը: Բայց գյուղում տեղի ունեցող դասակարգային տեղաշարժերը դրանով չէին սահմանափակվում: Ունեոր տնտեսությունների հաշվին աննշան չափով աճում էին կուլակային տնտեսությունները: Սակայն Սովետական իշխանության քաղաքականությունը խիստ կերպով սահմանափակում էր կուլակության աճումը:

Սովետական գյուղում տեղի ունեցող շերտավորումը տրամագծորեն հակառակ էր կապիտալիստական գյուղի շերտավորմանը: Եթե կապիտալիստական զարգացումը տեղի ունի միջակ գյուղացիության թուլացման, քայքայման, ծայրախմբերի՝ չքավորության ու կուլակության աճման պայմաններում, ապա մեզ մոտ, ի հակադրություն կապիտալիստական զարգացման, տեղի ունեւ չքավորության կրճատման և միջակության աճման պրոցես:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիան և սովխոզները:— 1924—1925 թվականներին Սովետական Հայաստանում զգալի տեղաշարժեր էին կատարվել նաև գյուղատնտեսական կոոպերացիայի գծով: ՀՍՍՌ-ի Ժողկոմսովետի որոշմամբ 1924 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի գյուղատնտեսական կոոպերացիայի կենտրոնը (Գյուղկոոպկենտրոն), որի առաջ խնդիր էր դրված ապահովել պարտիայի և կառավարության որոշումների իրականացումը գյուղատնտեսության կոոպերացման ուղղությամբ: Գյուղկոոպկենտրոնը չքավոր ու միջակ գյուղացիությանը պետք է միավորեր կոոպերացիայի տարրեր ձևերի մեջ, նրանց վարկավորեր և օգներ անհրաժեշտ ինվենտարով ու այլ միջոցներով, նպաստեր գյուղում արտադրական կոոպերացիայի զարգացմանն ու ամրապնդմանը:

1924 թ. օգոստոսին հրապարակվում է Հայկական ՍՍՌ-ի կենտրոնական և Ժողկոմսովետի գեկրետը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մասին: Դեկրետի առաջին կետում ասված է. «ՀՍՍՌ-ի սահմաններում գյուղատնտեսությամբ կամ նրա հետ կապված արհեստներով զբաղվող բոլոր քաղաքացիներին, որոնք համաձայն

ՀՍԽ Հանրապետության Սահմանադրության, վայելում են խորհուրդներում ընտրելու և ընտրվելու իրավունք, թույլատրվում է կազմել կոոպերատիվ միություններ»:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ կատարված աշխատանքի շնորհիվ, կոոպերացիան գյուղում գնալով ծավալվում և աստիճանաբար ամրապնդվում էր: Նրա ձևերն էին կաթնատնտեսական արտելը, այգեգործական, մեղվաբուծական, ծխախոտագործական, բամբակագործական, շերամապահական ընկերությունները և այլն: Դրանք գյուղատնտեսական կոոպերացիայի պարզ ձևերն էին, որոնք ուղի էին հանձնում կոոպերացիայի ավելի բարձր ձևերին անցնելու համար: Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի այդ պարզ ձևերի մեջ 1924 թ. սեպտեմբերին ընդգրկված էր Իշխատավորական գյուղացիական տնտեսությունների 6,11 տոկոսը:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում զգալի աշխատանք էր կատարվել նաև սովխոզների շինարարության գծով: Դեռևս Սովետական իշխանության հաստատման առաջին շրջանում նրեանում, Կոտայքում, Փայտքարում և Լոռիում կազմակերպված շորս սովխոզները զգալի չափով ամրապնդվել էին: Ընդարձակվել էր նրանց ցանքատարածությունը և բարձրացել բերքատվությունը: Այդ սովխոզներն իրենց գործունեության և կազմակերպված աշխատանքով օրինակ էին ցույց տալիս աշխատավոր գյուղացիությանը:

Պայքար դասակարգային բշնամու և նրա գործակալների դեմ:— Սոցիալիստական տնտեսության հաջողություններն անհանգստացնում էին Սովետական իշխանության ներքին և արտաքին թշնամիներին: Նրանք ոչ մի ջանք չէին խնայում ձախողելու Սովետական իշխանության առաջընթացը դեպի սոցիալիզմ: Ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում թշնամիները կազմակերպում էին վնասարարություն, սառստած, նպատակ ունենալով քայքայել սոցիալիստական տնտեսությունը: Սոցիալիզմի ներքին թշնամիներին՝ կուլակներին, նեպոմաններին, տրոցկիստներին, բուրժուական նացիոնալիստներին և մյուս թափթփուկներին ֆինանսապես օժանդակում, նրանց քայքայիչ, վնասարարական աշխատանքին ուղղություն էին տալիս անդլիական, ամերիկյան, ֆրանսիական և իմպերիալիստական մյուս երկրների կառավարությունները, նրանց հետախուղական օրգանները:

Սակայն թշնամու և նրա դժբախտակների կողմից Սովետական իշխանության դեմ մղվող պայքարը միայն վնասարարությամբ,

սաբոտաժով և քայքայիչ գործունեությամբ չէր սահմանափակվում: Որոշ դեպքերում թշնամին բանդիտական ելույթներ էր կազմակերպում սովետական կարգերի դեմ, տեղորիստական ակտեր կատարում սովետական, սլարտիական ակտիվ աշխատողների դեմ: Այդպիսի բանդիտական-տեղորիստական ակտերից մեկն էր 1925 թ. հուլիսին Վաղարշապատի գավառի ներքին Աղջաղալա գյուղում դաշնակցական-կուլակային թափթիվուկների կողմից նույն գյուղի Սովետի քարտուղար և ուսուցիչ Մ. Խուշոյանի սպանությունը: Կուլակային-դաշնակցական վիժվածքներն այդպիսի ակտեր են կազմակերպել նաև Լոռի-Փամբակում, Դարալագյազում, Բասարդեշարում և ռեսպուբլիկայի մի շարք այլ շրջաններում:

Դասակարգային թշնամին փորձում էր օգտագործել նաև Սովետները, կոոպերատիվ կազմակերպությունները, գյուղատնտեսական վարկային ընկերությունները և այլն: Սովետների, կոոպերատիվ և մյուս կազմակերպությունների ընտրություններն անցնում էին դասակարգային սուր պայքարի պայմաններում: Դասակարգային թշնամին ու նրա գործակալները ամեն միջոցի դիմում էին այդ կազմակերպությունների ղեկավար օրգանները թափանցելու համար: Մշխատավորական մասսաները, համախմբվելով Կոմունիստական պարտիայի ու Սովետական կառավարության շուրջը, այդ պայքարում վճռական հարվածներ են հասցնում թշնամուն: Սակայն որոշ շրջաններում, որտեղ այդ պայքարը տեղական աշխատողների կամ կազմակերպությունների կողմից թերազնահատվում էր և անհրաժեշտ չափով չէր գլխավորվում, թշնամին վարպետորեն օգտվում էր դրանից: Թաքնվելով սովետական կարգերի բաղնիքում կամ լույսլույթյան քողի տակ, որոշ դեպքերում թշնամիներին հաջողվում էր սողոսկել Սովետները, կոոպերացիայի ցանցը, սովետական այս կամ այն օրգանները և քայքայիչ, հակասովետական աշխատանք տանել այնտեղ:

Նոր տնտեսական քաղաքականության կիրառումը սոցիալիզմի արտաքին և ներքին թշնամիների որոշ մասի կողմից այն ժամանակ զնահատվեց այնպես, որ իբր կոմունիստները «էվոլյուցիա» և ներքին «վերասերում» են կատարում դեպի կապիտալիզմը, նահանջելով ռեուլյուցիայի նվաճումներից: Այդ ուղղությունը կոչվում էր սմենովեխո՝ անկանություն, որն իր արտահայտությունը գտավ նաև օտարերկրյա իմպերիալիստներին ծառայագրված դաշնակիների որոշ մասի մոտ, որոնք նույնպես, ինչպես ռուսական սմենովեխովականները, հույս էին դրել Սովետական իշխանության վերասերման և Հայաստանում կապիտալիզմի վերականգնման վրա:

Սոցիալիստական տնտեսության արագընթաց զարգացումը և Սովետական պետության հզորացումը խորտակեցին սմենովեխովականների այդ բոլոր հույսերը:

Սովետական կարգերի կատաղի թշնամիները, քաղաքում ստանալով բանվոր դասակարգի վճռական հակահարվածը, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել էին դյուղի վրա՝ հույս ունենալով օդատագործել գյուղացիության մեջ եղած դժգոհ և տատանվող տարրերին, նրանց ոտքի հանել սովետական կարգերի դեմ: Այդ թշնամիները ձգտում էին գյուղում կատարվող քայքայիչ աշխատանքի միջոցով վիժեցնել բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը, խախտել պրոլետարիատի դիկտատուրայի դասակարգային հիմքերը և կործանել այդ դիկտատուրան: Դա ևս չհաջողվեց թըշնամուն, որովհետև գյուղի աշխատավորությունը սերտ կերպով համախմբվեց Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության շուրջը, վճռական հարվածներ տվեց ու ջախջախեց թշնամուն:

Գյուղում կատարվող աշխատանքը բարելավելու համար Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության միջոցառումները:— Գյուղում կատարվող աշխատանքը բարելավելու և դասակարգային թշնամուն հակահարված տալու նպատակով Կոմունիստական պարտիան խնդիր դրեց գյուղական անպարտիական ակտիվից բազմաքանակ կադրեր սխտրաստել և նրանց դաստիարակել բոլշևիզմի ոգով: Մյուս կողմից, անհրաժեշտ էր, օգնության կարգով, քաղաքից գյուղ ուղարկել ստուգված և փորձված կադրեր, աշխուժացնել Սովետների աշխատանքը, բացահայտել և վերացնել գյուղում կատարվող աշխատանքի թերությունները, բարձրացնել նրա որակը:

1924 թ. մայիսին Երևանում գումարվում է Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի III համագումարը, որը քննության է առնում գյուղում կատարվող աշխատանքի վիճակը, կոոպերացիայի և ներքին առևտրի հարցը և մի շարք այլ հարցեր: Համագումարը նշում է գյուղում կատարվող աշխատանքը բարելավելու, պարտիական կազմակերպությունների ուշադրությունը դրա վրա կենտրոնացնելու կոնկրետ միջոցառումները: Գյուղատնտեսության և կոոպերացիայի մասին համագումարի ընդունած որոշումներն զգալի չափով նպաստեցին գյուղում կատարվող աշխատանքի բարելավմանը, չքավոր ու միջակ գյուղացիության ակտիվության բարձրացմանը:

Չքավոր ու միջակ գյուղացիությանն օգնելու նպատակով Կո-

մունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը գործադրեցին մի շարք կարևոր միջոցառումներ։ Տեղական Սովետների համար ստեղծվեց տեղական կայուն բյուջե, որին հատկացվեց գյուղատնտեսական հարկի մեկ երրորդ մասը։ 1925 թ. դեպի չափով պակասեցվեց գյուղատնտեսական հարկը՝ հօգուտ չքավոր ու միջակ տնտեսությունների։ Տեղի ունեցավ արդյունաբերական աշխատանքների գների խզեցում։

ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի 1925 թ. Հոկտեմբերյան պլենումի որոշմամբ գյուղում կազմակերպվեցին չքավորական խմբեր։ Հայաստանում այդպիսի խմբերի կազմակերպումն սկսվեց նույն թվականի նոյեմբերից։ Չքավորական խմբերի կազմակերպումը նույնպես ուներ վերացնել չքավորության փոշիացածությունը, նրան հնարավորություն տալ Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության օգնությամբ կազմակերպվելու որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ, որպես պրոլետարիատի դիկտատուրայի ամուր հենարանը գյուղում կուլակության դեմ մղվող պայքարում։

Այդ միջոցառումները կարևոր նշանակություն ունեցան գյուղում կատարվող աշխատանքը բարելավելու, չքավոր ու միջակ գյուղացիությունը համախմբելու և գյուղատնտեսության վերականգնումը հաջողությամբ ավարտելու գործում։

Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ Սովետական պետությունն անհրաժեշտ նախադրյալներ էր ստեղծում մանր, հետամնաց, անհատական տնտեսությունները սոցիալիստական ուղիների վրա դնելու, կապիտալիստական տարրերի վրա նոր գրոհ սկսելու համար։

Արդյունաբերության և տրանսպորտի վերականգնումը։— Ռեսուրսների պարզունաբերության վերականգնման աշխատանքը ավելի լայն ճակատով սկսվում է 1923 թվականից։ Հնի վերականգնումը ղուգոնթաց, սկսվում է արդյունաբերական մի շարք նոր ձյուղերի շինարարությունը։

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության վերականգնումը, ըստ առանձին ձյուղերի, ընթացել է հետևյալ կերպ։

Պղնձի արդյունաբերությունը վերականգնելու համար սկզբնական շրջանում Հայկական ՍՍՌ-ն չունեւր անհրաժեշտ նյութական-տեխնիկական և ֆինանսական հնարավորություններ, որի հետևանքով մինչև 1924 թվականը այդ ուղղությամբ լուրջ ձեռնարկումներ չեն կատարվել։ Սովետական Միության կազմակերպումից հետո, երբ Հայաստանի ֆինանսական դրությունը վաղի չափով բարելավվեց, 1924 թ. կեսերից սկսվեց պղնձարդյունա-

բերության վերականգնումը: Միայն Ալավերդու պղնձարդյունաբերության ձեռնարկությունների վերականգնման համար միութենական բյուջեից 1924—1925 տնտեսական տարում բաց թողնելից 1 միլիոն 10 հազար ռուբլի, որը զգալի չափով նպաստեց վերականգնման աշխատանքի ծավալմանը: Աճում էր բանվորների թիվը, վերականգնվում և բարեկարգվում էին բանվորական ավանները:

Չնայած այդ բոլորին, Ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության այդ զլխավոր ճյուղը վերականգնման շրջանում իր արտադրանքով չկարողացավ հասնել նախապատերազմյան մակարդակին: Եթե 1913 թ. Հայաստանում արտադրվել էր 5.580 տոննա պղինձ, ապա 1925—1926 տնտեսական տարում արտադրվել էր միայն 801 տոննա: Դրա զլխավոր պատճառն այն էր, որ, ինչպես տեսանք, պղնձարդյունաբերության վերականգնումն սկսվեց բավական ուշ:

Ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության կարևոր ճյուղերից մեկի՝ գինու-կոնյակի արտադրության գծով մինչև 1924 թվականը աշխատում էր միայն Երևանի «Արարատ» գործարանը: 1924 թվականից սկսում են աշխատել Ղամարլուի, Դավալուի և Էջմիածնի գինեգործական գործարանները: Որոշ չափով ընդարձակվում է «Արարատ» գործարանը: Այդ բոլորի շնորհիվ, 1925—1926 տնտեսական տարում գինու արտադրությունն արդեն անցել էր նախապատերազմյան մակարդակից, իսկ սպիրտի և կոնյակի արտադրությունը մոտեցել էր այդ մակարդակին:

Կաշվի մշակման արդյունաբերությունն իր արտադրանքով հասել էր նախապատերազմյան մակարդակին: Բամբակազտիչ արդյունաբերությունը 1925—1926 տնտեսական տարում տալիս էր նախապատերազմյան արտադրանքի 102 տոկոսը, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը ոչ միայն վերականգնվել, այլև ավելացել էր 3,5 անգամ: Այդ բոլորին զուգընթաց, հիմնվել էին արդյունաբերության մի շարք նոր ճյուղեր՝ շինանյութերի, տեքստիլ, քիմիական և այլն: Ռեսպուբլիկայի խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը հասել էր 1913 թ. արդյունաբերության արտադրանքի 74,4 տոկոսին:

Հաջողությամբ առաջ էր գնում նաև երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնումը: 1922 թվականի համեմատությամբ 1925 թվականին վագոնների վերականգնումը ավելացել էր 3,8 անգամ, շոգեբարձերինը՝ 5,2 անգամ. վերանորոգվել էին հին գծերը և քանդված շատ կամուրջներ: Զգալի չափով ավելացել էր վագոն-

ների և շոգեքարշերի քանակը: Երկաթուղային տրանսպորտն իր աշխատանքներով արդեն կարողանում էր ապահովել օրըստօրե ավելացող փոխադրումների պահանջները:

Հայաստանի Սովետների 4-րդ համագումարը (1925 թ. մարտ) լսում է Ժողովրդական Տնտեսության հորհրդի զեկուցումը ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության և տրանսպորտի վերականգնման ընթացքի մասին: Զեկուցման առթիվ ընդունված որոշման մեջ նշված է, որ խոշոր աշխատանք է կատարվել արդյունաբերության ու տրանսպորտի վերականգնման և նոր ճյուղերի ստեղծման գործում: Համագումարը միաժամանակ կառավարության առաջ խնդիր է դնում՝ նոր թափով առաջ տանել պղնձարդյունաբերության վերականգնումը, ընդարձակել սննդի արդյունաբերությունը, շինանյութերի արտադրությունը, արագացնել Երևանի և Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանների կառուցումը, Լենինականի տեքստիլ գործարանի շինարարությունը և այլն:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի IV համագումարը (1925 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր) ամփոփելով ռեսպուբլիկայի Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները, այդ մասին իր ընդունած բանաձևում նշել է. «Կոմունիստական կուսակցության տնտեսական քաղաքականությունը մեր երկրում առաջ բերեց տնտեսական վերելք... Ընթացիկ տարում մեր տնտեսությունն ընդհանուր առմամբ ավարտեց իր վերականգնման պրոցեսը: Տնտեսության բարձրացումը առաջադրում է մեզ արագացնելու Ժողովրդական տնտեսության արտադրողական ուժերի զարգացումը. ներկայումս կուսակցության համար իր ամբողջությամբ դրված է այն խնդիրը, որ ավելացվեն մեր տնտեսության մեջ սոցիալիստական էլեմենտները ինչպես քաղաքում, նույնպես և գյուղում, որի համար համագումարը ձեռք է առել մի շարք տնտեսական ձեռնարկումներ»:

Զգալի նվաճումներ էին ձեռք բերվել էկոնոմիկայի մեջ կապիտալիստական մնացորդների դեմ մղվող պայքարի ասպարեզում: Խոշոր կապիտալ ներդրումներ էին կատարվել Ժողովրդական տնտեսության մեջ: 1921—1925 թվականներին ռեսպուբլիկայի Ժողովրդական տնտեսության մեջ ներդրվել էր 25,77 միլիոն ռուբլի:

Պետական և կոոպերատիվ առևտրի ծավալումը. դրամական ռեֆորմը:— Ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը ղուգընթաց, առաջին խոշոր հաջողություններն էին ձեռք բերվել պետական և կոոպերատիվ առևտրի, գյուղի և քաղաքի միջև ապ-

բանքաշրջանառության ծավալման դործում: Չորս տարվա ընթացքում՝ 1922—1923 տնտեսական տարվանից մինչև 1925—1926 տնտեսական տարին Սովետական Հայաստանի մանրածախ առևտուրն աճել էր ավելի քան յոթ անգամ: Այդ նույն ժամանակամիջոցում մասնավոր առևտրի տեսակարար կշիռը մանրածախ առևտրի մեջ 86 տոկոսից իջել էր 45,9 տոկոսի: Մեծածախ առևտուրը ևս արագ կերպով առաջ էր դնում, որի մեջ իշխող դիրքերը պատկանում էին պետական և կոոպերատիվ առևտրին:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը, ապրանքաշրջանառության հետագա ծավալմանը և աշխատավոր մասսաների գրության բարելավմանը զգալի չափով խանգարում էր միասնական ու կայուն դրամի բացակայությունը Սովետական Միությունում:

1924 թ. սկզբներին անհրաժեշտություն առաջացավ դրամական ռեֆորմ անցկացնել ամբողջ Սովետական Միության մեջ, ամբողջ երկրի համար ունենալ միասնական դրամ, որը խոշոր չափով նպաստելու էր բոլոր Սովետական ռեսպուբլիկաների տնտեսական-ֆինանսական դրության և աշխատավորների նյութական պայմանների բարելավմանը: Դրամական նոր ռեֆորմը տնտեսական հաշվարկի միջոցով միաժամանակ լայն հնարավորություններ պետք է ստեղծեր նորանոր կուտակումների և սոցիալիստական շինարարության հետագա լայն ծավալման համար: Սովետական պետության ու բանվոր դասակարգի հետ միասին, պրամական նոր ռեֆորմով խոշոր չափով շահագրգռված էին նաև մանր արտադրողները՝ աշխատավոր գյուղացիությունը, արհեստավորությունը, որովհետև կայուն դրամի գոյությունը կնպաստեր նրանց մոտ եղած ավելցուկների անարգել իրացմանը, ապրանքայնության բարձրացմանը:

Մյուս կողմից, դրամական ռեֆորմը վճռական հարված էր սույբալիզմի թշնամիներին՝ սպեկուլյանտներին ու կուլակներին: Սպեկուլյանտները, նեպոմանները, օգտվելով մինչև ռեֆորմը եղած դրամի ընկնող կուրսից, տարբեր մեքենայություններով սպեկուլյացիա էին կատարում, իսկ կուլակները կողոպտում էին չքավոր ու միջակ գյուղացիությունը: Ահա թե ինչու նրանք ամեն կերպ փորձում էին ձախողել դրամական նոր ռեֆորմը: Նրանց շահերի արտահայտիչ տրոցկիստները բացարձակ կերպով հանդես եկան դրամական ռեֆորմի դեմ, պահանջելով, որ նոր դրամի՝ շերվոնեցի կողքին գոյություն ունենան հին դրամները, որոնք մեծ չափով կուտակված էին նեպոմանական և կուլակային տարրերի մոտ:

Վճռական հակահարված տալով սոցիալիզմի բոլոր թշնամիներին, Սովետական իշխանությունը, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, 1924 թ. կեսերին անցկացրեց դրամական նոր ռեֆորմ: Ամբողջ Սովետական Միության մեջ վերացվեցին հին դրամները: Սահմանվեց միասնական կայուն դրամ՝ շերվոնները: Միաժամանակ Կոմունիստական պարտիայի և կառավարության որոշմամբ տեղի ունեցավ լայն սպառման առարկաների գների իջեցում: Նշվեցին նոր միջոցառումներ պետական և կոոպերատիվ առևտրի հետագա ընդարձակման, գյուղի և քաղաքի միջև ապրանքաշրջանառության ծավալման, առևտրի բնագավառից կապիտալիստական էլեմենտներին դուրս մղելու համար:

Աշխատավորների նյութական դրության բարելավումը:— Սովետական կարգերի հաստատման շնորհիվ մեր երկրում արտադրության կապիտալիստական եղանակը փոխարինվեց սոցիալիստական եղանակով: Լիկվիդացվեցին կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունները և հաստատվեցին նոր, սոցիալիստական արտադրական հարաբերություններ, որոնց հիմքում ընկած է արտադրության միջոցների հանրային սեփականությունը: Դրանով իսկ արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան հասարակական արտադրությանը նպատակի մեջ: Եթե կապիտալիստական արտադրության նպատակը շահույթներ կորպելն է, իսկ մարդը իր պահանջմունքներով չքանում է նրա տեսադաշտից, ապա սոցիալիստական արտադրության նպատակը ոչ թե շահույթն է, այլ սովետական մարդկանց նյութական ու կուլտուրական պահանջմունքների բավարարումը:

Առաջնորդվելով այդ սկզբունքով, Սովետական կառավարությունը սահմանեց 8—ժամյա աշխատանքային օր, յուրաքանչյուր տարվա համար աշխատավորներին տրվեց արձակուրդի իրավունք՝ աշխատավարձի պահպանումով: Մշակվեց Սովետական աշխատանքային օրենսդրություն, ամուր հիմքերի վրա դրվեց աշխատանքի պաշտպանության գործը:

Աշխատավորների նյութական պայմանները բարելավելու նպատակով Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին իրականացրին մի շարք միջոցառումներ: Կատարվեց լայն սպառման ապրանքների և կենսամթերքների գների իջեցում, վերացվեց արդյունաբերական ապրանքների և գյուղատնտեսական մթերքների գների միջև եղած անհամաչափությունը, խոշոր շահով աճեցվեցին աշխատավորների ապահովագրության, առող-

ջապահության և բնակարանային շինարարության գործի համար հատկացվող գումարները և այլն:

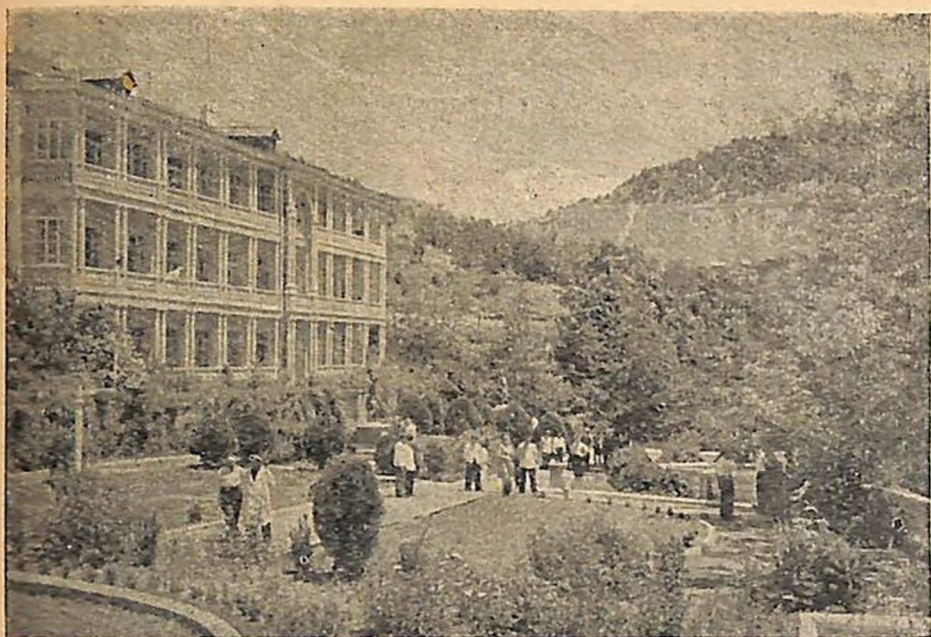
Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական իշխանության հոգատարության շնորհիվ բարձրանում էր բանվոր-ծառայողների ռեալ աշխատավարձը, վերացվում էր գործազրկությունը: Պետության օգնությամբ գործազուրկներից կազմակերպվում էին աշխատանքային արտեղներ:

Զգալի չափով բարելավվել էր նաև աշխատավոր գյուղացիության դրությունը: Զբաղվոր ու միջակ գյուղացիության նկատմամբ Սովետական պետության ցուցաբերած հոգատարության և օգնության շնորհիվ չբավոր գյուղացիության զգալի մասը դառնում էր միջակ, իսկ միջակ գյուղացիության վիճակը գնալով բարելավվում էր: Գյուղում զգալի չափով կրճատվել էր ցանքազուրկ տընտեսությունների քանակը: 1922 թ. ցանքազուրկ տնտեսությունները կազմում էին գյուղացիական տնտեսությունների 33 տոկոսը, իսկ 1925 թ. այդ տոկոսը իջել էր մինչև 15,3, այսինքն՝ պակասել էր ավելի քան երկու անգամ:

Բարելավվում էին նաև սովետական ինտելիգենցիայի՝ ուսուցչության, գիտական աշխատողների, բժիշկների, պետական ապարատի աշխատողների և մյուս շերտերի նյութական-կենցաղային պայմանները:

Սովետական կառավարության ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ գնալով բարելավվում էր ռեսպուբլիկայի աշխատավորների նաև առողջապահության գործը: Եթե 1921 թ. ղեկտեմբերին ռեսպուբլիկայում Առողջապահության ժողովրդական կոմիսարիատի գծով կար 77 բժշկա-սանիտարական հիմնարկություն՝ մի քանի հարյուր աշխատակիցներով, ապա 1925 թ. ղեկտեմբերին դրանց թիվը հասել էր 151-ի՝ 1026 աշխատակիցներով: Կառավարության որոշմամբ 1923 թ. Երևանում հիմնադրվում է ռեսպուբլիկայում առաջին գիտա-հետազոտական առողջապահական հիմնարկը՝ Տրոպիկական ինստիտուտը, որը խոշոր աշխատանք ծավալեց չիրմախտի դեմ մղվող պայքարում: Նույն թվականին Ծաղկաձորում կազմակերպվում է հանգստյան տուն, որն առաջինն էր ռեսպուբլիկայում, իսկ 1924 թ. սկսում է գործել Դիլիջանի սանատորիան:

Ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության հաջող վերականգնման և աշխատավորների նյութական բարեկեցության բարձրացման կարևորագույն արդյունքներից մեկը հանդիսացավ այն, որ Սովետական Հայաստանում 1921—1926 թթ. մեծ չափով

Դիլիջանի սանատորիան

բարձրացավ բնակչության բնական աճը և սպակասեց մահացությունների տոկոսը: 1926 թ. ռեսպուբլիկայի բնակչության բնական աճը կազմել է 3,69 տոկոս:

Ռեսպուբլիկայի բնակչությունը 1920 թ. 720 հազար հոգու փոխարեն 1926 թ. հասել էր 881,3 հազարի, այսինքն՝ ավելացել էր 22 տոկոսով: Այդ աճումը տեղի էր ունեցել մեկ կողմից բնական աճի միջոցով, մյուս կողմից՝ արտասահմանից ու մյուս սովետական ռեսպուբլիկաներից եկածների հաշվին: Նույն ժամանակամիջոցում քաղաքների բնակչությունը 120 հազարից հասել էր 167,1 հազարի: Այդ ցույց է տալիս Հայաստանի քաղաքների, հատկապես Երևանի, Լենինականի ու Ղարաբաղի սայի արագ աճումը, որը շարունակվեց նաև հետագայում:

Արդյունաբերության ու տրանսպորտի վերականգնմանը և տնտեսական շինարարության ծավալմանը զուգընթաց, 1921—1925 թթ. սովետական Հայաստանում զգալի չափով ավելացել էր բանվոր-ծառայողների թիվը: Արդյունաբերության և շինարարության մեջ 1922 թ. աշխատում էին 2152 բանվոր-ծառայող, 1925 թ. հոկտեմբերին այդ թիվը հասել էր 8082-ի: Տրանսպորտի և կապի բնագավառում բանվոր-ծառայողների թիվը նույն ժամանակամիջոցում 3111-ից հասել էր 4620-ի, մտավոր աշխատանքով զբաղվողների թիվը 7808-ից հասել էր 10164-ի: Ամրողչությամբ վերց-

յաժ, ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում աշխատող բանվոր-ծառայողների թիվը (բացի գյուղատնտեսությունից) 1922 թ. 14.183-ից 1925 թ. հասել էր 23.828-ի: Ամենից ավելի աճել էր արդյունաբերության և շինարարության մեջ աշխատող բանվոր-ծառայողների թիվը (մոտ չորս անգամ), իսկ ամբողջությամբ վերցրած, բանվոր-ծառայողների թիվը ավելացել էր մոտ

Ճարտարապետության ակադեմիկոս
Ալեքսանդր Թամանյան

երկու անգամ: Այդպիսի աճումը տեղի էր ունեցել, մեկ կողմից, գործադրկության վերացման, մյուս կողմից, գյուղից քաղաք եկած նոր աշխատողների հաշվին:

Բանվոր-ծառայողների թվի այդպիսի աճմանը զուգընթաց, զգալի չափով ավելացել էր աշխատավարձի ֆոնդը, որը 1923 թ. 1,5 միլիոն ռուբլուց 1926 թ. սկզբին հասել էր 15 միլիոն ռուբլու:

Առաջին լուրջ ձեռնարկումներն են կատարվում ռեսպուբլիկայի քաղաքների բարեկարգման ուղղությամբ: Կառավարության հանձնարարությամբ ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը 1923 թ. ձեռնամուխ է լինում Երևանի սո-

ցիալիստական վերակառուցման հատակագծի մշակմանը, որը ավարտվում է 1924 թվականին և հաստատվում կառավարության կողմից: Այդ ժամանակվանից սկսվում է մայրաքաղաքի սոցիալիստական վերակառուցման աշխատանքը, որը հետագայում ավելի լայն ծավալ է ընդունում: Նման աշխատանքներ են կատարվում հաև Լենինականի, Կիրովականի, Ալավերդու և մի շարք այլ քաղաքների բարեկարգման ուղղությամբ:

Առաջին ներգաղթը:— Սովետական կարգերի հաղթանակի շնորհիվ բազմաշարժար հայ ժողովուրդը ձեռք բերելով իր ազատությունն ու անկախությունը, Սովետական Միության բազմադր և բազմամիլիոն ժողովուրդների հարադատ ընտանիքում կերտում էր իր երջանիկ ապագան: Դա փայլուն կերպով ցույց տվեցին ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության արագընթաց վերականգնումը, սոցիալիստական շինարարության առաջին հաջողությունները:

Նվաճողական, իմպերիալիստական պատերազմների զոհ դարձած, իրենց Հայրենիքից՝ Արևմտյան Հայաստանից հեռացած հարյուր հազարավոր հայ աշխատավորներ, որոնք դաժանորեն շահագործվում ու տառապում էին կապիտալիստական տարրեր երկրներում, մեծ ուշադրությամբ հետևում էին հարազատ Սովետական Հայաստանի զարգացմանը, նոր, սոցիալիստական հասարակարգի կառուցմանը:

Չնայած ժողովրդի ոխերիմ թշնամի պաշնակների ու մյուս կոնտրռեվոլյուցիոն ուժերի ամեն տեսակ հակասովետական պրոպագանդային, կապիտալիստական երկրներում՝ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Հունաստանում, Եգիպտոսում, Սիրիայում և մյուս երկրներում տառապող հայ աշխատավորությունը սովետական կարգերի հաստատման հենց սկզբից մեծ խանդավառությամբ ողջունում է ազատագրված հայ ժողովրդին և նրա առաջին հաջողությունները սոցիալիստական շինարարության գործում: Նա իր պատրաստակամությունն է հայտնում սիրելի Հայրենիքում մասնակից դառնալու սոցիալիստական շինարարության մեծ գործին: Այդ ժամանակվանից արտասահմանյան հայության մեջ ծավալուն շարժում է սկսվում Հայրենիք վերադառնալու համար:

Եվրոպայի, Ամերիկայի և Ասիայի կապիտալիստական տարրեր երկրներում գտնվող հայ աշխատավորությունը Սովետական Հայաստանի կառավարության անունով քաղմաթիվ դիմումներ ու նամակներ է ուղարկում՝ Սովետական Հայաստան վերադառնալու թույլտվություն ստանալու համար: «Մենք, համաշխարհային պատերազմի և դրամատեր պետությանց նենգամիտ քաղաքականության զոհերս,— ասված է ՀՍՍՌ կառավարության անունով ուղարկված դիմումներից մեկում,— քաջ համոզված ենք, որ վերջնական ու ապահով բնակության համար միակ հարմար վայրն է Հայաստանը, որը ներկայիս օժտված է աշխատավորության շահերը պաշտպանող և ընկերավարական օրենսդրությամբ ու վարչությամբ մը:

Մեր քայքայված բուհներուն տեղ նորերը կառուցելու, մեր քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու միակ հնարավորությունն ու միջոցը մենք կգտնենք այն, որ հաստատվենք Հայաստանի մեջ և հոն ապրենք որպիս պարկեշտ ու աշխատավոր քաղաքացիներ, մասնակցելով վերաշինության ընդհանուր գործին: Այս խոր համոզումով ահա կդիմենք ձեզ, որպեսզի բարյացակամ արամադրությամբ մը նկատի առնեք մեր դիմումը և տաք մեզ անհրաժեշտ արտոնություն մ'ունեիլու Հայաստան»:

Սերաստիայի հայ աշխատավորության 1924 թ. դիմումի մեջ ասված է. «Գիրկը դալ կրադձանք խորհրդային Հայաստանի,— այս է մեր խնդրանքը, որոշումը և անհուն բաղձանքը: Հիացած ենք Ձեր չորս տարիներու կատարած հսկայական գործերով... Կողջունենք այն հոյակապ աշխատանքը, որ հիացում պատճառած է ոչ միայն Ձեր գավակներուն, այլ ամբողջ աշխարհին»:

Տասնյակ հազարավոր հայեր բուռն ցանկություն են հայտնում վերադառնալ Հայրենիք, ազատվել կապիտալիստական շահագործումից ու ոչնչացումից: Սովետական կառավարությունը շուտով լուծում է այդ հարցը: Արտասահմանյան հայ աշխատավորությունն սկսում է առաջին ներգաղթը դեպի Սովետական Հայաստան: Թեև պաշնակները և մյուս կոնսրուկտիվները ուժերը կատաղի փորձեր էին կատարում վիժեցնելու ներգաղթը, բայց թշնամու նենգ դավերը ձախողվում են, իսկ ներգաղթը իրականանում է հաջողությամբ և կազմակերպված:

1921—1925 թվականներին կապիտալիստական տարրեր երկրներինց Սովետական Հայաստան են ներգաղթում ավելի քան 25 հազար հայ աշխատավորներ: Սովետական կառավարությունը նրանց նկատմամբ ցուցաբերում է մեծ հոգատարություն՝ ապահովելով բնակարաններով, աշխատանքով և մյուս անհրաժեշտ հարմարություններով: Ներգաղթածները տեղավորվում են զխավորապես Երևանում, Լենինականում, Էջմիածնում և Վեդիի շրջաններում: Իրենց հայրենի օջախում հող և աշխատանք ստանալով, ներգաղթած հայ աշխատավորները դառնում են սոցիալիստական շինարարության ակտիվ մասնակիցներ:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները: Մեք երկրում սոցիալիզմի կառուցման հարցը:— ՍՍՌՄ-ի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները ամփոփենց Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի XIV համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1925 թ. դեկտեմբերին: Համագումարը նշեց, որ Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, հաղթահարելով վերականգնման շրջանի դժվարությունները, Սովետական Միության բանվոր դասակարգը, աշխատավոր գյուղացիությունն ու ինտելիգենցիան իրենց հերոսական աշխատանքով հասել են խոշոր հաջողությունների: 1925 թվականին Սովետական Միության գյուղատնտեսությունն իր արտադրանքով մոտեցել էր նախապատերազմյան մակարդակին, տալով ճրա 87 տոկոսը: Արդյունաբերությունը տալիս էր 1913 թ. արտադրանքի երեք քառորդը: 1924—1925 տնտեսական տարում Սովետական կառավարու-

Յոյունը 385 միլիոն ուուրլի էր ներդրել կապիտալ շինարարության մեջ: Մեծ հաջողությամբ իրագործվում էր երկրի էլեկտրիֆիկացման լենինյան պլանը: Զգալի նվաճումներ էին ձեռք բերվել էկոնոմիկայի մեջ կապիտալիստական մնացորդների դեմ մղվող պայքարում:

Այդ բոլորի շնորհիվ խոշոր չափով ամրապնդվել էր մեր մեծ Հայրենիքի տնտեսական ու քաղաքական հզորությունը:

Միաժամանակ պարտիայի XIV համագումարը նշեց, որ չի կարելի բավարարվել ժողովրդական տնտեսության վերականգնումով, որովհետև հին Ռուսաստանը հետամնաց երկիր է եղել, ագրարային երկիր: Անհրաժեշտ էր վարգաժաման արագ տեմպով ավելի ու ավելի առաջ ընթանալ:

Փոխվել էր միջազգային իրադրությունը: Կապիտալիստական երկրներում սկսվել էր ժամանակավոր, մասնակի ստաբիլիզացիա (կայունացում): Մի շարք երկրներում (Գերմանիա, Բուլղարիա, Իտալիա, Հունգարիա, Լեհաստան և այլն) ճնշվել էին ռեուլյուցիոն շարժումները: Ռեուլյուցիոն կապիտալիստական երկրներում ձգձգվում էր: Սակայն ժամանակավոր ստաբիլիզացիան չվերացրեց կապիտալիզմի հակասությունները: Ընդհակառակը, զնալով այդ հակասություններն ավելի էին սրվում: Հասունանում էր կապիտալիզմի նոր ճգնաժամը:

Սովետական Միությունում ևս տեղի ունեցավ ստաբիլիզացիա, որը նման չէր կապիտալիստական երկրների ստաբիլիզացիային: Մեր երկրի ստաբիլիզացիան նշանակում էր նրա քաղաքական ու տնտեսական հզորության նոր աճում, նոր նախադրյալների ստեղծում՝ սոցիալիստական շինարարության հետագա առաջընթացի համար: Նման պայմաններում ամբողջ սրությամբ դրվեց մեր շինարարության հեռանկարների հարցը, Սովետական Միության մեջ սոցիալիզմի կառուցման հարցը:

Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիան իր լենինյան Կենտրոնական Կոմիտեի գլխավորությամբ, ելնելով սոցիալիզմի վարգաժաման օրյեկտիվ օրենքներից, ուրվագծեց Սովետական Միության հետագա առաջընթացի ուղին: Տրոցկիստների ու մյուս թշնամիների դեմ մղվող անհաշտ պայքարում պարտիան ուղադառնեց ու վարպետացրեց կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում, մեկ առանձին վերցրած երկրում, լիակատար սոցիալիստական հասարակություն կառուցելու հնարավորության մասին Վ. Ի. Լենինի հայտնի դրույթները:

Այդ հարցի վերաբերյալ իր պատմական որոշման մեջ պարտիայի XIV համագումարը նշեց, որ Սովետական Միության մեջ

սոցիալիզմի հաղթանակի համար մղվող պայքարը մեր պարտիայի հիմնական խնդիրն է: Պատմական այդ խոշորագույն խնդիրն իրականացնելու նպատակով XIV համագումարը որոշեց վերցնել երկրի ինդուստրացման, առաջին հերթին արտադրության միջոցների արտադրության զարգացման կուրս: Այդ համագումարը պատմության մեջ մտավ որպես երկրի ինդուստրացման համագումար:

Համագումարը մինչև վերջը մերկացրեց ու ջախջախիչ հարվածներ հասցրեց տրոցկիստական-մենշեիկյան կապիտոլյանտներին, որոնք ժխտում էին մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման հնարավորությունը: Իր պատմական որոշումներով համագումարը նշեց մեր երկրում սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման նոր խնդիրները:

Ջարգացման հետագա շրջանում Սովետական Միությունը, Կոմունիստական պարտիայի, նրա լենինյան Կենտրոնական Կոմիտեի ղեկավարությամբ, անշեղորեն ընթացավ երկրի ինդուստրացման, սոցիալիզմի հաղթանակի ուղիով:

5. ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՇՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՍՌ-ՈՒՄ 1921—1925 թթ.

Կուլտուրական շինարարության ծավալումը:— Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիան մարքսիզմ-լենինիզմի հաղթանակն էր նաև իդեոլոգիայում: Այդ պատմական հաղթանակի շնորհիվ բոլոր անհրաժեշտ պայմաններն ստեղծվեցին սոցիալիստական կուլտուրայի հարսնուն զարգացման, կրթությունը, գիտությունը, արվեստը բարձր հիմքերի վրա դնելու, դրանք ժողովրդական լայն մասսաների շահերին ծառայեցնելու համար: Այդ հաղթանակով սմենալայն հնարավորություններ ստեղծվեցին մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարները աշխատավորական մասսաների սեփականություն դարձնելու և կյանքում կենսագործելու համար:

Պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման առաջին իսկ օրերից ոչնչացվեց բուրժուա-կալվաժատիրական հին ապարատը նաև կուլտուրայի բնադավառում և դրա փոխարեն ստեղծվեց նոր, սովետական ապարատ: Կոմունիստական պարտիան և Սովետական իշխանությունը խնդիր դրեցին՝ նախորդ սերունդների առաջավոր կուլտուրական նվաճումները դարձնել ժողովրդական լայն մասսաների սեփականություն, սովետական ապարատի միջոցով բազմակողմանի, համեղական ու սիստեմատիկ աշխատանք ծավալել նյութական, կուլտուրական, հոգևոր նոր արժեքներ ստեղծե-

լու, դրանք հարաճուն կերպով զարգացնելու համար: Այդ նպատակն էին հետապնդում Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիայի հաղթանակից անմիջապես հետո Սովետական Ռուսաստանի կառավարության հրատարակած ղեկրետները մամուլի, ժողովրդական լուսավորության տարածման, անգրագիտության վերացման, գեղարվեստական և կուլտուր-լուսավորական հաստատությունների ազգայնացման, գրքային ֆոնդի, գիտական արժեքների պահպանության ու կուլտուրական շինարարության մյուս հարցերի վերաբերյալ: Անշնչո-րեն առաջնորդվելով այդ ղեկրետներով, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը 1917—1920 թվականներին հսկայական աշխատանք էր կատարել կուլտուրական շինարարության բնագավառում:

Կուլտուրական շինարարության դործում Սովետական Ռուսաստանի կուտակած շորսամյա հարուստ փորձի հիման վրա Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, իր գոյության առաջին իսկ օրերից, արմատական ձեռնարկումներ է կատարում ռեսպուբլիկայում կուլտուրական շինարարությունը կազմակերպելու և ծավալելու ուղղությամբ:

Ժողովրդական կրթության նիստեմի կազմակերպումը և զարգացումը:— Սովետական Հայաստանի կառավարությունը ձեռնամուխ է լինում նոր, սովետական դպրոցական ցանցի կազմակերպման և նրա ամրապնդման գործին: Կառավարության ղեկրետներով վերացվում է դպրոցական ցանցի ղեկավարման հին ասպարատը, դպրոցն անջատվում է եկեղեցուց, վերացվում է կրոնական առարկաների դասավանդումը: Շահագործող դասակարգերին ծառայելու գործիքից դպրոցը վեր է ածվում ժողովրդական լայն մասսաներին սպասարկելու, նրանց կուլտուրական-քաղաքական մակարդակը բարձրացնելու, կոմունիստական հասարակարգի ակտիվ ու գիտակից կառուցողներ պատրաստելու կարևորագույն միջոցի:

Չնայած նյութական-ֆինանսական մեծ պիտանքներին, Սովետական Հայաստանում ծավալուն աշխատանք սկսվեց տարրական, թերի միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցների կազմակերպման ուղղությամբ: 1914—1915 ուսումնական տարում Հայաստանում կար 446 տարրական, 6 թերի միջնակարգ և 7 միջնակարգ դպրոց՝ 34.739 սովորողներով և 1146 դասատուներով: Ժողովրդի թշնամի դաշնակների իշխանության ժամանակ, նրանց ավանտյուրիստական քաղաքականության հետևանքով, փակվել էր եղած դպրոցների մեծ մասը: 1919 թ. Հայաստանում մնացել էր միայն 166 դպրոց՝ 18.600 աշակերտով: Այդ դպրոցները գտնվում էին ծայրահեղ քայքայված վիճակում:

Արագ զարգացման շնորհիվ, ժողովրդական տնտեսության վե-
ջականգնման շրջանի վերջում, ռեսպուբլիկայում խոշոր չափով
ավելացել էր մասսայական դպրոցների ու նրանցում ընդգրկված
աշակերտության թիվը: Նախապատերազմյան շրջանի համեմա-
տությամբ տարրական, թերի միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցների
թիվը 1925—1926 ուսումնական տարում ավելացել էր 63 տոկո-
սով, աշակերտության թիվը՝ ավելի քան երկու անգամ: 1919 թվա-
կանի համեմատությամբ այդ նույն ուսումնական տարում Հայաս-
տանում եղած մասսայական դպրոցների թիվը ավելացել էր ավելի
քան 4,5 անգամ, սովորողների թիվը՝ 4 անգամ:

Ի հակադրություն նախկին դպրոցի, որը սովորողներին տա-
լիս էր սահմանափակ գիտելիքներ և պատրաստում էր շահագործող
դասակարգերին հյուսպարկուներ, սովետական դպրոցը, առաջ-
նորդվելով մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարներով և դրանց հիման
վրա կազմված նոր ծրագրերով, աշակերտությանը դաստիարա-
կում է կոմունիստական ոգով:

Կառավարության դեկրետով դպրոցում դասավանդումը սկսեց
տեղի ունենալ մայրենի լեզվով: Սահմանվեց ձրի ուսուցում: Հայ-
կական դպրոցներին զուգընթաց, կազմակերպվեցին ռուսական,
տորբեջանական, քիչ ավելի ուշ՝ քրդական դպրոցներ:

Ռեսպուբլիկայում դպրոցական ցանցի այդպիսի ընդարձակու-
մը, ձրի ուսուցումը, մայրենի լեզվով դասավանդելը Կոմունիստա-
կան պարտիայի ազգային քաղաքականության խոշորագույն հաղ-
թանակներից մեկն էր մեզ մոտ:

1921 թվականի հունիսից Սովետական Հայաստանում հիմ-
նադրվում է Պատանի կոմունարների (պատկոմների) կազմակեր-
պություն, որը 1922 թվականից վերափոխվեց Պիոներական կազ-
մակերպության: Այդ կազմակերպությունն սկսում է մեծ դեր կա-
սարել պատանեկության մեջ ուսուցման և ֆիզիկական դաստիա-
րակության գործը լավ կազմակերպելու, կարգապահությունն ամ-
րապնդելու, արտադպրոցական աշխատանքը բարելավելու գործում:

Նոր, սովետական դպրոցն իր խնդիրները կարող էր հաջողու-
թյամբ իրագործել միայն այն դեպքում, եթե առհասկում լինե-
ր անհրաժեշտ քանակությամբ և որակյալ ուսուցչական կադրերով:
Սակայն սովետական կարգերի հաստատման առաջին շրջանում մեր
դպրոցը դեռևս անհրաժեշտ չափով ապահովված չէր այդպիսի
կադրերով:

Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության
հոգատարության և ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ, ժողո-

վրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին ղգալի աշխատանք է կատարվում նաև մասսայական դպրոցների համար ուսուցչական կադրեր պատրաստելու, նրանց որակը բարձրացնելու ուղղությամբ: Այդ տեղի է ունենում հատկապես ուսուցիչների վերապատրաստման դպրոցների, ինչպես նաև մանկավարժական տեխնիկումների և միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտների մի մասը մանկավարժական աշխատանքի ուղարկելու միջոցով: Նախապատերազմյան շրջանի համեմատությամբ, 1925—1926 ուսումնական տարում Սովետական Հայաստանի մասսայական դպրոցներում աշխատող ուսուցիչների թիվը կրկնապատկվել էր, հասնելով 2232-ի: Ըստ որում, ուսուցչական աշխատանքի էին առաջ քաշվել ղգալի քանակությամբ նոր կադրեր քանվորների և դոկտորների ղավակներից:

Մասսայական դպրոցների ցանցի ծավալմանը ղուղընթաց, ղեսպուրիկայում կաղմակերպվում են առաջին տեխնիկումները և բանֆակները: 1921 թվականին Երևանում և Ալեքսանդրապոլում կաղմակերպվում են ինդուստրիալ տեխնիկումներ, 1923 թվականին՝ մանկավարժական տեխնիկումներ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսայում և Ստեփանավանում:

Արտադրության մեջ աշխատող բանվորներին միջնակարգ կըրթություն տալու նպատակով 1923 թվականին Երևանում և Ալեքսանդրապոլում բացվում են բանվորական ֆակուլտետներ (բանֆակներ), որոնք ընդգրկում են բանվոր երիտասարդության ղգալի մասը: Բանֆակները մեծ դեր են կատարում բանվոր երիտասարդությունից աղգային կադրեր՝ բանվորական ինտելիգենցիա պատրաստելու գործում, կադրեր, որոնք հետագայում ավելի կատարելագործվելով, ակտիվ դեր են կատարում ղեսպուրիկայի արտադրական-տեխնիկական աշխատանքում, գիտության և կուլտուրայի բնագավառում, պարտիական և սեռական աղարատում:

Պայհառ անգրագիտության վերացման համար:— Ժողովրդի կուլտուրական ղարդացման գործում անհրաժեշտ և ղլխավոր նախադրյալը գրագիտությունն է, գրականության, արվեստի, պատմության իմացումը, մարքսիզմ-լենինիզմի ամենաղոր թեորիայի տիրապետումը: Միայն գրագետ, բաղմակողմանիորեն ղարդացած ու կուլտուրական մարդը կարող է տիրապետել առաջավոր թեորիային և հանդիսանալ կոմունիստական հասարակարդի համար ակտիվ պայքարող: Դրան հասնելու գործում մեծաղույն խոչընդոտ էին հին կարգերից ժառանգություն մնացած անգրագիտությունը, խավարը և հետամնացությունը: Այդ պատճառով էլ, ինչպես մյուս

բոլոր ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայաստանում, սովետական կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, կոլտուրական շինարարության ամենահիմնական հարցերից մեկը հանդիսացավ ժողովրդի միջից անգրագիտության, խավարի և կոլտուրական հետամնացության վերացումը:

Սովետական կարգերի հաստատման առաջին շրջանում Հայաստանի բնակչության մոտ 60 տոկոսն անգրագետ էր: Մավալուն աշխատանք է սկսվում բնակչության միջից անգրագիտությունը վերացնելու ուղղությամբ: 1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին հրատարակվում է Հայկական ՍՍՌ ժողովկոմսովետի դեկրետը ռեսպուբլիկայում անգրագիտությունը վերացնելու մասին: Այդ դեկրետի համաձայն, 16—50 տարեկան հասակ ունեցող բոլոր անգրագետ և կիսագրագետ քաղաքացիները, ներառյալ կարմիրբանակայինները, պարտավոր էին սովորել հատուկ դպրոցներում՝ լիկկայաններում, գրագիտական խմբակներում, երեկոյան դպրոցներում և այլ օղակներում: Այդ խմբակներում և դպրոցներում սովորողների աշխատանքային օրը ուսուցման ընթացքում կրճատվում էր երկու ժամով՝ պահպանելով ամբողջ աշխատավորձը: Հայաստանի Սովետական կառավարությունը խոշոր միջոցներ է ներդնում անգրագիտության վերացման գործում:

Պարտիական և Սովետական ապարատից, ժողովրդական լուսավորության ցանցից, Կոմունիստական պարտիայի անդամներից ու կոմերիտականներից մոբիլիզացվում են լավագույն ուժեր՝ անգրագիտության վերացման ճակատում աշխատելու համար: Անգրագիտության վերացման աշխատանքը դիսավոլորելու և կաղմակերպված հունի մեջ դնելու նպատակով ստեղծվում է «Կորչի անգրագիտությունը» ռեսպուբլիկական ընկերությունը, որը բոլոր դավառներում ունեի իր բաժանմունքները:

1925—1926 ուսումնական տարում Սովետական Հայաստանում գործում էր 535 լիկկայան՝ 17.439 սովորողներով: Բացի լիկկայաններից, արագ կերպով աճում էին նաև գրագիտական խմբակները և երեկոյան դպրոցները: Այդ ժամանակ ավելի քան 500 ուսուցիչ եռանդուն կերպով աշխատում էին անգրագիտության և կիսագրագիտության վերացման բնագավառում:

Սովետական Հայաստանի կառավարության կատարած ծավալուն աշխատանքի շնորհիվ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, 1921—1925 թթ., ռեսպուբլիկայում վերացվում է տասնյակ հազարավոր մարդկանց անգրագիտությունը և կիսագրագիտությունը: Հազարավոր և տասնյակ հա-

զարավոր աշխատավորներ, դառնալով զրազետ և բարձրացնելով իրենց կուլտուրական մակարդակը, Կոմունիստական սլարտիայի ղեկավարութեամբ էլ ավելի ակտիվ ու արդյունավետ կերպով շարունակում էին իրենց աշխատանքն ու պայքարը ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման, սոցիալիստական շինարարութեան հետագա հաջողութեան համար: Սակայն այդ ուղղութեամբ դեռևս խոշոր աշխատանքներ էին մնում կատարելու:

Կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների ցանցի կազմակերպումը և ծավալումը:— Ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման տարիներին արագ թափով ծավալվում էր նաև կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների ցանցը: 1922 թ. նոյեմբերին Երևանում բացվում է Պետական հանրային գրադարանը, որը հետագայում կոչվեց Ալ. Մյասնիկյանի անվան: Այդ գրադարանը դառնում է մայրաքաղաքի կարևորագույն կուլտուրական հաստատութեաններից մեկը: Մասնաշաղկապային գրադարաններ են կազմակերպվում Երևանում, Լենինականում, Ղարաբաղի մարզում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում և մի շարք այլ խոշոր կենտրոններում: Շարունակվում էր Մատենադարանի ունեցած ձեռագրերի և սլատական մեծ արժեք ներկայացնող մյուս ֆոնդերի կարգավորումն ու հարստացումը նոր, կարևոր նյութերով ու ձեռագրերով, որոնք ձեռք էին բերվում ինչպես Սովետական Միութեան տարրեր շրջաններից, այնպես էլ արտասահմանյան հայութեանից:

1921 թվականին հիմնադրվում է Երևանի Պետական թանգարանը, որը կարճ ժամանակամիջոցում մեծ չափով աճում և հարստանում է բազմաթիվ նոր նյութերով ու էքսպոնատներով: 1925 թվականին թանգարանն ունեւ հնագիտական, ազգագրական, սլատմագրական, սլատմա-ուսուցիչի ու գեղարվեստական բաժիններ:

Առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի հայտնի դրույթով, թե գեղարվեստի բոլոր ճյուղերից մեզ համար ամենակարևորը կինոն է, Հայկական ՍՍՌ Պետկինոն, որ կազմակերպվեց 1923 թ. ապրիլին, ձեռնամուխ է լինում աշխատավորութեան կինոսպասարկումը կազմակերպելու և այն լայնորեն ծավալելու դրծին: Կինոթատրոններ են կազմակերպվում Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում, Ստեփանավանում, Գորիսում և այլ վայրերում: Կինոկարներ էին ցուցադրվում նաև բանվորական ու գյուղական ակումբներում:

Կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների ցանցն արագորեն աճում էր նաև գյուղական վայրերում: 1925 թվականին Հայաստա-

նում կար 328 խրճիթ-ընթերցարան, 37 ակումբ, 207 գրադարան, 13 թատրոն, 16 կինո-թատրոն և այլն:

Առաջին բարձրագույն դպրոցների կազմակերպումը:— Նախքան սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում չի եղել ոչ մի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Հայ երիտասարդության խոշորագույն մասը զրկված էր բարձրագույն կրթություն ստանալու հնարավորությունից: Նրա միայն մի շնչին մասին, այն էլ մեծ մասամբ հարուստների զավակներին է հաջողվել բարձրագույն կրթություն ստանալ Թուրքաստանում կամ արտասահմանում:

Սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ շրջանում Կոմունիստական պարտիան և Սովետական իշխանությունը մեծ ուշադրություն են դարձնում ռեսպուբլիկայում բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ստեղծելու գործին: Կառավարության որոշմամբ 1921 թվականի հունվարին կազմակերպվում և իր աշխատանքն է սկսում ռեսպուբլիկայի առաջին բարձրագույն դպրոցը՝ Երևանի Պետական համալսարանը: Սկզբնական շրջանում համալսարանն ուներ երկու ֆակուլտետ՝ բնագիտական և հասարակագիտական-գրական. 1922 թ. այնտեղ սովորում էին 490 հոգի:

Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության հոգատարության շնորհիվ, գնալով ավելի ընդարձակվում և ամրապնդվում էր Երևանի Պետական համալսարանը: Նրա շուրջն էին համախմբվում ռեսպուբլիկայի լավագույն մանկավարժական-գիտական կադրերը: Բացի դրանից, կառավարության հրավերով Սովետական մյուս ռեսպուբլիկաներից համալսարանում մշտական աշխատանքի են գալիս մի շարք լավագույն մասնագետներ: Այդ ժամանակվանից սկսած Երևանի Պետական համալսարանում իրենց գիտական-մանկավարժական գործունեությունն են ծավալում պատմաբան Հ. Մանանդյանը, լեզվաբաններ Հ. Աճառյանը, Գ. Ղափանցյանը, գրականագետ Մ. Աբեղյանը, որոնք հետագայում դառնում են անվանի գիտնականներ:

1925—1926 ուսումնական տարում համալսարանն արդեն ուներ չորս ֆակուլտետ՝ գյուղատնտեսական, տեխնիկական, բժշկական և հասարակագիտական: Բոլոր ֆակուլտետներում սովորում էին 1195 ուսանող: Պրոֆեսորա-դասախոսական կազմի թիվը հասնում էր 104-ի, որից 10-ը պրոֆեսորներ էին: Այդ ուսումնական տարում Համալսարանը տալիս է իր առաջին շրջանավարտները՝ թվով 37 հոգի:

Ռեսպուբլիկայի պետական կադրերի պատրաստման ու զիտական մտքի առաջին կենտրոնը հանդիսանալով, համալսարանը այդ ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարել: Համալսարանը միաժամանակ պարձալ այն բազան, որից հետագայում աճեցին ռեսպուբլիկայի մի շարք բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ՝ գյուղատնտեսական, բժշկական, մանկավարժական, պոլիտեխնիկական ինստիտուտները:

1921 թ. դեկտեմբերին Երևանում հիմնադրվում է Սովետական Հայաստանում երաժշտական առաջին ուսումնական հաստատությունը՝ Երաժշտական ստուդիան, որն աճելով ու ամրապնդվելով, կարճ ժամանակամիջոցում զգալի հաջողություններ է ձեռք բերում: Այդ Երաժշտական ստուդիայի հիման վրա 1923—1924 ուսումնական տարում կազմակերպվում է Երևանի Պետական Կոնսերվատորիան՝ Սովետական Հայաստանի երկրորդ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը: Երևանի Կոնսերվատորիայի կազմակերպումը մի նոր հաղթանակ էր ազատագրված հայ ժողովրդի կուլտուրական կյանքում:

Կոմունիստական պարտիայի լենինյան աղգային քաղաքականությունը կենսագործման շնորհիվ, տնտեսական, քաղաքական կապերի ամրապնդմանը ղուգչեթաց, ղնալով ալիլի էին ամրապնդվում նաև կուլտուրական կապերը սովետական ժողովուրդների միջև: Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիների հենց սկզբից Սովետական Հայաստանի երիտասարդության որոշ մասը գործուղվում է Մոսկվա, Լենինգրադ և Սովետական Ռուսաստանի այլ քաղաքները, ինչպես նաև Սովետական մյուս ռեսպուբլիկաները՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: Ավարտելով ուսումը, նրանք վերադառնում են Սովետական Հայաստան և ակտիվ դեր են կատարում ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման, սովետական դիտության, տեխնիկայի ու կուլտուրայի զարգացման գործում:

Սովետահայ գրականությունը:— Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում ձևավորվում և իր զարգացման առաջին շրջանն է ասլրում սովետահայ գրականությունը:

Այս շրջանի սովետահայ գրականության նշանավոր դիմերն են եղել Հ. Հակոբյանը, Հ. Թումանյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Մ. Արադին, Ստ. Զորյանը, Ե. Չարենցը, Շ. Կուրդինյանը, Ա. Վշտունին, Խնկո-Ապերը և ուրիշները, որոնք իրենց գրական գործունեությունն սկսել էին սովետական կարգերի հաստատումից առաջ: Սովետական կարգերի հաստատումից նրանց համար

ստեղծագործական նոր ու լայն հնարավորություններ են բացվում: Այդ շրջանում իրենց ստեղծագործություններով հանդես եկան մի շարք երիտասարդ գրողներ՝ Նաիրի Զարյանը, Վահրամ Ալազանը և ուրիշներ:

Իրենց ստեղծագործություններում սովետահայ գրողները պատկերում են ռեսպուբլիկայի բանվոր դասակարգի աշխատանքային սխրագործությունները, աշխատավորական մասսաների քաղաքական և կուլտուրական վերելքը, նրանց ակտիվացումը գյուղում, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ սոցիալիզմի

Պոետ Նզիշե Զառենց

թշնամիների դեմ մղվող պայքարի առանձին հարցերը, Կոմերիտ-միության, Պիոներական կազմակերպության աշխատանքները և այլն: Գրողներից ոմանք իրենց ստեղծագործություններով հաջողությամբ արտացոլում են եղբայրական սովետական ռեսպուբլիկաներում տեղի ունեցող տրոստեական շինարարությունը, սովետական ժողովուրդների բարեկամությունը: Այդ հարցերին զուգընթաց, սովետահայ գրականության հիմնական թեմաներից մեկն է դառնում Հայաստանի աշխատավորության ծանր վիճակի

նկարագրությունը շահագործողների տիրապետության, հատկապես լուսարերկրյա իմպերիալիստների կամակատար դաշնակների բուրժուա-նացիոնալիստական իշխանության ժամանակ, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ սովետական կարգեր հաստատելու համար 1920—1921 թթ. Հայաստանի բանվոր դասակարգի և գյուղացիության մղած հերոսական պայքարը ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին հրապարակ են գալիս սովետահայ գրողների մի շարք դրամատիկական երկեր, ինչպես, օրինակ՝ Ան. Վարդանյանի «Պարտիզանները», Լ. Սաղաթելյանի «Մի կտոր հողի համար», Դ. Դեմիրճյանի «Քաջ Նազարը» և այլն: Հրապարակ են գալիս նաև ժողովրդական բանահյուսության մի շարք ստեղծագործություններ, այդ թվում «Լենինի փառա» նշանավոր վիպերգը, որի մեջ ցույց է տրված Մեծ

լենինի դյուցազնական կերպարը և ժողովուրդների համախմբվածությունը Կոմունիստական պարտիայի շուրջը:

Սովետահայ գրականության ձևավորումը և նրա հետագա զարգացումը տեղի է ունենում թշնամական իդեոլոգիայի և նրա կրողների դեմ մղվող վճռական պայքարում: Այդ պայքարում կարևորագույն նշանակություն ունեցավ ՌԿ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի 1925 թ. հունիսի 18-ի ծրագրային բանաձևը «Պարտիայի քաղաքականության մասին գեղարվեստական գրականության բնագավառում»: Այդ կարևորագույն փաստաթղթում հանրագումարի էին բերված նախորդ տարիների ընթացքում սովետական գրականության համար մղված պայքարի արդյունքները և ցույց էր տրված այն ուղին, որով ընթանալով, հետագայում պետք է է՛լ ավելի ծավալվեր ու զարգանար սովետական գրականությունը: Որոշման մեջ առանձնապես նշված էր, որ դասակարգային հասարակության մեջ գրականությունը դասակարգային է, որից և բխում են սովետական գրականության որոշակի խնդիրները, որ սովետական գրականության մեջ պետք է ապահովել պրոլետարական իդեոլոգիան, գյուղացիական գրողներին և «ուղեկիցներին» կապել այդ իդեոլոգիայի հետ: Կենտկոմի որոշումը պարտիական կազմակերպությունների և սովետական գրողների ուշադրությունը հրավիրում էր գրականության բնագավառում բուրժուական իդեոլոգիայի մնացորդների դեմ անողոր պայքարի և գրականության մեջ բուլճարական քննադատության ծավալման հարցերի վրա:

Հրատարակչական գործի կազմակերպումը. մաքսիզմ-լենինիզմի կյասիկների աշխատությունների հրատարակությունը հաջերեն լեզվով:— Մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում հրատարակչական գործը կրել է մասնավոր բնույթ: Սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ շրջանից մեծ անհրաժեշտություն դարձավ կազմակերպելու հրատարակչական գործը, այն վերցնելով պետության ձեռքը, տպագիր խոսքի միջոցով օգնելու աշխատավորական մասսաների կուլտուրայի բարձրացմանը, կոմունիստական դաստիարակությանը և սոցիալիզմի կառուցմանը:

Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի որոշմամբ 1921 թվականի հուլիսին կազմակերպվում է Հայաստանի Պետական Հրատարակչություն (Հայպետհրատ), Չնայած նյութական և տեխնիկական մի շարք դժվարությունների, Հայպետհրատը զգալի աշխատանք է կատարում հայերեն լեզվով դասագրքերի, գեղարվեստական և քաղաքական գրականության հրատարակման

ուղղությամբ: 1921 թվականից մինչև 1925 թվականի վերջերը Հայ-
պետհրատի գծով լույս են տեսել 356 անուն քաղաքական, գիտա-
կան, գեղարվեստական դիրք և դասագիրք՝ մոտ երկու միլիոն օրի-
նակ ընդհանուր տիրաժով:

Սովետական կարգերի հաղթանակով մարքսիզմ-լենինիզմի
կլասիկներին՝ Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի աշխատությունների հրա-
տարակությունը, մարքսիզմ-լենինիզմի դադափարների պրոպա-
գանդան դարձավ սխտական խոշորագույն նշանակություն ունեցող
գործ: Հայպետհրատը ձեռնամուխ է լինում այդ աշխատություննե-
րի հրատարակությանը մայրենի լեզվով: Այդ ուղղությամբ զգա-
լի աշխատանք է կատարվում: 1921—1925 թվականներին մարք-
սիզմ-լենինիզմի կլասիկների աշխատություններից թարգմանվում
և հայերեն լեզվով լույս են տեսնում մոտ 70 աշխատություն՝ 60
հազար օրինակ ընդհանուր տիրաժով: Այդ շրջանում հայերեն հրա-
տարակված աշխատություններից են՝ Կ. Մարքսի «Վարձու աշխա-
տանք և կապիտալ»-ը, Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական
պարտիայի մանիֆեստը», Վ. Ի. Լենինի «Պարենհարկի մասին»,
«Կոոպերացիայի մասին», «Մարքսի և մարքսիզմի մասին», «Երի-
տասարդության մասին» աշխատությունները և այլն: Հայերեն լեզ-
վով հրատարակվում են նաև Սովետական Միության Կոմունիստա-
կան պարտիայի կոնֆերենցիաների, համագումարների և Կենտրո-
նական Կոմիտեի մի շարք որոշումները:

Մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների աշխատությունների և Սո-
վետական Միության Կոմունիստական պարտիայի կոնֆերենցիա-
ների, համագումարների և Կենտրոնական Կոմիտեի որոշումների
հրատարակումը հայերեն լեզվով խոշորագույն իրադարձություն էր
հայ ժողովրդի կուլտուրական կյանքում: Դա վճռական նշանակու-
թյուն ունեցավ ռեսպուբլիկայի աշխատավորության կոմունիստա-
կան դաստիարակության, նրա քաղաքական ակտիվության բարձ-
րացման գործում, դասակարգային թշնամու և նրա ամեն կարգի
գործակալների՝ բուրժուական նացիոնալիստների, տրոցկիստների,
գլինովկականների, բուխարինականների և մյուս թշնամիների դեմ
մղվող պայքարում:

Մամուլը:— Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ
Հայաստանի Սովետական կառավարությունը, իր գոյության առա-
ջին իսկ օրերից, օրենքից դուրս հայտարարեց կոնտրռևոլյուցիոն
մամուլը, ազգայնացրեց տպարանները և ձեռնամուխ եղավ նոր,
սովետական մամուլի կազմակերպման ու ամրապնդման գործին:

1920 թ. դեկտեմբերի սկզբից Նրևանում սկսում է հայերեն

լեզվով լույս տեսնել ՀԿՊ Կենկոմի, Երևանի Կոմիտեի և Հայաստանի Ռեկոմի օրգան «Կոմունիստ» օրաթերթը, որը 1921 թ. մայիսից վերանվանվում է «Նորհրդային Հայաստան», իսկ 1940 թ. հունիսից՝ «Սովետական Հայաստան»: Ամբողջ ռեսպուբլիկայում լայն ծավալ է ընդունում նոր թերթերի և ամսագրերի հրատարակությունը: Լենինականում, Կիրովականում, Ալավերդում, Ղափանում, Գորիսում, նոր Բայազետում և զավառական մյուս կենտրոններում սկսվում են հրատարակվել տեղական թերթեր: 1921—1925 թթ. ռեսպուբլիկայում հրատարակվել են 49 անուն թերթ և 22 անուն ամսագիր՝ բաղմահազար տիրաժով: Թերթեր ու ամսագրեր հրատարակվում էին նաև ադրբեջաներեն և այլ լեզուներով:

Այդպիսի մեծ ծավալով հրատարակությունների համար Սովետական Հայաստանը այն ժամանակ դեռևս չունեի անհրաժեշտ նյութական բազա՝ պոլիգրաֆ արդյունաբերություն, թուղթ և այլն: Այս գործում ևս հայ ժողովրդին մեծագույն ելքայրակառն օգնություն է ցույց տալիս Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը, Հայաստան ուղարկելով մեծ քանակությամբ տպագրական սարքավորում, թուղթ և այլն:

Կոմունիստական պարտիայի և նրա մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի կողմից սովետական մամուլի առաջ դրված կարևորագույն խնդիրները կենսագործելու ուղղությամբ սովետահայ մամուլը նշանակալից աշխատանք է կատարել 1921—1925 թվականներին: Նա սիստեմատիկաբար պրոպագանդել է մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարները, Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության որոշումները, իր էջերում մերկացրել է ժողովրդի թշնամիներին ու նրանց իդեոլոգիան, բացահայտել է մեր աշխատանքներում եղած թերություններն ու սխալները, խոշոր շափով նպաստել է աշխատանքային կարգապահության ամրապնդմանը: Մամուլը մեծ դեր է խաղացել աշխատավորների կոմունիստական գաստիարակության, քաղաքական զգոնության բարձրացման, ժողովրդական տնտեսության վերականգնման համար մղվող պայքարում նրանց մոբիլիզացնելու գործում: Այդ ուղղությամբ առանձնապես աչքի ընկնող գործ են կատարել «Նորհրդային Հայաստան», «Մաճկալ», «Աշխատանք», «Ավանգարդ» և «Բանվոր», ինչպես նաև ադրբեջանական «Ռանչպար» (ներկայումս «Սովետական Էրմանիստանի») թերթերը:

Արվեստը:— Սովետական կարգերի հաստատման շնորհիվ ամենալայն հնարավորություններ բացվեցին հայ ժողովրդի արվեստի զարգացման համար: Կոմունիստական պարտիայի ազգային

քաղաքականության կենսագործման շնորհիվ սկսեցին բուռն վերելք ապրել երաժշտությունը, թատրոնը, կերպարվեստը և արվեստի մյուս տեսակները:

Երևանի Պետական կոնսերվատորիայից բացի, 1921—1925 թթ. Սովետական Հայաստանում կազմակերպվում են մի շարք երաժշտական այլ հաստատություններ՝ Կուլտուրայի տան համերգային բյուրոն, ռեսպուբլիկայի Ռադիո-հաղորդման Կոմիտեի երաժշտական բաժինը, Լենինականի երաժշտական ստուդիան և այլն: Այդ հաստատությունները, Կոնսերվատորիայի հետ միասին, խոշոր դեր են կատարում սովետահայ երաժշտական կուլտուրայի զարգացման, այն աշխատավորական լայն մասսաների սեփականություն դարձնելու գործում: Այդ տարիներին Սովետական Հայաստան մշտական աշխատանքի են դալիս երաժշտական ինտելիգենցիայի նշանավոր դեմքերը՝ Ալ. Սպենդիարյանը, Ռ. Մելիքյանը, Ն. Տիգրանյանը, Սպ. Մելիքյանը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Օ. Տեր-Գրիգորյանը, Ա. Մանուկյանը և ուրիշներ, որոնք ստեղծագործական վերելք են ապրում, խոշոր շափով նպաստելով սովետահայ երաժշտական կուլտուրայի զարգացմանը:

Մինչև սովետական կարգերի հաստատումը, Հայաստանում մշտական գոյություն ունեցող կազմակերպված թատրոն չի եղել: Ներկայացումները կրել են ոչ սիստեմատիկ ու պատահական բնույթ, որոնք կազմակերպվել են կա՞մ սիրողներից ստեղծված խմբերի, կա՞մ թե ուրիշ վայրերից եկած առանձին դերասանական խմբերի կողմից: Ինչպես կուլտուրական բնագավառի բոլոր հարցերը, նույնպես և թատրոնը, անմատչելի է եղել աշխատավորության համար:

Հայկական ՍՍՌ Ժողկոմսովետի որոշմամբ 1921 թ. օգոստոսին Երևանում հիմնադրվում է ռեսպուբլիկայում առաջին Պետական թատրոնը, որը հետագայում կոչվեց նշանավոր դրամատուրգ Գ. Սունդուկյանի անունով: Կազմակերպման առաջին իսկ շրջանից թատրոնն իր շուրջն է համախմբում տարբեր վայրերում ցրված լավագույն դերասանական ուժերը՝ Հ. Աբելյան, Վ. Փափազյան, Մ. Մանվելյան, Ա. Ոսկանյան և այլն: Հանձին Երևանի Պետական թատրոնի, ստեղծվում է Սովետական Հայաստանի արվեստի կարևորագույն օջախներից մեկը, որը խոշոր աշխատանք է կատարում աշխատավորության կուլտուրական սպասարկման, նրա կուլտուրական զարգացման գործում: 1921—1925 թթ. Երևանի Պետական թատրոնը մայրաքաղաքի և ռեսպուբլիկայի մյուս շրջանների աշխատավորների համար տվել է 482 ներկայացում, որոնց ներկա է

եղել 164 հազար հոգի: Գ. Սունդուկյանի, Ա. Շիրվանզադեի, Դ. Դեմիրճյանի պիեսներին զուգընթաց, թատրոնը այդ տարիներին բեմադրել է ռուսական և եվրոպական կլասիկների մի շարք դործեր:

Սովետական Հայաստանի կառավարության որոշմամբ 1923 թ. ապրիլին կազմակերպվում է Հայկական ՍՍՌ Պետկինոն (հետագայում Հայկինո): Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման վերջին շրջանում Պետկինոն սկսում է արտադրել առաջին կինո նկարները, որոնց մեջ հիշատակության արժանի է «Նամուս» կինոնկարը (ըստ Ա. Շիրվանզադեի համանուն վեպի):

Այդ շրջանից սկսած, նոր, ավելի մեծ թափով իրենց ստեղծագործական աշխատանքներն են ծավալում անվանի նկարիչներ Մ. Սարյանը, Ս. Աղաջանյանը և կերպարվեստի մյուս ներկայացուցիչները:

Սկսվում է հայ ժողովրդի ձեռով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի վերելքը, որը հետագա տարիներին էլ ավելի լայն ծավալ է ստանում:

ԳԼՈՒԽ IV

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ԵՐԿՐԻ ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱԿԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՄԱՆ ՀԱՍԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ. ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԻՄՔԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ (1926—1932)

1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈԼՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման փառափառ նպատակը:— Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, ՍՍՌ-Մ աշխատավորության անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ, հաջողությամբ ավարտվեց Սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների, այդ թվում նաև Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը:

1925 թվականի դեկտեմբերին ՀԿ(բ) Պարտիայի IV համագումարը ամփոփեց ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները և նշեց արդյունաբերության, գյուղատնտեսության ու կուլտուրական շինարարության բնագավառներում ձեռք բերած զգալի հաջողությունները:

Սակայն վերականգնման շրջանի տարիներին ունեցած հաջողությունները անբավարար էին սոցիալիզմի հաստատուն բազաստեղծելու համար: Սովետական երկրում սոցիալիստական հասարակարգ կառուցելու և նրա պաշտպանությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր զարգացնել ծանր ինդուստրիան: Դա միաժամանակ բխում էր սոցիալիզմի հիմնական տնտեսական օրենքից, որի էությունն է ամբողջ հասարակության նյութական և կուլտուրական հարաճուն պահանջմունքների առավելագույն բավարարումը բարձրագույն տեխնիկայի բազայի վրա՝ սոցիալիստական արտադրության անընդհատ աճման և կատարելագործման միջոցով:

Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական պետության հիմնադիր Վ. Ի. Լենինը ուրվագծել էր ՍՍՌՄ-ի սոցիալիստական ինդուստրացման, հատկապես ծանր արդյունաբերության զարգացման ծրագիրը: ՀամԿ(բ) Պարտիայի XIV համագումարը (1925 թվականի դեկտեմբերին) Լենինի ցուցումներից ելնելով, մանրամասն նշեց մեր երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման խնդիրները: Պատմական ամենակարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն լիկվիդացվելու էր Սովետական Միության տնտեսական հետամնացությունը, այլև տնտեսական վիթխարի շինարարություն էր կատարվելու այն հաշվով, որ ՍՍՌՄ-ն մեքենաներ ու սարքավորում ներմուծող երկրից դառնար մեքենաներ և սարքավորում արտադրող երկիր:

Մշակելով երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման քաղաքականությունը, պարտիան և կառավարությունը ղեկավարվում էին այն սկզբունքով, որ անհրաժեշտ է արագ կերպով լիկվիդացնել ազգային ռեսպուբլիկաների տնտեսական-կուլտուրական հետամնացությունը՝ այդ ռեսպուբլիկաներում սոցիալիստական ինդուստրիալ արդյունաբերական կենտրոններ ստեղծելու միջոցով: Անհրաժեշտ էր գործադրել բոլոր հնարավոր միջոցները և հասնել այն բանին, որ կյանքը, արդյունաբերական կյանքը եռար յուրաքանչյուր ազգային ռեսպուբլիկայում, յուրաքանչյուր մարզում և օկրուգում:

Երկրի սոցիալիստական ինդուստրացումը, հատկապես ծանր արդյունաբերության զարգացումը անհրաժեշտ նախապայման էր գյուղատնտեսությունը սոցիալիստական հիմունքներով վերակառուցելու, ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերը զարգացնելու, երկրի պաշտպանական հզորությունը բարձրացնելու համար:

Մեր երկրի սոցիալիստական ինդուստրացումը, այդ բազայի վրա արդյունաբերության բոլոր ճյուղերի զարգացումը, տեղի էր ունենալու մեր սեփական միջոցներով, Սովետական Միության բո-

լոր ժողովուրդների միահամուռ ու անձնվեր աշխատանքով: Այդ միջոցներն են՝ սոցիալիստական արդյունաբերությունից ստացված կուտակումները, պետական ու կոոպերատիվ առևտրից և դյուղատնտեսությունից ստացված եկամուտները, ինչպես նաև աշխատավորների խնայողությունները՝ սկսած պետական ներքին փոխառություններից: Մինչդեռ կապիտալիստական երկրներում ինդուստրիալացումն իրականացվում է աշխատավորների դաժան շահագործման, դադուծային զսպվածների ու կողոպուտների, սպտերազմական կոնտրիբուցիաների և ստրկական փոխառությունների միջոցով:

Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը մերժեցին ինդուստրացման կապիտալիստական մեթոդը, ինդուստրացում, որն սկսում է թեթև արդյունաբերությունից և զարգացման երկարատև ժամանակաշրջան է պահանջում: Սովետական Միությունում ինդուստրացումն սկսվեց ծանր արդյունաբերության զարգացումից, որը շատ դժվար էր, բայց հաղթահարելի:

Սոցիալիստական ինդուստրացման առաջին հաջողությունները Հայաստանում:— 1926 թվականից Սովետական Միությունը թևակոխեց սոցիալիստական ինդուստրացման շրջանը: Այդ նույն տարում ծանր ինդուստրիայի արտադրանքն աճեց մոտ 50 տոկոսով: Առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում մետաղաձուլության զարգացման վրա: 1924 թ. մետաղաձուլության արտադրանքը կիսով չափ պակաս էր նախապատերազմյանից, մինչդեռ 1926 թ. այն արդեն գերազանցում էր մետաղի արտադրության ու վերամշակման նախապատերազմյան մակարդակը:

Ինդուստրացման գործում ուռա ժողովուրդը բազմակողմանի օգնություն էր ցույց տալիս ազգային ռեսպուբլիկաներին:

Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը, Սովետական Միության ժողովուրդների միասնական ընտանիքում, մեծ հռանդով լծվեց սոցիալիստական ինդուստրիայի հիմնադրմանն ու զարգացմանը:

Տարեցտարի ավելանում էր հիմնական ներդրումների գումարը ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության, հատկապես լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ: Միայն 1925—1926 տնտեսական տարում Հայաստանի արդյունաբերության մեջ հիմնական ներդրումները կազմեցին 11 միլիոն ռուբլի, որը երկու և կես անգամ գերազանցում էր նախորդ տարվա ներդրումին: Հաջորդ՝ 1926—1927 տնտեսական տարում ներդրվեց 18 միլ. ռուբլի: Ինդուստրացման շրջանի առաջին տարում Հայաստանի արդյունաբերությունը այն-

քան ֆինանսական միջոցներ ստացավ, որքան վերականգնման շրջանի բոլոր տարիներին միասին վերցրած:

Ինդուստրացիան տարիներին ֆինանսական մեծ ներդրումներ կատարվեցին էներգետիկ, լեռնահանքային, քիմիական, մետաղամշակման, շինանյութերի և տեքստիլ արդյունաբերության մեջ: Արդյունաբերության այդ ճյուղերի մեծ մասը նոր էր հիմնադրվում Հայաստանում:

Վ. Ի. Լենինի ցուցումների հիման վրա Անդրկովկասի պարտիական և սովետական օրգանները հատուկ ուշադրություն դարձրին Անդրկովկասում և Հայաստանում հզոր էներգետիկ բազա ըստեղծելու հարցերին: Վերականգնման շրջանի տարիներին այդ ուղղությամբ որոշ աշխատանք կատարված էր, բայց դա մեծ գործի միայն սկիզբն էր: Հայաստանի աշխատավորությունը նոր եռանդով ձեռնամուկս եղավ նոր հիդրոէլեկտրակայանների կառուցմանը: Արդյունաբերական նշանակություն ունեցող էլեկտրակայաններից առաջինը Նրեանի հիդրոէլեկտրակայանն էր, որը շահագործման հանձնվեց 1926 թ. մայիսին: Հայաստանի աշխատավորությունը ցընծությամբ ընդունեց կառուցողների առաջին հաղթանակը: 1928 թ. նոյեմբերին շահագործման հանձնվեց Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանը: 1927 թ. հիմք դրվեց Հայաստանի այն ժամանակվա հիդրոէլեկտրակայաններից ամենահզորի՝ Զորագետի հիդրոէլեկտրակայանի շինարարությունը: Այդ տարիներին կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին տեղական նշանակություն ունեցող մի քանի շրջանային հիդրոէլեկտրակայաններ: 1928 թ. Հայաստանում արտադրված էլեկտրաէներգիայի քանակը չորս անգամ գերազանցեց 1913 թվականի մակարդակը:

Աճող էներգետիկ բազայի վրա ծավալվեց սոցիալիստական ինդուստրացիան: Մեծ թափով շարունակվեց պղնձարդյունաբերության վերականգնումն ավարտելու և դարգացնելու աշխատանքը: Տարեցտարի ավելանում էր պղնձի հանույթը:

Ռեսուրսներիկապում ծավալվեց նաև շինանյութերի արդյունաբերությունը: Այդ արդյունաբերության համար բազա դարձան Արթիկի վարդադույն տուֆը, Անիի պեմզան, մարմարի հարուստ հանքավայրերը: 1928 թվականին շահագործման հանձնվեց Լենինական—Արթիկ, ապա Արթիկ—Պեմզաշեն երկաթուղին: 1929 թվականին կառուցվեց նաև Անի կայարանից պեմզայի հանքերը տանող երկաթգիծը: 1926 թ. համեմատությամբ 1929 թ. կրկնապատկվեց պեմզայի արտադրությունը: 1928 թվականին շահագործման հանձնվեց մարմարի վերամշակման առաջին գործարանը Նրեանում:

Այդ տարիներին շահագործման հանձնվեցին Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարանները։ Սոցիալիստական ինդուստրացման բազայի վրա ընդարձակվեց տեքստիլ արդյունաբերությունը, որը կենտրոնացած էր Լենինականում։ 1927 թվականին շահագործման հանձնվեց Երևանի առաջին մետաքսի գործարանը։ Այդ նույն տարիներին շահագործման հանձնվեցին Երևանի Ձեթօճառ կոմբինատը, Երևանի և Հոկտեմբերյանի բամբակաղտիչ գործարանները։ Ռեսպուբլիկայում քիմիական արդյունաբերության զարգացման սկիզբը դրվեց։ 1927 թվականին գործարկվեց Երևանի կարբիդի առաջին գործարանը։ 1925—1926 տնտեսական տարվա համեմատությամբ, 1926—1927 տնտեսական տարում Հայաստանի պետական արդյունաբերության արտադրանքը կազմեց 128,3 տոկոս։

Սոցիալիստական ինդուստրացման հաջողությունները ակներև դարձան ամբողջ ՍՍՌՄ-ում։ 1927 թվականին, 1926 թ. համեմատությամբ, խոշոր արդյունաբերության աճը կազմեց 18 տոկոս։ Այդպիսի աճ չէր տեսել կապիտալիստական և ոչ մի երկիր, անգամ իր զարգացման ամենաբարձր վերելքի ժամանակաշրջանում։

Արդյունաբերության, առանձնապես խոշոր արդյունաբերության արագ զարգացումը Սովետական Միության բոլոր ազգային ռեսպուբլիկաներում, այդ թվում նաև Հայաստանում, արդյունք էր Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության Լենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական կենսագործման։

Գյուղատնտեսական և արհեստագործական կոոպերացիան։— Սոցիալիստական ինդուստրացման հաջողությունները վճռական դեր խաղացին մեր երկրի գյուղատնտեսության վերելքի, նրան սոցիալիզմի ուղիով առաջ մղելու գործում։

Աշխատավոր գյուղացիների տնտեսությունը առանց պետության օգնության և առանց կոոպերացիայի մեջ միավորելու, չէր կարող հաղթահարել հետամնացությունը և աղքատությունը։ Սովետական իշխանությունը և Կոմունիստական պարտիան լայն աջակցություն էին ցույց տալիս աշխատավորական գյուղացիական տնտեսություններին՝ նրանց գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մեջ ներգրավելու գործում։ Կոոպերացիան միավորելով անհատական մանր աշխատավորական տնտեսությունները, ասպահովում էր աշխատանքի կազմակերպվածությունը, արտադրողականության վերելքը և գյուղացիների նյութական բարեկեցության բարձրացումը։ Կոոպերացիան գյուղացիներին ազատում էր կուլակային-վաշխա-

ռուսական տարրերի շահագործումից: Գյուղացիները այդ ամենը տեսնում էին առաջին կոոպերատիվ ընկերությունների փորձով:

Սովետական Հայաստանում գյուղատնտեսության կոոպերացումը նոր ծավալ ստացավ 1926—1928 թվականներին: 1926 թ. գյուղական տարրեր կոոպերատիվ ընկերություններ է մեջ ընդգրկվել էր 30 հազար գյուղացիական տնտեսություն, 1927 թվականին՝ 46 հազար, իսկ 1928 թվականին՝ 61 հազար: Ռեսպուբլիկայի մի քանի գավառներում (Մեղրի, Երևան և էջմիածին) կոոպերատիվ ընկերությունների մեջ էր ընդգրկվել աշխատավոր գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը:

Կոոպերատիվ ընկերությունները սիստեմատիկ օգնություն էին կազմակերպում գյուղացիության: 1927—1928 թվականներին կոոպերատիվ ընկերությունները պետությունից գնեցին հազարավոր գութաններ, ձիաքարշ հնձող մեքենաներ, շարքացաններ, սերմազտիչներ: Այդ նույն տարիներին Հայաստանի գյուղկոոպերատիվ ընկերություններն ունեին ավելի քան 100 տրակտոր և զգալի քանակությամբ կալսիչ մեքենաներ:

Ռեսպուբլիկայում ստեղծվում են առաջին ագրո-կայանները, խրճիթ-լաբորատորիաները, փորձակայանները, անասնաբուժարանները և ուրիշ հաստատություններ, որոնք նպաստում էին գյուղատնտեսական կոոպերացիային:

Միջակ և հատկապես չքավոր տնտեսությունները դրամական վարկեր էին ստանում պետությունից, գյուղվարկային ընկերություններից, փոխօգնության կոմիտեներից և ձեռք էին բերում անասուններ, սերմացու, գյուղատնտեսական գործիքներ: Այդ օգնության շնորհիվ զգալիորեն պակասեց քաշող և կթու անասուններ չունեցող գյուղացիական տնտեսությունների թիվը:

Ռեսպուբլիկայում ավելի ընդարձակվեց ոռոգման ցանցը: Շահագործման հանձնվեց Շիրակի ջրանցքի ճյուղավորման ցանցը: 1927 թ. շահագործման հանձնվեց Այդր-լճի ջրհան կայանը, որն աշխատում էր էլեկտրաէներգիայի ուժով: 1928 թ. գործարկվեց նաև Սարդարաբադի (Հոկտեմբերյան) ջրանցքը: Նոր ջրանցքների կառուցման և հների ընդարձակման ու վերանորոգման շնորհիվ 1928 թ. Հայաստանում ոռոգելի հողերի տարածությունը կազմեց 110 հազար հեկտար:

Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը երկրի հազարավոր արհեստավորներին և գյուղական տնայնագործներին սոցիալիստական շինարարության մեջ ներգրավելու նպատակով սիստեմատիկ աշխատանք էին կատարում: Քաղաքներում

և շրջաններում ավելի ընդարձակվեց արհեստագործական կոոպերացիայի ցանցը: 1926 թվականի հոկտեմբերին կազմակերվեց ռեսպուբլիկական արհեստագործական կոոպերատիվ կենտրոն՝ Հայաստանի տնայնա-արդյունաբերական և արհեստագործական կոոպերացիա («Հայտնարկոոպ»):

1926 թվականի վերջերին ՍՍՌՄ ժողովրդական տնտեսության Հայաստանի տնայնա-արդյունաբերական-արհեստագործական կոոպերացիան մտավ Սովետական Միության տնայնա-արդյունաբերական կոոպերացիայի սիստեմի մեջ: Դրանով ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստանի արդյունաբերական կոոպերացիայի հետագա զարգացման համար:

Տնայնագործական կոոպերացիայի արտադրանքի մեջ կարևոր տեղ էին զբաղում գորգագործությունը, ջուհակությունը, կոշկակարությունը և այլն: Արհեստագործական կոոպերացիան ղգալի չափով բարձրացրեց արհեստավորների աշխատանքի արտադրողականությունը:

Աշխատավոր գյուղացիության և արհեստավորության կոոպերացումը կարևոր նշանակություն ունեցավ քաղաքի և գյուղի կապի ամրապնդման, բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության դաշինքի զոդման համար, բազմապատկեց նրանց ուժերը՝ կուակային-նեսլմանական տարրերի դեմ մղվող պայքարում:

Սովետների ընտրությունները:— 1926 թվականին ռեսպուբլիկայում տեղի ունեցան աշխատավորների դեպուտատների սովետների ընտրությունները:

1926 թ. մայիսին Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի երրորդ նստաշրջանը քննության առավ և հաստատեց սովետների ընտրությունների կանոնադրությունը, որը բխում էր Հայկական ՍՍՌ Կոնստիտուցիայից: Սովետների ընտրությունները կատարվում էին բազմաստիճան և բաց քվեարկությամբ: Շահագործողները զրկված էին ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից:

1926 թ. հունիսին սկսվեցին գյուղական և ավանային սովետների ընտրությունները: Ընտրական ժողովներում հանրագումարի էին բերվում սովետների ձեռք բերած հաջողությունները և բացահայտվում նրանց աշխատանքի թերությունները: Ընտրողները կոնկրետ միջոցառումներ էին նշում սովետական օրգանների աշխատանքն ավելի բարելավելու համար:

Սովետների ընտրություններն ընթացան դասակարգային սուր պայքարի պայմաններում: Կապիտալիստական տարրերը ամեն կերպ փորձում էին իրենց կողմը գրավել քաղաքի և գյուղի աշխա-

տավորութեան անգիտակից տարրերին, որպէսզի նրանց միջոցով սովետներում խցկեն իրենց շահերի պաշտպաններին: Բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների ամենասերտ դաշինքի շնորհիվ ջախջախվեցին բուրժուա-կուլակային թափթփուկների բոլոր փորձերը: Նորընտիր սովետներում ընդգրկվեցին քաղաքի և գյուղի հազարավոր աշխատավորներ:

1927 թվականի մարտին Երևանում բացվեց Հայկական ՍՍՌ Սովետների V համագումարը: Համագումարը լսեց ռեսուրսիկայի Ժողկոմսովետի հաշվետու ղեկուցումը և քննարկեց գյուղատնտեսութեան հետագա զարգացման խնդիրները:

Համագումարը գոհունակութեամբ ընդունեց այն փաստը, որ 1926 թ. Հայաստանի արդյունաբերության մեջ ներդրված ամբողջ գումարի 60 տոկոսը հատկացվել էր սղնձարդյունաբերության վերականգնմանը, նոր էլեկտրականների կառուցմանը և տեքստիլ արդյունաբերության ընդլայնմանը:

Խոշոր աշխատանք էր կատարված ցանքատարածութունների ընդարձակման ուղղությամբ: 1926 թ. ռեսուրսիկայում հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունը հասել էր նախապատերազմյան մակարդակին, իսկ տեխնիկական կուլտուրաներինը՝ 11 տոկոսով գերազանցել էր 1913 թ. մակարդակը: Սակայն խնչպես Սովետական Միության մեջ, այնպես էլ նրա բաղկացուցիչ մասը կազմող Սովետական Հայաստանում, գյուղատնտեսությունը ետ էր մնում սոցիալիստական ինդուստրիայի բուռն զարգացումից: Այդ հետամնացությունը հաղթահարելու միակ ճիշտ ուղին գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումն էր:

Հայաստանի Սովետների V համագումարը մասնակի փոփոխություններ մտցրեց Հայկական ՍՍՌ-ի Կոնստիտուցիայի մեջ, որն ընդունվել էր 1922 թ. Հայկական ՍՍՌ Սովետների I համագումարում: Ընդլայնվեցին տեղական Սովետների իրավասությունները և ֆունկցիաները:

1927 թվականի ապրիլին Թիֆլիսում կայացավ Անդրկովկասի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Դեմոկրեիկայի Սովետների IV համագումարը: Համագումարը քննարկեց Անդրֆեդերացիայի կառավարության գործունեությունը և նշեց այն հաշտությունները, որ ձեռք էին բերել ֆեդերացիայի մեջ մտնող ռեսուրսիկաները:

Սոցիալիստական ինդուստրացման հաշտություններն Անդրկովկասում:— Մեր երկրի ինդուստրացման համար մղվող պայքար

րի տարիներին նոր ուժով զրսևորվեց Անդրկովկասի ֆեդերացիայի կարևոր դերը սոցիալիզմի կառուցման գործում:

Անդրկովկասի պարտիական և սովետական օրգանները հսկայական աշխատանք կատարեցին բազմազգ ժողովուրդների եղբայրական դաշինքի ամրապնդման գործում, Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների միջև ստեղծելով տնտեսական, կուլտուրական փոխադարձ սերտ համագործակցություն: Անդրիկական իրավաբանական և ժողովրդաստիճանը երկրամասի աշխատավորների ուժերը կենտրոնացրին սոցիալիստական ինդուստրիայի և դյուդատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման հարյուրի վրա:

Անդրկովկասում ինդուստրացման շրջանի առաջին տարիներին մեծ չափով ավելացավ հիմնական ներդրումների գումարը ծանր արդյունաբերության մեջ: 1926—1927 տնտեսական տարում ծանր արդյունաբերության մեջ հիմնական ներդրումները, նախորդ տարվա համեմատությամբ, Սովետական Միության մեջ ավելացան 17 տոկոսով, իսկ Անդրկովկասում՝ 47 տոկոսով: 1928 թվականին Անդրկովկասում շահագործման հանձնվեցին 14 արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ, որոնց շինարարության վրա ներդրվեց ավելի քան 32 միլիոն ռուբլի:

1929 թվականին Անդրկովկասում շարք մտան 17 արդյունաբերական նոր, մեծ ձեռնարկություն՝ 46 միլիոն ռուբլու արժողությամբ: Այդ նույն տարում հիմնադրվեցին 24 նոր ֆաբրիկա ու գործարան, ավելի քան 80 միլիոն ռուբլու արժողությամբ:

Ինդուստրացման գործում Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաներին խոշոր օժանդակություն էին ցույց տալիս Սովետական Միության ժողովուրդները, հատկապես ռուս մեծ ժողովուրդը: Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ինդուստրիալ կառուցումների համար ՌՍՖՍՌ-ից ստացվում էին գործարանային ամբողջ սարքավորումներ, շինանյութեր: Լենինգրադի և Մոսկվայի մեքենաշինական գործարաններից ստացվում էին հիդրոտուրբիններ, գեներատորներ, տրանսֆորմատորներ, մանող և գործող դաղձահներ և այլ մեքենայական սարքավորում:

Անդրկովկասում սոցիալիստական արդյունաբերությունը 1925 թվականից մինչև 1929 թվականը աճեց չորս անգամ: Այդ փաստը ինքնին վկայում է, որ Անդրֆեդերացիայի մեջ մտնող ռեսպուբլիկաներն արագորեն վերացնում էին տնտեսական ու կուլտուրական հետամնացությունը: Դա Կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազդային քաղաքականության հաղթանակն էր:

Սոցիալիստական ինդուստրիայի բազայի վրա արմատական

վերափոխութիւններ կատարվեցին նաև Անդրկովկասի գյուղատնտեսութեան մեջ:

Օտարերկրյա իմպերիալիստների և նրանց գործակալների ոտնձգութիւնների ձախողումը:— Երկրի ինդուստրացման և սոցիալիստական շինարարութեան մյուս բոլոր բնագավառներում ձեռք բերված հաջողութիւնները կատաղութիւն էին առաջ բերում Սովետական Միութեան արտաքին ու ներքին թշնամիների մեջ:

Իմպերիալիստական պետութիւնները նենգ միջոցներով ձեռքատում էին պատերազմ հրահրել Սովետական Միութեան դեմ, բարդացնել նրա միջազգային դրութիւնը, խանգարել սոցիալիստական խաղաղ շինարարութիւնը: Այդ նպատակով նրանք դիմում էին բացահայտ պրովոկացիաների:

1927 թվականին իմպերիալիստական գործակալները հարձակվեցին Պեկինի սովետական դեսպանատան վրա, լուծողում տեղի ունեցավ հարձակում անգլո-սովետական Ակցիոներական ընկերութեան (Արկոսի) վրա: Իմպերիալիզմի վարձկանների ձեռքով Վարշավայում սպանվեց սովետական դեսպան Վոյկովը: Անգլիան խզեց դիվանագիտական և առևտրական հարաբերութիւնները ՍՍՌՄ-ի հետ: ԱՄՆ-ի իմպերիալիստական ռեակցիոն կառավարութիւնը շարունակում էր չճանաչել Սովետական Միութիւնը:

Հակասովետական պայքարը շարունակում էին ուժեղացնել Անդրկովկասից դուրս վռնդված մենշեիկները, դաշնակները, մուսավթականները և մյուս կոտորուկուցիոն տարրերը: Նրանք արտասահմանում ծառայում էին իմպերիալիստական պետութիւնների հետախուզութիւններում:

Սովետական հզոր պետութիւնը մերկացնում և ոչնչացնում էր ժողովրդի անարգ թշնամիներին:

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների կողմից նյութով ու պատերազմի փորձերը խոր դայրույթ առաջ բերեցին Սովետական Միութեան աշխատավորների ամենալայն շրջաններում: Պատերազմի վտանգը կանխելու, պատերազմի հրձիգների պլանները մերկացնելու իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց նաև Սովետական Հայաստանի աշխատավորութիւնը:

1927 թ. հունիսին հակապատերազմական մեծ ցույց տեղի ունեցավ ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաք Երևանում: Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիան անարգանքի սյունին էին գամում պատերազմի հրձիգներին:

Ագրեսիայի վտանգը կանխելու և խաղաղութիւնը պաշտպանելու համար, Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավար-

րությունը դիմեցին Սովետական Միության բոլոր աշխատավորներին, կոչ անելով՝ բարձրացնել զգոնությունը, ավելի ուժեղացնել պայքարը մեր երկրի բոլոր թշնամիների դեմ:

Ծանր արգյունաբերության բազայի վրա կատարելագործվում էր Կարմիր Բանակի ռազմական տեխնիկան, ամրապնդվում էր Սովետական երկրի պաշտպանութունը: Աշխատավորական ամենալայն մասսաների կամքով ու նրանց ամենաակտիվ ձեռնբեցյությամբ անց կացվեցին պաշտպանության շաբաթներ: Կատարվում էր միջոցների հավաքում ինքնաթիռների, տանկերի կառուցման ֆոնդի համար: 1927 թ. կազմակերպվեց Պաշը-Ավիաֆիմի կամավոր ընկերություն, որը մեծ աշխատանք կատարեց աշխատավորության ռազմական նախնական ուսուցման ասպարեզում:

Միջազգային լարված իրադրության պայաններում ՍՍՌՄ-ում սոցիալիստական շինարարության գործին կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս տրոցկիստական-զինովևական հակալենինյան բլոկը և բուրժուա-նացիոնալիստական Թափթիուկները: Մեր երկրի ներքին թշնամիները փորձում էին ընդհանուր ճակատ ստեղծել միջազգային իմպերիալիզմի հետ, որպեսզի ՍՍՌՄ-ի վրա ճնշում գործադրեն և արգելակեն Սովետական Միության ինդուստրացման գործը: Տրոցկիստական բանդան նպատակ էր դրել խորտակել Սովետական Միության բանվոր դասակարգի և գյուղացիության լենինյան դաշինքը, պրոլետարիատի զիկտատուրայի դասակարգային հիմքը: Նա բացահայտ և քողարկված կատաղի պայքար էր տանում մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման լենինյան գծի դեմ:

Տրոցկիստական բանդան իր շոշափուկները տարածել էր նաև Անդրկովկասում ու Հայաստանում: Նրանք, միանալով լուրժուա-նացիոնալիստական կոնտրռեվոլյուցիոն տարրերի հետ, սոցիալիստական շինարարության գործում կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս Հայաստանի պարտիական և սովետական օրգանների կոնկրետ միջոցառումներին: Ինչպես Սովետական Միության բոլոր պարտիական կազմակերպությունները, այնպես էլ Հայաստանի պարտիական կազմակերպություններն ամբողջապես մերկացրին ու գլխովին ջախջախեցին հակապարտիական օպոզիցիոն խմբերին:

2. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԸ.

ՍՈՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄՐՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

ՀամԿ(բ) պարտիայի XV համագումարը, որը կայացավ 1927 թ. դեկտեմբերին, հանրագումարի բերեց Սովետական Միության սո-

ցիալիստական ինդուստրացման առաջին հաջողությունները և մշակեց ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացման և սոցիալիստական վերակառուցման խնդիրները: Հիմք ընդունելով լենինյան կոոպերատիվ սլանը, համագումարը գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման կուրս ընդունեց:

Այդ խնդիրներն իրագործելու համար համագումարը դիրեկտիվ տվեց՝ մշակել Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա սլանը: Այդ դիրեկտիվների հիման վրա մշակվեց նաև Հայկական ՍՍՌ-ի առաջին հնգամյա սլանը:

Սովետական Հայաստանի առաջին հնգամյա սլանը:— Մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության սլանաչափ, պրոպոզիտիվ զարգացումը օբյեկտիվ տնտեսական օրենք է: Ժողովրդական տնտեսության սլանաչափի զարգացման օրենքի տնտեսական հիմքը արտադրության միջոցների հանրային սոցիալիստական սեփականությունն է:

Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա սլանը մշակելիս հատուկ ուշադրություն դարձվեց ազդային ռեսուրսների և մարզերի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման վրա, որը բխում էր լենինյան ազդային քաղաքականությունից:

ՍՄԿՊ XV համագումարի դիրեկտիվներում ասված էր, որ հնգամյա սլանում հատուկ ուշադրություն պետք է դարձվի հետամնաց ազգային ծայրամասերի և ռայոնների էկոնոմիկայի և կուլտուրայի բարձրացման վրա, նախատեսվի այդ մարզերի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի զարգացման բարձր տեմպ:

1929 թ. հունվարին կայացավ Հայաստանի Կ(բ)Պ VI համագումարը, որը ելնելով ՍՄԿՊ XV համագումարի դիրեկտիվներից, քննարկեց Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա սլանի խնդիրները: Հայաստանի Սովետների VI համագումարը նույն թվականի ապրիլին հաստատեց ռեսուրսների ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա սլանը: Սովետական Հայաստանի հնգամյա սլանը Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա սլանի բաղկացուցիչ մասն էր: Հայկական ՍՍՌ հնգամյա սլանում արտացոլված էին ռեսուրսների սոցիալիստական ինդուստրացման, գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման և կուլտուրական շինարարության խնդիրները:

Հնգամյա սլանով նախատեսվեց ժողովրդական տնտեսության

մեջ ներդնել 277 միլիոն ռուբլի: Այդ գումարից արդյունաբերութ-
 թյան մեջ՝ ավելի քան 109 միլիոն ռուբլի: Խոշոր ներդրումներ էին
 նախատեսված պղնձարդյունաբերության մեջ: Էլեկտրիֆիկացիայի
 զարգացման համար կապիտալ ներդրումը կազմելու էր մոտ 36 միլ-
 ռուբլի: Շահագործման էին հանձնվելու Զորագէսի կայանը,
 Երևանի և Լենինականի հիդրոկայանների երկրորդ տուրբինները,
 հիմք էր դրվելու Քանաքեռի հիդրոկայանի կառուցմանը: Նախա-
 տեսվում էր քիմիական արդյունաբերության նոր, խոշոր գործա-
 րանների և ֆաբրիկաների կառուցում Ալավերդում, Կիրովականո-
 ւում և Երևանում: Ընդարձակվելու էր թեթև արդյունաբերությունը:
 Հնգամյակի վերջին տարում՝ 1932 թվականին Լենինականի տե-
 քստիլ կոմբինատի մանարան գործարանի իլիկների թիվը հաս-
 նելու էր 100 հազարի, գործվածքային մեքենաներինը՝ 2500-ի:
 Հնգամյա պլանում ղգալի տեղ էր հատկացված սննդի արդյունա-
 բերության ընդարձակմանը: Ռեկոնստրուկցիայի էր ենթարկվելու
 Երևանի պահածոների գործարանը: Նախատեսված էր սննդի ար-
 դյունաբերության նոր ձեռնարկությունների կառուցում և հների
 ընդարձակում: Արդյունաբերական արտադրանքի տեսակարար
 կշիռը ռեսուրսների կազմի ժողովրդական տնտեսության մեջ առաջին
 հնգամյակի վերջին տարում հասնելու էր 60 տոկոսի:

Հնգամյա պլանում նախատեսված էր գյուղատնտեսության սո-
 ցիալիստական հատվածի հետագա զարգացումը, նրա դիրքերի
 ամրապնդում (սովխոզներ, կոլտնտեսություններ, ՄՏ կայաններ),
 հացահատիկային ու տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարա-
 ծությունների ընդարձակում և բերքատվության բարձրացում: Գյու-
 ղատնտեսության մեջ ներդրվելու էր 90 միլիոն ռուբլի, որից 27 մի-
 լիոն ռուբլի հատկացվելու էր սովխոզների շինարարությանը և
 գյուղատնտեսության մեքենայացմանը:

Հայն ծավալ էր ստանալու քաղաքային շինարարությունը,
 առաջին հերթին շարունակվելու էր ռեսուրսների մայրաքաղաք
 Երևանի վերակառուցումը: Քաղաքների բարեկարգման, բնակարա-
 նային և կոմունալ շինարարության վրա հինգ տարում ծախսվելու
 էր երկու անգամ ավելի մեծ գումար, քան առաջին հնգամյակին նա-
 խորդող բոլոր տարիներին՝ միասին վերցրած: Հինգ տարվա ըն-
 թացքում ղգալի աշխատանք էր կատարվելու նաև կուլտուր-լու-
 սավորական և առողջապահության գործի բարելավման համար:
 Նախատեսված էր ընդհանուր տարրական պարտադիր կրթության
 կիրառում: Բարձր և միջին կրթության մասնագիտական կադրերի
 պատրաստման համար մեծ չափով ընդարձակվելու էր բարձրա-

գույն դպրոցների և տեխնիկումների ցանցը: Կառուցվելու էին նոր հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, սանատորիաներ և հանգստյան տներ:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը և Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղան այդ պլանի կենսագործմանը՝ հաղթահարելով բոլոր տեսակի խոչընդոտներն ու դժվարությունները:

Սոցիալիստական մրցույթունը:— Երկրի սոցիալիստական վերափոխման համար պարտիայի մշակած ծրագիրը կենսագործելու խնդրում ՍՍՌՄ բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության վճռականությունն առանձին ուժով դրսևորվեց սոցիալիստական մրցության ծավալման մեջ: Հնգամյակի առաջին տարվանից սոցիալիստական մրցությունը վերածվեց աշխատավորների մասսայական շարժման՝ աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու և արտադրական պլանները հաջողությամբ կատարելու համար:

1929 թվականի սկզբներին Լենինգրադի Կրասնի Վիբորոժեց գործարանում կազմակերպվեց կոմերիտական առաջին հարվածային բրիգադը: Կրասնի վիբորոժցիների օրինակով ամենուրեք կազմակերպվեցին հարվածային բրիգադներ: ՍՄԿՊ XVI կոնֆերենցիան (1929 թ.) հավանություն տվեց Լենինգրադի և Մոսկվայի արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների բանվորների նախաձեռնությանը, կոչ արեց մրցությունը դարձնել սոցիալիստական աշխատանքի մեթոդ: Պարտիայի կոչը լայն արձագանք գտավ Սովետական Միության բանվորների և գյուղացիների մեջ:

Սոցիալիստական մրցությունը լայնորեն տարածվեց նաև Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում, շինարարության և գյուղատնտեսության մեջ: 1929 թվականի հունիսին Ձորագետի հիդրոկայանի կառուցողները սոցիալիստական մրցության մեջ մտան եղբայրական Վրաստանի առաջին հնգամյակի խոշոր կառուցումներից մեկի՝ Ռիոնի հիդրոկայանի շինարարության հարվածայինների հետ և պարտավորություն ստանձնեցին կառուցել էժան, արագ և լավ: Մրցության շնորհիվ Ձորագետի հիդրոկայանի շինարարության խնարարության ինքնարժեքն իջավ 10 տոկոսով, իսկ աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացավ 25 տոկոսով: Սոցիալիստական մրցության շնորհիվ Լենինականի Մայիսյան ապստամբության անվան տեքստիլ կոմբինատում աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացավ 18 տոկոսով:

Սոցիալիստական մրցությունը լայն կիրառում գտավ Հայաստանի լեռնահանքային և, առանձնապես պղնձարդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորների շրջանում: Ալավերդում, Ղափանում ամենուրեք երևան էր դալիս բանվորների ստեղծագործական նախաձեռնությունն ու բուռն եռանդը: Պղնձարդյունաբերության ձեռնարկություններում կաղմակերպվեցին տասնյակ հարվածային քրիզադներ, որոնք արտադրական նորմաները գերազանցում էին:

Մրցությունը ծավալվում էր նաև Հայաստանի երկաթուղայինների մեջ: Արձագանքելով սլարտիայի կոչին, 1929 թվականին 1600 երկաթուղայիններ մրցության մեջ մտան միմյանց հետ: Նրանք պատվով էին կատարում ստանձնած պարտավորությունները:

Սոցիալիստական մրցությունն աստիճանաբար արմատավորվում էր նաև սովխոզներում ու կոլտնտեսություններում:

Ժողովրդական մասսաների ստեղծագործ աշխատանքի շնորհիվ հաջողությամբ իրագործվում էր Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը:

1929 թվականի վերջերին շահագործման հանձնվեցին Երևանի և Լենինականի հիդրոկայանների երկրորդ ագրեգատները: Բուռն թափով առաջ էր գնում Զորագետի հիդրոկայանի շինարարությունը: 1929 թվականին հիմք դրվեց Քանաքեռի հիդրոկայանի շինարարությանը: Արագ կերպով վերականգնվում ու վերակառուցվում էր Ալավերդու և Ղափանի պղնձարդյունաբերությունը: 1928—29 տնտեսական տարում պղնձի հանքաքարի արդյունահանման աճը նախորդ տարվա համեմատությամբ ավելացավ 28 տոկոսով, իսկ պղնձի ձուլումը՝ 21 տոկոսով: Արագորեն զարգանում էր քիմիական արդյունաբերությունը: Առաջին հնգամյակի երկու տարվա առաջադրանքի պլանը կարբիդի գործարանը գերազանցեց 46 տոկոսով:

Տարեցտարի ավելանում էին կապիտալ ներդրումները արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում: Հնգամյակի առաջին երկու տարիներին ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության մեջ կատարված ներդրումները ավելի էին, քան նախորդ ութը տարիների ընթացքում կատարված ներդրումները: Սոցիալիստական արդյունաբերության աճը Հայաստանում ավելի բարձր տեմպերով էր կատարվում, քան Սովետական Միության արդյունաբերության աճը:

Դասակարգային պայքարի սրումը: — Սոցիալիստական շինարարության հաջողություններին զուգընթաց ավելի էր սրվում դասակարգային պայքարը: Կուլակները և նրանց գործակալները կատաղորեն պայքարում էին ախտական մթերոմների դեմ: Նրանք դիմում էին բոլոր միջոցներին, որպեսզի արգելակեն դուռը գնացնելը:

շարժումը դեպի կոլտնտեսություններ: Դասակարգային թշնամին չէր բավարարվում միայն դրանով: Նա պրովոկացիաներ էր կազմակերպում և տեղոր կատարում սովետական ակտիվիստների դեմ: Այդ օրերին Նոր Բայազետի գավառում կուլակները սպանեցին Փոքր Մալրայի գյուղսովետի նախագահին, իսկ լենինականի գավառում՝ Ղոլղաթի գյուղսովետի նախագահին:

Դասակարգային սլայքարշ սուր կերպով դրսևորվում էր նաև բաղադրում: Այստեղ նեպոմանական տարրերը ամեն կերպ աշխատում էին խանգարել սոցիալիստական արդյունաբերության զարգացումը և սկետական կոոպերատիվ առևտուրը:

Երկրի ներքին սոցիալ-դասակարգային տեղաշարժերը և սլայքարն իրենց արտահայտությունն էին գտնում Կոմունիստական սլարտիայի շարքերում: Դասակարգային թշնամու գործակալներ տրոցկիստները և բուխարինականները հանդես էին գալիս պարտիայի գլխավոր գծի դեմ: Պարտիան մերկացրեց և ջախջախիչ հարվածներ հասցրեց տրոցկիստական-բուխարինական կապիտուլյանտներին:

Կոմունիստական սլարտիայի շարքերի համախմբման և ամրապնդման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ այդ ժամանակ կատարված սլարտիայի շարքերի զտումը թշնամական գործակալներից, օպորտունիստներից և կարիերիստական տարրերից: Պարտիան հատուկ ուշադրություն դարձրեց նաև սովետական ապարատի սլարդեցման ու ձկուռացման վրա: Պետական ապարատի խճողվածությունը, պրոլետարիատին խորթ տարրերի ներթափանցումը նրա մեջ, սլարտիային հարկադրեց ձեռնարկել նաև սկետական ապարատի զտում: Այդ զտման շնորհիվ սկետական ապարատը մարքվեց ժողովրդին խորթ, թշնամական տարրերից և դարձավ ավելի ձկուռ:

Պետապարատը մասսաներին ավելի մոտեցնելու նպատակով կատարվեց վարչական նոր բաժանում: 1929 թ. հուլիսից Հայաստանում վերացվեց մինչև այդ գոյություն ունեցող վարչական բաժանումը: Նախկին 9 գավառների փոխարեն կազմակերպվեց 5 օկրուգ՝ Լուիանի, լենինականի, Սևանի, Լոռու և Կանգեղուրի:

Սովետական Հայաստանը մեծ բեկման տալում:— 1929 թվականը Սովետական Միության սոցիալիստական ինդուստրացման, կոլտնտեսային շինարարության ծավալման և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման բնագավառներում հանդիսացավ մեծ բեկման տարի: Սոցիալիստական մրցությունը ավելի ու ավելի

լայն ծավալ ստացաւ: Քաղաքում և գյուղում սոցիալիստական շինարարութիւնը ծավալվեց ամէլի լայն մասշտաբով:

Այդ թվականին մեծ հաջողութիւնների հասավ նաև Սովետական Հայաստանը: Ամենից բարձր տեմպով առաջ էր գնում Հայաստանի լեռնա-հանքային և էներգետիկ արդյունաբերութեան զարգացումը: Եթե առաջին հնգամյակի նախընթաց 8 տարում արդյունաբերութեան այդ երկու գլխավոր ճյուղերում ներդրումների գումարը կազմել էր 8,5 միլիոն ռուբլի, ապա հնգամյակի առաջին երկու տարում ներդրումները կազմեցին 19 միլիոն ռուբլի:

Մեծ բեկում էր նկատուում նաև ռեսպուբլիկայի գյուղատնտեսութեան սոցիալիստական վերակառուցման ասպարեզում: Մինչև 1930 թվականի հունվարի 1-ը ռեսպուբլիկայում կոլտնտեսութիւնների թիվը հասավ 300-ի, որոնց մեջ ընդգրկված էր մոտ 16 հազար աշխատավորական գյուղացիական տնտեսութիւն: Այդ կազմում էր Հայաստանի գյուղացիական տնտեսութիւնների 8,5 տոկոսը: Միջակ և չքավոր գյուղացիութիւնը սկսեց մասսայաբար մտնել կոլտնտեսութիւնները:

3. ԱՆՅՈՒՄԸ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՄԱՆԸ. ԿՈԼԼԱԿՈՒԹՅԱՆ, ՈՐՊԵՍ ԴԱԱԱԿԱՐԴԻ ԼԻԿԼԻԴԱՑԻԱՆ

Մասսայական կոլտնտեսային շարժման սկիզբը:— Գյուղատնտեսութեան սոցիալիստական վերակառուցման դորժում 1929 թ. ամռանը առաջացած բեկումը խորանալով, կարճ ժամանակամիջոցում փոխվում է մասսայական կոլտնտեսային շարժման: Զբաւորի ետևից դեպի կոլեկտիվ տնտեսութիւններն էին շարժվում նաև միջակային մասսաները: Երկրի առաջավոր շրջաններում կոլտնտեսային շարժումը ստանում էր համատարած բնույթ:

Գյուղում տեղի ունեցող այդ արմատական հեղաշրջումը զբաւորվում էր վերելից՝ պետութեան և Կոմունիստական պարտիայի կողմից, որին ներքևից մասսայաբար աջակցում էին աշխատավորները: Կոլտնտեսային մասսայական շարժումը նախապատրաստվում էր պլանաչափորեն, երկրի սոցիալիստական ինդուստրիալիզացիայի և գյուղատնտեսութեան արտադրութեան կոոպերացման հիման վրա, հանդիսանալով օբյեկտիվ անհրաժեշտութիւն:

Հաշվի առնելով տարբեր մարզերի, շրջանների և ռեսպուբլիկաների զարգացման տարբեր աստիճանը համատարած կոլեկտիվացման համար, ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմը, 1930 թ. հունվարի 5-ին

ընդունում է կոլեկտիվացման տեմպի և պետության կողմից կոլտնտեսային շինարարությանը օգնություն ցույց տալու միջոցառումների մասին պատմական որոշումը: Կենտրոնական Կոմիտեն այդ որոշումով ուղղություն տվեց պարտիական և սովետական կազմակերպություններին կոլտնտեսային շարժմանը աջակցելու և այն ճիշտ ղեկավարելու համար:

Կոլեկտիվացման տեմպի տեսակետից ՍՍՌՄ-ն բաժանվեց երեք հիմնական խմբի: Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Հայաստանը, մի շարք ռեսպուբլիկաների ու մարզերի հետ միասին, դասվեցին երրորդ խմբի մեջ, որտեղ կոլեկտիվացումը հիմնականում պետք է ավարտվեր ամենից ուշը՝ 1933 թվականին, այսինքն առաջին հնդամյակի վերջում:

Կենտրոնական Կոմիտեն միևնույն ժամանակ տեղական կազմակերպություններին նախազգուշացնում էր, որ կոլեկտիվացման գործում պետք է անշեղորեն առաջնորդվել կամավորության լենինյան սկզբունքով: Գյուղացիական մանր արտադրողներին խոշոր, կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ միավորելիս առաջ չպետք է վազել, շարժումը վերևից չպետք է դեկրետավորել, դեկրետավորումը կարող է կոլտնտեսությունների կազմակերպման կարևոր ու լուրջ գոյծը կոլեկտիվացման խաղով փոխարինելու փոխարեն ստեղծել:

1929 թ. կեսերից կոլտնտեսային շարժման բնագավառում Հայաստանում առաջացած արմատական բեկումը ավելի է խորանում 1930 թ. սկզբներին: Մինչ այդ, Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունների գյուղում կատարած աշխատանքը, կոոպերացիայի զարգացումը, կուլակության դեմ մղած պայքարը անհրաժեշտ հող էին ստեղծել կոլտնտեսային մասսայական շարժման համար: Զբաղոր գյուղացիների և բաւորակների հետ միասին, միջակ գյուղացիները ևս մտնում էին կոլտնտեսությունները:

Կոլտնտեսային շինարարության զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցան մեքենա-տրակտորային կայանները, որոնց կազմակերպումը Հայկական ՍՍՌ-ում սկսվեց այդ ժամանակվանից: 1930 թ. սկզբներին Սարգարաբադի (այժմ Հոկտեմբերյան) տրակտորային շարասյան բազայի վրա կազմակերպվեց ռեսպուբլիկայում առաջին մեքենատրակտորային կայանը: Այդ ՄՏԿ-ն խոշոր դեր կատարեց շրջանի աշխատավորներին կոլտնտեսային մասսայական շարժման մեջ ընդգրկելու գործում: Նրա տրակտորային պարկի կատարած դրական աշխատանքը Սարգարաբադի կոլտնտեսություններում հայտնի էր նաև ռեսպուբլիկայի մյուս շրջանների աշխատավորներին:

Այդ ժամանակ Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիների զգալի մասը մտել էր կոլտնտեսությունների մեջ: Մի շարք շրջաններում առանձին գյուղեր գտնվում էին համատարած կոլեկտիվացման նախօրյակին: Մանավանդ Արարատյան դաշտավայրի աշխատավորները համատարած կոլեկտիվացման ուղին էին բռնել: Հայաստանի հին կոլտնտեսություններից շատերը, հատկապես տեխնիկական կոլտուրաների շրջանների՝ Սարդարաբադի, Արտաշատի, Էջմիածնի առաջավոր կոլտնտեսությունները եռանդուն նախապատրաստվում էին դարնան դաշտային աշխատանքներին: Առաջին կոլտնտեսությունների օրինակելի աշխատանքը ոգևորում էր աշխատավոր գյուղացիներին:

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման գործում սկսված այդ արմատական շրջադարձը Կոմունիստական պարտիայի, Սովետական իշխանության և բանվոր դասակարգի պատմական մեծագույն հաղթանակն էր:

1929 թվականի վերջերին 1930 թվականի սկզբներին Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի և ՍՍՌՄ կառավարության որոշմամբ՝ 25 հազար առաջավոր բանվորներ ուղարկվեցին գյուղ՝ կոլտնտեսություններում մշտական ղեկավար աշխատանքի: Հայկական ՍՍՌ-ում գյուղ ուղարկվեց 70 առաջավոր բանվոր, կոլտնտեսություններում ղեկավար աշխատանքի: Գյուղ մեկնած քսանհինգ հազարական առաջավոր բանվորները կոլեկտիվ տնտեսության լավագույն կազմակերպիչներ ու ղեկավարներ հանդիսացան: Քսանհինգ հազարականների թվում էր Երևանի արհեստագործական դպրոցի գլխավոր վարպետ, խառատ Սերգո Վարդանյանը, որն աշխատում էր Աշտարակի շրջանի Շահումյանի անվան կոլտնտեսությունում որպես նախագահ: Նա կարճ ժամանակամիջոցում իր շուրջը համախմբեց կոլտնտեսային ակտիվը:

Համատարած կոլեկտիվացման հիման վրա կուլակուրյան, որպես դասակարգի, լիկվիդացիան:— Կոլտնտեսային մասնատյական շարժումը գյուղում ծավալվում էր կուլակության դեմ մղվող վճռական պայքարի պայմաններում: Ինչպես մյուս ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում, կուլակի դեմ մղվող պայքարը առավել սուր բնույթ ստացավ 1929 թվականի վերջերին, երբ աշխատավոր գյուղացիությունը մասնաձորեն սկսեց մտնել կոլտնտեսություն և սկսվեց համատարած կոլեկտիվացումը:

Գյուղի համատարած կոլեկտիվացումը տեղի էր ունենում և կարող էր հաջողությամբ պսակվել ոչ այլ կերպ, քան կուլակության, որպես դասակարգի, լիկվիդացման հիման վրա: Մինչև գյուղա-

տնտեսության համատարած կոլեկտիվացումը Սովետական պետությունը և Կոմունիստական պարտիան կուլակության նկատմամբ կիրառում էին սահմանափակման և արտամղման քաղաքականություն: Կուլակից բարձր հարկ էր վերցվում, նրանից պահանջվում էր հացը պետությանը հանձնել կայուն գներով, սահմանափակվում էր կուլակի իրավունքը հողը վարձակալելու և տնտեսության մեջ վարձու աշխատանք կիրառելու ուղղությամբ: Այդ բոլորը կասեցնում էր կուլակության դարգացումը, իսկ նրա առանձին խմբեր սահմանափակումներին չդիմանալով, փախչելով և դուրս էին մղվում: Բայց դա դեռևս չէր նշանակում կուլակության, որպես դասակարգի, լիկվիդացում, որովհետև նա արտադրության միջոցներից, հողից չէր զրկվում:

Կուլակությանը սահմանափակելու և արտամղելու քաղաքականությունը Սովետական պետությունը կիրառում էր այնքան ժամանակ, քանի դեռ կոլտնտեսություններն ու սովխոզները թույլ լինելով, հնարավորություն չունեին պետությանը այնքան ապրանքային հաց հանձնելու, որքան վերցվում էր կուլակից: Դրությունը կտրուկ կերպով փոխվեց, երբ հնարավոր դարձավ հացի կուլակային արտադրությունը փոխարինել գյուղի սոցիալիստական սեկտորի հացի արտադրությամբ: Սովետական երկիրը դրան հասել էր արդեն 1929 թվականին: Այսպիսով, կոլեկտիվ տնտեսությունների և սովխոզների շինարարության ծավալումն անհրաժեշտ նյութական բազա ստեղծեց՝ կուլակությունը սահմանափակելու քաղաքականությունից անցնելու նրա՝ որպես դասակարգի լիկվիդացման քաղաքականության:

Սովետական Միության այն մարզերում և շրջաններում, որտեղ կոլեկտիվացումը համատարած բնույթ է ստանում և գյուղի չքավոր ու միջակ տնտեսությունները մասսայաբար ընդգրկվում են կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, կուլակային տնտեսություններից վերցվում էին հողը և արտադրության միջոցները: Գյուղացիները պահանջում են կուլակներին արտաքսել համատարած կոլեկտիվացման շրջաններից:

Հաշվի առնելով կոլտնտեսային շարժման վիթխարի ծավալը և միջակ գյուղացու մասսայական շրջադարձը դեպի սոցիալիստական տնտեսաձևը, ինչպես նաև ընդառաջելով աշխատավորների պահանջներին, ՍՍՌՄ կենտգործկոմը և Ժողկոմսովետը, 1930 թ. փետրվարի 1-ին ընդունում են հատուկ դեկրետ: Այդ դեկրետը օրինականացնում է գյուղի շահագործողների ապակուլակացումը համատարած կոլեկտիվացման շրջաններում: Վերացվում են հողի

վարձակալման և աշխատանքային ուժի վարձման ու օգտագործման օրենքները:

Համատարած կոլեկտիվացման շրջաններում իշխանության տեղական մարմիններին իրավունք էր վերապահվում բռնազրավել կուլակների արտադրական միջոցները և նրանց արտաքսել մարդի, շրջանի սահմաններից: Կուլակային տնտեսություններից բռնագրավված մեքենաները, գործիքները, այգիները, հողը և այլն սերվում են կոլտնտեսությունների անբաժանելի ֆոնդին և հաշվվում են կոլտնտեսություն մտնող բաժնույնների ու չքավոր գյուղացիների մուտքի վճար:

Կոլտնտեսային շարժման մեջ կատարված շեղումները և պայ-
ֆաբը նրանց վերացման համար:— Կոլեկտիվ շարժման ծավալման գործում ձեռք բերված հաջողությունների հետ միասին, Սովետական Միության մի շարք մարզերում, ռեսպուբլիկաներում, այդ թվում նաև Հայկական ՍՍՌ-ում, պարտիայի դիրեկտիվները խախտվեցին: 1930 թվականի փետրվարի կեսերից կոլտնտեսային շարժման մեջ թույլ տրվեցին լուրջ շեղումներ և սխալներ: Առանձին շրջանների նկատմամբ կոնկրետ մոտեցում չցուցաբերվեց: Կոլեկտիվացումը 1930 թ. գարնանը հիմնականում ավարտելու ցուցում տրվեց տեղերին, թեև դրա համար ժամանակ էր սահմանված մինչև առաջին հնգամյակի վերջը: Ռեսպուբլիկայի մի շարք շրջաններում սկսեցին իրականացնել համատարած կոլեկտիվացում, հրե դրա համար անհրաժեշտ պայմաններ դեռևս չէին ստեղծվել: Ռեսպուբլիկական և տեղական կազմակերպություններն այդ շրջաններում համատարած կոլեկտիվացումը փորձեցին իրականացնել հարկադրական միջոցներով: Կոպիտ կերպով խախտվեց կամավորության լենինյան սկզբունքը: Մի շարք շրջաններում միջակ գյուղացիների բոլոր մասին դասեցին կուլակների շարքը և ապակուլակացման ենթարկեցին:

Կոլեկտիվացման բարձր տոկոս տալու նպատակով ռեսպուբլիկայի առանձին գյուղերում, խախտելով պարտիայի դիրեկտիվները, ստեղծվեցին հապճեպորեն հավաքագրված, փրուն կոլտնտեսություններ, որոնք, բնականաբար, շատ անկայուն դուրս եկան և շուտով մեծ մաղում տվեցին:

Որոշ աշխատողներ մի շարք շրջաններում խեղաթյուրելով պարտիայի դիժո, փորձում էին տվյալ էտապում կոլեկտիվ տնտեսության հիմնական ձևի՝ արտելի վրայից ցատկել դեպի կոմունան: Նրանք հանրայնացնում էին կոլտնտեսություն մտնող գյուղացու բնակելի շենքերը, մանր անասունները, տնային թռչունները:

րը և այլն: Այս ամենը խիստ բացասական հետեանք ունեցավ կուտնտեսային շարժման զարգացման գործում:

Կուլակները, նրանց կամակատար դաշնակ թափթփուկները և մյուս հակասովետական տարրերը կուլեկտիվ շարժման գործում թույլ տրված սխալներն ու շեղումները օգտագործում էին կուլեկտիվ տնտեսությունների դեմ պայքարելու համար: Նրանք աշխատում էին գյուղի հետամնաց խավերի մեջ դժգոհություն սերմանել կուտնտեսությունների դեմ: Գյուղացիներին համոզում էին, մինչև կուտնտեսության մեջ մտնելը, ոչնչացնել անասունները: Առանձին գյուղերում, կուլակային տարրերը ոչ միայն փորձում էին թափանցել կուտնտեսության մեջ, այլև աշխատում էին իրենց գործակալները խցկել կուտնտեսության ղեկավար սլաշտոններում, որպեսզի ներսից քայքայեն կուտնտեսությունները: Կուլակային-դաշնակցական տարրերը դիմում էին պարտիական, կոմերիտական, սովետական և կուտնտեսային ակտիվի դարանամուտ սպանությունների, այրում էին կուտնտեսությունների շենքերը, խոտի դեղերը, փչացնում էին մեքենաները, վնաս էին հասցնում քաշող անասուններին և այլն:

1930 թ. փետրվարի 2-ին Ղամարուի շրջանի կուլակները սպանեցին կուտնտեսային շարժման ակտիվ մասնակիցներ, Ադաշի (Արևաշատ) այգեգործական ընկերության նախագահ Արտաշես Միրզոյանին և կուտնտեսական Զավեն Սարգսյանին: Նույն շրջանի Յուլա գյուղի կուլակները կազմակերպեցին ակտիվ կոմերիտական բատրակ Թորգոմ Սարգսյանի սպանությունը: Հակակուտնտեսային տարրերը սպանեցին նաև Ապարանի շրջանի Ղարաքիլիսա (Հարթավան) գյուղի կուտնտեսության վարչության քարտուղար, կուտնտեսության հիմնադիր Ա. Եղիազարյանին:

Կուլակները կատաղի փորձեր էին անում վիժեցնելու կուտնտեսությունների աշխատանքները: Նրանք այրեցին Իջևանի, Դսեղի, Գյուլքյանդի, Ղուլալիի, Զարխեջի և մի շարք այլ գյուղերի կուտնտեսությունների և Մարտունու վարկային ընկերության խոտի դեղերը:

Առանձին շրջաններում դաշնակ-կուլակային տարրերը բանդիտական ելույթներ են կազմակերպում Սովետական իշխանության դեմ: Սովետական իշխանության թշնամիները փորձում էին խզել լանդը դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը:

Կուլակային-դաշնակցական տարրերի հակասովետական աշխատանքին ու պրովոկացիաներին օգնում էին տրոցկիստներն ու աջ օպորտունիստները, որոնք ձգտում էին ձախողել պարտիայի

գլխավոր գծի կենսագործումը գյուղում: Ստեփան կուլակի և նրա գործակալների բոլոր փորձերն անհաջողության մատնվեցին: Կուլտոնտեսային շարժումը կասեցնելու ուղղությամբ դասակարգային թշնամու և նրա գործակալների ոտնձգությունները մերկացվեցին և չափափակվեցին:

Կոմունիստական պարտիան իր ընդհանուր Կենտկոմի գլխավորությամբ վճռական պայքար ծավալեց պարտիայի գծից կատարված շեղումներն ու սխալները լիկվիդացնելու և կուլտոնտեսային շինարարությունը ճիշտ ուղու վրա դնելու համար: ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի որոշմամբ 1930 թ. մարտի 2-ին հրապարակվեց Ի. Վ. Ստալինի «Գլխավորությամբ հաջողություններից» հոդվածը: 1930 թ. մարտի 15-ին հրապարակվեց ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի որոշումը կուլտոնտեսային շարժման մեջ պարտիական գծից կատարված շեղումների դեմ մղվող պայքարի մասին: Կենտկոմը պարտիական կազմակերպություններից սկսած և մինչև վերջը շտեյլ կատարված սխալները և ապահովել կուլտոնտեսությունների հետագա զարգացումը: Կենտկոմի այդ որոշումը ինչպես նաև ապրիլի 2-ին լույս տեսած Ի. Վ. Ստալինի «Պատասխան ընկեր կուլտոնտեսականներին» հոդվածը, բացահայտելով կուլտոնտեսային շինարարության գործում թույլ տրված սխալները, պարտիական և սովետական կազմակերպություններին ուղղություն տվեցին շտեյլ այդ սխալները և ամրապնդել կուլտոնտեսային շարժումը:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները պայքար ծավալեցին պարտիայի դիրեկտիվների կենսագործման ուղղությամբ և կարճ ժամանակամիջոցում հասան որոշակի հաջողությունների: Կուլտոնտեսային շարժման մեջ թույլ տրված սխալները վերացնելու գործում պարտիային աջակցում էին կուլտոնտեսական մասսաները, բանվորական շեֆ կազմակերպությունները, քսանհինգհազարականները: Այդ ուղղությամբ կարևոր դեր են կատարում գյուղական Սովետները:

Հայաստանի Կոմպարտիայի 7-րդ համագումարը (1930 թ. մայիս) վճռական հակահարված տվեց «ձախ» և աջ օպորտունիստներին, նշեց կուլեկտիվացման մասին ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի որոշումները ռեալություններից հաջողությամբ կենսագործելու կոնկրետ միջոցառումները: Պարտիայի որոշումների կենսագործման շնորհիվ ուղղվեցին միջակի նկատմամբ թույլ տրված սխալները: Դադարեց կուլտոնտեսություններից գյուղացիների մաղումը, պայքար ծավալվեց կուլտոնտեսությունների ամրապնդման համար:

Կոլտնտեսությունները կազմակերպչուրեն և տնտեսապես ամրապնդելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի Կանոնադրությունը, որ հրապարակվեց 1930 թ. մարտի 2-ին: Այդ Կանոնադրությունը համապատասխանում էր կոլտնտեսային շինարարության սկզբնական էտապի խնդիրներին: Կոլտնտեսությունները ամրապնդելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև Համկ(բ)Պ Կենտկոմի և ՍՍՌՄ կառավարության 1930 թ. ապրիլի 2-ի որոշումը կոլտնտեսություններին և կոլտնտեսականներին նոր արտոնություններ տալու մասին:

Այդ բոլոր միջոցառումները հիմք հանդիսացան կոլտնտեսային շարժման նոր վերելքի համար, որ Հայաստանում սկսվեց 1930 թ. աշնան ամիսներին:

Հայկական ՍՍՌ-ում 1930 թ. վերացվեցին օկրուգները և կատարվեց շրջանացում: Շրջանները ուղղակի ենթարկվեցին ռեսպուբլիկական օրգաններին: Այդ միջոցառումը հնարավորություն տվեց ղեկավարությունը մոտեցնելու գյուղին, կոլտնտեսությանը: Զգալի քանակով նոր կադրեր ուղարկվեցին շրջան, գյուղ: Արդյունաբերական ձեռնարկություններն ուժեղացրին գյուղին ցույց տրվող շահությունը, ավելի աշխուժացավ շեֆական աշխատանքը, ծավալվեց բանվոր դասակարգի արտադրական կապը կոլտնտեսությունների հետ:

4. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԳԱ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ԱՌԱՋԻՆ ՀՆԳՍՄՅԱ ՊԼԱՆԻ ԿԱՏԱՐՈՒՄԸ

Ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերազինման սկիզբը:— Սովետական ժողովուրդը Կոմունիստական պարտիայի գլխավորությամբ հաջողությամբ կատարում էր տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանը:

Սովետական երկրում սոցիալիստական շինարարության նվաճումների հանրագումարը տվեց Պարտիայի 16-րդ համագումարը, որը բացվեց 1930 թ. հունիսի 26-ին: 1930 թ. կեսերին երկրի խոշոր արդյունաբերության արտադրանքի մեջ սոցիալիստական սեկտորն արդեն տիրապետող էր դարձել: Արդյունաբերության բնագավառում «ով-ում»-ի հարցը անվերադարձ կերպով լուծվել էր հօգուտ սոցիալիզմի: Սովետական Միությունը արդեն գտնվում էր ագրարային երկրից ինդուստրիալ երկիր դառնալու նախօրյակին:

Ծանր ինդուստրիայի զարգացման այնպիսի տեմպ, ինչպիսին զոյություն ունեն կոլտնտեսների երկրում, կապիտալիստական և ոչ

մի երկրի հայտնի չէր: Հսկայական վերելք էր ապրում մեքենաշինական արդյունաբերությունը: Իրար հետևից գործարկվում էին ծանր ինդուստրիայի նորանոր ձեռնարկություններ:

Ինդուստրացումը բուռն տեմպով ծավալվում էր նաև անցյալում հետամնաց ագրարային ծայրամաս հանդիսացող աղքատյին ռեսպուբլիկաներում, որոնց թվում նաև Սովետական Հայաստանում: Հնգամյակի առաջին երկու տարիներին ինդուստրացման ուղղությամբ Հայաստանում մեծ տեղաշարժեր էին կատարվել: Կառուցվել և կառուցվում էին մի շարք նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, էլեկտրակայաններ: Նորակառույցների թվում էին Ղափանի և Ալավերդու ֆլոտացիոն գործարանները, Կիրովականի քիմիական կոմբինատը, Դավալուի ցեմենտի, Երևանի կոնսերվի, Փայտամշակման և մի շարք այլ գործարաններ, Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանը և ուրիշներ: Ժողովրդական տնտեսության ընդհանուր արտադրանքի մեջ զգալիորեն բարձրացել էր ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության տեսակարար կշիռը: Եթե 1927—1928 տնտեսական տարում արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը ժողովրդական տնտեսության համախառն արտադրանքի մեջ կազմում էր 21,8 տոկոս, ապա 1929—1930 տնտեսական տարում այն բարձրանում է մինչև 40,9 տոկոսի: Կարևոր հաջողություններ էին ձեռք բերվել նաև գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման գործում:

Երկրի ներսում դասակարգային ուժերի հարաբերակցությունը փոխվել էր հոգուտ սոցիալիզմի: Սովետական երկիրը թևակոխել էր սոցիալիզմի ծավալուն հարձակման, զյուզի և քաղաքի կուլակային-նեպոմանական տարրերի լիկվիդացման ժամանակաշրջանը:

Պարտիայի XVI համագումարը սովետական ժողովրդի առաջ վիթխարի կարևորություն ունեցող խնդիրներ դրեց: Համագումարը որոշեց ամեն կերպ զարկ տալ ծանր ինդուստրիային: Հաշվի առնելով մասսաների աշխատանքային բարձր խանդավառությունը և ժողովրդական տնտեսության զարգացման սլոանները կատարելու ու զերակատարելու ուղղությամբ նրանց ցուցաբերած նախաձեռնությունը, համագումարը դիրեկտիվ տվեց հնգամյա սլանը ավարտել չորս տարում: Գյուղատնտեսության սոցիալիստական շինարարության բնագավառում համագումարը խնդիր դրեց համատարած կոլեկտիվացումը հիմնականում ավարտել հնգամյակի վերջում: Այս հիմնական հարցերը դրվեցին պարտիայի և սովետական ժողովրդի ուղարկության կենտրոնում և կազմեցին տնտեսական շինարարության առանցքը:

Սոցիալիստական շինարարության ժառանգանքը զուգընթաց աճում էր արդյունաբերական ապրանքների և գյուղատնտեսական մթերքների պահանջը, որ հնարավոր էր բավարարել միայն արտադրանքի թողարկումը մեծապես ավելացնելու միջոցով: Իսկ զրա իրականացումը հնարավոր էր ժողովրդական տնտեսության հիմնական ճյուղերը ժամանակակից տեխնիկայով սարքավորելու միջոցով:

Եթե արդյունաբերության զարգացման տեմպով Սովետական Լիոնությունը գերազանցում էր առաջավոր կապիտալիստական երկրներին, ապա թողարկվող արտադրանքի քանակով մենք դեռևս ես էինք մնում նրանցից:

Հարկավոր էր կարճ ժամանակամիջոցում հասնել և անցնել կապիտալիստական երկրներին նաև արդյունաբերության արտադրանքի թողարկման մակարդակով: Ուստի նոր տեխնիկայի հիմքի վրա ժողովրդական տնտեսության արագ վերակառուցումը հանդիսանում էր անհետաձգելի անհրաժեշտություն: Դա թելադրվում էր երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման անհրաժեշտությամբ, երկրի և նրա տնտեսության արագորեն աճող պահանջներով, ՍՍԽՄ անվտանգությունն ապահովելու անհրաժեշտությամբ:

Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը սովետական ժողովրդի բոլոր ջանքերը մոբիլիզացնում են տնտեսության վերակառուցումն արագ տեմպով իրականացնելու համար: Այդ կարևորագույն խնդիրը ևս շուտով հաջողությամբ լուծվում է: Արդյունաբերական հին ձեռնարկությունները վերասարքավորվում և հագեցվում են նոր տեխնիկայով, իսկ նոր կառուցվող գործարանները և ֆաբրիկաները սարքավորվում են տեխնիկայի վերջին խոսքի համաձայն:

Ժողովրդական տնտեսության վերակառուցմանը զուգընթաց առաջ է գալիս մասնագիտական կադրերի մեծ պահանջ: Դրվում է բանվոր դասակարգի և աշխատավոր գյուղացիության շարքերից գյուղատնտեսական արտադրության և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի համար տեխնիկական տիրապետած անհրաժեշտ քանակով մասնագետներ՝ տնտեսավարներ, ինժեներներ, տեխնիկներ, գյուղատնտեսներ, բժիշկներ և այլն պատրաստելու հարցը:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը մեծ աշխատանք են կատարում կադրեր պատրաստելու ուղղությամբ: Կազմակերպվում են բաղմամբով տեխնիկական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, տեխնիկոմներ և

մասսայական կադրեր պատրաստող այլ դպրոցների Ձգալի ծավալ է ստանում արտադրության մեջ աշխատող բանվորների որակի բարձրացման գործը: Բացի Երևանի Պետական համալսարանից, որը հանդիսացել է բարձրորակ կադրեր պատրաստող հիմնական •ջախը, կազմակերպվում են նաև մի քանի այլ բուհեր ու տեխնիկումներ: Ռեսպուբլիկայում գործում էին մի շարք ֆարգործուսներ, որտեղ սովորում էին զգալի թվով երիտասարդներ:

Պարտիայի և կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ ժողովրդական տնտեսությունը հետզհետե ավելի ու ավելի շատ մասնագիտական կադրեր էր ստանում: Առաջավոր տեխնիկական տիրապետած մասնագետների և բանվորների ջանքերով բարելավվում էր նոր մեխանիզմների օգտագործումը, բարձրանում էր աշխատանքի արտադրողականությունը, պայքար էր ծավալվում թողարկվող արտադրանքի որակը բարձրացնելու, սոցիալիզմի հիմքի կառուցման հնգամյա պլանը կատարելու և դերակատարելու համար:

Սոցիալիստական մրցույթյան և հարվածայնության շարժման ծավալումը:— Հնգամյա պլանի կատարման ուղղությամբ ձեռք բերված հաջողությունները մասսաներին համոզել էին, որ հնգամյա պլանը հնարավոր է կատարել ժամկետից շուտ: Կենսագործելով պարտիայի XVI համագումարի դիրեկտիվները, Հայաստանի աշխատավորները, պարտիական, կոմերիտական և սրբոմրիութեանական կազմակերպությունները, հսկայական աշխատանք են ծավալում հնգամյա պլանի երրորդ տարվա արտադրական-ֆինանսական առաջադրանքները կատարելու և դերակատարելու ուղղությամբ:

Ռեսպուբլիկայի արտադրական ձեռնարկություններում և սոցիալիստական դյուղատնտեսության մեջ նոր թափ է ստանում սոցմրցումը, ծավալվում է հարվածայինների շարժումը: Գործարաններում, ֆաբրիկաներում, սովխոզներում, կոլտնտեսություններում ստեղծվում են հարյուրավոր հարվածային բրիգադներ, որոնց շարքերում առաջատար դեր էին կատարում կոմունիստներն ու կոմերիտականները: Հարվածային բրիգադներն աշխատում էին ավելի արդյունավետ օգտագործել աշխատանքային ժամանակը և մեքենաները, բարձրացնել արտադրանքի որակը, աշխատանքի արտադրողականությունը:

Ռեսպուբլիկայում հարվածային շարժման մեջ էին ընդգրկվել 17 հազար առաջավոր բանվորներ: Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի ավելի քան 1600 բանվորներ ընդգրկվել էին 70 հարվածային

ըրիզադներում: Երևանի կարի գործարանի բանվորների 80 տոկոսը հարվածայիններ էին: Հարվածայինների շարժումը լայնորեն արմատավորվեց լեռնա-հանքային, շինանյութերի արտադրության մեջ, ինչպես նաև արդյունաբերության մյուս ճյուղերում:

Արտադրության մեջ աշխատող կոմունիստները և կոմերիտականները իրենց օրինակելի աշխատանքով կազմակերպում ու բարձրացնում էին մասսաների արտադրական խանդավառությունը:

Հետզհետե խտանում էին արդյունաբերության, տրանսպորտի և շինարարության առաջավորների շարքերը: Ռեսպուբլիկայի առաջավորներից իր անբասիր աշխատանքով աչքի էր ընկնում Երևանի Ֆ. Ջերժինսկիու անվան մեխանիկական գործարանի մեքենայական ցեխի անվանի վարպետ, խառատ Հմայակ Դիլանյանը: Նա արտադրության տեխնիկական տիրապետած հարվածային բանվոր էր և շատ-շատերի համար օրինակ էր ծառայում իր նորարարություններով: Արտադրության մեջ ցուցաբերած իր օրինակելի և բեղմնավոր աշխատանքի համար Հ. Դիլանյանը քանիցս արժանացավ պարգևատրման: Մեխանիկական գործարանի առաջավորների շարքումն էին նաև խառատ Արտաշես Մատինյանը, փականագործ Միքայել Հովհաննիսյանը, հղկող Սեդրակ Մեղրոնյանը և շատ ուրիշներ:

«Արարատ» գործարանից հարվածային և առաջավոր բանվոր էր սպիրտի թորման ցեխի մեքենավար կոմունիստ Հովհաննես Հարությունյանը: Նա սխտեմատիկաբար գերակատարում էր իր պլանները, իր աշխատանքի դրական օրինակով ողևորում ու դաստիարակում էր երիտասարդ շատ բանվորների:

Արտադրական պլանները կատարելու և գերակատարելու, սոցիալիստական մրցությունը ծավալելու և հարվածայնության շարժումը ղեկավարելու գործում մեծ աշխատանք էին կատարում ռեսպուբլիկայի սլոբոժեսիոնալ միությունները: Պարտիական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, սլոբոժմիությունները կազմակերպում ու զլխավորում էին բանվորների անդրադիտությունը վերացնելու, նրանց կուլտուր-կրթական և տեխնիկական մակարդակը բարձրացնելու աշխատանքները: Պրոֆմիությունները նշանակալի գեր էին կատարում աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու և արտադրանքի ինքնարժեքն իջեցնելու, առաջավորների փորձը մասսայականացնելու և ռացիոնալիզատորական առաջարկությունները արտադրության մեջ կիրառելու ուղղությամբ:

Առաջին հնգամյակի տարիներին բանվորների և ծառայողների բանակական աճման հետ միասին, աճում և ամրանում են սլոբոժմիությունները: Կրկնասպառնակում է միության անդամների թիվը:

Արդյունաբերության, տրանսպորտի և կապի աշխատողների ազնիքան 94 տոկոսը ընդգրկվել էր պրոֆմիություններում: Միությանները դաստիարակչական-մասսայական մեծ աշխատանք էին կատարում բանվորների և ծառայողների մեջ:

Սոցիալիստական մրցությունը և հարվածայնությունը փոխում են մասսաների հոգեբանությունը և վերաբերմունքը դեպի աշխատանքը: Այս հանգամանքը հսկայական բեկում է առաջացնում արտադրության մեջ:

Սովետական Միության մեջ ծավալված սոցմրցումը և հարվածայնության շարժումը, ինչպես ամեն տեղ, այնպես էլ Հայաստանում՝ մեծ չափով նպաստեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների պլանների կատարմանն ու դերակատարմանը: Այն խթան հանդիսացավ ժողովրդական մասսաների ստեղծագործական ուժերը մոբիլիզացնելու և առաջին հնգամյա պլանով նախատեսված առաջադրանքների իրագործումը ապահովելու:

Պայմար հնգամյա պլանը չորս տարում կատարելու նամար:— 1931 թ. փետրվարի 14-ին գումարվեց Հայաստանի Սովետների VII համագումարը: Համագումարն ամփոփեց հնգամյակի երկրորդ տարում ժողովրդական տնտեսության և կուլտուրական շինարարության բնագավառներում Հայաստանի աշխատավորների ձեռք բերած նվաճումները: Համագումարը նշեց, որ հնգամյա պլանի առաջին երկու տարիների հիմնական առաջադրանքները կատարվել են: Զգալի չափով բարձրացել էր արդյունաբերության արտադրանքի բաժինը ժողովրդական տնտեսության ամբողջ արտադրանքի մեջ: Նույն նվաճումներ էին ձեռք բերվել նաև դյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման բնագավառում:

Համագումարը ժողովրդական տնտեսության զարգացման համար նոր առաջադրանքներ ընդունեց: Նախատեսվեց արդյունաբերության արտադրանքը 1929—30 տնտեսական տարվա համեմատությամբ 1931 թվականին ավելացնել երկու անգամ: Համագումարը սահմանեց 1931 թ. ժողովրդական տնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումների, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, բանվորների քանակի, նրանց աշխատավարձի հետագա աճ և արդյունաբերության արտադրանքի ինքնարժեքի իջեցում:

Հնգամյակի երրորդ վճռական տարվա պլանների կատարման գործում Հայաստանի աշխատավորների հռանդուն աշխատանքը հասցրեց նոր հաջողությունների: 1930 թ. համեմատությամբ

1931 թ. ժողովրդական տնտեսությունը ընդհանուր արտադրանքը ռեսպուբլիկայում բարձրացավ 16,1 տոկոսով, իսկ արդյունաբերության արտադրանքը ավելացավ 47,4 տոկոսով: Ժողովրդական տնտեսության ընդհանուր արտադրանքի մեջ որոշ չափով բարձրացավ արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը՝ հասնելով 44,3 տոկոսի: Նոր էլեկտրականների կառուցման և գործարկման շնորհիվ ավելացավ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը: Հնգամյակի երրորդ վճռական տարում ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության հիմնական ներդրումների գումարը, 1930 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 55 տոկոսով:

Ստեղծվել էին բոլոր նախադրյալները հնգամյա պլանը շուտ տարում կատարելու համար:

1932 թվականը հանդիսացավ հնգամյակի ավարտական տարի: Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային գյուղացիությունը և սովետական ինտելիգենցիան, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, խանդավառությամբ պայքարում էին հնգամյակը ժամկետից շուտ ավարտելու համար:

ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը 1931 թ. հոկտեմբերի 31-ին որոշում ընդունեց Անդրֆեդերացիայի մեջ մտնող ռեսպուբլիկաների Կոմպարտիաների և պետական օրգանների աշխատանքի մասին: Կենտկոմը նշեց, որ անհրաժեշտ է զարկ տալ գոյնավոր մետալուրգիայի, մասնավորապես պղնձի հանույթի և ձուլման զարգացմանը: Դրվում էր Ղափանի ու Ալավերդու պղնձահանքերն արմատապես վերակառուցելու և վերասարքավորելու խնդիրը: Թեթև արդյունաբերության դժուր անհրաժեշտ էր համարվում է՝ ավելի ուժեղացնել և ընդարձակել տեքստիլ արդյունաբերությունը: Ղեկավարվելով Կենտկոմի այդ դիրեկտիվով, Անդրֆեդերացիայի պարտիական ու սովետական կազմակերպությունները աշխատավորների բոլոր ջանքերը մորիլիզացնում են այդ որոշումը կենսագործելու համար:

Հայաստանի Կոմպարտիայի VIII համագումարը (1932 թ. հունվար) իր որոշումների հիմքում դնելով Կենտկոմի դիրեկտիվները, ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպությունների ու աշխատավորների ուշադրությունը բեռնեց դրանց կենսագործման վրա:

Պայքարելով հնգամյակի ավարտական տարվա պլանները կատարելու համար, Հայաստանի աշխատավորները 1932 թ. ավարտեցին և շահագործման հանձնեցին շատ ձեռնարկություններ:

Գործարկվեցին Ձորագէսը, Դիլիջանի և Ստեփանավանի հիդրոկայանները, Լենինականի հիդրոկայանի 2-րդ հերթը և Երևանի

2-րդ հիդրոկայանը, Մինչևան—Ղափան երկաթգիծը, Ստալինի անվան և փոքր Սարգարաբադի ջրանցքները և այլն:

Նույն թվականին սկսվեց մի շարք նոր գործարանների ու էլեկտրակայանների շինարարությունը, որոնք ավարտվեցին երկ-բորդ հնգամյակի տարիներին:

Կոլտնտեսային շառժման հետագա ծավալումը:— 1931—1932 թթ. մեծ առաջնության կատարվեց նաև Հայաստանի գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման ուղղությամբ: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման բնագավառում 1930 թ. աշնանից սկսված բեկումը 1931 թ. ավելի խորացավ և մեծ ծավալ ընդունեց հնգամյակի ավարտման տարում: Բարձրացավ գյուղատնտեսության մեքենայացման մակարդակը, մանավանդ տեխնիկական կոլտուրաների շրջաններում:

Հնգամյա պլանով նախատեսված կոլեկտիվացման 17,2 տոկոսի փոխարեն 1931 թ. հուլիսի 1-ի տվյալներով կոլեկտիվացված էր ռեսպուբլիկայի գյուղացիական տնտեսությունների 27 տոկոսը: Իսկ Հոկտեմբերյանում, Ղամարլվում և Մեղրիում համատարած կոլեկտիվացումը 1931 թ. հոկտեմբերին հիմնականում ավարտվել էր: Այդ ժամանակ արդեն կոլտնտեսությունների մեջ էին Հոկտեմբերյանի շրջանում բոլոր տնտեսությունների 79,6 տոկոսը, Մեղրու շրջանում՝ 69,6 տոկոսը, Ղամարլվում՝ 62,8 տոկոսը: Գորիսի, Էջմիածնի, Ղափանի, Իջևանի և Աշտարակի շրջանները դեռևս չէին համատարած կոլեկտիվացման շեմքին: Այդ շրջաններում կոլեկտիվացման միջին մակարդակը հասնում էր 46 տոկոսի: Համեմատաբար ետ էին մնում լեռնային շրջանները, որտեղ ցածր էր նաև մեքենայացման մակարդակը:

Հայաստանում զգալի ծավալ է ստանում սովխոզների շինարարությունը: Առանձնապես արագորեն զարգանում էին անասնաբուծական տնտեսությունները: 1930 թվականին հիմնվում են պտղաբուծական, տեխնիկական կոլտուրաների և բանջարաբուծական սովխոզներ: Հնգամյա ծրագիրը գերադասարվում է նաև սովխոզների շինարարության գծով:

Սովետական և կոլտնտեսային շինարարության ծավալման հիման վրա զարկ տալով հացահատիկի արտադրությանը և զգալի հաջողությունների հասնելով տեխնիկական կոլտուրաների բնագավառում, պարտիան և կառավարությունը կարևոր խնդիր էին համարում անասնապահական մթերքների ավելացման պրոբլեմը: 1930 թվականից սկսած Հայաստանում զգալի աշխատանք կատարվեց անասունների գլխաքանակի վերականգնման ու անաս-

նարուծության զարգացման ուղղությամբ: 1931 թ. ընթացքում կազմակերպվեցին կոլտնտեսային 120 կաթնա-ապրանքային, 107 ոչխարաբուծական և 42 խոլաբուծական ֆերմա: Զգալիորեն ավելացավ անասունների գլխաքանակը սովխոզներում: 1931 թ. սկզբներին արգեն գերակատարվել էին պլանային նախատեսումները նաև այս բնագավառում:

Հետզհետե ուժեղանում էր գյուղատնտեսության մեքենայական բազան: 1931 թվականին մեքենատրակտորային կայանների թիվն ավելանում է երեքով, մեծանում է ռեսպուբլիկայի տրակտորային և մյուս բարդ գյուղատնտեսական մեքենաների պարկը: Ավելանում է ՄՏԿ-ների կողմից սպասարկվող կոլտնտեսությունների քանակը և ցանքատարածությունը, բարձրանում է դաշտավարության մի շարք աշխատանքների մեքենայացման մակարդակը:

Մեխանիկական ուժ գործադրելու, ցանքերը մշակելու, կորուստների դեմ պայքար մղելու և ագրո-տեխնիկական միջոցառումներ գործադրելու շնորհիվ կոլտնտեսային դաշտերի բերքատվությունը զգալի չափով բարձրանում է անհատական տնտեսությունների համեմատությամբ: Խոշորանում էին կոլտնտեսությունները: Եթե 1928 թ. մեկ կոլտնտեսության մեջ միջին հաշվով կար 19 տնտեսություն, ապա 1932 թ. տնտեսությունների թիվն հասնում էր 71-ի: Ավելացել էր նաև կոլտնտեսությունների ցանքատարածությունը:

Պայմար կոլտնտեսությունները տնտեսապես և կազմակերպչորեն ամրապնդելու համար:— Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման գործում ձեռք բերած հաջողությունները, մի շարք շրջաններում համատարած կոլեկտիվացման ավարտումը մեծ կարևորություն ունեցող շատ նոր հարցեր էին առաջադրում կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում: Կոլտնտեսությունների տնտեսական-կազմակերպչական ամրապնդումը դառնում էր կոլտնտեսային շինարարության գլխավոր կենտրոնական հարցը:

Առանց աշխատանքի ճիշտ կազմակերպման անհնարին էր զարգացնել կոլեկտիվ տնտեսությունը և բարձրացնել նրա կազմակերպվածությունը: Դրա համար էլ կոլտնտեսություններում աշխատանքի կազմակերպումը լուրջ նշանակություն էր ստանում և դրվեց պարտիայի ու կառավարության ուշադրության կենտրոնում:

ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը իր 1931 թ. հոկտեմբերի 31-ի՝ Անդրկովկասի մասին որոշման մեջ առանձնակի նշանակություն տալով գյուղացիական հարցում 1930 թ. սկզբներին թույլ տված սխալնե-

րը վերացնելու հարցին, պահանջում էր պարտիական և սովետական օրգանների ուշադրությունը կենտրոնացնել կոլտնտեսությունները տնտեսապես, կազմակերպչորեն և քաղաքականապես ամրապնդելու գործի վրա: Հայաստանի Կոմպարտիան իր հետագա աշխատանքը գլուղում բխեցնելով Կենտկոմի այդ ցուցումներից, VIII համագումարում անհրաժեշտ միջոցառումներ մշակեց կոլտնտեսային շինարարության գործը բոլոր պծերով բարելավելու համար:

Կոլտնտեսություններում աշխատանքը կազմակերպելու գործում կային լուրջ թերություններ: Արտադրությունը կազմակերպելու, աշխատող ձեռքերը ճիշտ դասավորելու և աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու կազմակերպական ձևերը դեռևս չէին արմատավորվել: 1932 թ. փետրվարի 4-ին «Կոլտնտեսությունների կազմակերպչական-տնտեսական ամրապնդման հերթական միջոցառումների մասին» ընդունած որոշման մեջ ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը կոլտնտեսություններում աշխատանքի կազմակերպման հիմնական օղակը համարում էր արտադրական բրիգադը: Կոլտնտեսություններում աշխատանքի կազմակերպումը բարելավելու և բրիգադներն ամրապնդելու համար Կենտկոմը անհրաժեշտ էր համարում բրիգադները կազմակերպել մշտական կալմով: Պահանջվում էր բրիգադներին ամրացնել քառող ուժը, գործիքները և դաշտամասեր, որտեղ տարվա ընթացքում տվյալ բրիգադը կատարելու էր բոլոր հիմնական աշխատանքները: Դա կուժեղացներ հողի մշակումը բարելավելու և բերքը բարձրացնելու գործում կոլտնտեսականների շահագրգռվածությունը: Կենտկոմը պահանջում էր վերացնել բրիգադների կազմի փոփոխությունները, հոսունությունը: Անհրաժեշտ էր համարվում ուժեղացնել և բարելավել բրիգադներին ցույց տրվող ամենօրյա օգնությունն ու ղեկավարությունը, բարձրացնել բրիգադիւրների որակը և նրանց դերը արտադրության մեջ:

Կոլտնտեսություններում աշխատանքի կազմակերպումը բարելավելու համար անհրաժեշտ էր վերացնել գոյություն ունեցող դիմադրկության տարրերը և եկամտի բաշխման բնագավառում տեղ գտած հավասարեցման վնասակար պրակտիկան: Կոլտնտեսականի աշխօրը շատ վայրերում դեռևս չէր շափվում նրա կատարած աշխատանքի քանակով և որակով: Աշխօրը դեռևս չէր դարձել կոլտնտեսականին տրվող եկամտի հիմնական չափանիշը: Այդ թերությունների վերացումը կնպաստեր կոլտնտեսությունները թե՛ կազմակերպորեն և թե՛ տնտեսապես ամրապնդելու գործին:

Կոլտնտեսային շինարարության թշնամիները՝ կուլակները և

նրանց գործակալները, խցկվելով կոլտնտեսությունները, քողարկվելով կոլտնտեսականի անվան տակ, ձգտում էին ամեն միջոցով արգելակել պարտիայի ձեռնարկումների կենսագործումը: Նրանք հափշտակում էին սոցիալիստական սեփականությունը, քայքայիչ աշխատանք էին կատարում կոլտնտեսություններում:

Անհրաժեշտ էր մերկացնել դարան մտած դասակարգային թշնամուն, կոլտնտեսությունները մաքրել կուլակային տարրերից, լողերից ու գործալիքներից, պահպանել հանրային սեփականությունը:

Այդ ուղղությամբ Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները խոշոր աշխատանք են կատարում: Մոբիլիզացվում են բոլոր ուժերը՝ կոլտնտեսային շինարարության բնագավառում եղած թերությունները լիկվիդացնելու համար: Մեծ պայքար է ծավալվում կոլտնտեսային արտադրության մեջ տեղ դրած դիմադրությունը վերացնելու, եկամուտների բաշխման գործում եղած հավասարեցման երեւոյթները լիկվիդացնելու, գործավարձը արմատավորելու և աշխօրը ամրապնդելու համար:

Նկատելի աշխատանք է կատարվում բրիգադները կազմակերպչորեն ամրապնդելու, նրանց կազմը կայունացնելու և սոցիալական քաղաքական ուղղությամբ: 1932 թվականի նոյեմբերին ռեսպուբլիկայի կոլտնտեսություններում արդեն կազմակերպվել էին 2987 դաշտավարական, անասնապահական և տնտեսության մյուս ճյուղերում մշտական կազմով աշխատող բրիգադներ: Կարգավորվում էր կոլտնտեսականների աշխօրերի ամենօրյա գրանցումը՝ ըստ նրանց աշխատանքի քանակի և որակի:

Սոցիալիստական սեփականության հափշտակումների դեմ մղվող պայքարի ուժեղացման բնագավառում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՍՍՌՄ Կենտգործկոմի 1932 թվականի օգոստոսի 7-ի Հրամանագիրը: Այդ Հրամանագիրը հանրային սեփականությունը ազդարարեց որպես սովետական կարգերի հիմք, սրբազան ու անձեռնմխելի: Հանրային սեփականությունը հափշտակողները համարվեցին ժողովրդի թշնամիներ, որոնց համար սահմանվեց պատժի առավելագույն չափը՝ գնդակահարություն: Հրամանագրի մասսայականացումը մոբիլիզացրեց բանվորական և կոլտնտեսային մասսաներին, բարձրացրեց նրանց ղեկավարները հանրային սեփականությունը հափշտակումներից պաշտպանելու գործում:

Կոլտնտեսությունների աշխատանքի կազմակերպման բնագավառում առաջ եկած բեկման հետ միասին, զնալով ավելի էր մեծանում մեքենայական ուժի օգտագործումը: Ստեղծվեցին նոր

ՄՏԿ-ներ, որոնց թիվը 1932 թ. հասավ 7-ի: Ռեսպուբլիկայի ՄՏԿ-յանների մեքենայական սլարկը ավելացավ 123 նոր տրակտորով և մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական մեքենաներով՝ կալսիչներով, տրակտորային շարքացաններով և այլն:

Գյուղատնտեսության մեքենայական բաղաչի ամրապնդման շնորհիվ բարելավվեց ՄՏ կայանների կողմից կոլտնտեսությունների սպասարկումը: 1931 թ. համեմատությամբ, սպասարկվող կոլտնտեսությունների թիվը 1932 թ. ավելացավ 117-ով, իսկ մշակվող ցանքատարածությունն ավելացավ 22 հազար հեկտարով:

Կոլտնտեսությունների ձևոք բերած հաջողությունների շնորհիվ շարունակվում էր մենատնտես գյուղացիների հոսանքը գեպի Կոլտնտեսությունները:

Հնգամյակի շորորոգ տարին ավարտվեց զգալի հաջողություններով ինչպես գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման, սովխոզների շինարարության, այնպես էլ մեքենայական բաղաչի ամրապնդման բնագավառում:

Առաջին հնգամյակի արդյունքները արդյունաբերության բնագավառում:— Սովետական Միության բանվոր դասակարգը, աշխատավոր գյուղացիությունը և ինտելիգենցիան, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ հնգամյա պլանը ավարտեցին չորս տարի և երեք ամիս ժամանակում: Հնգամյա պլանի կատարման արդյունքները ամփոփեց ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի և ԿԿԶ-ի 1933 թ. հունվարյան միացյալ սլենդումը: Հնգամյակի հանրագումարները ցույց տվին, որ նրա կենսագործման շնորհիվ լուծվել է պետական պլանի գլխավոր խնդիրը՝ սեփական առաջավոր տեխնիկական բաղաչի ստեղծումը ամբողջ ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման համար:

Հնգամյակի կենսագործման շնորհիվ Սովետական Միությունը կարճ ժամանակում դարձավ առաջավոր ինդուստրիալ երկիր, հետամնաց մանր գյուղացիական երկրից դարձավ խոշոր, սոցիալիստական գյուղատնտեսության երկիր:

Առաջին հնգամյա պլանի հաջող իրագործումով մեր երկրում կառուցվեց սոցիալիզմի հիմքը: Տնտեսության սոցիալիստական հատվածը տիրապետող դարձավ արդյունաբերության, առևտրի և գյուղատնտեսության մեջ: Ոչնչացվեց գործավրկությունը քաղաքում, իսկ աղքատությունը՝ գյուղում: Այսպիսով նյութական պայմաններ ստեղծվեցին բանվորների, գյուղի աշխատավորների և սովետական ինտելիգենցիայի համար: Ամրապնդվեց ՍՍՌՄ-ի սոաշտպանունակությունը:

Առաջին հնգամյա պլանի իրականացման արդյունքները ազդային-
ռեսպուբլիկաներում հանդիսացան Կոմունիստական պարտիայի լի-
նինյան ազգային քաղաքականության փայլուն հաղթանակը: Փոխ-
վեց անցյալում հետամնաց ագրարային ծայրամասերի դեմքը:

Սովետական Հայաստանը, որը մեկն էր այդ ծայրամասերից,
սովետական ժողովուրդների մեծ ընտանիքում, ուստի մեծ ժողովրդի
օգնության և Անդրֆեդերացիայի ժողովուրդների եղբայրական
փոխադարձ աջակցության շնորհիվ, խոշոր նվաճումների հասաւթ
թե՛ տնտեսության և թե՛ կուլտուրայի զարգացման բնագավառ-
ներում:

Առաջին հնգամյա պլանով նախատեսված 276,8 միլիոն ուր-
ու կապիտալ ներդրումը ժողովրդական տնտեսության մեջ գերա-
կատարվեց, հասնելով 312,3 միլիոն ուրու: Սոցիալիստական ար-
դյունաբերության մեջ ներդրվեց 118,2 միլիոն ուրու, որի մեկ եր-
րորդից ավելին արամադրվեց հիդրոէլեկտրակայանների շինարա-
րությանը:

Հնգամյակի տարիներին բացի ավարտված և շահագործման
հանձնված նոր արդյունաբերական ձեռնարկություններից, վերա-
կառուցվեցին հին ձեռնարկությունները, որոնց թվում Ալավերդու
և Ղափանի ուղնձահանքերը, Նրեանի կաշվի գործարանը և մի քանի
այլ ձեռնարկություններ: Այդ ժամանակամիջոցում սկսվեց մի շարք
արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների շինարարությունը:
Այդ ձեռնարկությունների թվում էին Ալավերդու ուղնձաձուլական
գործարանը, Կիրովականի Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմ-
բինատը, Քանաքեռի հիդրոկայանը և ուրիշ օբյեկտներ:

Այդ տարիներին զարկ տրվեց նաև տեղական արդյունաբերու-
թյանը, որը հիմնականում զարգանում էր Նրեանում և Լենինակա-
նում: Տեղական արդյունաբերության զարգացման համար առաջին
հնգամյակում ներդրվեց ավելի քան 2,5 միլիոն ուրու: Զգալի ծա-
վալ է ստանում արհեստագործական կոոպերացիան, որի համախառն
արտադրանքը 1932 թվականին անցնում էր 22 միլիոն ուրու:

Արդյունաբերական զարգացման բարձր տեմպը ապահովեց
նրա առաջատար դերը ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության
մեջ: Արմատապես փոխվեց արդյունաբերության և գյուղատնտե-
սության արտադրանքի տեսակարար կշռի հարաբերակցությունը
հօգուտ արդյունաբերության: Արդյունաբերության ընդհանուր ար-
տադրանքի տեսակարար կշիռը ժողովրդական տնտեսության մեջ
1932 թվականին կազմում էր 58 տոկոս:

Արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը 1932 թ. գերա-

զանցեց 1927—1928 թթ. մակարդակը մոտ չորս անգամ, իսկ խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը՝ մոտ 4,5 անգամ։ Մեծ շափով ավելացավ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը։ 1932 թվականին ռեսպուբլիկայում գործող 29 էլեկտրակայանները տալիս էին 21,3 հազար կիլովատտ էլեկտրաէներգիա, որը 4 անգամ ավելի էր, քան հնգամյակի սկզբում։

Հնգամյակի արդյունքները գյուղատնտեսության բնագավառում։— Առաջին հնգամյակի տարիներին արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև գյուղատնտեսության բնագավառում։ Հաջողությամբ լուծվեց անցման ժամանակաշրջանի ամենադժվարին խնդիրը՝ բազմամիլիոն մանր գյուղացիական տնտեսությունների փոխադրումը սոցիալիզմի ուղու վրա։

1932 թ. հուլիսին Հայաստանում կոլտնտեսությունների թիվը հասնում է 392-ի, 1928 թ. 55-ի դիմաց։ Կոլտնտեսություններում ընդգրկվել էր ավելի քան 64 հազար աշխատավորական տնտեսություն, կամ ռեսպուբլիկայի գյուղացիական տնտեսությունների 38,0 տոկոսը։ Հայաստանում ամբողջ ցանքատարածության 41 տոկոսը պատկանում էր սոցիալիստական սեկտորին։

Սովետական կառավարությունը ֆինանսական մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս գյուղատնտեսության սոցիալիստական հատվածի արագ զարգացումը ապահովելու համար։ Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ հնգամյակի ընթացքում կապիտալ ներդրումը կազմեց 96,6 միլիոն ռուբլի, մոտ հինգ և կես անգամ ավելի, քան ներդրվել էր Սովետական իշխանության առաջին ութը տարիներին։ Հողագործությունը զարգացնելու, հատկապես տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունը ավելացնելու համար խոշոր նշանակություն ունեւր ջրանցքների կառուցումը և ոռոգման գործի բարելավումը։ Այդ նպատակի համար հնգամյակի տարիներին հատկացվեց մոտ 34 միլիոն ռուբլի։ Դրա շնորհիվ ոռոգելի տարածությունը ռեսպուբլիկայում 1932 թ. հասավ մինչև 119,2 հազար հեկտարի։

Ընդարձակվեց գյուղատնտեսության մեքենայական բազան։ Առաջին հնգամյակի վերջում Հայաստանի դաշտերում աշխատում էր 540 տրակտոր, որից 296-ը մեքենա-տրակտորային կայաններում։ Բացի տրակտորներից, կոլտնտեսություններում և սովխոզներում աշխատում էին մեծ քանակությամբ կալսիչներ, տրակտորային շարքացաններ, սերմազտիչներ և շատ այլ մեքենաներ։ ՄՏԿ-ները սպասարկում էին 270 կոլտնտեսություն, մշակելով ցանքերի 36,4 տոկոսը։

Որոշ քայլեր կատարվեցին սոցիալիստական անասնաբուծության զարգացման ուղղությամբ: Հնգամյակի վերջում կոլտնտեսային ֆերմաների թիվը հասավ 422-ի:

Նոր տեխնիկան գյուղատնտեսության մեջ արմատավորելու և հանրային տնտեսությունը ժամանակակից գիտության պահանջներով վարելու համար սլարտիան և կառավարությունը մեծ հոգատարություն էին ցուցաբերում կոլտնտեսային կադրերի պատրաստման նկատմամբ: Առաջին հնգամյակի տարիներին մոտ 46 հազար կոլտնտեսակաճանհեր անցան զանազան մասսայական կարճատև դասընթացներ, որոնք պատրաստում էին մեխանիկներ, մեքենավարներ, տրակտորիստներ, բրիգադավարներ, ծխախոտագործներ, դաշտավարություն և անասնապահության գործը տիրապետած կադրեր:

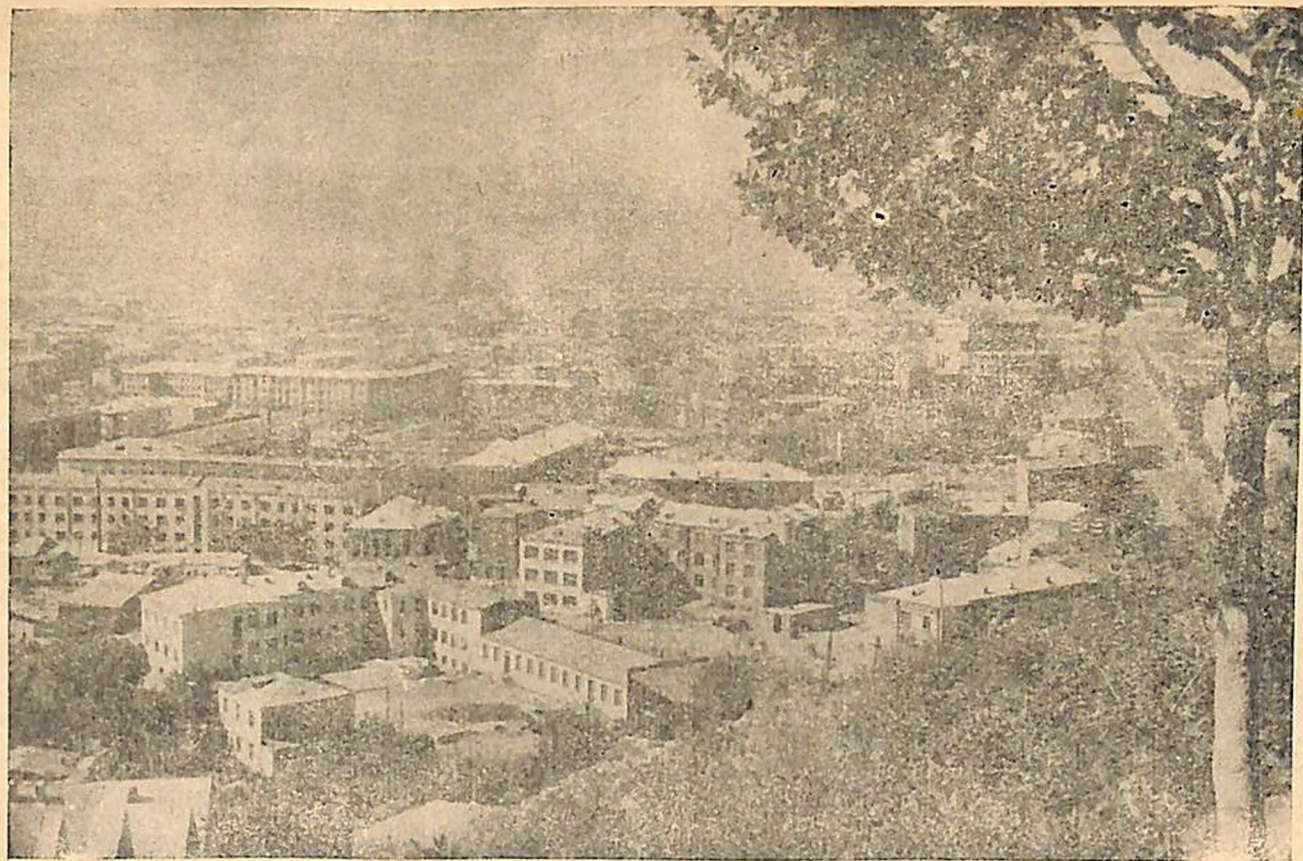
Հնգամյա պլանի իրագործման շնորհիվ գյուղում հաղթեց կոլտնտեսային կարգը: Լիկվիդացվեց շահագործող վերջին դասակարգը՝ կուլակությունը: Աշխատավոր գյուղացիությունը ազատագրվեց կուլակային շահագործումից: Գյուղում, հանձին կոլեկտիվ տնտեսությունների, տնտեսական ամուր բազա ստեղծվեց Սովետական իշխանության համար: Կոլտնտեսային գյուղացիությունը դարձավ Սովետական պետության ամուր հենարանը գյուղում: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման շնորհիվ ՍՍՌՄ-ն մանր գյուղացիական երկրից դարձավ սոցիալիստական գյուղատնտեսության երկիր:

Աշխատավորության կենսամակարդակի բարելավումը:— Նրկրի ինդուստրացիան և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացիան հաջողությունները սլայմաններ էին ստեղծում աշխատավորների նյութական դրության բարելավման համար:

Առաջին հնգամյակի ժամանակամիջոցում ոչ միայն տնտեսական վերացավ գործավորությունը, այլև արդյունաբերության հարստուն զարգացման և շինարարության ծավալման շնորհիվ աշխատանքային ուժի մեծ պահանջ առաջացավ: Աշխատանքային ուժի հետզհետե աճող պահանջը թելադրում էր անցնել աշխատանքային ուժի կազմակերպված հավաքագրմանը գյուղից: Բացի այդ, անհրաժեշտ էր կանանց լայն չափով ներգրավել արտադրության մեջ:

Նրկրի ինդուստրացիան և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման տարիներին տեղական ազգաբնակչությունից նոր բանվորական կադրեր են առաջանում, քանակապես աճում է Հայաստանի բանվոր դասակարգը: Բանվորների և ծառայողների թիվը 1928 թ. մոտ 42,5 հազար մարդուց 1932 թ.վականին հասել էր 94 հազար մարդու:

Բանվորների և ծառայողների նյութական դրության բարե-

Մի տեսարան Երևանից

լաւման համար մեծ նշանակութիւն ունեին նաեւ այն միջոցները, որ պետութիւնը տրամադրում էր բնակարանային և կոմունալ շինարարութեան, սոցալաւահովազրութեան, կուլտուր-կրթական, առողջապահութեան գործի ընդլայնմանը: Առաջին հնգամյակի տարիներին բնակարանային շինարարութեան գծով կատարւած կասկիտալ ներդրումները կազմեցին 22,1 միլիոն ռուբլի:

Վերաշինվում էին Երևանը, Լենինականը: Նոր, սոցիալիստական քաղաքի կերպարանք են ընդունում մի շարք շրջանների կենտրոններ: Դրանց թվին էին պատկանում Սլավերգին, Ղափանը, Արթիկը, Կիրովականը, Դիլիջանը և այլն: 1931 թվականին Սարգսրաբազի անապատում հիմնադրվեց Հոկտեմբերյան քաղաքը:

Երևանի շուրջը, միանգամայն ամայի վայրում, կառուցվում են նոր արվարձաններ՝ Արարկիրը և Բուխանիան, որոնք աճելով, շուտով միանում են քաղաքին՝ որպէս նրա թաղամասերը:

Քանաքեռի հիդրոկայանի, Դավալուի ցիմենտի գործարանի, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի, Կիրովականի քիմկոմբինատի և արդյունաբերական այլ ձեռնարկութունների շուրջը սկսվում են կառուցվել բազմահարկ քարաշէն բնակելի տներ և կուլտուր-կենցաղային սպասարկման շէնքեր:

Երևանում կառուցվեց տրամվայ, ընդարձակվեց ավտոբուսային պարկը, վերակառուցվեց և ընդարձակվեց ջրմուղ-կոլուդին՝ ծավալվեց աշխատավորների բուժսպասարկման գործը:

Ձգալի փոփոխութիւններ տեղի ունեցան նաեւ գյուղի աշխատավորների կենսամակարդակի բարձրացման գործում: Գյուղում ծավալվեց նոր շինարարութիւն: Պետութիւնն այդ գործում օգնութիւն է ցույց տալիս կոլտնտեսութիւններին և կոլտնտեսականներին: Հայկական ՍՍՌ կառավարութեան որոշմամբ Գյուղերանկի կողմից կոլտնտեսականներին տրված վարկերը, գումարով 4,85 միլիոն ռուբլի, դիջվեցին:

Արդյունաբերութեան արագ զարգացման և գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման ուղղութեամբ ձեռք բերված հաջողութիւնների շնորհիվ բարձրացավ աշխատավորների գնողունակութիւնը: Առևտրի ասպարեզից մասնավորի լիակատար արտադրումը, կոլտնտեսային առևտրի կազմակերպումը, պետական և կոոպերատիվ կազմակերպութիւնների ձեռքում հասարակական սննդի գործի լրիւ կենտրոնացումը նպաստեցին աշխատավորների մատակարարման գործի որոշ բարելաւմանը:

Չնայած սոցիալիստական ինդուստրիայի զարգացմանը և գյուղատնտեսութեան սոցիալիստական վերակառուցման հաջողու-

թյուններին, երկրում գեոևա կային լուրջ դժվարություններ: Դեռևս չէր լուծվել հացի պրոբլեմը, զգացվում էր կենսամթերքների և արդյունաբերական ապրանքների պակաս: Մինչդեռ զգալիորեն աճել էր բնակչության դնտյունակությունը: Պարտիան և կառավարությունը անհրաժեշտ համարեցին ժամանակավորապես մտցնել կենսամթերքների և արդյունաբերական ապրանքների բաշխման քարտային սխաեմը, որը շարունակվեց մինչև 1934 թվականի վերջը:

Երկրի ինդուստրացման քաղաքականության անշեղ իրականացումը, գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման հաջողությունները և առաջին հնգամյակի կատարումը հասցրին սոցիալիզմի հիմքի կառուցմանը: Ստեղծվեցին նյութական և տեխնիկական պայմաններ ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացման համար:

ԳԼՈՒԽ V

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆ ԱՎԱՐՏԵԼՈՒ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1933—1937)

1. ԽԵՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1933—1937 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՍՍՌ-ն հաջողությամբ ավարտելով առաջին հնգամյակը, պայքար ծավալեց ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումն ավարտելու և սոցիալիզմի հաղթանակի համար:

Այդ պայքարը սովետական ժողովուրդները մղում էին միջազգային լարված իրադրության պայմաններում: Սոցիալիզմի երկրի հաջողությունները զազանային կատաղության էին հասցրել իմպերիալիստներին, որոնք ձգտում էին բոլոր միջոցներով վնասել, թուլացնել Սովետական Միության հզորությունը:

Իրենց նվաճողական պլաններով պատերազմի անմիջական սպառնալիք էին ստեղծում Հեռավոր Արևելքում՝ ճապոնական միլիտարիստները, իսկ եվրոպայում՝ գերմանական ֆաշիստները: 1933 թ. փետրվարին Գերմանիայում իշխանությունը ղավթում են ֆաշիստները: Ստեղծվում է պատերազմի երկու օջախ՝ Արևմուտ-

քում ֆաշիստական Գերմանիան, իսկ Արևելքում՝ միլիտարիստական Ճապոնիան:

Կապիտալիստական երկրներում 1929 թ. սկսված տնտեսական ճգնաժամը 1933 թ. վերջին փոխարկվել էր լճացման և ապա որոշ աշխուժացման: Բայց մոտիկ անցյալի ճգնաժամի հարվածներից գեռևս չկազդուրված, 1937 թ. երկրորդ կեսին վրա հասավ նոր ճգնաժամ: Ճգնաժամն ամենից առաջ ընդգրկեց ԱՄՆ-ը, այնուհետև Անգլիան, Ֆրանսիան և մյուս կապիտալիստական երկրները: Այս հանգամանքն է՛լ ավելի ուժեղացրեց իմպերիալիստական երկրների միջև եղած հակասությունները: Նորից սուր կերպով դրվեց աշխարհը պատերազմի միջոցով վերաբաժանելու հարցը: Աշխարհը վերաբաժանելուն ակտիվ կերպով պատրաստվում էին ագրեսիվ պետությունները՝ Արևմուտքում ֆաշիստական Գերմանիան, Արևելքում՝ իմպերիալիստական Ճապոնիան, որոնք ԱՄՆ-ի և Անգլիայի բանկիրներից ստացած փոխառություններով զարգացնելով ռազմական արդյունաբերությունը, իրենց բանակները զինել էին առաջնակարգ տեխնիկայով և գաղտագողի անցել էին ագրեսիվ գործողությունների: Շուտով այդ երկու ագրեսորներին միացավ նաև ֆաշիստական Իտալիան:

1935 թ. ֆաշիստական Իտալիան, առանց պատերազմ հայտարարելու, հարձակվեց Հարեջստանի վրա և զավթեց այն: Ֆաշիստական Իտալիայի հետ միասին, Գերմանիան 1936 թ. ամռանը, ՍՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների ուղղակի թողտվությանմբ, ռազմական ինտերվենցիա կազմակերպեց իսպանական ռեսպուբլիկայի դեմ: 1938 թ. սկզբին գերմանական ֆաշիստները օկուպացրին Ավստրիան, սկսեցին շարժվել դեպի Արևելք, ծրագրի ղեկնալով զավթել Չեխոսլովակիան, Լեհաստանը և ասլա հարձակվել ՍՍՌՄ-ի վրա:

1937 թվականին ճապոնական իմպերիալիստները ավազակորեն ներխուժեցին Կենտրոնական Չինաստան:

Ֆաշիստական Գերմանիան, Իտալիան և Ճապոնիան ստեղծեցին ագրեսիվ պետությունների դաշինք: Նրանք բռնի կերպով վերաձևում էին Եվրոպայի, Աֆրիկայի, Ասիայի քարտեզը, խորտակում էին հաշտության եռույտերազմյան ամբողջ սիստեմը: Այսպես սկսվեց նոր պատերազմը, որը Չինաստանից, Հարեջստանից մինչև Զիրբալթար, Իսպանիա, իր օրբիտի մեջ էր առել կես միլիարդ մարդ:

Միջազգային այդ լարված իրադրության պայմաններում Սովետական Միությունը խաղաղասիրական հետևողական քաղաքա-

կանությունն վարող միակ պետությունն էր Սովետական Միությունը ձգտում էր աշխարհի բոլոր խաղաղասեր ուժերը համախմբել պատերազմի հրձիգների դեմ։ Սակայն ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ռեակցիոն կառավարությունները ոչ միայն չէին ձգտում արգելակել պատերազմի նախապատրաստումը, այլև չմիջամտելու քաղաքականության անվան տակ ամեն բանով օգնում էին ագրեսորներին, նպատակ ունենալով այդ ագրեսիան առաջին հերթին ուղղել Սովետական Միության դեմ։

Շարունակելով սոցիալիստական խաղաղ շինարարությունը, հոգ տանելով երկրի պաշտպանության և իր միջազգային դիրքն էլ ամելի ամրապնդելու մասին, 1935—1937 թթ. ընթացքում Սովետական Միությունը փոխադարձ օգնության պայմանագիր կնքեց Ֆրանսիայի, Չեխոսլովակիայի և Մոնղոլական ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի հետ, իսկ 1937 թվականին փոխադարձ չհարձակվելու պայմանագիր կնքեց Չինական ռեսպուբլիկայի հետ։

Սովետական Միության բոլոր ռեսպուբլիկաների հետ միասին, խաղաղության համար մղվող պայքարի ակտիվ մասնակից էր նաև Սովետական Հայաստանը։ Հայ ժողովուրդը սովետական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, իր բողոքի ձայնը բարձրացնելով ագրեսորների ավազակային գործողությունների դեմ, նրանց կողմից իսպանական և չին ժողովուրդներին ստրկացնելու փորձերի դեմ, իր եղբայրական օգնության ձեռքը մեկնեց ֆաշիզմի դոհերին։ Ֆաշիզմի դեմ մարտնչող իսպանական ժողովրդին օգնության հասած կամավորական «Ինտերնացիոնալ» բրիգադի շարքերում կային նաև հայ երիտասարդներ, որոնք խիզախորեն կռվում էին իսպանական ժողովրդի ազատության, ֆաշիզմի ջախջախման և խաղաղության համար։ Այդ տարիներին սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների օրինակով Սովետական Հայաստանի աշխատավորներն իրենց հյուրընկալ հարկի տակ ընդունեցին ու պատասխարեցին հարչուրավոր իսպանական որբեր, սիրով ու գուրգուրանքով շրջապատելով ու դաստիարակելով նրանց։

Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը, մեր մեծ Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, ծավալելով ստեղծագործական աշխատանք, նպաստում էր Սովետական երկրի պաշտպանունակության հետագա հզորացմանը։

2. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանը:— Առաջին հնգամյա պլանի իրագործումը հղոր նախադրյալներ ստեղծեց սոցիալիզմի հետագա հարածուն զարգացման համար:

Սովետական Միության Կոմունիստական սլարտիայի XVII համագումարը, որը գումարվեց 1934 թ. հունվարին, հանրագումարի բերեց սոցիալիզմի կառուցման բնագավառում բանվոր դասակարգի և մեր երկրի ամբողջ աշխատավորների տարած հաղթանակները:

Համագումարը հաստատեց ՍՍՌՄ-ի ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանը: Այդ հնգամյակի հիմնական խնդիրներն էին՝ «կապիտալիստական տարրերի վերջնական լիկվիդացումը, կապիտալիզմի մնացուկների հաղթահարումը էկոնոմիկայում և մարդկանց գիտակցության մեջ, ամբողջ ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման ավարտումը նորագույն տեխնիկական բաղադրի վրա, նոր տեխնիկայի և նոր ձեռնարկությունների յուրացումը, գյուղատնտեսության մեքենայացումը և նրա արդյունավետության բարձրացումը»¹:

Երկրորդ հնգամյա պլանով հսկայական ծավալ էր ընդունելու ժողովրդական տնտեսության կապիտալ շինարարությունը, մասնավորապես ծանր ինդուստրիայի զարգացումը: Գյուղատնտեսության բնագավառում նախատեսվում էր լիովին ավարտել կոլեկտիվացումը:

Հայկական ՍՍՌ-ի համար երկրորդ հնգամյա պլանում նախատեսվում էր ամբողջ ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցման ավարտում: Ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության կապիտալ ներդրումները առաջին հնգամյակի համեմատությամբ աճելու էին ավելի քան երեք անգամ: Այս հնգամյակում դարկ էր տրվելու մետաղաձուլական և քիմիական արդյունաբերությանը: Խոշոր շափով շնչլայնվելու էր շինանյութերի արտադրությունը: Էլեկտրաէներգիայի արտադրության բնագավառում նախատեսվում էր մեծ վերելք: Ավարտվելու և զործարկվելու էր Քանաքեռի հիդրոկայանը, Զորադետի հիդրոկայանն աշխատելու էր իր ամբողջ կարողությամբ, կառուցվելու էին մի քանի շրջանային

¹ ՍՄԿԿ-ն... Բանաձևերում ու որոշումներում, 3-րդ մաս, Երևան, 1955 թ., էջ 279—280:

էլեկտրակայաններ: Մեծ զարգացում էր նախատեսվում նաև թեթև արդյունաբերության համար, որի արտադրանքի չափը հնգամյակի վերջում 1932 թվականի մակարդակը գերազանցելու էր 16 անգամ: Մեծապես ծավալվելու էր սննդի արդյունաբերությունը: Ավարտվելու էր Երևանի մակարոնի գործարանի, Լենինականի մսի կոմբինատի, Հոկտեմբերյանի կոնսերվի գործարանի կառուցումը, ընդարձակվելու էր Երևանի կոնսերվի գործարանը:

ՍՄԿՊ Կենսականի և ՍՍՍՄ կառավարության օգնությամբ ու ղեկավարությամբ Հայաստանի պարտիական և Սովետական կադմակերպությունները, մոբիլիզացնելով ռեսուրսիկայի աշխատավորության բոլոր ուժերը, համաժողովրդական պայքար էին կադմակերպում երկրորդ հնգամյա պլանը կենսագործելու համար:

Երկրորդ հնգամյակի առաջին երկու տարիների ընթացքում՝ 1933—1934 թթ. Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության մեջ կատարված կապիտալ ներդրումը կազմեց 312,2 միլիոն ռուբլի, այսինքն՝ այնքան, որքան ներդրվել էր ամբողջ առաջին հնգամյակի ընթացքում: Ներգրումների 55 տոկոսից ավելին կազմում էր արդյունաբերության և էլեկտրաշինարարության բաժինը:

Այդ տարիներին շահագործման հանձնվեցին Կիրովականի մյասնիկյանի անվան կոմբինատը, Դավալուի ցեմենտի գործարանը, Ալավերդու պղինձ-արջասպի, Երևանի կարի, ծխախոտի գործարանները և ուրիշ ձեռնարկություններ: Շահագործման հանձնվեցին Չորադետի հիդրոէկայանի երկրորդ և երրորդ ագրեգատները, Շաքիի, Մեղրու և մի քանի այլ էլեկտրակայաններ: Այդ բոլորի հետևանքով է՛լ ավելի բարձրացավ արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ժողովրդական տնտեսության ընդհանուր արտադրանքի մեջ, 1934 թվականին հասնելով 64,9 տոկոսի: Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 1934 թվականին մոտ չորս անգամ գերազանցեց առաջին հնգամյակի վերջում եղած մակարդակը:

1934 թվականին Հայաստանում արդեն աշխատում էին առաջավոր տեխնիկայով սարքավորված 127 արդյունաբերական ձեռնարկություն՝ չհաշված գոյություն ունեցող տնայնագործական-արհեստագործական բազմաթիվ արտելները և Յուդարդի շերջանային գործարանները: Ռեսուրսիկայի արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը 1928 թվականի 35 միլիոն 864 հազար ռուբլուց 1934 թվականին հասել էր մոտ 148 միլիոն ռուբլու:

Արդյունաբերության զարգացման զուգընթաց արագ կերպով աճում էր Հայաստանի բանվոր դասակարգը, բարձրանում էր բանվորների որակը և կուլտուրական մակարդակը:

Ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպությունները, բան-
վորները և ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները համառ պայ-
քար էին ծավալում աշխատանքի արտադրողականության բարձ-
րացման ուղղությամբ: Աշխատանքի արտադրողականության բարձր
ցուցանիշների հասնելու համար ստեղծվել էին անհրաժեշտ նա-
խադրյալներ: Արդյունաբերության հին ձեռնարկությունների վերա-
սարքավորումը, նոր գործարանների գործարկումը, սոցմրցման ու
հարվածայնության ծավալումը, գործավարձի արմատավորումը ար-
տադրության մեջ և մյուս միջոցառումները նպաստում էին աշխա-
տանքի արտադրողականության բարձրացմանը:

Արտադրության շատ առաջավորներ բոլոր գծերով դերակա-
տարում էին իրենց արտադրական ցուցանիշները: 1934 թ. ընթաց-
քում արտադրության 1617 առաջավորներ պարգևատրվեցին պլան-
ների դերակատարման, արտադրանքի որակի բարձրացման և մի-
ջոցների խնայողություն տալու համար:

Սակայն արտադրողականության բարձրացման ուղղությամբ
դեռևս ոչ բոլոր ձեռնարկություններն էին կենսագործում այն ան-
հրաժեշտ միջոցառումները, որոնք կոչված էին ապահովելու պլա-
նային ցուցանիշների կատարումը: Աշխատանքի արտադրողակա-
նության բարձրացման բնագավառում որոշակի նվաճումներ ձեռք
բերվեցին հետագա տարիներին:

Մեքենա-տրակտորային կայանների և սովխոզների Բադբա-
ժինները:— Կոլտնտեսությունների արտադրական-տեխնիկական
բազայի ընդլայնումը և սովխոզների շինարարության ծավալումը
անհրաժեշտ նախադրյալներ էին ստեղծել դյուդատնտեսության
հետագա զարգացման համար: Դասակարգային թշնամու մնացորդ-
ները կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս սոցիալիստական
դյուդատնտեսության զարգացմանը:

Դասակարգային թշնամին փոխել էր իր պայքարի տակտիկան:
Տեսնելով, որ դյուդի վերակառուցումն ուղղակի արգելակելն ան-
հնարին է, նա Սովետական իշխանության և կոլտնտեսությունների
դեմ բացարձակ պայքարից անցնում է քողարկված պայքարի: Կու-
լակային տարրերը սողոսկելով որոշ կոլտնտեսությունների մեջ,
գրավում էին զանազան պաշտոններ, դադտագողի վնասում էին
կոլտնտեսություններին, ձգտում էին ձախողել հացամթերումները,
սարսուռածի էին ենթարկում աշխատանքը: Նրանք հափշտակում էին
կոլտնտեսության սեփականությունը, նպատակ էին դրել ներսից
քայքայել կոլտնտեսությունները:

Դյուղական ուղղ պարտիական կազմակերպություններ, տար-վելով կոլտնտեսային շարժման վիթխարի վերելքով և կոլտնտեսա-յին շինարարության մեծ հաջողություններով, չէին ըմբռնում դա-սակարգային պայքարի ընթացքը նոր իրադրության պայմաններում: Դրա հետևանքով առանձին կոլտնտեսություններում թշնամուն հա-ջողվում էր ավելի ակտիվ գործել և ղգալի վնասներ պատճառել կոլտնտեսային կարգերին:

Կոլտնտեսություններն ամրապնդելու, սոցիալիստական դյու-ղատնտեսության արագ զարգացումն ապահովելու համար անհրա-ժեշտ էր վերակառուցել կուլակության դեմ մղվող պայքարի ճա-կատը: Կուլակային հակասովետական տարրերին մերկացնելու և նրանցից կոլտնտեսությունները մաքրելու համար հարկավոր էր բարձրացնել պարտիական և կոլտնտեսային մասսաների քաղա-քական ղգաստությունը:

Այդ հարցերը լուծելու նպատակով, կոլտնտեսականներին օգ-նելու համար պարտիան անհրաժեշտ համարեց ՄՏ կայաններին և սովխոզներին կից ստեղծել քաղաքական բաժիններ: Հայաստանի բոլոր ՄՏ կայաններում և սովխոզներում 1933 թվականին կազ-մակերպվեցին քաղբաժիններ:

Քաղբաժիններում աշխատելու համար պարտիան ընտրեց փորձված, ստուգված աշխատողներ: ՍՍՌՄ-ում քաղբաժիններում աշխատանքի ուղարկվեցին 17 հազար լավագույն, ստուգված կո-մունիստներ: Հայաստանում քաղբաժիններում աշխատանքի ու-ղարկվեցին մի քանի հարյուր փորձված, լավագույն աշխատողներ: Քաղբաժինները կազմված էին պետից և տեղակալներից՝ պարտիա-կան, կոմերիտական, կանանց և այլ աշխատանքների գծով: Քաղ-բաժիններն ունեին տպագիր օրգաններ: Նրանք ունեին մեծ իրա-վունքներ և ուղղակի ենթարկվում էին պարտիական կենտրոնական օրգաններին և պատասխանատու էին նրանց առաջ: Քաղբաժիննե-րը մեծ աշխատանք կատարեցին կոլտնտեսությունները և սովխոզ-ները տնտեսապես և կազմակերպչորեն ամրապնդելու, դասակար-գային թշնամու ոտնձգությունները լիկվիդացնելու գործում:

Բարձրացավ գյուղական պարտիական կազմակերպություննե-րի դերը և ամրապնդվեց նրանց ղեկավարությունը կոլտնտեսային արտադրության մեջ: Պարտիայի շուրջը համախմբվեց կոլտնտե-սային ամուր ակտիվ: Է՛լ ավելի ուժեղացավ և նոր բարձրության հասավ կոլտնտեսային և սելտական սեփականության պաշտպա-նության համար մղվող պայքարը: Կոլտնտեսություններում լայն ծավալ ստացավ սոցիալիստական մրցությունը և հարվածային

շարժումը: ՄՏԿ-ների քաղաքականները իրապես հսկայական դեր կատարեցին կոլտնտեսային կարգը գյուղում ամրապնդելու և սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը զարգացնելու ուղղությամբ:

Հայաստանի հարվածային կոլտնտեսականների համագումարը. կոլտնտեսային շինարարության նոր հաջողությունները:— կոլտնտեսությունների ամրապնդման և կոլտնտեսային շարժման հետագա ծավալման գործում հսկայական նշանակություն ունեցան 1933 թ. փետրվարին Մոսկվայում գումարված հարվածային կոլտնտեսականների Համամիութենական առաջին համագումարը և դրանից հետո տեղի ունեցած հարվածային կոլտնտեսականների ռեսպուբլիկական համագումարները:

Հարվածային կոլտնտեսությունների Համամիութենական առաջին համագումարում Ի. Վ. Ստալինը իր արտասանած ճառում ասաց, որ կոլտնտեսային շինարարության սլաքի տիպի հաստատեց Մեծ Լենինի այն դրույթը, որ չքավոր ու միջակ գյուղացիներին կարիքից և աղքատությունից կարելի է դուրս բերել միայն խոշոր, կոլեկտիվ տնտեսությունների միջոցով: Համագումարը առաջ քաշեց կոլտնտեսությունները բուլճերիկյան, իսկ կոլտնտեսականներին՝ ռուսերը դարձնելու լոզունգը, որը դրվեց պարտիական կազմակերպությունների և կոլտնտեսային մասսաների հետագա աշխատանքի հիմքում:

Հարվածային կոլտնտեսականների Համամիութենական առաջին համագումարը դիմում ընդունեց ուղղված Սովետական Միության բոլոր կոլտնտեսականներին, որով կոչ էր արվում պայքարել կոլտնտեսությունների տնտեսական և կազմակերպական հետագա ամրապնդման, կոլտնտեսային ռուսերը կյանքի համար:

Հարվածային կոլտնտեսականների Համամիութենական առաջին համագումարից հետո, 1933 թ. հունիսին, Երևանում գումարվեց Հայաստանի հարվածային կոլտնտեսականների համագումարը: Հայաստանի հարվածային կոլտնտեսականներն իրենց ռեսպուբլիկական համագումարին հկան զգալի նվաճումներով: Համագումարը քննարկեց Հայաստանի կոլտնտեսությունների աշխատանքի կոնկրետ խնդիրները, նշելով հարվածային կոլտնտեսականների անելիքները գյուղատնտեսության նոր վերելքի գործում: Համագումարը կոչ ընդունեց ուղղված Հայաստանի կոլտնտեսականներին և աշխատավոր գյուղացիներին, որոնց առաջ խնդիր էր դրվում՝ սոցիալիստական արտադրության մեջ աշխատել ազնվորեն, պաշտպանել և բազմապատկել սոցիալիստական սեփականու-

թյունը, կոլտնտեսությունները մաքրել կուլակային տարրերից, վնասարարներից, հափշտակիչներից:

Կոլտնտեսությունները թշնամական և խորթ տարրերից մաքրելու և ամրապնդելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ նրանց ապարատի ստուգումն ու զտումը, որը կատարվեց 1933—1934 թթ.:

Պարտիայի և կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ 1934 թ. ռեսպուբլիկայի կոլտնտեսային շինարարության գործում զգալի բարելավում կատարվեց: Կոլտնտեսային ֆերմաների քանակը հասավ 650-ի, որոնք ընդգրկում էին ամբողջ հանրային հողը: Ավելացավ բամբակի ցանքատարածությունը, զարկ արվեց ալգեգործությանը և պտղաբուծությանը: Ուրուշակի բեկում սկսվեց շերամապահության, ծխախոտագործության, ճահնդեղի և մյուս կուլտուրաների ցանքատարածության ընդարձակման ու զարգացման ուղղությամբ:

Այդ տարիներին զգալի չափով աճեց գյուղատնտեսության մեքենայական բազան: 1934 թ. ՄՏ կայանների թիվը ռեսպուբլիկայում հասնում էր 15-ի, որոնց տրակտորային սլարկի կարողությունը հավասար էր 12 հազար ձիու ուժի: ՄՏ կայանները կատարում էին կոլտնտեսությունների դաշտային աշխատանքների 48 տոկոսը:

1934 թ. հուլիսին ռեսպուբլիկայում կար 957 կոլտնտեսություն, որոնք ընդգրկում էին գյուղացիական տնտեսությունների 45,2 տոկոսը և ամբողջ ցանքատարածության 47,3 տոկոսը: Իսկ տեխնիկական կուլտուրաների շրջաններում համատարած կոլեկտիվացումն արդեն ավարտված էր: 1934 թվականի վերջերին, մասնավորապես տարվա բերքի բաշխման ժամանակ, նոր հոսանք է սկսվում դեպի կոլտնտեսությունները: 1935 թ. առաջին կեսին համատարած կոլեկտիվացումը Հայաստանում հիմնականում ավարտվեց:

3. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԻ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

«Կադրերն են որոշում ամեն ինչ» լոզունգը:— Երկրորդ հընդամյակի տարիներին մեր արդյունարերությունը, գյուղատնտեսությունը, տրանսպորտը, սովետական զինված ուժերը ստացան մեծ քանակությամբ ժամանակակից առաջնակարգ տեխնիկա: Վերացվեց տեխնիկայի սովը:

Այդ ժամանակ ժողովրդական տնտեսության առաջ իր ամբողջ

լրջությամբ ծառացաւ մասնագիտական կադրեր կոփելու հարցը: Երկրում որակյալ կադրերի սուր պակաս էր զգացվում: Պարտիան այս անգամ մասսաներին պայքարի հանեց նոր տեխնիկան տիրապետելու համար:

1935 թ. պարտիան առաջ քաշեց «Կադրերն են որոշում ամեն ինչ» նոր լուրւնգը, որը դարձաւ երկրորդ հնգամյակը ժամկետից շուտ կատարելու վճռական ազդակներից մեկը: Պարտիան մատնացույց արեց, որ տեխնիկան առանց տեխնիկային տիրապետած կադրերի, մեռած մետաղի կույտ է, իսկ տեխնիկան, տեխնիկան տիրապետած մարդկանց ձեռքում, կարող է և պետք է հրաշքներ գործի:

Տեխնիկան տիրապետելու մասին պարտիայի կողմ ջերմ և րձագանք գտաւ ամբողջ երկրում: Միլիոնավոր աշխատավորներ լծվեցին տեխնիկան տիրապետելու գործին: Հատուկ մասնագիտական դպրոցներից բացի, մեծ դեր խաղաց արտագորությունից չկտրւած կադրերի պատրաստումը: Գործարաններում, ֆաբրիկաներում, սովստոյներում և կոլտնտեսություններում ստեղծվեցին տեխնիկայի տիրապետման խմբակներ և դասընթացներ: Կարճ ժամանակամիջոցում պատրաստուվեցին տեխնիկան տիրապետած մեծ թվով որակյալ կադրեր:

Այդ ուղղությամբ խոշոր աշխատանք կատարվեց նաև Սովետական Հայաստանում: 1935 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ն թեւակոխեց իր գոյության 15-րդ տարին: Հայաստանի Կ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեն և ռեսպուբլիկայի սովետական օրգանները լայն աշխատանք ծավալեցին բանվորների և գյուղացիների մեջ տեխնիկան տիրապետելու, սոցիալիստական մրցությունը ծավալելու համար: ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմն այդ կապակցությամբ հատուկ կոշով դիմեց ռեսպուբլիկայի աշխատավորներին: Կոշի մեջ ասված էր. «Բոլշևիկներն գրավենք կադրերի տմրոցը, խտացենք գերազանցիկների ջոկատները՝ աշխատավոր ժողովրդի բարեկեցության նոր բարձրունքների համար, մեր Խորհրդային Մեծ Հայրենիքն առավել հարուստ, հզոր և ամրակուռ դարձնելու համար»:

Ռեսպուբլիկայի բանվորներն ու կոլտնտեսականները նորանոր նվաճումներով արձագանքեցին Հայաստանի Կ(բ)Պ Կենտկոմի կոչին:

Սիստեմատիկաբար հոգ տանելով կադրեր պատրաստելու ու բանվորների որակը բարձրացնելու ուղղությամբ, 1935—1936 թվականների ընթացքում Ղափանի պղնձարդյունաբերության կոմբինատը կազմակերպեց տեխնիկական ուսուցման 22 խմբակ, որտեղ

600 բանվոր ուսումնասիրեցին լեռնա-հանքային, ձուլման, ֆլուտացիայի տեխնիկան և այլ գիտելիքներ:

Քանաքեռչինում միայն 1935 թ. ամռանը տարբեր մասնագիտության 217 բանվոր (թունեւագործ, զոդող, մեքենավար, կոմպրեսորավար, կաթսայագործ, խառատ, մանույր և այլն) հաջողութեամբ հանձնեցին պետական տեխնիկական մինիմումի քննությունները և դարձան որակյալ մասնագետներ: Այդ տարիներին Սեան-Հրազդան կասկադի վրա աշխատում էին ավելի քան 6000 բանվոր, որոնց շարքերում օրեցօր բազմապատկւում էր որակյալ մասնագետների թիւը. նրանց մեջ կային մեծ թիւով ինժեներատեխնիկական կադրեր, որոնք ավարտել էին Հայաստանի և Սովետական Միութեան մյուս ռեսպուբլիկաների բուհերը: Մոսկւայի մետրոյի թունեւագործներից և Դոնբասի հանքարդյունաբերութեան շրջաններից Քանաքեռչինում աշխատանքի էին եկել ավելի քան 500 որակյալ ուսու բանվորներ, որոնք հայ ընկերներին մեծ սիրով սովորեցնում էին իրենց մասնագիտութեանը, բարձրացնում էին նրանց որակը:

Նրկրորդ հնգամյակում միայն բուհերը, տեխնիկումները և մասնագիտական միջնակարգ ուսումնական հաստատութեւնները Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութեան տարբեր ճյուղերի համար տվեցին 9000-ից ավելի մասնագետներ:

Ստախանովյան շարժումը:— Սոցիալիստական շինարարութեան հաղթանակները մեր երկրում արմատապես փոխեցին նաև մարդկանց վերաբերմունքը դեպի աշխատանքը: Նոր տեխնիկան տիրապետելու և նոր կադրեր աճեցնելու հետ միասին, լայնորեն ծավալվեց սոցիալիստական արտադրութեան նորարարների շարժումը, մասսաների աշխատանքային ու քաղաքական ակտիւթեւները: Սոցիալիստական արտադրութեան առաջավորները, կոտրելով արտադրական հին նորմաները, հասան աշխատանքի արտադրողականութեան մինչ այդ չտեսնւած բարձր նվաճումների, նոր աստիճանի բարձրացրին սոցիալիստական մրցութեւնը և հարվածանութեւններ:

1935 թ. օգոստոսի 31-ին Դոնբասում, կոմերիտական հանքափոր Ալեքսեյ Ստախանովը մեկ հերթափոխում կտրեց 102 տոննա քարածուխ՝ նորմայով սահմանւած 7 տոննայի փոխարեն: Ստախանովը այդպիսի բարձր ցուցանիշների հասաւ տեխնիկան տիրապետելու և այն հմտորեն օգտագործելու շնորհիւ: Ստախանովի օրինակին հետևեցին արտադրութեան շատ ուրիշ առաջավորներ:

Արտագրութեան նորարարներն այդ շարժումը կոչվեց հանքափութ Ստախանովի անունով:

Ստախանովյան շարժումը Դոնբասի ածխարդյունաբերութեանից տարածվեց ժողովրդական տնտեսութեան մյուս հյուղերը: Աշխատանքի տաանյակ հազարավոր առաջավորներ տեխնիկային տիրապետելու և բարձր արտադրողականութեան հասնելու հիմնալի օրինակներ ցույց տվեցին արդյունաբերութեան, տրանսպորտի և դյուղատնտեսութեան մեջ:

1935 թ. նոյեմբերին Մոսկվայում հրավիրվեց ստախանովականների Համամիութենական առաջին խորհրդակցութունը, որին մասնակցեցին նաև պարտիայի և կառավարութեան ղեկավարները: Խորհրդակցութունում հանգես եկան սոցիալիստական արդյունաբերութեան առաջավորները, որոնք պատմեցին, թե ինչպես են տիրապետել տեխնիկային, հաղթահարել հին նորմաները և հասել աշխատանքի բարձր արտադրողականութեան:

Սոցիալիստական արդյունաբերութեան նորարարների այդ հիմնալի շարժումն իր մեջ պարունակում է բանվոր դասակարգի կուլտուր-տեխնիկական վերելքի այնպիսի սաղմեր, որոնք տանում են դեպի մտավոր ու ֆիզիկական աշխատանքի հսկայորոշութեան ոչոնչացումը:

1935 թ. դեկտեմբերին Համկ(բ)Պ Կենտկոմի պլենումը քննեց ստախանովյան շարժման դարդացման հարցը և պարտիային առաջարկեց գլխավորել ու ծավալել այդ շարժումը: Արագ կերպով աճեց առաջավորների թիվը: Դրա շնորհիվ երկրորդ հնգամյակի տարիներին արտադրողականութունը պլանով նախատեսված 62 տոկոսի փոխարեն բարձրացավ մինչև 82 տոկոսի:

Ստախանովյան շարժումը Հայաստանի արդյունաբերության մեջ:— Ստախանովյան շարժումը արագութեամբ տարածվեց նաև Հայաստանի ամբողջ ժողովրդական տնտեսութեան մեջ:

Առաջավոր բանվորների նախաձեռնութեամբ ներքևից հզոր թափով բարձրացող ստախանովյան շարժումը Հայաստանում սկսվեց 1935 թ. հոկտեմբերին՝ Քանաքեռգէտի շինարարութունում, Ղափանի էներխյան հանքերում: Ղափանում առաջին ստախանովականներն էլ կոմունիստ հորատող Մինաս Պապյանը՝ աշխատանքի լավ կազմակերպման շնորհիվ, նոյեմբեր ամսին 5—6 անգամ գերազանցեց սահմանված արտադրական նորման: Օրական 2,5 խորանարդ մետր նորմայի դիմաց նա տվեց 12,5 խոր. մետր հանքաքար:

1936 թ. հունվարին Մինաս Պապյանը պարգևատրվեց էներխյա շքանշանով: Ոգևորված բարձր պարգևով, նա 1936 թվականին է՛լ

ավելի կատարելագործեց աշխատանքի կազմակերպումը, մեխանիկական մոլորճի օդտադործումը և փետրվարի առաջին տասնօրյակում իր առաջադրանքը կատարեց 590 տոկոսով, իսկ առանձին օրերի առաջադրանքի կատարումը հասցրեց մինչև 900 տոկոսի:

Մինաս Պապյանի աշխատանքի մեթոդով հանդես եկան պղնձարդյունաբերության շատ ստախանովականներ-հորատողներ, հանքաքար փոխադրողներ, ձուլողներ:

Մասսայական ստախանովյան շարժման առաջին օջախներից մեկը հանդիսացավ նաև Քանաքեռլէսի շինարարությունը: Այստեղ աճեցին մեծ թվով ստախանովական բևտոնագործներ, թունելագործներ, որոնք իրենց նորմաները կատարում էին 170—250 տոկոսով: 1936 թվականի սկզբին առանձին տեղամասերում հրապարակ եկան շինարարության այնպիսի առաջավորներ, որոնք նորման կատարում էին 15—20 անգամ ավելի:

Արտագրության առաջավորների շարժումը նրեանի Ս. Մ. Կիրովի անվան կոմբինատի կառուցողների մեջ սկսվեց համարյա միևնույն ժամանակ և ավելի լայնորեն ծավալվեց հետադաշում: Շինարարական հրապարակներում աշխատում էին 650—700 ստախանովական: Առաջին շարքերումն էին ընթանում բևտոնագործները, որոնք արտադրական նորման կատարում էին ավելի քան 1000 տոկոսով:

Նորարարների առաջին շարքերումն էին ընթանում նաև Հայաստանի երկաթուղայինները: Տրանսպորտում այդ շարժման առաջին նախաձեռնողները եղան անվանի մեքենավարներ Գարեգին Արաջյանը, Թորգոմ Պողոսյանը և ուրիշներ: Նրանք դեն նետելով զնացքների շարժման հին նորմաները, սահմանեցին վաղրի նոր, ռեկորդային նորմաներ, կրկնապատկեցին ապրանքատար զնացքների արագությունը, անձնվեր աշխատանքով ապահովեցին շեգեքարշերի անխափան աշխատանքը, տնտեսելով մեծ քանակությամբ վառելանյութ:

Ստախանովյան շարժմանը խանդավառությամբ արձագանքեցին նաև կենինականի տեքստիլագործները: Տեքստիլ արդյունաբերության մեջ, որպես ստախանովական բանվորուհիներ, աչքի ընկան ջուլհակուհի Ասադիկ Պետրոսյանը, մանող Անդրին Արսենյանը և շատ ուրիշներ:

1936 թ. սկզբին Քանաքեռլինի բանվորները դիմեցին ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության և շինարարության աշխատողներին, կոչ անելով սոցմրքման մեջ մտնել, ավելի լայնորեն ծավալել առաջավորների շարժումը: Նրանց կոչը լայն արձագանք գտավ

Հայաստանի նորակառույցների և արդյունաբերության բոլոր ճյուղերի բանվորների մեջ. մրցման մեջ մտան աշխատավորների լայն մասսաները: Արագ և հաջող կերպով կենսագործվում էր երկրորդ հնգամյա պլանը:

Ստախանովյան շարժումը Հայաստանի սոցիալիստական գյուղատնտեսության մեջ:— Երկրորդ հնգամյակի տարիներին, ինչպես Սովետական Միության բոլոր ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայաստանում, սոցիալիստական արդյունաբերության զարգացման հետ միասին, կարևորագույն տնտեսական քաղաքական նվաճումներից մեկը կոլտնտեսական կարգի հաղթանակն էր ու կոլտնտեսությունների հետագա տնտեսական-կազմակերպչական ամրապլնդումը:

Կոլտնտեսությունների ձևափոխումը խոշորագույն նվաճումներն ամրապնդելու և նրանց հետագա զարգացումն ապահովելու համար բացառիկ կարևոր դեր խաղաց հարվածային կոլտնտեսականների Համամիութենական երկրորդ համագումարը, որը միաժամանակ նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց քաղաքի նորարարների օրինակով սոցմրցման և հարվածայնության մասսայական շարժումը ծավալել նաև կոլտնտեսային գյուղատնտեսական աշխատանքներում:

Հարվածային կոլտնտեսականների Համամիութենական երկրորդ համագումարը տեղի ունեցավ 1935 թվականի փետրվարին Մոսկվայում, որին մասնակցեցին նաև Հայաստանի կոլտնտեսականների պատգամավորները: Համագումարը ընդունեց «Գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի Կանոնադրությունը», որը փետրվարի 17-ին հաստատվեց ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմի, Սովետական կառավարության կողմից և օրենքի ուժ ստացավ: Այդ կանոնադրության հիման վրա կոլտնտեսականների ընդհանուր ժողովները մշակում և հաստատում էին իրենց կոլտնտեսությունների կանոնադրությունը: Կանոնադրությամբ հոգն առհավետ օգտագործման հանձնվեց կոլտնտեսություններին՝ որպես սոցիալիստական սևիտականություն: Որոշվեց կոլտնտեսականների անձնական օգտագործման համար տնամերձ հողամասի չափը և անասունների քանակը՝ նկատի ունենալով երկրամասերի առանձնահատկությունները: Բարձրացվեց աշխատանքի կարգապահությունը, կոլտնտեսականների անձնական շահերը հմտորեն ղուգակցվեցին կոլեկտիվ տնտեսության հանրային շահերի հետ. այդ ղուգակցումը դարձավ կոլեկտիվ տնտեսությունների հետագա տնտեսական ու կազմակերպական ամրապնդման հիմքը:

Համագումարը Սովետական Միության բոլոր կոլտնտեսություններին առաջարկեց ղեկավարվել գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի Կանոնադրությամբ, որպես կոլտնտեսային կյանքի հիմնական օրենքի: Նոր Կանոնադրությունը կոլտնտեսային գյուղացիության մեջ առաջ բերեց աշխատանքային նոր խանդավառություն, ասպարեզ եկան բարձր բերքի առաջավորներ, որոնք վճռական դեր խաղացին սոցիալիստական գյուղատնտեսության հետագա վերելքի գարծում: Այդպիսի հերոսներից եղան անվանի ճակընդեպագործ Մարիա Դեմենկոն, տրակտորիստուհի Պաշա Անգելինան և ուրիշներ, որոնք գյուղատնտեսության մեջ ստախանովյան շարժման առաջին սլոններն էին:

Գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի Կանոնադրության ընդունումը և կիրառումը նոր վերելք առաջ բերեց նաև Հայաստանի կոլտնտեսություններում: Բրիգադը դարձավ արտադրության կազմակերպման գլխավոր միավորը: Աշխատանքային նոր խանդավառություն սկսվեց գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերում: Քաղաքի ստախանովականների օրինակով, Հայկական ՍՍՌ-ի գյուղերում լայնորեն տարածվեց սոցիալիստական մրցությունը և հարվածայնությունը: Այս գործում հարվածային կոլտնտեսականների երկրորդ համագումարի հետ միասին մեծ ազդակ հանդիսացան նաև 1935—1936 թթ. ընթացքում անցկացված գյուղատնտեսության առաջավորների Համամիութենական և ռեսպուբլիկական մի շարք խորհրդակցությունները, որոնց մասնակցած կոլտնտեսականները առաջավորների փորձը հաջողությամբ իրենց շրջանները փոխադրեցին: Բարձր բերք ստանալու համար մրցման մեջ էին մտնում ինչպես առանձին կոլտնտեսականներ, բրիգադներ, այնպես էլ ամբողջ կոլտնտեսություններ և շրջաններ: Մրցություն ծավալվեց նաև Հայկական ՍՍՌ-ի և հղբայրական ռեսպուբլիկաների կոլտնտեսությունների միջև: 1935—1936 թթ. Հայաստանի տնտեսապահները և բամբակագործները սոցիալիստական մրցության մեջ մտան եղբայրական Վրաստանի, Հյուսիսային Օսեթիայի տնտեսապահների, Ադրբեջանի բամբակագործների հետ: Նրանք փոխադարձ աչքելություններով, փորձի փոխանակություն էին կատարում, օգնում էին իրար անասունների մթերատվությունը և դաշտերի բերքատվությունը բարձրացնելու համար, ամրապնդում էին եղբայրական կապերը: Սոցիալիստական մրցության ու փորձի փոխանակման այդ պրոցեսում առաջ եկան ու աճեցին Հայաստանի սոցիալիստական գյուղատնտեսության բազմաթիվ նոր առաջավորներ:

Հերոսական աշխատանքի և նորարարության լավագույն օրի-

նակներ ցույց տվեցին մեքենա-տրակտորային կայանների տրակ-տորիստները և կոմբայնավարները, հասնելով բարձր արտադրողականության: Այդ գործում առանձնապես աչքի ընկան Հոկտեմբերյանի, Դուդբյանգի (Ախուրյան), Մարտոնչու և մի շարք այլ շրջանների ՄՏԿ-ների տրակտորիստներն ու կոմբայնավարները: Մարտոնչու շրջանի ՄՏԿ-ի տրակտորիստները հաղթահարելով բնական զգվարությունները, ծովի մակերևույթից ավելի քան 2000 մետր բարձրության վրա, լեռնային մեծ թեքություն ունեցող վայրերում, հաղարավոր հեկտարներ վար կատարեցին:

1935 թ. հունիսի 25-ին նրանում բացվեց առաջավոր տրակտորիստների և կոմբայնավարների ռեսպուբլիկական հավաքը, որն ամփոփեց նրանց նվաճումները:

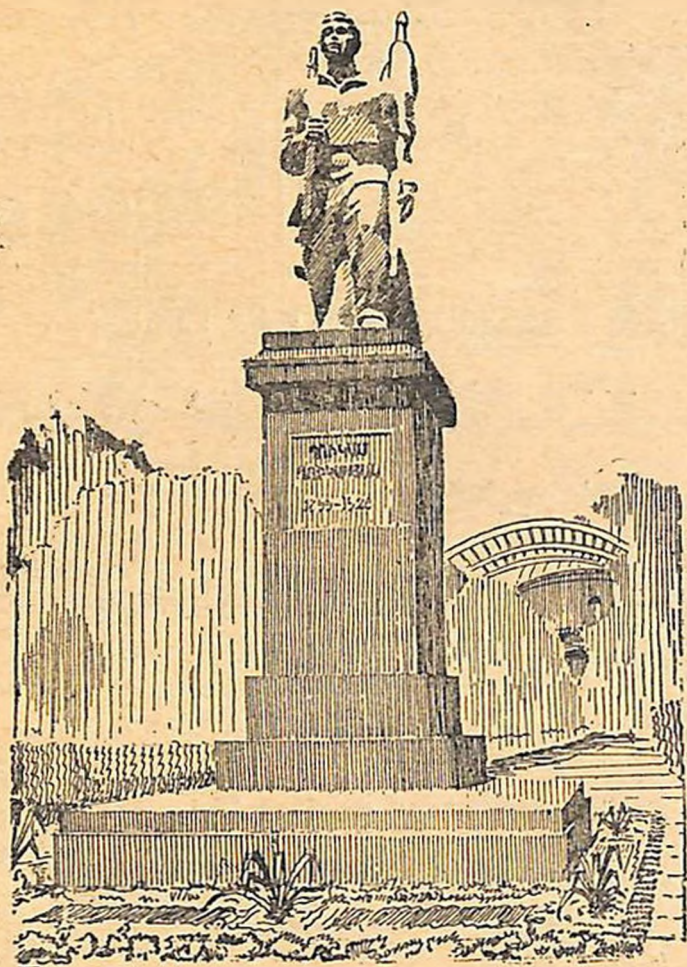
1936 թվականին ամբողջ ռեսպուբլիկայում հայտնի դարձան սոցիալիստական դաշտերի բազմաթիվ ստախանովականներ, ինչպես, օրինակ, լենինականի ՄՏԿ-ի տրակտորային բրիգադի բրիգադավար Սպիրիդոն Տոնոյանը, որը մեկ տրակտորով վարեց ավելի քան 1242 հեկտար տարածություն: Էջմիածնի շրջանի Արշալույս դյուղի կոլտնտեսության ջբանշանակիր օդակավարուհի Թանկագին Մովսիսյանը, իր օդակին ամրացված յուրաքանչյուր հեկտարից ստացավ 30 ցենտներ բամբակ: Շատ կոլտնտեսականներ հեկտարից ստացան 18—25 ցենտներ, այն ժամանակ, երբ ռեսպուբլիկայում բամբակի միջին բերքատվությունը մեկ հեկտարից կազմում էր մոտ 10,5 ցենտներ:

Հոկտեմբերյան շրջանի Զանֆիդա դյուղի կոլտնտեսուհիներ Զարուհի Մուրադյանը և Ֆլո Ասատրյանը բամբակի դաշտերում ծավալեցին բամբակի հավաքման «100 կիլոյականների» շարժումը: Մուրադյանը ռեկորդ սահմանեց, օրական հավաքելով 434 կիլոգրամ, իսկ Ասատրյանը՝ 245 կիլոգրամ:

Տասնյակ առաջավորներ աճեցին անասնապահության բնագավառում: Մարտոնչու շրջանի Յանդի սովխոզի բրիգադիր Գրիգոր Խաչատրյանը 1936 թ. իր բրիգադի բոլոր կովերի միջին կաթնատրվությունը հասցրեց 4000 կիլոգրամի: Այդպիսի ցուցանիշների հասան նաև ռեսպուբլիկայի մի շարք այլ շրջանների առաջավոր անասնապահները:

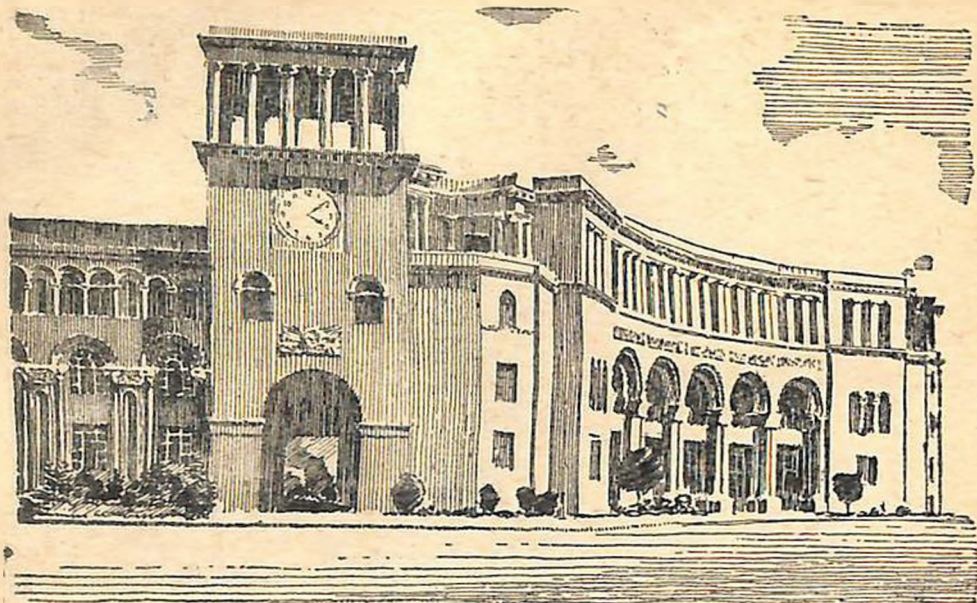
Սովետական Հայաստանի 15-ամյակը:— 1935 թվականի նոյեմբերի 29-ին Հայաստանի աշխատավորները մեծ խանդավառությամբ նշեցին սովետական կարգերի հաստատման 15-րդ տարեդարձը: Այդ օրը Հայաստան ժամանեց ՍՍՌՄ Կենտրոնական Նախագահ Մ. Ի. Կալինինը, Հայկական ՍՍՌ Կենտրոնական հոբել-

յանական սեսիայում Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի և կառավարության անունից Մ. Ի. Կալինինը ողջունեց հայ ժողովրդին։ Սեսիան երախտագիտական նոր զգացումով շնորհակալական հեռագիր ուղարկեց պարտիայի Կենտկոմին և Սովետական կառավարությանը։

Հուկա Հուկասյանի արձանը Երևանում

ՍՍՌՄ կառավարության և Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարները 1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին Կրեմլում ընդունեցին Հայաստանի աշխատավորության պատվիրակությանը, որը պարտիայի ու կառավարության ղեկավարներին հանձնեց ռեսպուբլիկայի 150 հազար առաջավոր բանվորների, կոլտնտեսականների և աշխատավոր ինտելիգենցիայի ռասպորտը՝ ժողովրդական տնտեսու-

Հայկական ՍՍՌ Կառավարական տունը Երևանում

թյան տարեկան պլանը ժամկետից շուտ (11 ամսում) կատարելու և սոցիալիստական շինարարության ու կուլտուրայի ասպարեզում ձեռք բերած նվաճումների մասին:

Սովետական Հայաստանի 15-ամյակի առթիվ, ՍՍՌՄ-ի կառավարությունը Հայաստանի առաջավոր բանվորների, կոլտնտեսականների ու ինտելիգենցիայի մի մեծ խումբ պարգևատրեց միութենական շքանշաններով ու մեդալներով: Լենինի շքանշանով պարգևատրվեցին նաև Հայաստանի Կ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը, հիդրոէլեկտրակայաններ կառուցող նշանավոր ինժեներ-հիդրավլիկ Ի. Ա. Տեր-Աստվածատրյանը և ուրիշներ:

Հայաստանի աշխատավորները ոգևորված բարձր գնահատականից և պարգևներից, կրկնապատկված եռանդով աշխատանքի լծվեցին երկրորդ հնդամյա պլանը ժամկետից շուտ կատարելու և գերակատարելու համար: Դրա հուսալի երաշխիքն էր հանդիսանում ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և տրանսպորտում տեխնիկական տիրապետած նորարարների հայրենասիրական շարժման ծավալումը, որի ավանդարդումն էին ընթանում կոմունիստները և

կոմերիտականները, իրենց ետեից տանելով բաղմահազար ան-
պարտիաշկան էնտուզիաստներին:

Երկրորդ հնգամյակի արդյունքները արդյունաբերության բնա-
գավառում:— Սովետական Միության բանվոր դասակարգի, կոլ-
տենտեսային գյուղացիության և ինտելիգենցիայի հերոսական աշ-
խատանքի շնորհիվ ՍՍՌՄ Ժողովրդական տնտեսության զարգաց-
ման երկրորդ հնգամյա պլանը կատարվեց չորս տարի երեք ամսում՝
1937 թվականի ապրիլի 1-ին:

Սովետական Միության բոլոր ռեսպուբլիկաների հետ միասին,
մեծ հաջողությունների հասան Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի մեջ
մտնող ռեսպուբլիկաները, որոնց թվում նաև Սովետական Հա-
յաստանը:

Երկրորդ հնգամյակում Հայկական ՍՍՌ Ժողովրդական արն-
տեսության մեջ ներդրվել էր մոտ 985 միլիոն ռուբլի, որից արդյու-
նաբերության մեջ (արդյունաբերական նոր ճյուղերի ստեղծման,
նոր գործարանների շինարարության, հների ընդարձակման և
տեխնիկական վերակառուցման համար) 386 միլիոն ռուբլի: Երկ-
րորդ հնգամյակում կապիտալ ներդրումները առաջին հըն-
գամյակի համեմատությամբ աճեցին ավելի քան երեք անգամ:

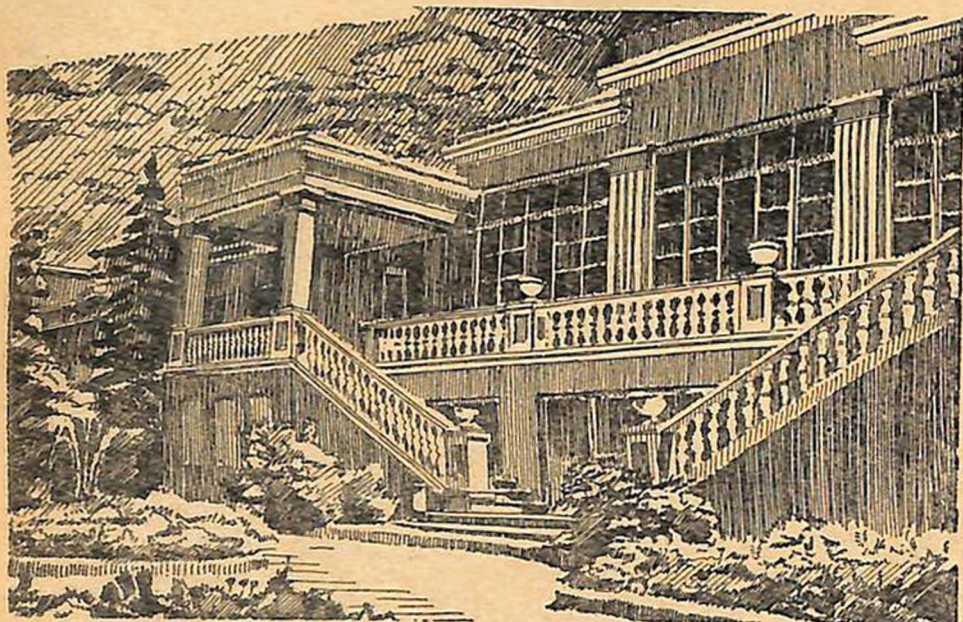
Կայն ծավալ ստացավ էներգետիկ տնտեսությունը, որը դար-
ձավ ռեսպուբլիկայի ինդուստրիալ զարգացման պլանավոր հիմքի-
րից մեկը: Երկրորդ հնգամյակում գործարկվեց Սևան-Հրազդան
կասկադի հսկաներից Քանաքեռէսի առաջին հերթը և 18 այլ
հիդրոէլեկտրակայաններ: Առաջին հնգամյակում եղած 29 խոշոր
և շրջանային էլեկտրակայանների փոխարեն երկրորդ հնգամյակի
վերջում ռեսպուբլիկայում գործում էր 48 էլեկտրակայան, որոնք
1932 թ. 53,6 միլիոն կիլովատ ժամի փոխարեն տալիս էին 258,3
միլիոն կիլովատ ժամ էլեկտրաէներգիա:

Ալավերդու և Ղափանի պղնձարդյունաբերությունը հիմնովին
վերակառուցվեց, ընդլայնվեց և դրվեց առաջնակարգ տեխնիկայի
բաղայի վրա: Մեքենայացվեցին հանքաքարի հանույթի, փոխա-
դրման ու պղնձի ձուլման հիմնական պրոցեսները: Գործարկվե-
ցին Ալավերդու պղնձաձուլական, պղնձարջասալի նոր կառուցված
խոշոր գործարանները, Ղափանի ֆլուտացիոն գործարանը:

Ավարտվեց և շահագործման հանձնվեց Երևանի Ս. Մ. Կիրովի
անվան կոմբինատի կարբիդի խոշոր գործարանը: Գործարկվեցին
Երևանի խրոմպիլի, ապակու, մուլիտի, ծխախոտի, կարամիլի, մա-
կարոնի, կոշիկի և մի շարք նոր գործարաններ: Լենինականում

գործարկվեց Մսի կոմբինատը, Կիրովականում՝ Ա. Ֆ. Մյասնիկ-
յանի անվան քիմիական կոմբինատը և այլն:

Հնդարձակվեց Նրևանի տրամվայի պարկը, երկաթուղի անց-
կացվեց Մինջևան-Ղափան ուղեծափում: Արդյունաբերական այդ
կենտրոնները կապվեցին գլխավոր երկաթուղիների հետ: Բայց
ընդհանրապես թույլ էր զարգանում երկաթուղային շինարա-
րությունը:

Արգնի սանճառիսն

Ռեսպուբլիկայի արդյունաբերական ձեռնարկություններում
աշխատող բանվորների թիվը հասավ ավելի քան 22 հազարի,
առաջին հնդամյակի համեմատությամբ ավելացավ 7200 մարդով:
Նոր տեխնիկայի ներդրումը, բանվորների նրակավորումը, տեխնի-
կական ղինվածության աճը, աշխատանքի սոցիալիստական ձևե-
րի արմատավորումը զգալիորեն բարձրացրին աշխատանքի ար-
տադրողականությունը: 1937 թվականին, 1932 թվականի համեմա-
տությամբ, արդյունաբերության մեջ աշխատանքի արտադրողակա-
նությունը բարձրացավ 1,5 անգամ:

Հայկական ՍՍՌ արդյունաբերության համախառն արտադրան-
քը 1937 թվականին կազմեց 255,2 միլիոն ռուբլի, կամ 1932 թվա-
կանի համեմատությամբ աճեց 230 տոկոսով: Հստ արդյունաբե-
րության առանձին ճյուղերի, այդ նույն ժամանակաշրջանում էլեկ-

Երևանի Ֆ. Է. Չերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանում

արախներդիայի արտադրանքը աճեց մոտ հինգ անգամ, քիմիական արդյունաբերության արտադրանքը՝ 22 անգամ, պղնձի ձուլումը՝ 63 տոկոսով, մետաղամշակումը՝ մոտ երեք անգամ, բամբակի գործվածքները՝ 165 տոկոսով և այլն: ԵՍԽ առաջին հնգամյակի վերջում արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը ամ-

բողջ ժողովրդական տնտեսության արտադրանքի մեջ կազմում էր 60 տոկոս, ապա երկրորդ հնգամյակի վերջում այն հասավ ավելի քան 72 տոկոսի։ Առանձնապես իր բազմազան ճյուղերով լայն զարգացման հասավ խոշոր արդյունաբերությունը։ Սովետական Հայաստանը դարձավ Սովետական Միության ինդուստրիալ-ագրարային ռեսպուբլիկա։ Կենսագործվեց պարտիայի XVII համագումարի որոշումը, որը սահանջում էր երկրորդ հնգամյակում լիկվիդացնել ազգային մարզերի և ռեսպուբլիկաների անցյալից ժառանգությունն ստացած տնտեսական-կուլտուրական հետամնացությունը։

Սովետական Միության կառավարությունը այդ նպատակում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրեց ազգային ծայրամասերին, նրանց արդյունաբերության, ընդհանրապես ժողովրդական տնտեսության զարգացման համար բյուջետային ավելի մեծ հատկացումներ տրամադրեց։ Նթե ՍՍՄ-ի պետական բյուջեն երկրորդ հնգամյակում ամբողջովին վերցրած աճել էր 164,1 տոկոսով, ապա այդ միեւնոյն ժամանակաշրջանում Հայկական ՍՍՄ-ի բյուջեն աճեց 238,1 տոկոսով։ Համապատասխան կերպով բարձր էր նաև Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման տեմպը ՍՍՄ արդյունաբերության զարգացման միջին տեմպից։ Այսպես, երկրորդ հնգամյակում արդյունաբերության արտադրանքի տարեկան միջին աճը ՍՍՄ-ում կազմում էր 17 տոկոս, իսկ Հայաստանում՝ 26 տոկոս։ Դա Կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակն էր։

Ներհորդ հնգամյակի արդյունքները գյուղատնտեսության բնագավառում։— Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա սլանը հաջողությամբ կատարվեց նաև գյուղատնտեսության դժով։ Հիմնականում ավարտվեց ՍՍՄ գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը։ ՍՍՄ գյուղատնտեսությունը դարձավ աշխարհում ամենախոշոր և ամենամեքենայացված գյուղատնտեսությունը։

Հայկական ՍՍՄ գյուղատնտեսությունը երկրորդ հնգամյակում նույնպես մեծ հաջողությունների հասավ։ Համարյա ավարտվեց Հայաստանի գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը, ամրապնդվեց կոլտնտեսային կարգը։ Երկրորդ հնգամյակի վերջում Հայաստանում կար 1072 կոլեկտիվ տնտեսություն և 16 սովխոզ։ Կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ ընդգրկվել էր Հայաստանի աշխատավոր գյուղացիական տնտեսությունների 88,7 տոկոսը (1932 թվականի 37,9 տոկոսի փոխարեն), որոնց ձեռքին էր գտնվում

ամբողջ ցանքատարածության 92,6 տոկոսը (1932 թ. 39,2 տոկոսի փոխարեն)։

Երկրորդ հնգամյակի տարիներին Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումները կազմեցին 210 միլիոն ռուբլի, 113 միլիոն ռուբլով ավելի, քան առաջին հնգամյակում։

Ավելի ընդլայնվեց սոցիալիստական գյուղատնտեսության նյութա-տեխնիկական բազան։ Երկրորդ հնգամյակի վերջում Հայաստանում կար 24 մեքենա-տրակտորային կայան։ Գյուղատնտեսության մեջ աշխատում էին 1358 տրակտոր, 127 կոմբայն և հազարավոր այլ մեքենաներ։ Տրակտորային պարկի հզորությունը 1932 թ. 7048 ձիու ուժից 1937 թվականին հասավ 21884 ձիու ուժի։

Գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ և կոլտնտեսականների կենցաղում ղգալի չափով ավելացավ էլեկտրաէներգիայի գործադրումը։ Էլեկտրիֆիկացիայի ենթարկվեց ռեսպուբլիկայի 68 կոլտնտեսություն։ Կոլտնտեսականների աներում ու գյուղական հասարակական վայրերում անցկացվեց էլեկտրալուսավորության ավելի քան 28 հազար կետ։ Մի շարք վայրերում էլեկտրական էներգիայով սկսեցին աշխատել կաշիչներ, ալրաղացներ, վերանորոգման արհեստանոցներ և այլն։

Ոռոգելի հողերի տարածությունը ավելացավ 40 հազար հեկտարով։ Ոռոգման ցանցի և ցանքատարածությունների ընդարձակումը և ագրոֆիմիական միջոցառումները նպաստեցին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրանքի ավելացմանը։

Հայաստանի ամբողջ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը երկրորդ հնգամյակի վերջում, առաջին հնգամյակի համեմատությամբ, ղգալի կերպով աճեց։

Երկրորդ հնգամյակի կատարումը, ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը վերափոխեց, բարելավեց Հայաստանի տնտեսական ու կոլտնտեսական կյանքը։

Արդյունաբերության զարգացման, սոցիալիստական շինարարության ծավալման ղուղնթաց, երկրորդ հնգամյակի վերջում ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում բանվորների և ծառայողների թիվը առաջին հնգամյակի համեմատությամբ աճեց 7 տոկոսով, իսկ արդյունաբերության մեջ՝ 25 տոկոսով։

Գյուղատնտեսության բնագավառում շնայած դեռևս կային թերություններ, հո մնացող կոլտնտեսություններ, ցածր էր հատկապես անասունների մթերատվությունը, նոր էին ստեղծվում գյուղացիական խոշոր սոցիալիստական տնտեսություններ վարելու

Համար անհրաժեշտ որակյալ կաղեր, բայց, ընդհանրապես առաջին հնգամյակի համեմատությամբ, նույնպես տեղի էր ունեցել մեծ առաջընթաց:

Հայաստանի կոլեկտիվ տնտեսությունների 1932—1937 թվականների համախառն արտադրանքը մեծացել էր ավելի քան չորս անգամ, իսկ դրամականը՝ ավելի քան հինգ անգամ: 1937 թ. ունե-

Իսպրակենու մշակումը էլմիսմնի շրջանում

պուրիկայում կար արդեն 12 միլիոնատեր կոլտնտեսություն: Գյուղացիությունը մեքենայացված սոցիալիստական խոշոր տնտեսության մեջ համախմբելու շնորհիվ արմատապես փոխվեց հայկական գյուղը և գյուղացիությունը, նրա կենցաղը: Աճեց գյուղական ինտելիգենցիան, սլատրաստվեցին տրակտորիստների, կոմբայնավարների, գյուղատնտեսների, վարչա-տնտեսական աշխատողների, բժիշկների, ուսուցիչների և ուրիշ մասնագիտական բազմաթիվ կաղեր, որոնք խոշոր դեր կատարեցին գյուղի կոլտնտեսության բարձրացնելու գործում:

Վերակառուցվող քաղաքների օրինակով բարեկարգվում էր նաև կոլտնտեսական գյուղը: Կոլտնտեսականները կառուցում էին իրենց քարաշեն գեղեցիկ բնակարանները:

Քաղաքում և գյուղում ծավալվեց սովետական առևտուրը, ապրանքաշրջանառությունը աճեց համարյա երեք անգամ: 1935 թվականի հունվարի 1-ից ամբողջ Միության մեջ վերացվեց հացի քարտային սխտեմը, մինչև 1936 թվականի հունվարը վերացվեց նաև մյուս մթերքների, ապրանքների ու փակ առևտրի սխտեմը:

Նրկորոգ հնգամյա պլանի կատարումը հանդիսացավ սոցիա-

լիզմի մեծագույն հաղթանակը ՍՍՌՄ-ում: Հնգամյակի գլխավոր արդյունքը եղավ նրա քաղաքական ու տնտեսական հիմնական խնդրի լուծումը, այսինքն՝ կապիտալիստական տարրերի մնացորդների վերջնական լիկվիդացիան երկրում: Լիովին ու անդառնալիս ոչնչացվեցին այն պատճառները, որոնք ծնում են մարդու շահագործումը մարդու կողմից, հասարակությանը բաժանում շահագործողների և շահագործվողների: Արդյունաբերության միջոցների հանրային սոցիալիստական սեփականությունը հաստատվեց իբրև նոր, սոցիալիստական կարգի անխախտ հիմքը ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ՆՈՐ ԿՈՆՍՏԻՏՈՒՅԻԱՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՌԵՍՊՈՒԲԼԻԿԱ

ՍՍՌՄ-ի նոր Կոնստիտուցիան:— Սովետական երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները անհրաժեշտ դարձրին համապատասխան փոփոխություններ մտցնելու ՍՍՌՄ Կոնստիտուցիայի (Հիմնական օրենքի) մեջ, որն ընդունվել էր դեռևս 1924 թվականին:

Սովետական Միության առաջին Կոնստիտուցիայի ընդունման ժամանակվանից մինչև 1936 թվականը բոլորովին փոխվել էր ՍՍՌՄ-ի էկոնոմիկայի պատկերը: Ժողովրդական տնտեսության մեջ անցյալում դոմինանտ ունեցած հինգ տնտեսաձևերից երեքը՝ մասնավոր տնտեսական կապիտալիզմը, պետական կապիտալիզմը և նահապետական տնտեսությունն արդեն դոմինանտ չունեին: Երկրորդ հնգամյակի կատարումով մանր ապրանքային կապույթաձևը թուրրովին ետ էր մղված և աննշան տոկոս էր կազմում, իսկ սոցիալիստական կապույթաձևը դարձել էր Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում անբաժանելիորեն տիրապետող ուժ:

«Ուլ ումի» հարցը լուծվել էր հօգուտ սոցիալիզմի: Արդյունաբերության մեջ լիկվիդացման էր ենթարկվել մասնավոր սեկտորը: Վճռվեց սոցիալիստական ռեուլյուցիայի դժվարագույն խրնդիրը՝ գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման ավարտումով դադարեց գյուղացիության շերտաձորման պրոցեսը, արմատախիլ արվեց կապիտալիստական էլեմենտների ծնունդը: Ամբողջ առևտուրը և ապրանքաշրջանառությունը կենտրոնացված էր Սովետական պետության, կոոպերացիայի և կոլտնտեսությունների ձեռքին:

Իրականացավ մեծ Հենինի կանխատեսումը՝ սոցիալիզմի հաղթանակով վերջացավ անցման շրջանը, նկալի շրջանը: Պատմության գիրկն անցավ և ընդմիջտ անհետացավ գործադրվելուց ու աղքատությունը: Պայմաններ ստեղծվեցին ժողովրդական մասսաների բարեկեցության հետագա բարձրացման համար:

ՍՍՌՄ էկոնոմիկայում տեղի ունեցած այս վիթխարի տեղաշարժերը համապատասխանորեն արմատական փոփոխություններ առաջ բերեցին նաև սովետական հասարակության դասակարգային կազմում: Մեր երկրում լիկվիդացվեց շահագործողների դասակարգը, մարդու կողմից մարդու շահագործումը: Այլևս չկային կապիտալիստներ, վաճառականներ, կուլակներ: Սովետական սոցիալիստական հասարակությունը բաղկացած էր երկու աշխատավոր դասակարգերից՝ բանվոր դասակարգից ու գյուղացիությունից և նրանց միջավայրից դուրս ելած ինտելիգենցիայից:

Սոցիալիզմի հաղթանակը արմատական փոփոխություններ մտցրեց նաև բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի դրության մեջ, վերացվեցին նրանց միջև անցյալում եղած հակասությունները: Ավելի ամրապնդվեց բանվոր դասակարգի դաշինքը գյուղացիության հետ:

Արմատապես փոխվեցին ՍՍՌՄ բազմազգ ժողովուրդների փոխհարաբերությունները: Հենինյան ազգային քաղաքականության հետևողական կիրառման հիման վրա վերացվեց ժողովուրդների միջև ցարիզմից և բուրժուազիայից ժառանգություն մնացած փոխադարձ անվստահության զգացմունքը, ազգային շրջանների տնտեսական ու կուլտուրական հետամնացությունը: Զարգացավ նրանց փոխադարձ բարեկամությունը և կարգավորվեց ժողովուրդների իսկական եղբայրական համագործակցությունը սոցիալիստական ազգերի միասնական միութենական պետության սիստեմում: Ամուր հիմք ստեղծվեց սովետական հասարակության բարոյաքաղաքական միասնության համար:

Սովետական ժողովուրդը, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ հաղթահարելով անսահման դրկանքներ ու դժվարություններ, սոցիալիզմ կառուցեց ներքին թշնամիների դեմ մղած դաժան պայքարում և կապիտալիստական շրջապատման միջազգային բարդ իրադրության մեջ: Եթե մինչև սոցիալիզմի հաղթանակը Սովետական պետությունը ստիպված էր անհրաժեշտորեն կիրառել զեմոկրատիայի ուրոշ սահմանափակումներ, ապա սոցիալիզմի հաղթանակից հետո անհրաժեշտ դարձավ ավելի ընդարձա-

կել սովետական դեմոկրատիան, որն իր արտահայտությունը գտավ նոր Կոնստիտուցիայի մեջ:

1936 թվականի ամռանը ՍՍՌՄ-ի Կոնստիտուցիայի նախագիծը դրվեց համաժողովրդական լայն քննարկման, որին ակախվորեն մասնակցեց նաև հայ ժողովուրդը: Նույն թվականի նոյեմբերի 25-ին Մոսկվայում հրավիրվեց Սովետների Համամիութենական արտակարգ VIII համագումարը, որը 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին միահամուռ կերպով հաստատեց ՍՍՌՄ-ի նոր Կոնստիտուցիան-սոցիալիստական պետության նոր Հիմնական օրենքը:

ՍՍՌՄ Կոնստիտուցիան աշխարհում ամենադեմոկրատական կոնստիտուցիան է:

Նոր Կոնստիտուցիայի համաձայն ՍՍՌՄ-ն կազմվեց իրավահավասար 11 Սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկաներից: Նրա պետական կառուցվածքը ապահովում է ինչպես մեծ, նույնպես և բոլոր փոքր ժողովուրդների իրավահավասարությունը և ազգային շահերի պաշտպանությունը:

Եթե բուրժուազիայի գերիշխանությունը հիմնված է մեկ ազգի կողմից մյուս ազգությունը ճնշելու վրա, ապա Սովետական Միությունը դրան հակառակ, միավորելով ավելի քան 60 ազգություն, ազգային խմբեր և ժողովուրդներ, ստեղծեց բազմազգ հզոր սոցիալիստական պետություն, հիմնված ժողովուրդների բարեկամության և եղբայրական համագործակցության վրա, որը և հանդիսանում է Սովետական Միության, նրա ժողովուրդների ազատության ու անպարտելիության հիմքը:

ՍՍՌՄ նոր Կոնստիտուցիայի ընդունումով վերացվեց Անդրրկովկասյան Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Ֆեդերացիան և նրա մեջ մտնող Ադրբեյջանական, Հայկական և Վրացական Սովետական ռեսպուբլիկաները դարձան միութենական ռեսպուբլիկաներ և անմիջականորեն մտան ՍՍՌՄ-ի մեջ:

Լենինի ցուցումներով ստեղծված Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան 14 տարի (1922—1936) Անդրկովկասի Կոմունիստական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ խոշոր դեր կատարեց Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների սոցիալիստական շինարարության, տնտեսական ու կուլտուրական վերածնման, բազմազգ ժողովուրդների ազգային խաղաղության ու համերաշխության գործում:

Հայկական ՍՍՌ նոր Կոնստիտուցիան:— Հայկական ՍՍՌ-ն միութենական ռեսպուբլիկայի վերածվելով, եղբայրական մյուս միութենական ռեսպուբլիկաների հետ միասին, թևակոխեց դար-

գացման է՝ և ավելի լայն ուղի: ՍՍՌՄ Կոնստիտուցիայի հիման վրա 1937 թվականին մշակվեց Հայկական ՍՍՌ նոր Կոնստիտուցիան, որի մեջ իրենց արտացոլումը գտան ռեսպուբլիկայի տնտեսական կյանքում և բնակչության դասակարգային կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխությունները:

1937 թվականի փետրվարի 22-ին Հայկական ՍՍՌ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն հաստատեց Հայկական ՍՍՌ նոր Կոնստիտուցիայի նախագիծը և այն համաժողովրդական քննության հանձնեց: Ռեսպուբլիկայի աշխատավորները մեծ ակտիվությամբ մասնակցեցին նոր Կոնստիտուցիայի նախագծի քննարկմանը: Այդ քննարկումը քաղաքական և արտադրական նոր վերելք առաջ բերեց ամբողջ ռեսպուբլիկայում:

1937 թ. մարտի 23-ի Երևանում գումարվեց Հայկական ՍՍՌ Սովետների IX արտակարգ համագումարը, որը քննության առավ Հայկական ՍՍՌ նոր Կոնստիտուցիայի նախագիծը: Համագումարը միահամուռ կերպով ընդունեց Հայկական ՍՍՌ նոր Կոնստիտուցիան:

Կոնստիտուցիայում արձանագրված է, որ Հայկական ՍՍՌ-ն բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական պետություն է, որի քաղաքական հիմքն են կազմում աշխատավորների դեպուտատների և սովետները, իսկ տնտեսական հիմքը՝ տնտեսության սոցիալիստական սիստեմը և արտադրության միջոցների սոցիալիստական սեփականությունը:

Հայկական ՍՍՌ-ի նոր Կոնստիտուցիան հաղթանակած սոցիալիզմի և ծավալուն սոցիալիստական դեմոկրատիայի Կոնստիտուցիան է, որ սովետական բոլոր քաղաքացիների համար ապահովում է ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունք՝ պաշտի քվեարկությամբ: Նա ապահովում է աշխատանքի, հանգիստի և սովորելու իրավունք, խոսքի, մամուլի, ժողովների, ցույցերի ու երթերի ազատություն, այսինքն՝ այն բոլորը, ինչի մասին հարյուրավոր տարիներ երազել են և շարունակում են երազել կապիտալիստական երկրների միլիոնավոր աշխատավորներ:

Նոր Կոնստիտուցիան առանց սահմանափակումների ու վերապահումների քաղաքացիներին տալիս է իրավահավասարություն՝ անկախ նրանց ազգությունից, ռասայից և սեռից: Հայկական ՍՍՌ Կոնստիտուցիան կնոջը տղամարդուն համահավասար իրավունք է ապահովում՝ մասնակցելու երկրի տնտեսական, պետական, կուլտուրական, հարասակական-քաղաքական կյանքին:

Նոր Կոնստիտուցիան բոլոր քաղաքացիների վրա դնում է նաև

լուրջ պարտականություններ՝ պահպանել և հարգել սովետական օրենքները, պահպանել աշխատանքային կարգապահությունը: Աշխատանքը Հայկական ՍՍՌ-ում հանդիսանում է յուրաքանչյուր քաղաքացու պարտականությունը և պատվի գործը: Իրագործվում է «Ով չի աշխատում, նա չի ուտում» լոզունգը և «Յուրաքանչյուրից ըստ նրա ընդունակության, յուրաքանչյուրին ըստ նրա աշխատանքի» սոցիալիզմի սկզբունքը:

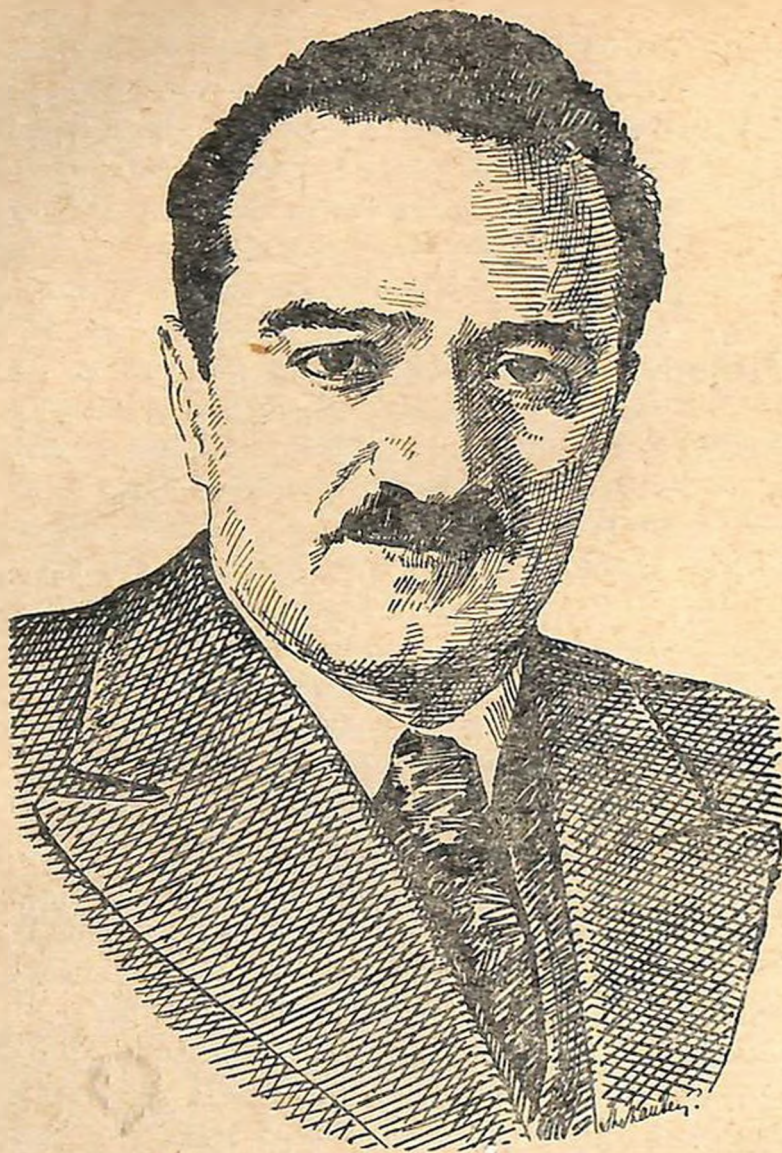
Սովետական յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավոր է պահպանել, ամրապնդել հանրային սոցիալիստական սեփականությունը որպես սովետական կարգի սրբազան ու անձեռնմխելի հիմք, որպես Հայրենիքի հլուրություն, աշխատավորների բարեկեցության և կուլտուրական կյանքի աղբյուր: Հայրենիքի պաշտպանությունը Հայկական ՍՍՌ-ի յուրաքանչյուր քաղաքացու սրբազան պարտքն է:

ՍՍՌՄ-ն և միութենական ռեսպուբլիկաների նոր Կոնստիտուցիաների ընդունումը, ընտրական սիստեմի հետագա դեմոկրատացումը մեծ շրջադարձ հանդիսացան մեր երկրի քաղաքական կյանքում: Վավերագրվեց համաշխարհային պատմական այն փաստը, որ ՍՍՌՄ-ն թեև կոխել է զարգացման մի նոր ժամանակաշրջան՝ սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումն ավարտելու և աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու ժամանակաշրջանը:

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի և Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունները:— 1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին տեղի ունեցան ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի առաջին ընտրությունները՝ նոր Կոնստիտուցիայի հիման վրա, որոնք կատարվեցին ընդհանուր, հավասար և ուղղակի, փակ (գաղտնի) քվեարկությամբ:

Ընտրական նոր սիստեմը բարձրացրեց մասսաների քաղաքական ակտիվությունը, ուժեղացրեց մասսաների վերահսկողությունը Սովետական իշխանության օրգանների նկատմամբ, բարձրացրեց Սովետական օրգանների պատասխանատվությունը ժողովրդի առաջ:

Մեր երկրի կյանքում տեղի ունեցած այդ քաղաքական շրջադարձը իրականացվում էր Սովետական Միության ղեկավարող, ուղղություն տվող ուժի՝ Կոմունիստական պարտիայի գլխավորությամբ: 1937 թ. հոկտեմբերից ծավալվեց հսկայական նախընտրական ագիտացիոն մասսայական աշխատանք: Այդ աշխատանքի մեջ ներգրավվեցին լենինյան Կոմերիտմիությունը, սլոբոդսիտնալ միությունները և հասարակական մյուս կազմակերպությունները:

Ա. Ի. Միկոյան

Կոմունիստական պարտիան ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի դեպու-
տատներին թեկնածուներ առաջադրեց անպարտականների հետ
բլոկ կազմած: Դա է՛լ ավելի բարձրացրեց մասսաների քաղաքական
ակտիվությունը: Ընտրությունները ղուգադիպեցին Հոկտեմբերյան
սոցիալիստական Մեծ հեղուցիայի 20-րդ տարեդարձի տոնակա-
տարությունը: Սովետական ժողովուրդը, համախմբված Կոմունիս-
տական պարտիայի և Սովետական կառավարության շուրջը, ար-

տագրական հզոր վերելքով և կուռ միասնությունը գնաց դեպի քնտրությունները:

1937 թ. դեկտեմբերի 7-ին, ՀամԿ(Բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեն հրապարակեց բոլոր ընտրողներին ուղղված դիմում, որով կոչ արեց քվեարկել կոմունիստների և անսպարտիականների բոլոր թեկնածուներին օգտին:

Նախընտրական կամպանիայի օրերին երևան ժամանեց դեպուտատության թեկնածու Ա. Ի. Միկոյանը: 1937 թ. դեկտեմբերի 9-ին երևանում, Ստալինյան ընտրական օկրուգի ընտրողների նախընտրական ժողովում Ա. Ի. Միկոյանը հանդես գալով ճառով, ասաց՝ «Ռուսական ցարը ազգային հարցը լուծում էր մտրակով, քանտով, կախաղաններով, դաշնակները՝ հայ ժողովրդի աչք առնալով թշնամիները, ազգային պոռթկմը լուծում էին արյունով ու մահով: ...Միայն Սովետական իշխանությունը բացեց նոր, փսկական մարդկային կյանք ծաղրերկրյա բոլոր ժողովուրդների համար: ...Այդ իշխանությունը հայ ժողովրդին տվեց ոչ միայն ազատություն, այլև խաղաղ գոյություն, որից այդ ժողովուրդն առաջներում զրկված էր: Հայկական ՍՍՌ-ն զարգանում է արագ կերպով...»¹:

Սովետական Հայաստանը կարող էր էլ ավելի արագորեն զարգանալ, եթե այդ տարիներին ռեսպուբլիկայի պարտիական, սովետական, տնտեսական ու կուլտուրական բնագավառներում աշխատող լավագույն կադրերի մի մասը, անհիմն ռեսպրեսիաների հետևանքով, շարքից դուրս չերվևր: Նման երևույթի առաջ գալուն և տարածմանը օժանդակեցին կոլեկտիվ ղեկավարության և ներպարտիական դեմոկրատիայի լենինյան սկզբունքների կոպիտ խախտումները, Ստալինի անձնավորության պաշտամունքը:

Այդ մասին «Անհատի պաշտամունքը և նրա հետևանքները հաղթահարելու մասին» ՍՄԿՊ Կենտրոնական Կոմիտեի 1956 թվականի հունիսի 30-ի որոշման մեջ ասված է. «Սոցիալիստական շինարարության գործին, պարտիայի ու պետության ներսում դեմոկրատիայի զարգացմանը մեծ վնաս հասցրեց Ստալինի այն փառալիկ ֆորմուլան, թե իբր Սովետական Միությունը որքան ավելի «ոտենա սոցիալիզմին, դասակարգային պայքարը այնքան ավելի ու ավելի կսրվի: Այդ ֆորմուլան, որը ճիշտ էր միայն անցման շրջանի որոշակի էտապների համար, երբ վճռվում էր «ով-ում»-ի

¹ Ա. Ի. Միկոյան, Ճառ երևանի Ստալինյան օկրուգի ընտրական ժողովում, Երևան, 1939 թ., էջ 10—11:

հարցը, երբ դասակարգային համառ պայքար էր մղվում սոցիալիզմի հիմքերի կառուցման համար, առաջին պլան մղվեց 1937 թվականին, այն պահին, երբ սոցիալիզմն արդեն հաղթանակել էր մեր երկրում և շահագործող դասակարգերը ու նրանց տնտեսական բազան լիկվիդացված էին: Գործնականում թեորիական այդ սխալ ֆորմուլան սոցիալիստական օրինականության ամենակոպիտ խախտումների ու մասսայական ռեպրեսիաների հիմնավորում ծառայեց»:

Իմպերիալիզմի լրտես Բերիան իր ոճրագործ բանդայով, զբոսարտությունների միջոցով, աշխատում էր անվտանգություն և կասկածանքներ սերմանել պարտիայի Անդրկովկասյան կազմակերպություններում: Իր բանդայի հետ միասին, նա խոշոր վնասներ հասցրեց երկրամասի պարտիական-սովետական ղեկավար աշխատողներին, չարանենգորեն զրպարտելով և ֆիզիկապես ոչնչացնելով նրանց մի մասին:

Բայց, շնայած 1936—1938 թվականներին մեր կադրերի մեծ կորուստին, Կոմունիստական պարտիան մնաց ուժեղ և անսասան:

Նա սովետական ժողովրդին առաջ էր տանում լենինյան ուղիով: Դրա փայլուն արդյունքները հանդիսացան Սովետական երկրի հաջողությունները, սոցիալիստական էկոնոմիկայի և կուլտուրայի բուռն վերելքը, սովետական ժողովրդի քաղաքական-բարոյական միասնության ամրապնդումը:

Այդ միասնությունը սերձախոս կերպով վերստին դրսևորվեց և հանդես եկավ ՍՍՌՄ և Հայկական ՍՍՌ-ի Գերագույն Սովետների ընտրություն ժամանակ:

1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին Գերագույն Սովետի ընտրությունները վերածվեցին համաժողովրդական տոնի: Սովետական ամբողջ ժողովրդի հետ միասին հայ ժողովուրդն էլ միահամուռ կերպով ձայն տվեց Կոմունիստների և անպարտիականների բոլի-թեկնածուների օգտին: Հայաստանից ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի ղեկավարատներ ընտրվեցին 29 մարդ, որից 25-ը՝ Ազգությունների Սովետում և 4-ը՝ Միության Սովետում:

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի ընտրություններին հետո սկսվեցին միութենական և ավտոնոմ ռեսպուբլիկաների Գերագույն Սովետների ընտրությունները:

1938 թ. հունիսի 2-ին նրևանում գումարվեց Հայաստանի Կ(Բ)Պ XI համագումարը, որը հանրագումարի բերեց ռեսպուբլիկայի երկրորդ հնգամյա պլանի կատարման արդյունքները և միջոցառումներ նշեց պարտիական աշխատանքի հետագա բարելավ-

ման ուղղությամբ: Հայաստանի Գերագույն Սովետի առաջիկա ընտրությունների առթիվ, ՀԿ(բ)Պ XI համագումարը հատուկ դիմում բնդունեց ուղղված բոլոր ընտրողներին, որով կոչ արեց միահամուռ կերպով քվեարկել կոմունիստների ու անսպարտիականների բլոկի թեկնածուների օգտին, մեր Հայրենիքի հետագա բարգաւաճման օգտին:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունները տեղի ունեցան 1938 թ. հունիսի 12-ին: Ընտրություններն անցան քաղաքական և աշխատանքային բուռն խանդավառության ու վերելքի պայմաններում:

Հայ ժողովուրդը միահամուռ կերպով, համախմբված Կոմունիստական պարտիայի շուրջը, աշխարհում ամենադեմոկրատական Կոնստիտուցիայի հիման վրա ընտրեց իր պետական բարձրագույն օրգանը — Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետը:

Հայկական ՍՍՌ-ում 611.649 ընտրողներից Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրություններին մասնակցեցին 605.907 մարդ, այսինքն՝ բոլոր ընտրողների 99,67 տոկոսը: Կոմունիստների և անսպարտիականների բլոկի թեկնածուների օգտին ձայն տվին 603.569 ընտրող, որը կազմում է քվեարկությանը մասնակցողների 99.6 տոկոսը:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի դեպուտատներ ընտրվեցին ռեսպուբլիկայի անվանի մարդիկ, առաջավոր բանվորներ, կոլտնտեսականներ, գիտնականներ, արվեստի աշխատողներ, ընդամենը 256 մարդ, որոնցից Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի անդամներ էին 172 և անսպարտիականներ 94 մարդ: Ըստ սոցիալական կազմի՝ բանվորներ 56, կոլտնտեսականներ 145, ծառայողներ 55 մարդ:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի դեպուտատներից 65 հոգի կանայք էին: Գերագույն Սովետի դեպուտատների մեջ կային ռեսպուբլիկայում բնակվող տարբեր ազգերի, ժողովուրդների ներկայացուցիչներ՝ հայեր 212, ադրբեջանցիներ՝ 27, ռուսներ՝ 13, քրդեր 2, վրացի՝ 1, հույներ՝ 1: Հայաստանում ապրող բոլոր ժողովուրդները, լենինյան ազգային քաղաքականության դրոշի ներքո, անխախտ բարեկամությամբ իրար հետ կառված, ապրում և աշխատում են խաղաղ ու համերաշխ, հանուն Սովետական Հայրենիքի բարգաւաճման ու հզորացման:

Ընտրությունները փայլուն կերպով դրսևորեցին հայ ժողովրդի քաղաքական-բարոյական միասնությունը և նրա նվիրվածությունը Կոմունիստական պարտիային և Սովետական Հայրենիքին:

Ընտրություններից ուղիղ մեկ ամիս հետո, 1938 թվականի հոկտեմբերի 12-ին Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաք Երևանում գումարվեց Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի առաջին սեսիան: Սեսիան բացեց ավագագույն դեպուտատ, անսլարտիական դրող Մովսես Հարությունյանը (Արագին):

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի առաջին սեսիան ընտրեց Գերագույն Սովետի նախագահություն, կազմեց Հայկական ՍՍՌ կառավարություն — Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետ և ընդունեց ռեսպուբլիկայի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացմանը վերաբերող մի շարք կարևոր որոշումներ:

Սովետական Հայաստանը միավորեց նաև ռեսպուբլիկա դառնալով, թեև կոխեց զարգացման նոր շրջան:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒՆ
ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻՑ ԱՍՏԻՃԱՆԱԲԱՐ
ԿՈՄՍՈՒՆԻԶՄԻՆ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1938-1956)

ԳԼՈՒԽ VI

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒՆ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻՑ ԱՍՏԻՃԱՆԱԲԱՐ
ԿՈՄՍՈՒՆԻԶՄԻՆ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՆԱԽԱՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1938—1941)

1. ԵՐՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՅՔԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒՄ

Երրորդ հնգամյա պլանի ընդունումը:— Սովետական ժողովուրդը հաղթանակով ավարտելով երկրորդ հնգամյակը, 1938 թվականից ձեռնամուխ եղավ ՍՍՌՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանի կատարմանը, մտավ իր նոր զարգացման շրջանը՝ սոցիալիզմից աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու շրջանը:

Սոցիալիզմը և կոմունիզմը իրենց հիմքում ունեն միևնույն արտադրական եղանակը: Նրանք կոմունիստական հասարակության հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի երկու փուլերն են. սոցիալիզմը կոմունիստական հասարակարգի ստորին փուլն է, իսկ կոմունիզմը ավելի հասուն և բարձրագույն փուլը:

ՍՍՌՄ-ում սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման ավարտումը և աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելը անհրաժեշտաբար պահանջում էր վերջնականապես լիկվիդացիայի ենթարկել կապիտալիզմի մնացուկները տնտեսության և մարդկանց գիտակցության միջից, ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի նոր, վիթխարի զարգացում, կոմունիզմին անցնելու նյութական արտա-

գրական բազայի ստեղծում, արդյունքների առատութիւն, ժողովրդի բարեկեցութեան և կուլտուրական մակարդակի հսկայական բարձրացում:

Առաջին և երկրորդ հնգամյակների կատաշտումով ՍՍՌՄ-ն խոշոր հաջողութիւնների հասաւ: Նա իր արդյունաբերութեան արտադրանքի ծավալով առաջին տեղը բռնեց Նվրոպայում, և երկրորդ տեղը ամբողջ աշխարհում: Բայց Սովետական Միութիւնը կապիտալիստական գլխավոր երկրներից դեռևս զգալիորեն ետ էր մնում բնակչութեան յուրաքանչյուր շնչին ընկնող արդյունաբերական արտադրանքի չափերով: Սովետական ժողովուրդը, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ, պայքարի դուրս եկաւ կոմունիզմի ուղու վրա ընկած այդ խոշորագուտը լիկվիդացնելու համար:

1939 թ. մարտի 10-ին Մոսկվայում գումարվեց ՀամԿ(Բ)Պ XVIII համագումարը: Համագումարը հանրագումարի բերելով սոցիալիզմի հաղթանակը մեր երկրում, բազմակողմանիորեն քննարկեց և հիմնավորեց սոցիալիզմից աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու խնդիրները, կապիտալիստական շրջապատման պայմաններում կոմունիզմի կառուցման հարցը:

Համագումարը մատնանշեց, որ այդ շրջանում ՍՍՌՄ տնտեսական հիմնական խնդիրն է մոտակա 10—15 տարիների ընթացքում հասնել և անցնել Նվրոպայի ամենից ավելի զարգացած կապիտալիստական երկրներից և Ամերիկայից նաև տնտեսական տեսակետից, բնակչութեան յուրաքանչյուր շնչին ընկնող արդյունաբերական արտադրանքի չափերով: Այդ բանի համար հարկավոր էր ստեղծել երկրի արտադրողական ուժերի նոր այնպիսի զարգացում, սպառման ապրանքների ու մթերքների արտադրութեան այնպիսի առատութիւն, որն ապահովեր բնակչութեան հարաճուն սպահանջմունքները:

ՍՍՌՄ տնտեսական հիմնական այդ խնդիրը զրվեց համագումարի կողմից հաստատված ՍՍՌՄ ժողովրդական տնտեսութեան 1938—1942 թվականների զարգացման երրորդ հնգամյա պլանի հիմքում:

Երրորդ հնգամյա պլանով ՍՍՌՄ ժողովրդական տնտեսութեան աճը պետք է կազմեր 78 միլիարդ ռուբլի, այսինքն՝ ավելի, քան նախորդ երկու հնգամյակներինը միասին՝ վերցրած: Նախատեսված էր է՛լ ավելի զարգացնել ինդուստրիան, հատկապես ծանր և սաշտապանական ինդուստրիան, ստեղծել մի շարք նոր արդյունաբերական

գիգանտներ, որոնք ավարտվեցին և շարք մտան նախապատե-
քազմյան տարիներին:

Երրորդ հնգամյակի առաջին երեք և կես տարիների ընթաց-
քում (1938—1941) խոշոր հաջողությունների հասավ Սովետական
Միությունը ժողովրդական տնտեսության բոլոր ասպարեզներում:
Գործարկվեցին մոտ 3000 նոր արդյունաբերական գիգանտներ և
ձեռնարկություններ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պայ-
մաններում Սովետական կառավարությունը խաղաղության քաղա-
քականություն վարելով, միաժամանակ պատրաստվում էր երկրի
պաշտպանության համար: Երկրի պաշտպանությունն ամրացնելու
հարցի մասին կարևոր որոշում ընդունեց 1941 թվականի փետրե-
րին կայացած ՀամԿ(Բ)Պ XVIII կոնֆերենցիան:

1940 թվականին ՍՍՄՄ-ն, 1913 թվականի համեմատությամբ,
արտադրեց չորս անգամ ավելի շուգուն, 4,5 անգամ ավելի սող-
պատ, 5,5 անգամ ավելի քարածուխ, 3,5 անգամ ավելի նավթ,
3,5 անգամ ավելի բամբակ, 17 միլիոն տոննա ավելի ապրանքա-
յին հացահատիկ և այլն: Հաջողությամբ իրականացվում էր ղխա-
վոր կապիտալիստական երկրներից տնտեսապես անցնելու խնդի-
րը, անշեղորեն շարունակվում էր զարգանալ ազգային ռեսուրս-
ների խնդրատրիան, ամբողջ ժողովրդի՝ բանվորների, գյուղա-
ցիների և ինտելիգենցիայի նյութական-կուլտուրական զրույթյան
հետագա բարելավումը: Դա զարգացման թռիչք էր:

Հաջողությունները ավելի կլինեին ՍՍՄՄ հիմնական տնտե-
սական խնդրի իրագործման ուղղությամբ, եթե երրորդ հնգամյա
պլանը լրիվ կատարվեր, բայց այդ բանը խանգարեց դերմանա-
ֆաշիստական զավթիչների կողմից մեր Հայրենիքի վրին փաթաթ-
ված ավերիչ ու երկարատև պատերազմը:

Երրորդ հնգամյակի նախապատերազմյան տարիներին խոշոր
հաջողությունների հասավ նաև Հայկական ՍՍՌ-ն:

Երրորդ հնգամյա սլանով Հայկական ՍՍՌ-ի առջև խնդիր
գրվեց՝ նոր կառուցվող արդյունաբերական օբյեկտների հետ միա-
սին, շարունակել և ավարտել նախորդ հնգամյակներում սկսված
արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցումները, արդյու-
նաբերության հետագա մեքենայացումը և ավտոմատացումը,
գոտակար հանածոների հայտնաբերման, գյուղատնտեսության
զարգացման և տեխնիկական նոր կուլտուրաների յուրացման
միջոցով հումքային հարուստ բազա ստեղծել ինչպես ծանր, այն-
պես էլ թեթև ու սննդի արդյունաբերության համար, նրանց մոտեց-

նել հումքային աղբյուրներին, անշեղորհն բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը և ռեսպուբլիկայի եկամուտները, աշխատավորների նյութական և կուլտուրական մակարդակը:

Հայկական ՍՍՌ-ի արդյունաբերության նոր վերելքը:— Երրորդ հնգամյակի տարիներին Հայկական ՍՍՌ-ի արդյունաբերությունը ապրեց նոր վերելք: Տարեցտարի աճում էին ինդուստրամանր հատկացվող միջոցները: 1938—1940 թվականներին ռեսպուբլիկայում կապիտալ ներդրումների գումարը ժողովրդական տնտեսության մեջ կազմեց 911,3 միլիոն ռուբլի, որից 380 միլիոն ներդրվեց արդյունաբերության մեջ, այսինքն՝ 3,3 անգամ ավելի, քան առաջին հնգամյակում:

Նշանակալի չափով ավելացան արդյունաբերության հիմնական ֆոնդերը: 1940 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ում գործում էր մինչև 120 արդյունաբերական ձեռնարկություն, որոնց զգալի մասը կառուցվեց և գործարկվեց երկրորդ հնգամյակում և երրորդ հնգամյակի նախադատերազմյան երեք ու կես տարիներին: Ժողովրդական տնտեսության մեջ շարունակ բարձրանում էր սոցիալիստական արդյունաբերության տեսակարար կշիռը: 1937 թվականին ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության համախառն արտադրանքը կազմում էր ժողովրդական ամբողջ տնտեսության 71,6 տոկոսը, 1940 թվականին այն բարձրացավ 80,8 տոկոսի՝ դուրդատնտեսության արտադրանքի շարունակական աճի պայմաններում:

1938—1941 թվականներին իրար հետևից գործարկվեցին Քանաքեռի հիդրոկայանի բոլոր աղբերդատները, սկսվեց Սևանի ստորերկրյա հիդրոկայանի և ջրհան կառուցվածքի բարդ շինարարությունը: 1940 թվականի մարտին լիովին ավարտվեց Երևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան կոմերիստի շինարարությունը: Սկսվեց Հայաստանի անոպառ հանքային նյութերից հայրենական սինթետիկ կաուչուկի արտադրությունը մեր զարգացող ավտոմոբիլային և ավիացիոն արդյունաբերության համար: Շարք մտան Ալավերդի ծծմբաթթվի գործարանը, Կիրովականի Ա. Յ. Մյասնիկյանի անվան քիմկոմբինատի ցիանամիդի ցեխը և այլն: Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության արտադրանքը 1940 թվականին 1932 թվականի համեմատությամբ, աճեց 32 անգամ:

Ռեսպուբլիկայում հայտնաբերվեցին ու շահագործման հանձնվեցին նոր և հարուստ հանքավայրեր: Կատարելագործվեցին պղնձի հանքաքարի հանույթի և մշակման աշխատանքները: 1932—1940 թվականներին պղնձի ձուլումը ավելացավ 2,2 անգամ:

Երրորդ հնգամյակում ծավալվեց մեքենաշինական արդյունաբերությունը: Երևանի Ձերժինսկու անվան մետաղամշակման գործարանը ամբողջապես վերակառուցվեց նորագույն տեխնիկայի հիման վրա, ընդարձակվեց և 1940 թ. դարձավ ռեսպուբլիկայի մեքենաշինական առաջին խոշոր գործարանը, որը սլարդ գործիքների արտադրությունից անցավ կոմպրեսորների, միկրոդէսների, ներքին այրման շարժիչների, դազոդեներատորների, սննդի արդյունաբերության ապարատների և, վերջապես, մետաղահատիչ դազգահների արտադրության: Այդ տարիներին հիմնադրվեցին մի շարք այլ ձեռնարկություններ, որոնք կառուցվեցին հետագայում:

Արագ տեմպով առաջ էր դնում նաև շինանյութերի արտադրության զարգացումը: Լայնորեն ծավալվեց մարմարի, տուֆի, բազալտի և այլ տեսակի քարերի հանույթն ու մշակումը: 1940 թ. Հայաստանը արտադրեց 95 հազար տոննա բարձրորակ ցեմենտ: Շարունակ շարք էին մտնում ծանր արդյունաբերության նորարար ձեռնարկություններ: Ամբողջովին վերցրած, ծանր արդյունաբերության տեսակարար կշիռը 1940 թ. կազմեց ռեսպուբլիկայի ամբողջ արդյունաբերության $\frac{1}{3}$ -ը:

Երրորդ հնգամյակի նախապատերազմյան տարիներին հիմնականում ձևավորվեց Հայաստանի արդյունաբերության պրոֆիլը. այն դարձավ Միության դռնավոր մետալուրգիայի և քիմիական արդյունաբերության ճյուղերից մեկը՝ լայն զարգացած սննդի և թեթև արդյունաբերությամբ:

Պարտիան և կառավարությունը մեծ ուշադրություն նվիրեցին տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության նոր վերելքի հարցին, սլայմաններ ստեղծեցին ժողովրդական լայն սպառման առարկաների արտադրության համար: Հայաստանի տեքստիլ արդյունաբերությունը 1939 թ. երկրին տվեց մոտ 38 միլիոն ռուբլու արտադրանք, 1937 թվականի համեմատությամբ՝ գերազանցելով 40 տոկոսով: 1940 թ. ռեսպուբլիկայի տեքստիլ գործարաններն արտադրեցին 27 միլիոն մետր բամբակյա գործվածք: Արագորեն զարգանում էին կաշվի, կոշիկեղենի, կարի և թեթև արդյունաբերության մյուս ձեռնարկությունները: 1940 թ. Հայաստանի կոշիկի գործարանները արտադրեցին 943 հազար զույգ կոշիկ:

Հայաստանի սննդի արդյունաբերության արտադրանքը երրորդ հնգամյակի տարիներին իր տեսակարար կշիռով կազմեց ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության արտադրանքի 40 տոկոսը: Սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունների մեջ առաջնակարգ տեղ գրավեցին և սպառազինվեցին տեխնիկայի վերջին խոսքով՝ Լենի-

հականի մսի կոմբինատը, Երևանի կոնսերվի գործարանը, «Արա-րատ»-ի դինու-կոնյակի գործարանը և մյուսները:

Երրորդ հնգամյակի տարիներին պարտիական կազմակերպու-թյունների ղեկավարութամբ լայն ծավալ ստացավ պայքարը աշ-խատանքի արտադրողականության բարձրացման համար: Ծավալ-վեցին սոցիալիստական մրցության նոր ձևերը: Առաջ եկավ և ծա-վալվեց բազմազազգահականների շարժումը:

1941 թվականի հունվարի 29-ին Ղափանի հանքափոր Հակոբ Զաքարյանը, աշխատելով Երեք տեղեկուպ հանքահատ մուրճով, տվեց 1381 տոննա պղնձաքար, մեկ օրվա նորման կատարելով 6577 տոկոսով: Իսկ փետրվարի 13-ին, ի պատիվ ՀամԿ(բ)Պ XVIII կոնֆերենցիայի, Մինաս Հակոբյանն իր օրվա պլանը կատարեց 7128 տոկոսով: Ռեկորդները դարձան մասսայական երևույթ: 1939 թվականին պղնձարդյունաբերության մեջ մեկ բանվորի աշխատանքի արտադրողականութունը, 1937 թվականի համեմատությամբ, բարձրացավ 49 տոկոսով:

Հայաստանում բազմազազգահական շարժման առաջին կիրա-ռողները եղան նաև Լենինականի տեքստիլագործները, Կիրովա-կանի Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատի, Երևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան կոմբինատի և Երևանի Ֆ. Է. Չերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի առաջավոր բանվորները: Ս. Մ. Կիրովի անվան կոմբինատի մեխանիկական ցեխի նորարար Ֆրեզերագործ Սմբատ Այվազյանը, զազգահի վրա հատուկ սար-քավորում ստեղծելով, միաժամանակ աշխատում էր երեք ռնդա-հաստոցի և մեկ ֆրեզերող զազգահի վրա, իր նորման կատարելով 400 տոկոսով: Այս փորձը շուտով տարածվեց մյուս ձեռնարկու-թյունների առաջավոր բանվորների մեջ:

Արդյունաբերության ընդլայնված վերարտադրությունը նախա-պատերազմյան հնգամյակների ընթացքում խոշոր չափերով բարձ-րացրեց արդյունաբերության գերը ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության մեջ: 1940 թ. ամբողջ արդյունաբերության արտա-դրանքի ծավալը հասավ 430 միլիոն ռուբլու, որի մեջ խոշոր ար-դյունաբերության համախառն արտադրանքը կազմեց 351 միլիոն ռուբլի:

Շնորհիվ հիմնական արդյունաբերական միջոցների հսկա-յական աճին, նախապատերազմյան հնգամյակների 13 տարիների ընթացքում 8 անգամ բարձրացավ արդյունաբերական բանվորնե-րի տեխնիկական զինվածությունը: Արդյունաբերության մեջ 4,3 անգամ բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը:

Ինչպես երկրորդ հնգամյակում, այնպես էլ երրորդ հնգամյակի այդ տարիներին Հայկական ՍՍՌ-ի արդյունաբերության զարգացման տեմպերը շարունակում էին բարձր մնալ ՍՍՌ-Մ արդյունաբերության աճման միջին տեմպերից:

1940 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ի խոշոր արդյունաբերություններ հագեցված էր նորագույն մեքենաներով և սարքավորումներով, արմատավորվել էր առաջավոր տեխնիկան:

Հայկական ՍՍՌ-ի գյուղատնտեսության հետագա զարգացումը:— Երրորդ հնգամյակի նախապատերազմյան տարիներին Հայաստանի սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը հասավ նոր հաջողությունների: 1938—1940 թվականներին ռեսպուբլիկայի գյուղատնտեսության մեջ ներդրվեց 235,4 միլիոն ռուբլի, մինչդեռ առաջին հնգամյակում ներդրվել էր 96,6 միլիոն ռուբլի:

Զգալի հաջողություններ ձևաբերվեցին ոռոգման, տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունների ընդարձակման և ընդհանրապես գյուղատնտեսական բոլոր կուլտուրաների գծով բերքատվությունը բարձրացնելու ասպարեկում: Որոշ չափով բարձրացավ հանրային անասունների գլխաքանակը և մթերատվությունը: Աճեցին կոլտնտեսությունների եկամուտները:

Համկ(բ)Պ Կենտկոմը և ՍՍՌ-Մ Ժողկոմսովետը 1939 թ. մայիսին որոշում ընդունեցին կոլտնտեսությունների հանրային հողերի շնայլումների դեմ պայքարելու մասին: Այդ որոշման կենսագործումը կարևոր նշանակություն ունեցավ կոլտնտեսությունների հողային ֆոնդը ճիշտ օգտագործելու և գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի կանոնադրության հետևողական կենսագործումը ապահովելու համար:

1940 թ. Հայաստանում կոլտնտեսությունների ու սովխոզների ձևերին էր դրսևում ռեսպուբլիկայի ամբողջ ցանքատարածության 99,9 տոկոսը: Խոշոր չափով աճեց և ամրապնդվեց գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան: 1937 թ. 24,8 ՄՏԿ-ների փոխարեն 1940 թ. Հայաստանում կար 33 ՄՏԿ: Սոցիալիստական դաշտերում աշխատում էին 2000 տրակտոր, 300 կոմբայն, 345 կալսիչ և գյուղատնտեսական առաջնակարգ ուրիշ շատ մեքենաներ:

ՄՏԿ-ների թվի աճման ու տրակտորային պարկի հզորացման շնորհիվ գյուղատնտեսության աշխատատար գծավարին պրոցեսները մեքենայացվեցին ու հեշտացան: Այդ տարիներին է՛լ ավելի ընդարձակվեց գյուղի էլեկտրիֆիկացիան:

Գյուղատնտեսության տեխնիկական զինվածության աճմանը զուգընթաց, ավելանում էին բարձրագույն և հատուկ դպրոցներ

ավարտած մասնագիտական կադրերը: Միայն 1939—1940 թվականներին զանազան դասընթացներում և դպրոցներում սովորեցին ու վերապատրաստվեցին հիսուն հազարից ավելի գյուղատնտեսական մասնագիտական կադրեր: Մեխանիզատորների դասընթացներում պատրաստվեցին հարյուրավոր նոր տրակտորիստներ ու կոմբայնավարներ, որոնց թվում բազմաթիվ կանայք:

Կայն ծավալ ստացան ոռոգման ու ճահճակալած հողերի ցամաքեցման աշխատանքները և իռիգացիոն ցանցի շինարարությունը: 1938—1940 թվականներին Հայաստանում ջրովի հողերի տարածությունն ավելացավ 23,4 հազար հեկտարով, որից 10 հազար հեկտարը ոռոգվում էր կոլտնտեսությունների ուժերով անցկացված ջրանցքների միջոցով:

Հետևելով Ֆերզանայի (Ուզբեկստան) մեծ ջրանցքը կառուցող կոլտնտեսականների օրինակին, Սալիտակի շրջանի կոլտնտեսություններն իրենց ուժերով ու միջոցներով, արազընթաց տեմպով կառուցեցին Նալբանդի ջրանցքը: Սալիտակի շրջանի կոլտնտեսականների հայրենասիրական նախաձեռնությունը ջերմ արձագանք գտավ ռեսպուբլիկայի մյուս շրջաններում և կոլտնտեսություններում: Նույն կարգով կոլտնտեսականները կառուցեցին Ղամարլուի և Բասարգեշարի ոռոգման և ճահճների ցամաքեցման սիստեմը, ինչպես նաև մի շարք ջրանցքներ ռեսպուբլիկայի մյուս շրջաններում:

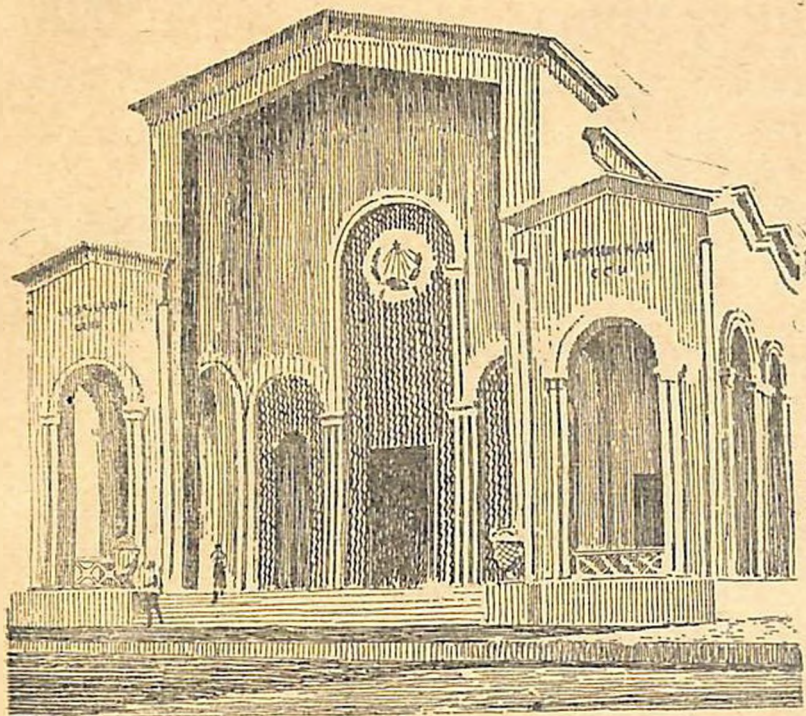
Ժողովրդական այս կառուցումները փայլուն կերպով ցուցադրեցին կոլտնտեսային կարգի մեծ ուժը: 1940 թ. Հայկական ՍՍՌ-ում ջրովի հողերի տարածությունը կազմեց 180 հազար հեկտար, 1919 թվականի համեմատությամբ ավելացավ երեք անգամ:

Ճահճոտներում ցամաքեցվող նոր և հարմար հողերի հաշվին ընդարձակվեցին հացահատիկի և տեխնիկական կուլտուրաների բամբակի, ծխախոտի, շաքարի ճակնդեղի ցանքատարածությունները, խաղողի և մյուս պտղատու ալգինները:

1940 թ. զգալիորեն բարձրացավ հացահատիկի բերքատվությունը և հեկտարի միջին բերքը կազմեց մոտ 10 ցենտներ: Առաջավոր կոլտնտեսությունները, բրիգադները և օջակները որոշ տարածություններում հասան նույնիսկ հեկտարից 25—30 ցենտներ ռեկորդային բերքի: 1939 թվականին բամբակի միջին բերքատվությունը հասավ հեկտարից 19,2 ցենտներին:

Նորը հաջողությունների հասան Հայաստանի սովխոզները: Սակայն այդ հաջողությունների հետ միասին կային հետ մնացող կոլտնտեսություններ, որոնք չէին ապահովում գյուղատնտեսական

Ֆուտուրաների բերքատվության, մթերատվության դժուր սահման-
ված պլանների կատարումը: Դրա հետևանքով գյուղատնտեսու-
թյունը գեւեւ լրիվ կերպով չէր կարողանում հումքով ու կենսա-
մթերքներով բավարարել արդյունաբերության և բնակչության տնոդ
պահանջները:

Հայկական ՍՍՌ պարիիժներ Համամիութենական գյուղատնտեսական
ցուցանաղեսում

Սովետական կառավարությունը և ՀամԿ(բ)Պ Կենտրոնական
Կոմիտեն սխտեմատիկարար օղնություն էին կաղմակերպում Հա-
յաստանի գյուղատնտեսությունը բարձրացնելու համար:

1940 թվականի սեպտեմբերի 6-ին ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը և
ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետը հատուկ որոշում ընդունեցին «Հայկական
ՍՍՌ-ում պողարությունն ու խաղողագործությունը և տեխնի-
կական կուլտուրաները զարգացնելու ձեռնարկումների մասին»:
Այդ որոշման մեջ նշվեցին նաև մի շարք միջոցառումներ Հայաս-
տանի գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար:

Հայաստանի գյուղատնտեսության նվաճումները լայնորեն ցու-
ցադրվեցին Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդե-
սում, որը բացվեց 1939 թվականին՝ Մոսկվայում:

Հայաստանից ցուցահանդեսին մասնակցեցին 1758 կազմակերպություն և գյուղատնտեսության շատ առաջավորներ: 1940 թվականին այդ թիվը աճեց ավելի քան երկու ու կես անգամ: Ցուցահանդեսին մասնակցելու իրավունք նվաճեցին 407 կոլտնտեսություն, 107 կոլտնտեսային անասնապահական ֆերմա, 6 սովխոզ, 9 դիսական-գիտահետազոտական կազմակերպություն, 2 ՄՏԿ և այլն:

Մասնակցեցին նաև գյուղատնտեսության 3995 առաջավոր:

1939—1940 թթ. ցուցահանդեսին մասնակցած 43 կոլտնտեսություն և սովխոզ պարզևատրվեցին առաջին կարգի դիպլոմով, 199 առաջավորներ՝ ոսկե և արծաթե մեդալներով:

Ռեսպուբլիկայի լավագույն կոլտնտեսություններից՝ էջմիածնի շրջանի Միկոյանի անվան կոլտնտեսությունը պարզևատրվեց լենինի, իսկ Ղամարլուի շրջանի «Փարիզյան կոմունա»-ի անվան կոլտնտեսությունը՝ Աշխատանքային Կարմիր Դրոշի շքանշաններով:

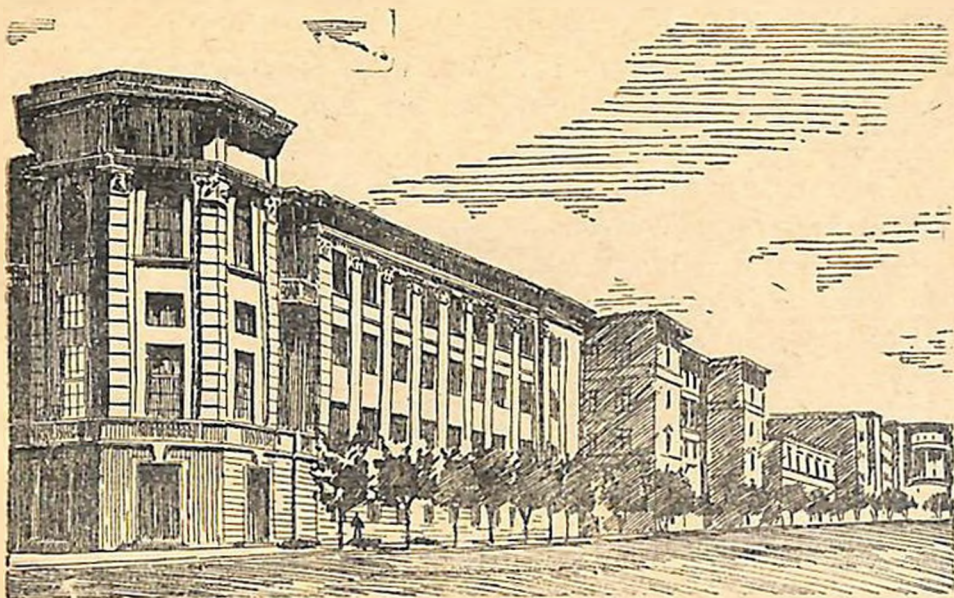
Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը դարձավ առաջավորների փորձի փոխանակման ու տարածման իսկական ժողովրդական համալսարան:

Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորների նյութական բարեկեցության աճումը:— Սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումով սոցիալիզմի տնտեսական հիմնական օրենքը գործողության լիակատար ասպարեզ ստացավ: Անշեղորեն աճեց ժողովրդի նյութական ու կուլտուրական բարեկեցությունը:

1949 թ. Հայկական ՍՍՌ-ի բանվոր-ծառայողների թիվը հասավ 142 հազար մարդու: Բարձրացավ բանվորների և ծառայողների ռեալ աշխատավարձը, աճեցին կոլտնտեսականների եկամուտները: Արդյունաբերական բանվորների տարեկան միջին աշխատավարձը 1936—1939 թվականների ընթացքում աճեց 30 տոկոսով: Կոլտնտեսային մեկ տնտեսությանն ընկնող զրամական եկամուտն ավելացավ միջին հաշվով հինգ անգամ: Գյուղում էլ ալելի ծավալվեց կոլտնտեսականների անհատական բնակարանային շինարարությունը: Մոտ 28.400 կոլտնտեսական կառուցեցին նոր բնակարաններ: Աշխատավորների նյութական մակարդակի վերելքի հետ միասին, բարելավվեց նաև նրանց սպասարկմանը բավարարումը: 1937 թվականի համեմատությամբ, 1940 թվականին ապրանքաշրջանառությունը կրկնապատկվեց:

Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության հոգատարության շնորհիվ տարեցտարի ավելանում էին հատկապես սոցիալական ապահովության և կուլտուր-լուսավորական

ձեռնարկումների համար: Ընդարձակվում էր առողջապահական սպասարկման ցանցը: Քաղաքներում և գյուղերում բացվեցին նոր հիվանդանոցներ, ծննդատներ, բուժարաններ: Ընդարձակվեց սանատորիաների և հանգստյան տների ցանցը: 1940 թ. Սովետական Հայաստանի առողջապահության սիստեմում աշխատում էին 1020 բժիշկ: Հայկական ՍՍՌ-ում առողջապահության դժով կատարված ծախսերը 1938 թվականի 52 միլիոն ռուբլուց, 1940 թվականին բարձրացան մինչև 65 միլիոն ռուբլու:

Մի տեսարան Երևանի Արսլան փողոցից

Բարձրացավ բնակչության բնական աճը և խիստ իջավ մահացության տոկոսը: Հայաստանի բնակչությունը 1920 թվականին 781 հազարից 1939 թվականին հասավ ավելի քան 1.282 հազարի: Բնական աճը կազմեց 45,5 տոկոս:

Երրորդ հնգամյակում շարունակեցին աճել ու ծաղկել Հայաստանի սոցիալիստական քաղաքները, ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաք Երևանը դարձավ որպես քիմիական, սննդի ու մեքենաշինական արդյունաբերության կենտրոն, որը տալիս էր ռեսպուբլիկայի արդյունաբերական արտադրանքի համարյա կեսը: Երևանը միաժամանակ ծաղկում էր որպես կուլտուրական խոշոր կենտրոն: Բուռն կերպով զարգացան նաև Լենինականը, Կիրովականը, Ալավերդին և Ղափանը:

Մեծ չափերով աճեց քաղաքային բնակչությունը: 1939 թվա-
կանի մարդահամարի տվյալներով, Հայաստանի քաղաքային բնակ-
չությունը, 1926 թվականի համեմատությամբ, ավելացավ համարյա
երկու անգամ: Երևան քաղաքի բնակչությունը այդ տարիներին
ընթացքում ավելացավ երեք անգամ, հասնելով 200 հազար
մարդու: Երևանի շուրջը աճեցին արդյունաբերական ու մերձքաղա-
քային բարեկարգ նոր արվարձաններ: Ծավալվում էր պետական և
անհատական բնակարանային շինարարությունը, բայց իհարկե
բնակարանային հարցը մնում էր ռեսպուբլիկայի «նեղ տեղերից»
մեկը:

1940 թ. նոյեմբերի 29-ին հայ ժողովուրդը մեծ խանդավա-
ռությամբ նշեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատ-
ման 20-ամյակը:

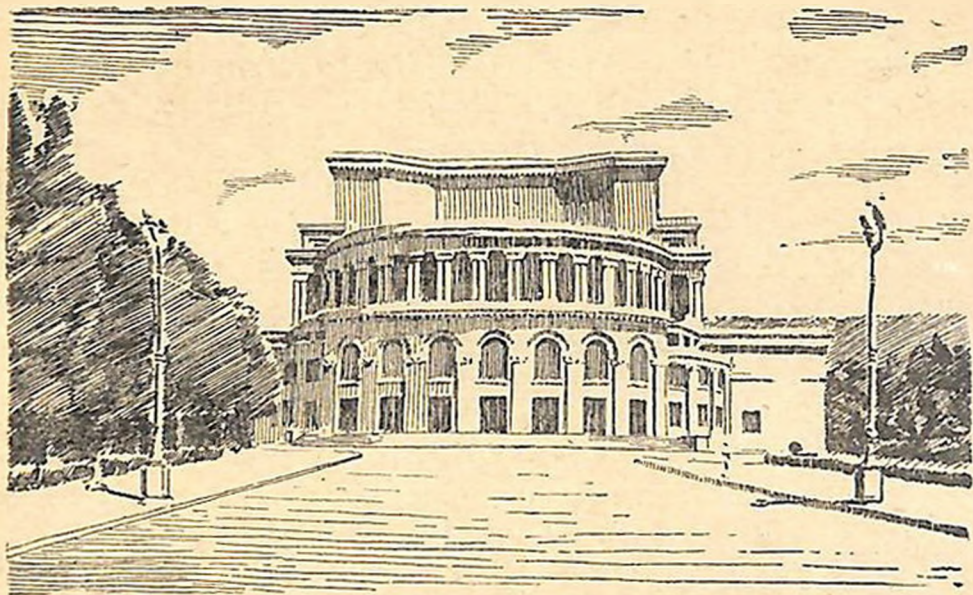
ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը և ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետը, ինչպես նաև
ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետը, Հայաստանի աշխատավորությանը ու-
ղարկած իրենց ողջույնի հեռագրում ջերմորեն շնորհավորելով հայ
ժողովրդի ազատագրության մեծ տոնը, նշեցին սոցիալիստական
շինարարության ասպարեզում նրա ձևաք բերած խոշոր նվաճում-
ները, Հայկական ՍՍՌ-ն որակեցին որպես սոցիալիստական ար-
դյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի զարգացած
երկիր, Սովետական Միության բարգավաճ ռեսպուբլիկաներից մեկը:

2. ՍՍՌՄ-Ի ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՅՔԱՐ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ 1938—1941 ԲՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի XVIII
համագումարը բնորոշելով Սովետական կառավարության արտա-
քին քաղաքականությունը, ընդգծեց, որ Սովետական Միությունը,
ինչպես անցյալում, այնպես էլ այդ շրջանում շարունակելով իր
խաղաղասիրական քաղաքականությունը, պայքարում էր կոլեկտիվ
անվտանգություն իրագործելու միջոցով կանխել նոր համաշխար-
հային պատերազմը: Սակայն այդ քաղաքականությունը աջուկցու-
թյուն չգտավ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջան-
ների կողմից: Նրանք, չմիջամտելու մյուսխենյա՞ն համաձայնու-
թյամբ, է՛լ ավելի սանձաղերժեցին ֆաշիստական Գերմանիայի
ագրեսիվ գործողությունները: Գերմանիան, օգտվելով Անգլիայի,
Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի ուղղակի թողտվությունից, 1939 թ. մարտին
ղավթեց Չեխոսլովակիան, ագրեսիվ գործողություններ սկսեց
Արևելյան Եվրոպայի երկրների դեմ: 1938—1939 թվականներին
Հեռավոր Արևելքում ավելի ակտիվացավ իմպերիալիստական ճա-

պոնիան, գերմանական ֆաշիստների դաշնակիցը, որը նոր ուղին-
ձգություններ սկսեց ՍՍՌՄ-ի դեմ:

1938 թվականի ամռանը ճապոնական բանակի խոշոր ուժեր
հասան լճի շրջանում ավազակարար ներխուժեցին ՍՍՌՄ-ի տերի-
տորիան: Սովետական ամբողջ ժողովուրդը միահամուռ կերպով իր
բողոքի ձայնը բարձրացնելով, պահանջեց արժանի հակահարված
տալ մեր Հայրենիքի սահմանը խախտած ճապոնական սամուրայ-
ներին: Սովետական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, իր բողո-
քի ձայնը բարձրացրեց նաև հայ ժողովուրդը:

Այ. Սպենդիարյանի անվան Օպերայի և բալետի ակադեմիական բառունի
շենքը Երևանում

Կատարելով Սովետական կառավարության և սովետական ժո-
ղովրդի կամքը, 1938 թ. օգոստոսի 2—6-ը Հեռավոր Արևելյան հա-
տուկ բանակի զորքերը հաջող մարտերից հետո, ճապոնական զավ-
թիչներին դուրս շարտեցին սովետական տերիտորիայից: 1939 թ.
մայիսին ճապոնական ռազմամուկները նոր պրովոկացիաներ սար-
քեցին Մոնղոլական ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի սահմանի վրա:
Սովետական Միությունը, փոխադարձ օգնության իր կնքած պայ-
մանագրի համաձայն, օգնության հասավ Մոնղոլական ժողովրդա-
կան Ռեսպուբլիկային: Մոնղոլական ժողովրդական բանակի հետ
միասին, սովետական զորամասերը Խալխին Գյուլ դետի շրջանում
ջախջախելով ճապոնական զավթիչներին, նրանց դուրս վճռեցին
նաև Մոնղոլիայի տերիտորիայից:

Հաշվի առնելով համաշխարհային պատերազմի շարունակ աճող վտանգը, Սովետական կառավարությունը 1939 թվականին նոր բանակցություններ սկսեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ փոխադարձ օգնության պայմանագիր կնքելու համար՝ ընդդեմ ֆաշիստական ագրեսիայի նվիրսպայում։ Բայց պարզվեց, որ նրանք ամենևին էլ չեն ուզում համագործակցել ՍՍՌՄ-ի հետ, ընդհակառակը, ՍՍՌՄ-ին մեկուսացնելու նենգ քաղաքականություն վարելով, նրանք գաղտնի հակասովետական բանակցություններ սկսեցին Հիտլերի հետ, ագրեսիան Սովետական Միության դեմ ուղղելու համար։

ՍՍՌՄ-ի կառավարությունը, ընդունելով իրեն արված առաջարկությունը, 1939 թ. օգոստոսին չհարձակվելու պայմանագիր կնքեց Գերմանիայի հետ։ Որոշ ժամանակով պատերազմը հեռացվեց Սովետական Միությունից։

1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին ֆաշիստական Գերմանիան պատերազմ սկսեց Լեհաստանի դեմ։ Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմի մեջ մտան Գերմանիայի դեմ։ Պատերազմը դարձավ համաշխարհային։

Ներխուժելով Լեհաստան, գերմանա-ֆաշիստական զորքերը ոչ մի լուրջ դիմադրության չհանդիպեցին, սրընթաց կերպով շարժվեցին դեպի Արևելք, ձգտելով զավթել Արևմտյան Ուկրաինան, Արևմտյան Բելոռուսիան և այդպիսով Սովետական Միության դեմ առաջիկա պատերազմական զործողությունների համար նպաստավոր դիրքեր գրավել։ Սովետական կառավարությունը վիճեցնելով հիտլերականների ավազակային այդ պլանը, 1939 թ. սեպտեմբերին իր զորքերը մտցրեց Արևմտյան Ուկրաինա և Արևմտյան Բելոռուսիա, իր պաշտպանության տակ վերցրեց 13 միլիոն ուկրաինացի և բելոռուս հղրայրներին, որոնք 1920 թվականից ճնշվում էին լեհական սլանների լծի տակ։

Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսիայի աշխատավորները ցնծությամբ դիմավորեցին իրենց ազատարարին՝ Սովետական Բանակին։ Նրանք իրենց ազատ կամքով երկրում հռչակեցին Սովետական իշխանություն և դիմեցին ՍՍՌՄ-ի Գերագույն Սովետին՝ Սովետական Միության կազմի մեջ ընդունվելու համար։ ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի սեսիան 1939 թ. նոյեմբերին բավարարեց նրանց խնդիրը։ Արևմտյան Ուկրաինան վերամիավորվեց Ուկրաինական ՍՍՌ-ին, իսկ Արևմտյան Բելոռուսիան՝ Բելոռուսական ՍՍՌ-ին։ Մի փոքր ավելի ուշ (1940 թ. ամռանը) ազատազրկվեց նաև Բեսարաբիան, որը 1918 թվականին ռումինական բոյար-

ները բռնի կերպով խել էին Ռուսաստանից, Բեսարաբիան միաց-
վեց Մոլդավական ՍՍՌ-ին, կազմվեց Մոլդավական ՍՍՌ, որը
մտավ ՍՍՌՄ-ի մեջ:

Սովետական կառավարությունը չհարձակվելու պայմանագիր
կնքելու առաջարկություն արեց նաև Ֆինլանդիային, բայց ֆիննա-
կան ռեակցիոներները մերժեցին ՍՍՌՄ-ի բարեկամական առա-
ջարկությունը և շարունակեցին Լենինգրադին շատ մոտիկ գտնվող
մեր սահմանների վրա պրովոկացիաներ կատարել, իսկ 1939 թ.
նոյեմբերին իմպերիալիստների հորդորանքով հարձակվեցին
ՍՍՌՄ-ի վրա: Սովետական Բանակը ջախջախիչ հակահարված
սվեց թշնամուն: 1940 թ. մարտին սպիտակ ֆինները, որոնք զին-
ված էին գերմանական, ֆրանսիական ու անգլիական զենքերով,
պարտություն կրեցին: Համաձայն կնքված հաշտության պայմանա-
գրի, Լենինգրադի ապահովության համար, Սովետական Միությանն
անցավ Կարելական պարանոցը՝ Վիբորգ քաղաքով, սահմանը հե-
ռացվեց Լենինի քաղաքից:

Սովետա-ֆիննական պատերազմում, Սովետական Միության
մյուս ժողովուրդների դյուցազուն զավակների հետ միասին, խստա-
շունչ ձմռան պայմաններում, հակառակորդի դեմ արիաբար կռվում
էին նաև հայ ժողովրդի շատ զավակներ, Սովետական Բանակի
հայ ռազմիկներ: Այդ մարտերում աչքի ընկած գործողություննե-
րի համար Սովետական Միության Հերոսի բարձր կոչման արժա-
նացան լեյտենանտ Կ. Սիմոնյանը, կապիտան Ի. Մանասյանը,
մարտիկ Գ. Հայրապետյանը և հրետանու զեներալ-լեյտենանտ
Մ. Բարսեղովը: Շատ հայ ռազմիկներ պարգևատրվեցին Սովետա-
կան Միության շքանշաններով ու մեդալներով:

1940 թվականին Լատվիայի, Լիտվայի, Էստոնիայի ժողո-
վուրդները, տապալելով իրենց հակաժողովրդական կառավարու-
թյունները, Սովետական իշխանություն հռչակեցին իրենց մոտ և
ապա մտան ՍՍՌՄ-ի կազմի մեջ: 1940 թվականին ՍՍՌՄ-ն դար-
ձավ 16 եվրոպական միութենական ռեսպուբլիկաներից բաղկա-
ցած հզոր պետություն:

Ամուր պաշտպանվում էին նաև Սովետական Միության հա-
րավային սահմանները: Ինչպես, հայտնի է, 1937—1941 թվական-
ների ընթացքում ՍՍՌՄ-ի հարավային սահմաններին մոտ, Մեր-
ձավոր Արևելքի երկրներում, անգլիական ու ֆրանսիական իմ-
պերիալիստները և գերմանական ֆաշիստները քաղաքական խրմ-
բավորումներ էին ստեղծում, ստեղծական և ռազմական պատ-
րաստություններ էին տեսնում ՍՍՌՄ-ի վրա հարձակում գործելու

համար: Դա անմիջական սպառնալիք էր ստեղծում նաև Անդր-կովկասի Սովետական ռեսպուբլիկաների համար:

Այդ նպատակն էր հետապնդում 1937 թ. հունիսի 8-ին անգլիական իմպերիալիստների նախաձեռնությամբ Թեհրանում ստորագրված, այսպես կոչված, Սաադաբադի պայմանագիրը: Թուրքիան, Իրանը, Իրաքը ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքի փրենցանտանտան, որը փաստորեն դարձավ իմպերիալիստական երկրների քաղաքականության գործիքը և ուղղված էր Սովետական Միության դեմ: Այդ խմբավորման մեջ ղեկավար դեր էր խաղում Թուրքիայի ռեակցիոն կառավարությունը՝ իմպերիալիստական տերությունների գլխավոր կամակատարը Մերձավոր Արևելքում:

1939 թ. հոկտեմբերին Անկարայում Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Թուրքիայի միջև կնքվեց փոխադարձ օգնության պայմանագիր, է՛լ ավելի ուժեղացվեցին Սովետական Միության վրա հարավից հարձակում գործելու նախապատրաստությունները: Այդ նախապատրաստությունների մեջ իմպերիալիստներն օգտագործում էին նաև 1920—1921 թվականներին Անդրկովկասից վռնգված մենշևիկյան, դաշնակցական և մուսավաթական թափթիփուկներին:

Ագրեսորների վավթողական գործողությունները ընդլայնվում էին: 1941 թ. սկզբին ֆաշիստական Գերմանիայի ձեռքին էին գտնվում ամբողջ Բալկանները, Եվրոպայի մեծ մասը: Պատերազմի վտանգը մոտենում էր մեր երկրի սահմաններին:

ԳԼՈՒԽ VII

ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ՌԵՎՈԼՅՈՒՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-ՈՒՄ (1926—1941)

Սովետական Հայաստանի տնտեսական մեծ վերելքը, աշխատավոր մասսաների նյութական բարեկեցության աննախընթաց բարձրացումը լայն հնարավորություններ ստեղծեցին նաև կուլտուրական ռեոլյուցիայի համար:

Սոցիալիզմի կառուցման համար մղվող պայքարի տարիներին Սովետական իշխանությունը Հայաստանում անշեղորեն կենսագործեց Կոմունիստական պարտիայի լենինյան ազդային քաղաքականությունը: Հայկական ՍՍՌ-ում դարձ տրվեց ժողովրդական կրթու-

թշանը, բնակչության միջից վերացվեց անգրագիտությունը, տարբեր երկրներում թափառող հայ ինտելիգենցիայի լավագույն գործիչներից ջատերը վերագարձան Սովետական Հայաստան, հիմնվեցին գիտության, գրականության, արվեստի նոր օջախներ, սլափափափվեցին բարձրորակ կադրեր և առաջ մղվեց գիտության, գրականության ու արվեստի զարգացումը: Այդ զարգացումը տեղի էր ունենում մի կողմից հայ ժողովրդի անցյալի կուլտուրայի լավագույն ժառանգությունը գնահատելու, յուրացնելու և մյուս կողմից նորը ստեղծելու միջոցով՝ ռուսական կուլտուրայի և եղբայրական մյուս ժողովուրդների կուլտուրաների հետ սերտ կապի և փոխադրեցության պայմաններում:

1. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անգրագիտության վերացումը:— Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին (1921—1925) ղգալի աշխատանք կատարվել էր նաև կուլտուրական շինարարության բնագավառում: Սակայն այդ մեծ գործի միայն սկիզբն էր: Հարկավոր էր իսպառ վերացնել անցյալից ժառանգություն մնացած, մեծագույն շարիք և հետամնացության հիմնական արտահայտություններից մեկը՝ անգրագիտությունը:

Անգրագիտության վերացման ուղղությամբ Հայաստանում խոշոր աշխատանքներ կատարվեցին 1926—1940 թվականներին: Ընդարձակվեց անգրագիտությունը և կիսագրագիտությունը վերացնող դպրոցների ցանցը:

Համկ(բ)Պ ԿԿ-ի 1929 թ. մայիսի որոշման հիման վրա Հայաստանի Ժողովոմսովեստին կից կազմակերպվեց անգրագիտության վերացման Արտակարգ Հանձնաժողով, իսկ սլրակտիկ աշխատանքները գլխավորելու համար Հայաստանի Լուսավորության Ժողովրդական կոմիսարիատում կազմակերպվեց անգրագիտության վերացման հատուկ վարչություն: Անգրագետների և կիսագրագետների դպրոցների համար մշակվեցին ուսման հատուկ ծրագրեր և պլաններ, լույս տեսան դասագրքեր: Ինչպես ամբողջ ՍՍՌՄ-ում, նույնպես և Հայաստանում անգրագիտության վերացման համար մղվող պայքարը դարձավ համաժողովրդական, համապետական լուրջ նշանակություն ունեցող գործ: Քաղաքներում և գյուղերում աշխատանքն ավարտվելուց հետո, երեկոները լիկկայան էին հաճախում կամ տներում սլարապում տասնյակ հաղարավոր մեծահասակ քաղաքացիներ:

Ուսուցչությունը, պրոֆմիտությունները և կոմերիտական կազմակերպությունները, «Կորչի անգրագիտությունը» կամավոր ընկերությունը, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, մեծ օգնություն ցույց տվեցին լուսավորության օրգաններին՝ մեծահասակ բնակչության միջից անգրագիտությունը վերացնելու ուղղությամբ: 1922—1935 թվականներին ռեսպուբլիկայում ավելի քան 324 հազար մարդ գրագետ դարձան:

Գրագետ դարձած նախկին անգրագետների ու կիսագրագետների ուսուցման որակը բարձրացնելու նպատակով, երկրորդ հնգամյակի սկզբից Հայկական ՍՍՌ-ի Ժողովրդասովետի որոշմամբ վերակառուցվեց անգրագիտության վերացման սխեման: Ստեղծվեց հանրակրթական մշտական դպրոցների սխեմա՝ տարրական դպրոցների ծրագրով քաղաքներում, երկամյա ծրագրով ավաններում, եռամյա դասընթացով գյուղական վայրերում, որը մեծ արդյունքներ տվեց:

Սովետական Հայաստանի երկրորդ հնգամյա պլանում նախատեսված էր հիմնականում վերացնել մեծահասակ բնակչության անգրագիտությունն ու կիսագրագիտությունը, որն իրականացվեց հաջողությամբ: Եթե 1926 թ. Հայաստանի բնակչության միայն 35,5 տոկոսն էր գրագետ, ապա 1939 թվականին գրագիտության տոկոսը հասավ 74-ի: 1941 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ն դարձավ համատարած գրագիտության երկիր:

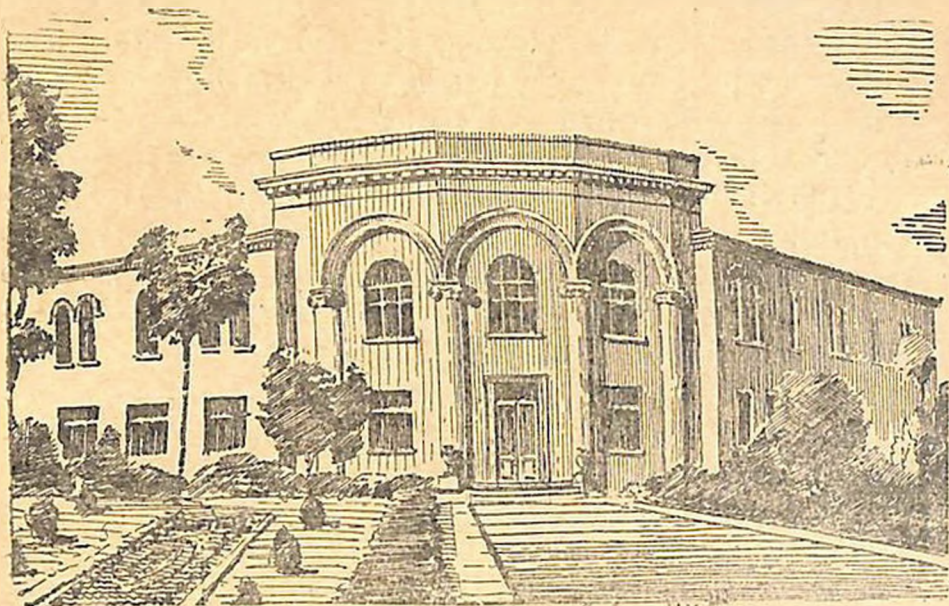
Ժողովրդական կրթությունը:— Ինչպես ամբողջ Սովետական Միությունում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում կուլտուրական ռեվոլյուցիայի հիանալի օրինակ են հանդիսանում ժողովրդական կրթության ասպարեզում ձեռք բերված մեծ նվաճումները: 1940 թվականին ռեսպուբլիկայի բնակչության յուրաքանչյուր երեք մարդուց մեկը սովորում էր:

Լուրջ աշխատանք կատարվեց տարրական, ոչ լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցների ցանցի ընդարձակման, ուսուցման որակի բարձրացման ուղղությամբ:

Ընդհանուր տարրական պարտադիր ուսուցումը Հայկական ՍՍՌ-ում սկսվեց իրականացվել 1928—1929 ուսումնական տարվանից և ավելի լայն ծավալ ստացավ պարտիայի XVI համագումարի դիրեկտիվների հիման վրա: Յոթնամյակի ծավալով պարտադիր ուսուցումը քաղաքներում և արդյունաբերական վայրերում կիրառվեց 1933 թվականից, իսկ գյուղական վայրերում՝ 1935—1936 թվականներից:

Միջնակարգ կրթությամբ կադրերի սրակը բարելավելու համար միջնակարգ դպրոցում ուսման տեղությունը սահմանվեց տասն տարի: Միջնակարգ դպրոցների 9—10-րդ դասարաններին տրվեց ինդուստրիալ տեխնիկական թեքում:

Պարտիական և Սովետական օրգանների հոգատարությամբ բարձր հիմքերի վրա դրվեց ռեսպուբլիկայում ասպրող ազգային փոքրամասնությունների մատաղ սերնդի դպրոցական կրթության և

Հոկտեմբերյանի շրջանի Նալբանդյան գյուղի միջնակարգ դպրոցի շենքը

դաստիարակության գործը: Բացվեցին մի քանի տասնյակ աղյուսակա դպրոցներ, որոնցում իրենց մայրենի լեզվով կրթություն էին ստանում աղյուսակացի, ռուս, քուրդ երեխաները: Ռեսպուբլիկայի լուսավորության օրգանները ղգալի հաջողությունների ձեռք բերեցին ռուսաց լեզվի դասավանդման գործում: Այդ ուղղությամբ վճռական դեր խաղացին 1938 թվականին ոչ ռուսական դպրոցներում ռուսաց լեզվի դասավանդումը բարելավելու վերաբերյալ պարտիայի և կառավարության որոշումները: Ռեսպուբլիկայում ռուսաց լեզվի դասավանդումը բարելավելու և ռուսաց լեզվի որակյալ մանկավարժական կադրեր պատրաստելու համար ձեռնարկվեցին լուրջ միջոցառումներ:

Խոշոր միջոցներ հատկացվեցին դպրոցների նյութատեխնիկական բազան ընդարձակելու համար: 1926—1941 թթ. Հայաստանի

քաղաքներում և գյուղերում կառուցվեցին հարյուրավոր դպրոցական նոր շենքեր, որոնք ունեն երեխաների ուսման-կրթության և դաստիարակության կազմակերպման համար բոլոր անհրաժեշտ հարմարությունները։ Սովետական կառավարությունը տարեցտարի մեծացնում էր ֆինանսական հատկացումները լուսավորության կարիքների համար։ Հայկական ՍՍՌ-ի տեղական բյուջեի ավելի քան 60 տոկոսը ծախսվում էր դպրոցական կրթության և կուլտուր-լուսավորական ցանցի վրա։ Եթե 1914—15 ուսումնական տարում Հայաստանում եղել է 459 տարրական և միջնակարգ դպրոց, որտեղ սովորում էին մոտ 35 հազար աշակերտ, ապա 1940 թվականին Սովետական Հայաստանի դպրոցների թիվը հասավ 1154-ի։ Այդ դպրոցներում սովորում էին մոտ 227 հազար աշակերտ։ Ռեպուբլիկայի մայրաքաղաք Երևանում 1935 թվականին գործում էր 34 դպրոց, 1940 թվականին դպրոցների թիվը հասավ 54-ի, որոնցում սովորում էին մոտ 39 հազար աշակերտ։ Դպրոցների մեծ մասում կային կահավորված ֆիզիկայի ու քիմիայի կաբինետներ և լաբորատորիաներ։

Հատուկ ուշադրություն դարձվեց ուսման տրակի բարձրացման վրա։ Այդ ուղղությամբ կարևոր քայլ հանդիսացավ մանկավարժական ռեակցիոն մեթոդների մերկացումը և նրանց վերացումը սովետական դպրոցից։ Ինչպես հայտնի է, Սովետական դպրոցի կազմակերպման սկզբնական շրջաններում լուսավորության օրգաններում խցկված բուրժուական մանկավարժներից ոմանք փութաջանորեն պրոպագանդում էին սովետական դպրոցում կիրառել ամերիկյան ռեակցիոն մանկավարժության այսպես կոչված «պրոյեկտներ» և «դաշտոն սլլան» վնասակար մեթոդները։ Ռեակցիոններներին հաջողվել էր այդ մեթոդները մտցնել Սովետական ռեսպուբլիկաների, այդ թվում նաև Հայկական ՍՍՌ-ի մի շարք դպրոցներում, որը մեծ վնասներ հասցրեց լուսավորության գործին։

ՀամԿ(բ)Պ Կենտրոնական կոմիտեի 1931 թ. սեպտեմբերի 5-ի և 1932 թվի օգոստոսի 25-ի որոշումներով Սովետական դպրոցներից ընդմիջտ արմատախիլ արվեցին այդ ռեակցիոն բուրժուական մեթոդները։

Մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության խնդիրները հաջողությամբ լուծելու համար, ընդլայնվեցին մեթոդական աշխատանքի ձևերը։ 1930-ական թվականներին ռեսպուբլիկայի քաղաքներում և շրջանային կենտրոններում կազմակերպվեցին մեթոդական կաբինետներ և բյուրոներ, ստեղծվեցին ման-

կալարժական խորհուրդներ: Ուսումնակրթական այդ հաստատությունների շուրջն էին համախմբված Հայաստանի լավագույն մանկավարժները, որոնք իրենց ձեռք բերած փորձը հաղորդում էին երիտասարդ ուսուցչությանը: Այդ միջոցառումները բեղմնավոր արդյունքներ տվեցին:

Բարձր ղեհահատելով ժողովրդական ուսուցչի քրտնաջան և անբասիր աշխատանքը, ժողովրդական կրթության ասպարեզում ձեռք բերված հաջողությունները, ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետը 1939 թ. Ռեսպուբլիկայի 52 առաջավոր ուսուցիչների պարգևատրեց Սովետական Միության շքանշաններով ու մեդալներով: Բարձրագույն պարգևի՝ Լենինի շքանշանի արժանացան վաստակավոր ուսուցիչներ Ս. Սահակյանը, Մ. Գրիգորյանը, Կ. Բորբովան, Հ. Պողոսյանը և ուրիշներ: 1940 թ. նոյեմբերին Հայկական ՍՍՌ ժողովոմսովետը երկարամյա, անբասիր մանկավարժական աշխատանքի համար 20 դասատուի վաստակավոր ուսուցչի կոչում շնորհեց: Պարտիայի և կառավարության որոշմամբ 1936 թ. բարձրացվեց ուսուցիչների աշխատավարձը: Սովետական ուսուցիչը շրջապատված է ընդհանուրի հոգատարությամբ:

Ուսուցչության առաջ բացված է հասարակական-քաղաքական աշխատանքների լայն ասպարեզ: Հայաստանի աշխատավորները 1937—1938 թվականներին 13 մանկավարժի ընտրեցին ՍՍՌՄ և Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետների դեպուտատ: 202 ուսուցիչ ընտրվեցին աշխատավորների դեպուտատների տեղական սովետներում:

Դպրոցական ցանցի ընդարձակման, սովորողների թվի անընդհատ աճման ղուգընթաց, աճում էր ուսուցիչների թիվը և նրանց որակական կազմը: 1932—1933 թթ. ուսումնական տարում Ռեսպուբլիկայի մասսայական դպրոցների ուսուցիչների թիվը կազմում էր 4472 հոգի, 1939—1940 թթ. այդ թիվը հասավ մոտ 11 հազարի: Անընդհատ բարձրանում էր նաև ուսուցիչների կրթական ցենզը. այդ ժամանակ ուսուցիչների ամբողջ կազմի 23 տոկոսը բարձրագույն և թերի բարձրագույն կրթություն ունի:

Մեծացավ և ծավալվեց նաև երեսմաների նախադպրոցական ու արտադպրոցական դաստիարակության հաստատությունների ցանցը: Ռեսպուբլիկան ուներ երեսմաների գեղարվեստական դաստիարակության տուն, պատանի տեխնիկների և բնագիտների կայան, պիոներական պալատ Երևանում, պիոներական տներ Լենինականում և Կիրովականում, ինչպես նաև տասնյակ սպորտային դպրոցներ և այլն:

Հայաստանի ժողովրդական կրթության օրգանները և ուսուցչության բազմահազարանոց բաժնակը, կոմերիտմիության, պիոներական կազմակերպության հետ միասին, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ մեր աճող սերնդին ղապտիարակում էին սովետական վառ հայրենասիրության և ինտերնացիոնալիզմի ոգով: Նրանք պատրաստում էին բազմակողմանիորեն զարգացած, կոմունիստական շինարարության ակտիվ կառուցողներ:

Միջին որակի մասնագիտական կադրերի պատրաստումը:— Զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին միջին որակի կադրեր պատրաստելու գործում: Հայկական ՍՍՌ-ում խոշոր աշխատանքներ կատարվեցին շինարարական, գյուղատնտեսական, մանկավարժական, բժշկական, կոոպերատիվ-առևտրի, գեղարվեստական և այլ տեխնիկումների, ինչպես նաև բանֆակների ու գյուղերի դպրոցների ցանցի ընդարձակման ուղղությամբ: Որակյալ բանվորական ուժի պակասը լրացնելու գործում նշանակալի դեր կատարեցին ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման դպրոցները:

1939—1940 ուսումնական տարում միջին որակի կրթությամբ մասնագիտական կադրեր պատրաստող ուսումնական հաստատություններում սովորում էին ավելի քան 11 հազար ուսանող, 1927—1928 թվականի 1500 ուսանողի դիմաց: Քսան տարվա ընթացքում ռեսպուբլիկայի միջին որակի կադրեր պատրաստող ուսումնական հաստատությունները ժողովրդական տնտեսության, լուսավորության, կուլտուրայի և մյուս բնագավառների համար տվեցին ավելի քան 13 հազար մասնագետներ:

2. ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Բարձրագույն դպրոցներ:— Նրերի ինդուստրացման ու գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման քաղաքականության կենսագործումը, ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանները նոր խնդիրներ առաջադրեցին նաև բարձրագույն դպրոցներին և գիտական հաստատություններին:

Արագ կերպով աճող ժողովրդական տնտեսությունը իր բոլոր ճյուղերում հազարավոր որակյալ կադրերի կարիք ուներ: Մինչդեռ այդ ժամանակ մեր երկրի մասնագետների մի զգալի մասը չունեւ բարձրագույն կրթություն, աճել էր պրակտիկ աշխատանքում:

1927 թվականին Շախտիի գործի դատավարությունից պարզվեց, որ հին կարգերից եկած մասնագետների որոշ մասը թշնամարար էր տրամադրված դեպի մեր սոցիալիստական կարգերը: Մասնագետ կադրերի սուր պակասը լուրջ վտանգի տակ էր դնում մեր խնդուտրիայի ու սոցիալիստական դյուղի հետագա զարգացումը:

1928 թվականի հունիսին ՀամԿ(բ)Պ ԿԿ-ի պլենումը քննության առավ մասնագետ կադրերի պատրաստման գործի վիճակը: Պլենումը նշեց այն խիստ անհամաչափությունը, որ կար ժողովրդական տնտեսություն հարաճուն վերելքի ու բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների պատրաստման գործի դրվածքի միջև, ընդունեց հատուկ որոշում՝ բարձրագույն տեխնիկական դպրոցների ցանցի ընդարձակման, ռուսումնա-կրթական գործի բարելավման մասին:

Կոմունիստական պարտիայի միջոցառումների շնորհիվ մեր երկրի բարձրագույն դպրոցները շրջադարձ կատարեցին դեպի պրակտիկ կյանքը: Ուսանողներն ուսուցման գործնական մասնանց էին կացնում արդյունաբերության մեջ՝ գործարաններում, հանքերում, երկաթուղային տրանսպորտում, գյուղատնտեսության մեջ:

Սոցիալիստական ինդուստրացումը, գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը հրամայական խնդիր էին դնում ազգային ռեսպուբլիկաներում ստեղծել տեխնիկական ինտելիգենցիայի ազգային կադրեր: Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը ձեռնամուխ եղան նաև այդ կարևոր պրոբլեմի լուծմանը: ՍՍՌՄ կառավարության հատուկ որոշմամբ 1928 թվականին երևանում բացվեց Համամիութենական անասնաբուժական-անասնաբուծական ինստիտուտը:

Մինչև 1930 թվականը Սովետական Հայաստանում բարձրագույն կրթությամբ կադրեր էր պատրաստում Երևանի Պետական համալսարանը: 1929—30 ուսումնական տարում համալսարանում սովորողների թիվը հասավ ավելի քան 1300 մարդու: Այդ ժամանակ համալսարանն ուներ վեց ֆակուլտետ՝ տեխնիկական, սոցտնտեսագիտական, գյուղատնտեսական, բժշկական, իրավաբանական և մանկավարժական: Պետական համալսարանի շուրջն էին համախմբված Հայաստանի դիտա-մանկավարժական ամենաաչքի բնկնող մասնագետները:

Հայաստանի պարտիական և սովետական օրգանները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում պետական համալսարանի դասախոսական կազմը նոր, երիտասարդ դիտա-մանկավարժական

կադրերը համալրելու գործի վրա: 1927—28 ուսումնական տարվանից բացվեց համալսարանի ասպիրանտուրան:

1930—1939 թվականին Հայաստանի Պետական համալսարանի համապատասխան ֆակուլտետների բազայի վրա կազմակերպվում են առանձին մասնագիտական ինստիտուտներ: Այդ հաստատությունների թվումն էին՝ Երևանի Բժշկական, Գյուղատնտեսական, Շինարարական (հետագայում Պոլիտեխնիկական), Մանկավարժական, Ֆինանսա-տնտեսագիտական ինստիտուտները՝ իրենց ֆակուլտետներով և բազմաթիվ ամբիոններով: 1940 թվականին Սովետական Հայաստանում գործում էին 13 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (4-ը հեռակա), ուր սովորում էին 12.750 ուսանող-ուսանողուհի:

Սովետական իշխանության հաստատման առաջին քսան տարում Հայաստանի բուհերը ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի, մանկավարժության, բժշկության և արվեստի բոլոր բնագավառների համար պատրաստեցին ավելի քան 7000 մասնագետ:

Համ Կ(բ)Պ Կենտրոնական կոմիտեի 1938 թ. նոյեմբերի որոշմամբ, ինչպես Սովետական Միության բոլոր բուհերում, այնպես էլ Հայաստանի բուհերում կազմակերպվեցին մարքսիզմ-լենինիզմի ամբիոններ, որոնք խոշոր դեր կատարեցին մեր երիտասարդությանը մարքսիստական-լենինյան գաղափարներով ղինելու գործում:

20 տարվա ընթացքում խոշոր աշխատանքներ կատարվեցին բարձրագույն դպրոցների համար նոր շենքեր կառուցելու ուղղությամբ: Երևանի հյուսիսային մասը դարձավ համալսարանական թաղամաս: Այդտեղ կենտրոնացավ բարձրագույն դպրոցների մեծ մասը: Այդ տարիներին կառուցվեցին Բժշկական, Անասնաբուժական-անասնաբուժական, Գյուղատնտեսական ինստիտուտների բարեկարգ շենքերը և հանրակացարանները:

Ազգային ռեսպուբլիկաների, մարզերի համար բարձրագույն կրթությամբ կադրերի պատրաստման գործում, ինչպես անցյալում, առավել ևս այդ շրջանում, անգնահատելի դեր էին կատարում ՍՍՌՄ կենտրոնական քաղաքների, հատկապես Մոսկվայի, Լենինգրադի բարձրագույն հաստատությունները և դիտա-հետազոտական հիմնարկները, որտեղ սովորում էին մեծ թվով երիտասարդներ նաև Սովետական Հայաստանից: Ավարտելով ուսումը, նրանք վերադառնում էին Հայաստան և լծվում ստեղծագործական աշխատանքների:

Այսպիսով, Կոմունիստական պարտիան ազգային ռեսպուբլիկաների անհավասարությունն ու հետամնացությունը վերացնում էր ոչ միայն սոցիալիստական արդյունաբերության օջախներ ստեղծելով, այլև ստեղծում էր ազգային կադրեր, ազգային սովետական ինտելիգենցիա:

Գիտություն:— Սովետական Միության տնտեսական կյանքի և կուլտուրայի բուռն վերելքի հետ միասին, սկսում է զարգանալ նաև սովետական դիտությունը: Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձնում մեր երկրի դիտության զարգացման վրա:

Սովետական դիտությունը ղգալիորեն առաջ էր գնում նաև ազգային ռեսպուբլիկաներում:

Հայկական ՍՍՌ Ժողկոմսովետի որոշմամբ 1925 թվականի հունվարին կազմակերպվեց Հայաստանի Գիտության և Արվեստի ինստիտուտը, որն ուներ երեք բաժին՝ բնագիտական-մաթեմատիկական, պատմա-հասարակագիտական և գեղարվեստական: Ինստիտուտն աշխատանք էր կատարում Հայաստանի բնական հարրատությունների, էներգետիկ ռեսուրսների հետազոտության ուղղությամբ, զբաղվում էր հայագիտության որոշ հարցերով: 1930-ական թվականներին Սովետական Հայաստանում ավելի ու ավելի լայն ծավալ է ստանում գիտահետազոտական հաստատությունների ցանցը: Նշանակալից աշխատանք է կատարում Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտը: 1930 թ. կազմակերպվում է Կառուցումների ինստիտուտը, էջմիածնում հիմնվում են Բամբակագործական և Պտղաբանաարարութական զոնալ կայաններ: Գիտահետազոտական որոշ աշխատանք են կատարում նոր կազմակերպված՝ Կիրառական հանքաբանության, Տրոպիկական, Կուրորտոլոգիայի-Ֆիզիոթերապիայի ինստիտուտները:

1934 թ. կազմակերպվում է ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Անդրկովկասյան ֆիլիալի Հայկական բաժանմունքը, իսկ 1935 թվականին Երևանում հիմնադրվում է ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը (Արմֆան), որը նշանակալից աշխատանք ծավալեց ռեսպուբլիկայում դիտության զարգացման ուղղությամբ:

ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի առաջին նախագահ ընտրվեց նշանավոր բիոլոգ, ակադեմիկոս Լևինտոն-Լեսինգը: Հետագայում Արմֆանի նախագահ դարձավ ակադեմիկոս շարենազեկ ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելին: Այդ և մյուս ակադեմիկոս գիտնականների շուրջը համախմբվելով, աճեց ու ամ-

րապնդվեց Արմֆանի գիտական կոլեկտիվը: Գիտական աշխատանքների կարևոր օջախներից էին նաև Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի պատմության ինստիտուտը (Կուսպատը), Հնությունների պահպանության կոմիտեն և Մատենադարանը:

1940 թ. Հայաստանում գործող 37 գիտահետազոտական հաստատություններում աշխատում էին ավելի քան 430 գիտական աշխատող: Արագ կերպով աճում էր նրիտասարդ գիտական աշխատողների թիվը:

Հայաստանի գիտնականները, ճիշտ ըմբռնելով պարտիայի ցուցումները սովետական առաջավոր գիտության խնդիրների մասին, իրենց ուժերը տրամադրում էին ժողովրդական տնտեսության, կուլտուրայի բոլոր բնագավառների զարգացմանը: Մշտական օգնություն ստանալով ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայից և ռուս ականավոր գիտնականներից, նրանք ձեռնամուխ էին ռեսպուբլիկայի տնտեսական և կուլտուրական շինարարության ակտուալ պրոբլեմների լուծմանը, գիտության նվաճումները արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ ներդնելու գործին:

Ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հեռանկարների համար որոշակի նշանակություն ունեցան մի շարք գիտական արշավախմբերի կատարած գիտական ուսումնասիրությունները Սևանի ավազանում, Արարատյան դաշտավայրում և այլուր: Ակադեմիկոս Լևինսոն-Լեսինգի ղեխավորած արշավախումբը լուրջ աշխատանք կատարեց Սևանա լճի ջրերի ռեսուրսների ուսումնասիրության ուղղությամբ: Այդ ուսումնասիրությունների ղեխավոր նպատակն էր առաջ քաշել և սրակտիկ լուծում տալ Սևանա լճի ջրերի օգտագործմանը՝ էլեկտրիֆիկացիայի և ոռոգման համար, որը հետագայում խոշոր նշանակություն ունեցավ ռեսպուբլիկայի սոցիալիստական ինդուստրիայի և գյուղատնտեսության անսխալ զարգացման գործում:

Գիտական որոշ ուսումնասիրություններ են կատարվում տեխնիկայի, քիմիայի և գյուղատնտեսության բնագավառում: Պրոֆեսոր Ա. Հակոբյանը ուսումնասիրում էր տերմոդինամիկայի հարցերը, կապված քիմիական որոշ խնդիրների լուծման հետ: Ականավոր քիմիկոս Ս. Համբարյանը լուրջ ուսումնասիրություն կատարեց օրգանական քիմիայի ասպարեզում: Նրա և մի շարք այլ մասնագետների ուսումնասիրությունները կիրառական կարևոր նշանակություն ունեցան ռեսպուբլիկայի քիմիական արդյունաբերության զարգացման համար, մասնավորապես սինթետիկ կաուչու-

կի արդյունաբերությունը կազմակերպելու գործում: Լույս տեսած գիտահետազոտական աշխատանքների մեջ կարևոր նշանակություն ունեցան Մ. Թումանյանի, Լ. Ռոտինյանի և մի շարք այլ գիտնականների ուսումնասիրությունները: Նշանավոր ճարտարապետ Թորոս Թորոմանյանը վերականգնեց միջնադարյան հայ ճարտարապետության հույակապ կոթողներից մեկի՝ ավերված Զվարթնոց տաճարի հատակագիծը:

Սկսվում են պարբերաբար հրատարակվել Գիտության ու Արվեստի ինստիտուտի և Երևանի Պետական համալսարանի տեղեկագրերը: 1930-ական թվականներին տպագրվեցին անվանի հայ գիտնականներ Հ. Մանանդյանի, Մ. Արեղյանի, Հ. Աճառյանի, Գ. Ղափանցյանի, Ալ. Հակոբյանի, Վ. Արծրունու և մյուսների գիտահետազոտական աշխատությունները:

1926 թվականից Երևանի Պետական համալսարանն սկսեց հրատարակել պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Հայերենի արմատական բառարանը» մեծածավալ աշխատությունը: Գիտա-մանկավարժական լուրջ աշխատանք կատարեցին Պետ. համալսարանի պրոֆեսորներ Հ. Ազատյանը, Հ. Գյուլիքյոխյանը: Ակադեմիական հրատարակությամբ լույս ընծայվեցին «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսի համահավաք տեքստը, պրոֆ. Հ. Մանանդյանի «Տիգրան երկրորդը և Հռոմը» մենագրությունը, պրոֆ. Մ. Արեղյանի «Գուսանական ժողովրդական տաղերը», պրոֆ. Գ. Ղափանցյանի «Ուրարտուի պատմությունը» և այլ աշխատություններ:

Կատարած բեղմնավոր աշխատանքի համար ռեսպուբլիկայի մի շարք գիտնականներ այդ ժամանակ պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով:

3. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԸ

Գրականություն:— Առաջին հնգամյակի նախօրյակից և, մասնավորապես, 1930-ական թվականներին, սովետահայ գրականությունը բուռն զարգացում ապրեց և հարստացավ բազմաթիվ նոր գործերով:

Ինդուստրացման և կոլեկտիվացման հաղթանակը, սոցիալիզմի հաղթանակը, ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում նաև հայ ժողովրդին հասցրեց հոգևոր բոլոր ուժերի ստեղծագործական զարգացմանը: Կազմակերպչորեն և գաղափարապես ամրապնդվեց Հայաստանի գրողների միությունը, որի շարքերում ավագ գրողների հետ միասին ձևաք ձևաքի տված, աշխատում էին երի-

տասարդ գրողներ՝ պոետները, արձակագիրները, դրամատուրգները և մյուսները:

Այդ տարիներին սովետահայ գրականության հիմնական թեմաները հանդիսացան սոցիալիստական շինարարության հերոսական, ռևոլյուցիոն պայքարի և քաղաքացիական կռիվների արտացոլումը, դասակարգային թշնամու մերկացումը, նվիրվածությունը կոմունիստական պարտիային և Սովետական կառավարությանը, Հայաստանի նոր երջանիկ առօրյան, բանվորների, կոլտնտեսականների ու ինտելիգենցիայի անձնվեր աշխատանքը նորակառույցներում, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության մեջ, ժողովուրդների անխախտ բարեկամությունը, սովետական վառ հայրենասիրությունը, պայքարը խաղաղության համար և այլն:

Պրոլետարական գրողների միությունը ղուգահեռ, 1927 թվականին կազմակերպվեց Հայաստանի Աշխատավորական գրողների միությունը: 1927 թվականի դեկտեմբերին նրանում տեղի ունեցավ Հայաստանի պրոլետարական գրողների միության երկրորդ համագումարը: Համագումարի որոշմամբ ստեղծվեց «Սովետական Հայաստանի Գրողների ֆեդերացիա», որը Հայաստանի պրոլետարական և աշխատավոր գրողների համատեղ գործակցության լավագույն ձևը հանդիսացավ: Սովետական Հայաստանի գրականության զարգացումը տեղի էր ունենում ռուս գրականության և հղրայրական ժողովուրդների գրականության հետ սերտ կապի և փոխադարձ ազդեցության պայմաններում:

1928 թվականի հուլիսին Հայաստան եկավ մեծ գրող Մաքսիմ Գորկին: Նա այցելեց Հայաստանի քաղաքներն ու շրջանները, ծանոթացավ ռեսուրսիկայի սոցիալիստական շինարարության և կուլտուրայի նվաճումներին: Մ. Գորկին կարևոր խորհուրդներ տվեց սովետահայ գրողներին՝ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների սոցիալիստական առօրյան պատկերող գեղարվեստական լիարժեք երկեր ստեղծելու համար:

1932 թ. ապրիլի 23-ին ՀամԿ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեն քննարկեց զրական-գեղարվեստական կազմակերպությունների վերակառուցման հարցը և որոշում ընդունեց ի մի համախմբել սովետական գրողների տարբեր կազմակերպությունները: Կենտկոմը նշեց սովետական գրականության ու արվեստի հետագա զարգացման նոր խնդիրներն ու անելիքները: Այդ որոշումը հանդիսացավ ամբողջ սովետական գրականության զարգացման նոր էտապի ծրագիր:

1932 թվականին Հայաստանի գրական տարբեր կազմակերպությունները վերակառուցվեցին, միացան և ստեղծվեց Հայաս-

տանի Սովետական գրողների մեկ միասնական միություն: Նույն թվականին սկսեց լույս տեսնել միության կենտրոնական օրգան «Գրական թերթը»:

1934 թ. օգոստոսին Երևանում հրավիրվեց Հայաստանի գրողների առաջին համագումարը, որը կազմակերպվեց ձևավորեց տեղի ունեցած վերակառուցումը: Նույն ամսի վերջին Հայաստանի գրողների գեղգափան մասնակցեց ՍՍՌՄ գրողների համամիութենական առաջին համագումարին, որը տեղի ունեցավ Մոսկվայում: Այդ համագումարը շրջադարձային էտապ հանդիսացավ համամիութենական գրական կյանքում: Համագումարի աշխատանքները ղեկավարում էր ռուս պրոլետարական գրականության և սոցիալիստական ռեալիզմի հիմնադիր Մաքսիմ Գորկին:

Համագումարը քննարկեց ՍՍՌՄ ժողովուրդների գրականության, այդ թվում սովետահայ գրականության վիճակն ու հետագա զարգացման խնդիրները: Համագումարի որոշումները նոր թափ հաղորդեցին սովետական գրականության հետագա զարգացմանը:

Սովետական Հայաստանի գրողները, որոնք ստեղծագործական բեկում էին սկսել դեռևս առաջին հնդամյակի ճախօրյակից, հանդես եկան ռեալիստական նոր արժեքավոր գործերով: Անվանի բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանն իր ճոր ստեղծագործությունների մեջ վեր հանեց սոցիալիստական շինարարության հերոսների աշխատանքային բուռն պափոսը: Նա գրեց «Մետաղագործարանում», «Տեքստիլ բանվորների երգը», «Զորագէտում» և այլ բանաստեղծություններ ու պոեմներ: Զորագէտի հիդրոկայանի կառուցողների ստեղծագործական աշխատանքները իրենց արտացոլումը գտան Մարիետա Շահինյանի «Հիդրոէկտրալ» վեպում, որը մի նոր երևույթ էր սովետական գրականության մեջ:

Սովետահայ պոեզիայի ականավոր ներկայացուցիչ Նզիշե Չարենցի այդ տարիների ստեղծագործությունները նվիրված էին ռեուլուցիոն պայքարի արտացոլմանը, սովետական ժողովրդի ստեղծագործ աշխատանքին: Գեղարվեստական մեծ ուժով ու հուզականությամբ են գրված մեծ կենդանի նվիրված նրա բանաստեղծություններն ու պոեմները: Չարենցը մեծ խաղաղավառությամբ ու ջերմ սիրով է կրկնում Հոկտեմբերյան ռեուլուցիան և ռուս ճեծ ժողովրդին, որոնք ազատագրեցին հայ ժողովրդին դարավոր ստրկությունից, նրան տալով ազգային վերածնունդի հնարավորություն: Չարենցը անկրկնելի գեղարվեստական ուժով նկարագրել է հայ ժողովրդի մղած պայքարը սովետական կարգերի

հաղթանակի համար, իր մի շարք գրվածքներում կրքոտությամբ մերկացրել է դաշնակցական ավանտյուրիստներին:

1926 թվականին արտասահմանից-տարագրությունից Սովետական Հայաստան վերադարձավ ականավոր վրպագիր Ալեքսանդր Շիրվանզադեն: Մոտիկից ծանոթանալով Հայաստանի սոցիալիստական շինարարության հաջողություններին, նա հիացավ այդ

Ալեքսի Բաանակյան

հաջողություններով և գրեց հետևյալ ջերմ խոսքերը. «Մի անգամ էլ թերթենք մեր երկհազարամյա անցյալի ժամանակագրությունները, և մի անգամ ևս համոզվենք, որ հայ ժողովուրդք երբեք չի ունեցել այն ազատությունը, որն ունի այժմ: Եվ թող մեր նոր սերունդն այս գիտակցությամբ տոգորված և իրեն սլարգեած լի ու լի հնարավորությամբ ոգևորված, կըրկնասլատի իր եռանդը հայրենիքի վերաշինության համար»:

Այդ ժամանակ Շիրվանզադեն գրեց «Մորզանի խնամին» կատակերգությունը, որտեղ կծու սարկազմով մերկացրել է արտասահման փախած հայ կապիտալիստների սնանկությունը, նրանց ալլանդակ կյանքը և անխուսափելի կործանումը: Նա գրեց նաև «Կյանքի բովից» ինքնակենսագրական վեպը:

1926 թվականին արտասահմանից հայրենիք վերադարձավ նաև անվանի բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը: Երբ նա տեսավ վերաշինվող Հայաստանի բուռն վերելքը, լցվեց մեծ ոգևորությամբ: «Տեսնում եմ ավերի ու մոխիրների միջից, խաղաղությամբ զրահավորված, կանգնում է աշխատավորական խորհրդային Հայաստանը համամարդկային գաղափարներով, համաշխարհային բովանդակությամբ և ազգային ոճով-դեմքով», — գրեց Ավ. Իսահակյանը:

1927 թ. ավարտելով «Լիլիթ» ռոմանտիկ վիպակը, նա վերամշակեց «Սասմա Մհերը» վիպերգը և գրեց բարձրարվեստ մի շարք նոր բանաստեղծություններ՝ «Մեր պատմիչները և Գուսանները», «Իմ հայրենիքում» և այլն: Հիացած Սովետական Հայաս-

տանի երջանիկ ներկայով և ներշնչված էլ ավելի լի հավատով նրա ապագայի նկատմամբ, Ալ. Իսահակյանը գրեց.

Վառ ու հզոր քո ապագան

Կայծակում է իմ դիմ.

Դո՛ւ, հավերժող իմ Հայաստան,

Անունդ քա՛ղցր ու վսե՛մ:

Սովետահայ նշանավոր արձակագիր և վիպասան Դերենիկ Դեմիրճյանը գրեց մի շարք նոր երկեր, որոնց մեջ արտացոլեց հայ և ադրբեջանական ազատագրված կնոջ իղձերն ու խոհերը: Դրանցից են «Սաթուն», «Նարգիզը» և այլն: Դ. Դեմիրճյանը գրեց նաև «Կապուտան» պիեսը, որը նվիրված էր սովետական շրջանի թեմատիկային և «Երկիր հայրենի» պատմա-հայրենասիրական դրամատիկական գործը, ինչպես նաև այլ գործեր:

Արձակի մեջ աչքի ընկավ Մովսես Արաղին իր «Կարմիր հարսնացուն», «Կոմերիտուհին», «Այրվող հորիզոնը» և այլ պատմվածքներով, որոնց մեջ արտացոլել է սովետական իրականության մի քանի բնորոշ պատկերներ: Այդ տարիներին Ստեփան Զորյանը գրեց «Մի կյանքի պատմություն», «Սպիտակ քաղաք» և այլ վեպերը:

Ավագ գրողների հետ միասին աճեցին ու կատարելագործվեցին երիտասարդ գրողները, որոնք օգտագործելով անցյալի դրական հարուստ ժառանգությունը, կերտեցին նոր դրական երկեր՝ նվիրված սոցիալիզմի հաղթանակին, ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցմանը, Նոր Կոնստիտուցիային, Վ. Ի. Լենինին, սովետական երկրի պաշտպանության ամրապնդման հարցերին և այլն:

Այդ տարիներին Նաիրի Զարյանը գրեց «Վերածնունդը», «Ռուշանի քարափը», «Հացավանը» և այլ գործեր: Իր գրվածքներում ն. Զարյանը վարպետորեն ցույց է տվել գյուղի կոլեկտիվացման ժամանակ ծավալված դասակարգային պայքարը, կուլակության չախջախումը, սոցիալիստական գյուղի հերոսների կերպարները: Դեղամ Սարյանը էպիքական լայն շնչով ու լիրիկայով գրեց «Լենինի նկարի առաջ», «Պատգամավորը», «Երեք երգ» և այլ գործեր:

Նոր, արժեքավոր երկեր ստեղծեց ավագ սերնդին պատկանող բանաստեղծ Աղառ Վշտունին: Ոգեշունչ թափով և վառ գույներով նա պատկերեց իմպերիալիզմի, դադլաթային ստրկության դեմ պայքարի բարձրացող Արևելքի արթնացող ժողովրդի կյանքն ու ազգային ազատագրական պայքարը:

Կազմակերպվեց հայ պրոդյուսերի երկերը ռուսերեն և ՍՍՌՄ-ի այլ ժողովուրդների լեզուներով թարգմանելու և հրատարակելու գործը: Հայաստանի գրական կյանքում առանձնապես մեծ իրադարձություն էր «Հայ պոեզիայի անթոլոգիան» ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը մեծածավալ աշխատության հրատարակումը ռուսերեն լեզվով: Հայաստանի գրողները, իրենց հերթին,

Իսեռեևիկ Իսմիրեյան

խնամքով աշխատեցին ռուս և Սովետական Միության եղբայրական մյուս ժողովուրդների գրականության լավագույն երկերի հայերեն թարգմանության և հրատարակության վրա:

Հայ ժողովրդի հանճարեղ ստեղծագործությունը՝ «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդավայր, որն ուներ 50 տարբեր վարիանտ, մշակվեց և առաջին անգամ կազմվեց էպոսի միասնական տեքստ, որը հրատարակվեց հայերեն, ռուսերեն ու եղբայրական մյուս շատ ժողովուրդների լեզուներով:

1939 թվականի սեպտեմբերին տոնվեց հայ ժողովրդի հերոսական էպոս «Սասունցի Դավիթ» հազարամյակը: Այդ տոնակատարությունը դարձավ հայ ժողովրդի և Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների կուլտուրայի մեծ տոնը, որը նշվեց սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաներում: «Սասունցի Դավիթ» հազարամյակին նվիրված առաջնորդողում «Պրավդա»-ն գրեց. «Հայ ժողովուրդը տոնում է իր հերոսական էպոսի, մեծագույն երկի—«Սասունցի Դավիթ» հիանալի պոեմի հազարամյակը: Այդ տոնակատարմանը մասնակցում է ամբողջ սովետական ժողովուրդը... Սովետական կուլտուրայի միջոցով «Սասունցի Դավիթը» մտնում է համաշխարհային կուլտուրայի օրբիտի մեջ և դառնում է մարդկության հերոսական մեծ էպոսի մի մասը»:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի հոբելյանի տոնակատարությունը նոր լիցք տվեց մեր գրողներին և արվեստագետներին հանդես գալու վառ հայրենասիրական գործերով:

Սովետական Հայաստանում նոր ուժով զարգացավ ժողովրդական բանահյուսությունը: Հայ գուսանները իրենց երկերում գովեր-

գում էին Կոմունիստական պարտիան և Սովետական իշխանությունը, պատկերում էին Սովետական Հայաստանի աշխատավորության նոր, ազատ կյանքը:

Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության կողմից դեպի սովետահայ գրականությունը հանդես բերած հայրական հոգատարությունը փայլուն կերպով դրսևորվեց 1941 թ. զարնանը Մոսկվայում տեղի ունեցած սովետահայ գրականության տասնօրյակում: Հայ ժողովրդի կյանքում տասնօրյակը կուլտուրական մեծ իրադարձություն հանդիսացավ: Սովետահայ գրականությունը փայլուն քննություն բռնեց:

«Պրավդան» այդ օրերին բնութագրելով սովետահայ գրողների ստեղծագործությունները, գրեց. «Հայաստանի սովետական գրականությունը գովերգում է ժողովրդի կյանքը, սովետական մարդկանց սխրագործությունները և հերոսությունը, սոցիալիստական ստեղծարար աշխատանքը, ժողովուրդների մեծ բարեկամությունը, Կարմիր Բանակի հզորությունն ու անխորտակելիությունը, սովետական հայրենասիրությունը և աշխատավորության անհուն սերը դեպի իրենց սոցիալիստական հայրենիքը»:

Սովետահայ գրականության զարգացման հետ միասին, 1926—1941 թվականներին ռեսպուբլիկայում լայն ծավալ ստացավ հրատարակչական դործը: Շարունակվեցին մեծ տիրաժող հրատարակվել և ժողովրդական մասսաների սեփականությունը դառնալ հայ գրականության կլասիկներ՝ Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Հ. Բոմանյանի, Հ. Հովհաննիսյանի, Ղ. Աղայանի, Պ. Պռոշյանի, Մուրացանի, Բաֆֆու, Վ. Տերյանի լավագույն երկերը: Հայերեն լեզվով հրատարակվեցին նաև համաշխարհային գրականության կլասիկներ՝ Ա. Պուշկինի, Լ. Տոլստոյի, Տ. Շեքսպիրի, Շ. Ռուսթավելու, Ա. Չեխովի, Մ. Գորկու, Նեկրասովի, Վ. Մայակովսկու, Շեքսպիրի, Ֆլոբերի, Հյուգոյի, Մոպսսանի և բաղմամբիվ այլ գրողների երկերը:

Թատրոն:— Աննախընթաց բեկում ապրեց Սովետական Հայաստանի արվեստը: Աճեցին արվեստագետների նոր կադրեր, կատարելագործվեց նրանց վարպետությունը, ընդարձակվեց արվեստի հաստատությունների ցանցը:

Հայ ժողովրդի ժողից դուրս եկան հարյուրավոր շնորհալի գերասաններ, երգիչներ, կոմպոզիտորներ, պարողներ, նկարիչներ, քանդակագործներ, ճարտարապետներ և այլն: Բուռն թափով ծավալվեց նաև ժողովրդի ինքնագործ արվեստը:

Թատրոնը մեծ հաջողությունների հասավ Սովետական Հայաստանում: Երկու հազար տարվա պատմություն ունեցող հայ թատրոնը իր իսկական վերածնունդն սկսեց սովետական կարգերի օրոք:

Երևանի Գ. Սունդուկյանի անվան Պետական դրամատիկական թատրոնից բացի, 1928 թ. Լենինականում հիմնվեց Ա. Մռավյանի անվան երկրորդ պետական թատրոնը: 1929 թվականի վերջերին Երևանում բացվեց Ա. Ի. Միկոյանի անվան պատանի հանդիսատեսի թատրոնը:

Հայ թատերական արվեստը սկսեց ավելի բուռն զարգացում ապրել 1930-ական թվականներին: Այդ տարիներին թատրոնական մշտական խմբեր կազմակերպվեցին Կիրովականում, Ալավերդում, Ղափանում, Աշտարակում, Նոր Բայազետում, Արթիկում և մյուս տեղերում: Բանվորական ավաններում ու գյուղական վայրերում եռանդուն գործունեություն էր ծավալում Համո Խարազյանի անվան պետական շրջիկ թատերախումբը:

1937 թվականին Երևանում հիմնադրվեց Ստանիսլավսկու անվան ռուսական դրամատիկ թատրոնը: Հաջողությամբ գործում էին Զարար Զաբալիի անվան ադրբեջանական թատրոնը՝ Երեվանում և քրդական թատրոնը՝ Ապարանի շրջանում: 1928 թ. Հայկական ՍՍՌ-ում եղած չորս թատրոնի փոխարեն 1940 թ. գործում էր 26 թատրոն, որից 13-ը շրջանային:

Ինչպես քաղաքային թատրոնները, նույնպես և շրջանային թատերական խմբերը հայ կլասիկ գրողների պիեսներին զուգընթաց, մեծ հաջողությամբ բեմադրում էին նաև ժամանակակից պիեսներ:

Ռեսպուբլիկայի թատրոնների մեջ առաջատար դեր էր խաղում Գ. Սունդուկյանի անվան Երևանի պետական դրամատիկ թատրոնը, որն աճեց և դարձավ Սովետական Միության առաջնակարգ թատրոններից մեկը: Թատրոնի շուրջն էր համախմբված հայ բեմի տաղանդավոր վարպետների մի ստվար խումբ: 1939 թ. թատրոնը ստացավ նոր, բարեկարգ շենք, էլ ավելի հարստացրեց իր ռեպերտուարը: Ալ. Շիրվանզադեի, Գ. Սունդուկյանի, Հակոբ Պարոնյանի կլասիկ դրամաներից ու երգիծական երկերից բացի, թատրոնը մեծ հաջողությամբ բեմադրեց Մաքսիմ Գորկու «Հատակում», «Նգոր Բուրչևը և ուրիշները», Օստրովսկու «Ամպրոպ»-ը, Գոգոլի՝ «Ռեվիզոր»-ը, Շեքսպիրի «Օթելլո»-ն, Շիլլերի «Սեր և խարդավանք»-ը, սովետահայ դրամատուրգներից՝ Դերենիկ Դեմիրճյանի «Ընկիր Հայրենի», Վ. Վաղարշյանի՝ «Օղակում» պիեսները:

Սունդուկյանի անվան թատրոնի պատմության մեջ նշանակալի առաջընթաց հանդիսացավ Պադոդինի՝ «Հրաքանդավոր մարդը», Զատոդոթովի՝ «Լենին» պիեսների բեմադրությունը: Իր գոյության տասնամյակին թատրոնը պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով: 1941 թ. դարնանը Մոսկվայում տեղի ունեցան Սունդուկյանի անվան թատրոնի գաստրոլները: Նրա բոլոր ներկայացումները բարձր գնահատության արժանացան մայրաքաղաքի խստապահանջ հանդիսատեսների ու արվեստի աշխատողների կողմից: Բարձր վարպետության համար 1941 թ. Ստալինյան մրցանակի Լաուրեատի կոչում ստացավ Վ. Ի. Լենինի դերակատար, ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը:

Ինսպերտուարի բաղմադանությունամբ, թատերական բարձր արվեստի վարպետությամբ աչքի էր ընկնում նաև Լենինականի՝ Ասքանազ Մաւկյանի անվան պետական դրամատիկ թատրոնը: Պատանիների դաստիարակության գործում կարևոր աշխատանք էր կատարում Ա. Ի. Միկոյանի անվան Երևանի պատանի հանդիսատեսի թատրոնը:

Կինո:— Արվեստի ճյուղերի մեջ նշանակալից տեղ էր զբաղում կինոն: Հայաստանի պետական կինոն՝ Հայկինոն գեուեա ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին սկսել էր նկարահանումները: Հայկինոյի աշխատանքները մեծ չափով ծավալվեցին 1930—1940 թվականներին: Այդ տարիներին նկարահանվեցին «Գիւրոր», «Անուշ», «Տունը հրարուխի վրա», «Զամալու» նկարները: 1935 թ. նկարահանվեց առաջին հնչունային «Պեսո» կինոֆիլմը (ըստ Գ. Սունդուկյանի համանուն դրամայի): Այդ հանդիսացավ Հայաստանի կինո արվեստի աշխատողների լուրջ նվաճումը: Այնուհետև նկարահանվեցին «Կարո», «Ձանգեղուր», «Լեռնային մարշ», «Սեանի ձկնորսները» պատմաուելույուցիոն ֆիլմերը: «Ձանգեղուր» կինո նկարի համար, 1941 թվականին Ստալինյան մրցանակի Լաուրեատի կոչում շնորհվեց Հայկինոյի գրեխաւոր ռեժիսոր Համո Բեկնաւարյանին և գլխավոր դերերում հանգես եկած ժողովրդական արտիստներ՝ Հրաշյա Ներսիսյանին և Ավետ Աւիւոյանին:

1940 թ. ռեսպուբլիկայում գործում էր ավելի քան 239 կինոթատրոն, որից 179-ը հնչունային: Այդ կինո թատրոնները լայնորեն սպասարկում էին Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի աշխատավորներին, կարևոր դեր կատարելով նրանց կոմունիստական դաստիարակության գործում:

Երաժշտություն:— Երաժշտական կուլտուրայի օջախներ՝ Երեւանի պետական կոնսերվատորիան և լենինականի երաժշտական դպրոցը 1926 թվականից հետո և մասնավորապես 1930—1940 թթ. զգալի թվով նոր կադրեր տվեցին երկրին: Այդ տարիներին հաջողությամբ դործում էին պետական լարային նվագախումբը, Հայֆիլհարմոնիայի մի շարք երաժշտական կոլեկտիվները: Երաժշտական նոր դպրոցներ բացվեցին Երևանում և Կիրովականում:

Կոմպոզիտոր Ալեքսանդր
Սպենդիարյան

Համախմբվելով երաժշտական այդ հաստատությունների շուրջը, մեր կոմպոզիտորները, կատարողական արվեստի ներկայացուցիչները ստեղծագործորեն օգտագործելով հայ կլասիկ երաժշտությունը, ստեղծեցին նոր, արժեքավոր գործեր՝ օպերաներ, սիմֆոնիկ սյուիտներ, բալետներ, մասսայական ու դպրոցական երգեր:

Հայկական երաժշտական կուլտուրայի զարգացման գործում մեծ ավանդ մտցրեց ականավոր կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանը: Նա դասավանդում էր Երեւանի պետական կոնսերվատորիայում:

Սպենդիարյանը կոնսերվատորիայում կազմակերպեց Հայաստանում առաջին լարային երաժշտախումբը և մինչև իր կյանքի վերջը (1928 թ. մայիս) ղեկավարեց այն: Սպենդիարյանը 1927 թվականին Երևանում ավարտեց իր հայտնի «Ալմաստ» օպերան, դրեց «Երևանյան էտյուդներ»-ը և այլ ստեղծագործություններ: 1928 թվականին նշվեց Սպենդիարյանի երաժշտական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը: Նրան շնորհվեց Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական արտիստի բարձր կոչում: Ստեղծագործական աշխատանքի բուռն վերելքի ժամանակ, 1928 թվականի մայիսին, մահացավ անվանի երաժիշտը: Բուռն եռանդով լցված, երաժշտական նոր գործեր ստեղծեցին կոմպոզիտորներ Ռոմանոս Մելիքյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը, Արմեն Տիգրանյանը, Նիկողայոս Տիգրանյանը, Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը և մյուսները:

Սովետական Հայաստանի երաժշտական կուլտուրայի խոշոր նվաճումներից մեկը հանդիսացավ Հայկական ՍՍՌ օպերայի և բալետի պետական թատրոնի հիմնադրումը 1933 թվականին:

1930—1940 թվականներին, սովետահայ երաժշտությունը հարստացավ նոր ստեղծագործություններով: Արվեստի վաստակավոր գործիչ կոմպոզիտոր Հ. Սահիփանյանը 1935 թվականին գրեց «Լուսաբացին» օպերան, որը առաջին սովետահայ օպերան էր՝ նվիրված Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի համար մղված պայքարի մի դրվագին: Ականավոր կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը գրեց «Առաջին սիմֆոնիա»-ն: Դա հայկական անդրանիկ սիմֆոնիան էր՝ նվիրված Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 15-ամյակին:

1939 թվականի Հոկտեմբերին Մոսկվայում տեղի տնեցավ հայկական արվեստի տասնօրյակը: Տասնօրյակում օպերայի և բալետի թատրոնը ՍՍՌՄ Մեծ թատրոնի շենքում բեմադրեց կոմպոզիտորներ Ա. Սպենդիարյանի «Ալմաստ», Ա. Տիգրանյանի՝ «Անուշ», Հ. Սահիփանյանի «Լուսաբացին» օպերաները, Ա. Խաչատրյանի «Երջանկություն» բալետը: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի հրամանագրով Երևանի օպերայի և բալետի պետական թատրոնը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով: Ոկալ արվեստի բարձր վարպետություն ցուցաբերեց տաղանդավոր արտիստուհի Հ. Դանիելյանը, որին շնորհվեց ՍՍՌՄ Ժողովրդական արտիստի բարձր կոչում:

Տասնօրյակին հաջողությամբ հանդես եկան նաև Կոմիտասի անվան կվարտետը, Հայֆիլհարմոնիայի երգի ու պարի անսամբլը և երաժշտական-կատարողական մյուս խմբերը: Հայֆիլհարմոնիան պարգևատրվեց Աշխատանքային Կարմիր Դրոշի շքանշանով:

Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի օրդան «Պրավդա» թերթը հայկական արվեստի տասնօրյակին նվիրված իր առաջնորդող հոդվածում գրեց. «Սովետական Հայաստանի արվեստի ծաղկումը իրոք յո հոյակապ է: Իրագործվեց հայ ժողովրդի երազը: Հղոր ուժեր, որոնք կուտակվել էին ժողովրդական մասսաներում, ելք և գործունեություն գտան: Խնամքով պահպանելով անցյալի կլասիկ արվեստի հուշարձանները, հայ ժողովուրդը նոր, հիանալի արվեստ է ստեղծում»:

Տասնօրյակի մասնակից արվեստի և գրականության աշքի ընկած 130 մարդ պարգևատրվեցին ՍՍՌՄ շքանշաններով և մեդալներով: Լենինի շքանշան ստացան կոմպոզիտորներ Արմեն Տիգրանյանը, Արամ Խաչատրյանը: Ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը, «Ալմաստ» օպերայի ձևավորման համար, 1941 թ. արժանացավ Ստալինյան մրցանակի: Այդ ժամանակ Ստալինյան մրցանակի արժանացավ նաև կոմպոզիտոր Ա. Խաչատրյանը:

Մոսկվայում կայանալիք Արվեստի և գրականության տասնօրյակին ներկայացված էր նաև Հայաստանի կերպարվեստը:

Կերպարվեստը:— 1926 թվականին կազմակերպվեց Սովետական Ռուսաստանի ռեուլյուցիոն նկարիչների ասոցացիայի Հայկական ֆիլիալը, որի շուրջը համախմբվեցին ռեսպուբլիկայի նկարիչներն ու քանդակագործները: Նկարիչների և քանդակագործների ստեղծագործական թեմատիկան սոցիալիստական շինարարությունն էր:

Ժողովրդական նկարիչ
Մարտիրոս Սարյան

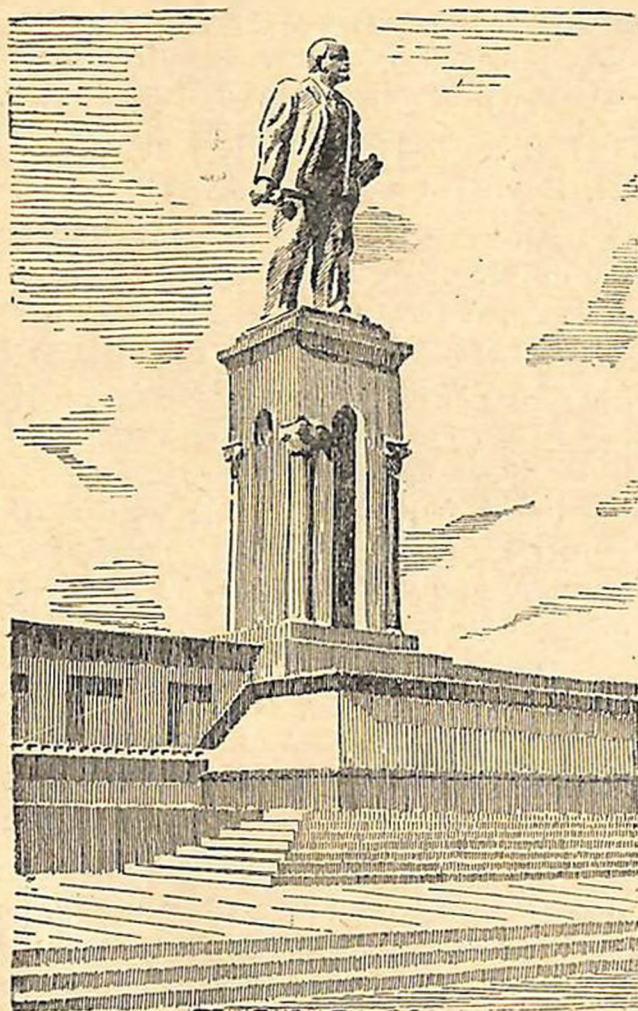
Ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը մեծ վարպետությամբ պատկերել է Հայաստանի գունագեղ բնությունը: Նրա ուշագրավ նկարներն իրենց արժանի տեղն են գրավում Մոսկվայի Տրետյակովյան և Հայաստանի կերպարվեստի պատկերասրահներում: Նշանավոր պորտրետիստ Ս. Աղաջանյանն այդ տարիներին ռեալիստորեն կերտեց մի շարք դիմանկարներ, 1928 թ. արտասահմանից Սովետական Հայաստան վերադարձավ նշանավոր

նկարիչ, հասարակական գործիչ Փ. Թերլեմեզյանը: Նա բոլոր խանդավառությամբ լծվեց վերածնված Հայաստանի նոր կյանքին, տալով մի շարք արժեքավոր գործեր ժամանակակից թեմատիկայով: Ստեղծագործական վերելք ապրեցին նկարիչներ Հ. Կոջոյանը և Գ. Գյուրջյանը:

1930-ական թվականներից Հայաստանում սկսում է աճել երիտասարդ նկարիչների նոր սերունդը:

Նկարչական արվեստին զուգահեռ ծաղկում է նաև քանդակագործական արվեստը: Քանդակագործ Արա Սարգսյանը վարպետությամբ քանդակեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանի և Սուրեն Սպանդարյանի կիսանդրիները: Քանդակագործ Ս. Ստեփանյանը և Տարազրոսը, ականավոր ճարտարապետ Ալ. Թամանյանի ղեկավարությամբ, քանդակեցին Կառավարական տան ֆասադի ղեկորատիվ բարելուֆները, որոնք ղեկորատիվ քանդակագործության մեջ ուշագրավ տեղ են գրավում:

1930—1940 թվականներին Հայաստանի քաղաքներում վեր-
 խոյացան հիասքանչ մոնումենտներ: Հայաստանում սովետական
 կարգերի հաստատման 20-ամյակին, երախտապարտ հայ ժողո-
 վուրդը, Նրեանում, Լենինի անվան հրապարակում, կանգնեցրեց

Վ. Ի. Լենինի արձանը Նրեանում

Կոմունիստական պարտիայի կազմակերպիչ և առաջնորդ, Սովե-
 տական պետության հիմնադիր Վ. Ի. Լենինի մոնումենտ արձանը
 (քանդակագործ Ս. Մերկուրով):

Ճարտարապետություն:— Ժողովրդական տնտեսության հարա-
 ճուժ զարգացման, սոցիալիստական քաղաքների նախագծման և

շինարարության ծավալման զուգընթաց ծաղկեց Սովետական Հայաստանի ճարտարապետական արվեստը: Ականավոր ճարտարապետ-ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի կազմած նախագծի հիման վրա, Լենինգրադի՝ Քաղաքների պլանավորման ինստիտուտի օգնությամբ, կազմվեց և 1938 թվականին հաստատվեց Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաք Երևանի զարգացման գլխավոր նոր հատակագիծը: Կազմվեցին նաև Լենինական, Կիրովական, ինչպես նաև ռեսպուբլիկայի մյուս քաղաքների ու բանվորական ավանների վերակառուցման ու զարգացման նախագծերը:

Երևանում, Լենինականում և ռեսպուբլիկայի մյուս քաղաքներում կառուցվեցին բազմաթիվ նոր ու գեղեցիկ պետական-հասարակական շենքեր, աշխատավորների համար բնակարաններ:

Սովետական Հայաստանի ճարտարապետական լավագույն կոթողներից է հանդիսանում ակադեմիկոս Թամանյանի նախագծով Երևանի Լենինի անվան հրապարակում կառուցված Հայկական ՍՍՌ Կառավարական տունը, որի համար հեղինակը 1941 թ. հետմահու արժանացավ Ստալինյան մրցանակի լաուրեատի կոչման: Հանդիսանալով ռուսական և հայկական կլասիկ ճարտարապետության դպրոցի ներկայացուցիչներից մեկը, Ալ. Թամանյանը դարձավ սովետահայ ճարտարապետության հիմնադիրը և բազմաթիվ երիտասարդ ճարտարապետների ուսուցիչը: Թամանյանի աշակերտները առաջ տալիս, զարգացրին սովետահայ ճարտարապետությունը, ծավալեցին քաղաքային շինարարությունը, որի գեղեցիկ օրինակն է հանդիսանում Երևան քաղաքը: Նախապատերազմյան տարիներին Երևանը արդեն հանդիսանում էր Սովետական Միության գեղեցիկ քաղաքներից մեկը:

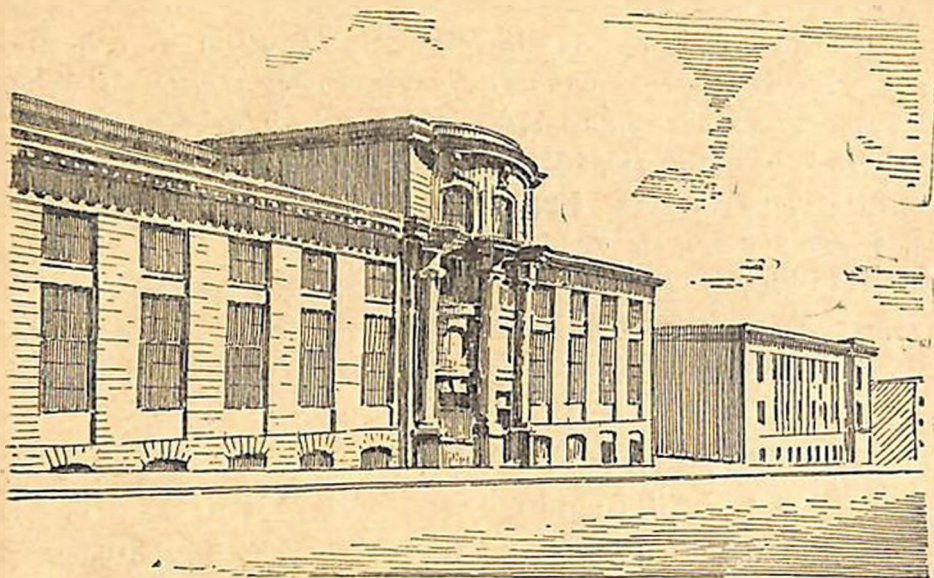
Կուլտուր-լուսավորական հաստատություններ:— Սոցիալիզմի կառուցման համար մղվող պայքարի տարիներին ընդարձակվում էր կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների ցանցը: Հիմնվեցին կուլտուրայի հարյուրավոր օջախներ, բանվորական ակումբներ, գրադարաններ, թանգարաններ և այլն: Սկսեց զարգանալ ժողովրդական ինքնագործ արվեստը:

Ռեսպուբլիկայում լայն ծավալ ստացավ մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների աշխատությունների հայերեն հրատարակության գործը: 1933—1940 թվականների ընթացքում մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների երկերից լույս տեսավ 733 անուն գիրք:

Սովետական Հայաստանում լայն զարգացման հասավ պարբերական մամուլը: Այդ շրջանում ռեսպուբլիկայում ամենախոշոր

օրաթերթն էր Հայաստանի Կ(Բ) Պ Կենտրոնի օրգան «Խորհրդային Հայաստանը», որն 1939 թ. վերանվանվեց «Սովետական Հայաստան»: 1934 թ. հիմնադրվեց Հայաստանի Կ(Բ) Պ Կենտրոնի օրգան «Կոմունիստ» ամենօրյա թերթը ռուսերեն լեզվով: Ադրբեջաներեն լեզվով լույս էր տեսնում «Սովետ էրմանիստանի» թերթը:

Լույս էին տեսնում պարտիական, կոմերիտական, պիոներական, մանկավարժական, դուղատնտեսական, ինչպես նաև գիտական և գրական հարցերին նվիրված բազմաթիվ թերթեր ու ամսագրեր: 1939 թ. ռեսպուբլիկայում լույս տեսնող թերթերի քանակը հասնում էր 62-ի, իսկ ամսագրերինը՝ 16-ի:

Ալ. Մյասնիկյանի անվան Պետական հանրային գրադարանի շենքը Երևանում

Մեծ հաջողություն ձևաք բերվեց ռադիոֆիկացիայի ասպարեզում: Հայաստանում ռադիոկետերի թիվը, 1932 թվականի համաժառույթամբ, 1939 թվականին համարյա հուսպատկվեց:

Հայաստանի պարտիական և սովետական օրգանները լուրջ ուշադրություն դարձրեցին ռեսպուբլիկայի գրադարանների ցանցի ընդարձակման և գրքային ֆոնդի հարստացման գործի վրա: 1939 թ. ռեսպուբլիկայում կար 844 գրադարան, որից 719-ը դուղում: Աշխարհի ձեռագիր հնադարաններից մեկն է հանդիսանում Հայաստանի Մատենադարանը (այժմ Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Չեռագրատուն): Մատենադարանում պահվում են ալեկի քան 10 հազար ձեռագրեր:

1941 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ում կային մի շարք թանգարաններ, որոնց մեջ իր հարուստ ֆոնդերով և էքսպոնատներով առաջին տեղն էր զբաղում Պետական Պատմական թանգարանը:

Կերպարվեստի թանգարանի (այժմ Պետական պատկերասրահի) ֆոնդերը շարունակ հարստանում և համալրվում էին նոր, արժեքավոր գործերով:

Գիտա-լուսավորչական նշանակալից աշխատանք են կատարում նաև ռեսպուբլիկայի դավառագիտական թանգարանները և կուլտուրայի տները՝ Լենինականում, Կիրովականում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում և այլն: 1940 թ. Հայաստանում գործում էին 20 կուլտուրայի տներ:

Այսպիսով, ինչպես ողջ Սովետական Միության մեջ, այնպես էլ Սովետական Հայաստանում, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ սոցիալիստական տնտեսության զարգացման, ժողովրդի նյութական բարեկեցության բարձրացման հետ միասին, հաղթանակում էր նաև կուլտուրական ռեկուլցիան: Աճում ու բարգավաճում էր հայ ժողովրդի լուսավորությունը, դիտությունը, գրականությունը, արվեստը, ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրան:

ԳԼՈՒԽ VII

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941—1945)

1. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶՐԸ. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒԺՆԵՐԻ ՄՈՔԻՆԻՉԱՅՈՒՄԸ

Ֆաշիստական Գերմանիայի զավթողական պատերազմը ՍՍՌ-ի դեմ:— Գերմանիայի ֆաշիստական կառավարությունը ուստադրուժ կերպով խախտելով ՍՍՌ-ի և Գերմանիայի միջև 1939 թվականին կնքված Հարձակման պայմանագիրը, 1941 թվականի հունիսի 22-ին, Բարենցի ծովից մինչև Սև ծովն ընկած ամբողջ ճակատով հարձակում գործեց Սովետական պետության վրա: Ֆաշիստական Գերմանիայի զորքերի հետ միասին, մեր Սովետական Հայրենիքի վրա հարձակվեցին նրա վասալները՝ Իտալիայի, Հունգարիայի, Ռումինիայի, Ֆինլանդիայի ռեակցիոն կառավարությունների ղինված ուժերը:

Գերմանական ֆաշիստները պատերազմից դեռ շատ առաջ նախապատրաստվում էին հարձակում գործելու սոցիալիզմի երկրի

վրա: Գերմանիայի ֆաշիստական կառավարությունը և նրա վասալները հուլյս ունենին, թե հանկարծակի ներխուժելով ՍՍՌՄ-ի տերիտորիան, իրենց կհաջողվեր «կայծակնային հարվածով» մի քանի շաբաթում ջախջախել Սովետական Բանակը և տապալել Սովետական իշխանությունը:

Հիտլերականները ծրագրել էին զավթել Սովետական երկիրը, այն դարձնել գերմանական գաղութ, իսկ ՍՍՌՄ-ի ժողովուրդներին՝ ստրկացնել: Նրանք երազում էին գրավել սովետական երկրի բոլոր հարստությունը, մեր երկրում վերականգնել կալվածատերերի և կապիտալիստների տիրապետությունը, ոչնչացնել Սովետական սոցիալիստական ազգերի պետականությունը, նրանց կոլտնտրան: Ֆաշիստական զավթիչները ձգտում էին հասնել համաշխարհային տիրապետության:

ՍՍՌՄ-ի դեմ ֆաշիստների սկսած այդ պատերազմը զավթողական, անարդարացի պատերազմ էր, որովհետև նրա նպատակն էր զավթել ուրիշի հողերը, ստրկացնել ուրիշ երկրների ժողովուրդներին:

Պատերազմն սկսվեց Գերմանիայի համար նպաստավոր, իսկ ՍՍՌՄ-ի համար աննպաստ պայմաններում: Իմպերիալիստական Գերմանիան ՍՍՌՄ-ի վրա հարձակվեց, երբ իր բանակը լրիվ մորիլիզացված էր, գրավել էր Եվրոպայի երկրների մեծ մասը և պատերազմի փորձ ուներ: Ֆաշիստական 190 դիվիզիա մոտեցվել էր ՍՍՌՄ սահմանին: Ֆաշիստների շուրքի համար աշխատում էր նրանց գրաված երկրների արդյունաբերությունը, ամբողջ էկոնոմիկան: Գերմանիային ուժեղ կերպով օգնում էին Իսպանիան, Թուրքիան, Շվեդիան:

Չնայած Գերմանիայի կողմից ՍՍՌՄ-ի վրա հարձակումը զործելու սկզբից Անգլիան և ԱՄՆ-ը դաշինքի մեջ մտան ՍՍՌՄ-ի հետ ընդդեմ հիտլերյան Գերմանիայի, բայց նրանք Եվրոպայի մայր ցամաքում բաց չարին երկրորդ ռազմաճակատ:

Սովետական Բանակը ֆաշիստական բանակների դեմ կռվում էր մենմենակ:

Այդ բոլորի հետևանքով, ֆաշիստական զավթիչներին հաջողվեց պատերազմի սկզբում ներխուժել մեր երկիրը, զավթել նրա Արևմտյան մարզերը, մահացու սպառնալիք ստեղծելով Սովետական Միության համար:

Սկսվեց Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմը:

Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի նպատակները և բնույթը:— Հայրենական պատերազմի սկզբից Սո-

Պատերազմի ժամանակվա պլակատ — «Ոչնչացնենք ֆաշիստական զավթիչներին».

վեժողական Բանակը հարվածով պատասխանեց ֆաշիստական զավթիչներին: Սովետական կառավարությունը և Կոմունիստական պարտիան մեր երկրի ժողովուրդներին կոչ արին պաշտպանել Սովետական Հայրենիքը, ետ մղել թշնամուն: Պատերազմի առաջին օրը Սովետական կառավարությունը հայտարարություն արեց ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտադրուժ հարձակման մասին և հույս հայտնեց, որ բոլոր աշխատավորները, ինչպիսի պոստում էլ որ նրանք գտնվեն, կլարեն իրենց ուժերը Հայրենիքը պաշտպանելու համար:

ՍՍՌՄ ժողովուրդների ուժերը արագորեն մոբիլիզացնելու համար 1941 թվականի հունիսի 30-ին ստեղծվեց Պաշտպանության Պետական Կոմիտե, որի ձեռքում կենտրոնացվեց պետության ամբողջ լիակատար իշխանությունը: Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի նախագահ հաստատվեց Ի. Վ. Ստալինը:

1941 թվականի հուլիսի 19-ին Ի. Վ. Ստալինը նշանակվեց ՍՍՌՄ-ի Պաշտպանության ժողովրդական Կոմիսար, իսկ օգոստոսի 7-ին Սովետական Ջինված Ուժերի Գերագույն գլխավոր հրամանատար:

Սովետական կառավարությունը և Կոմունիստական պարտիան մշակեցին բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները՝ սովետական ժողովուրդների ուժերը մոբիլիզացնելու և թշնամուն ջախջախիչ հակահարված տալու համար:

Նրանք հստակտրեն որոշեցին պատերազմի պայմաններում երկրի արտաքին և ներքին քաղաքականության հարցերը, թիկունքում և ռազմաճակատում կատարվելիք կազմակերպական ու քաղաքական աշխատանքի խնդիրները:

Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի նախագահ Ի. Վ. Ստալինը 1941թ. հուլիսի 3-ին ելույթ ունեցավ ռադիոյով: Այդ ելույթում նա շարադրեց Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության մշակած միջոցառումները և Սովետական ժողովրդի հայրենական-ազատագրական պատերազմի ծրագրերը:

Պարտիան աշխատավորներին բացատրում էր, որ Սովետական միության պատերազմը ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ ազատագրական, արդարացի պատերազմ է, որի նպատակն է պաշտպանել մեր երկիրը իմպերիալիստական զավթիչներից և Եվրոպայի ստրկացած ժողովուրդներին օգնել ազատագրվելու ֆաշիստական բռնակալությունից: Պարտիան և կառավարությունը սովետական մարդկանց կոչ արեցին վերջ դնել խաղաղ ժամանակվա բարեհոգությանն ու անհոգությանը, ամբողջ աշխատանքը վերակառուցել պատերազմական ձևով, դուրս գալ ազատագրական պատերազմի թշնամու դեմ, պաշտպանել Հոկտեմբերյան ռեյոլյուցիայի նվաճումները:

Հարկավոր էր ամբողջ երկրի, բոլոր ժողովուրդների կյանքը կազմակերպել պատերազմական պայմաններին համապատասխան, վերացնել բարեհոգությունն ու անհոգությունը, մոբիլիզացնել ժողովրդի բոլոր ուժերը և դուրս գալ Հայրենական պատերազմի:

Անհրաժեշտ էր թիկունքի բոլոր ուժերը տրամադրել օգնելու հերոսական Սովետական Բանակին, փառապանծ նավատորմին:

Սովետական Միության ժողովուրդները, Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության իմաստուն ղեկավարությամբ, ծավալեցին Հայրենական ազատագրական մեծ պատերազմը:

ՍՍՌՄ ժողովուրդների, նրանց շարքում նաև հայ ժողովրդի պատմության մեջ, սկսվեց Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանը:

Այդ պատերազմը ծանր փորձություն և լուրջ քննություն հանդիսացավ ՍՍՌՄ բոլոր ռեսպուբլիկաների, նրանց թվում և Հայկական ՍՍՌ-ի համար: Սովետական Հայաստանի աշխատավորները պատերազմի ամբողջ ընթացքում պատվով էին կատարում Սովետական կառավարության և Կոմունիստական պարտիայի առաջադրանքները:

Սովետական Հայաստանի ուժերի մոբիլիզացումը, քիկունքի աշխատանքի վերակառուցումը ռազմաճակատի պահանջներին համապատասխան:— Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան պատերազմի առաջին օրերից կազմակերպեց և մոբիլիզացրեց ռեսպուբլիկայի աշխատավորների բոլոր ուժերը՝ Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմին ակտիվորեն մասնակցելու և թշնամու դեմ հաղթանակ տանելու համար:

Օրվա առաջնակարգ հարցը ռազմական մոբիլիզացիան էր: 1941թ. հունիսի 22-ից ինչպես ամբողջ ՍՍՌՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում սկսվեց մասսայական զորահավաք: Սովետական Բանակի պահեստային զինվորներն ու սպաներն անմիջապես ուղարկվեցին իրենց զորամասերը և կանգնեցին մարտական սրտերով: 1941 թվականի ամռանը և աշնանը Սովետական Հայաստանը ռազմաճակատ ուղարկեց բազմաթիվ հրամանատարներ և շարքային զինվորներ: Մոբիլիզացման գծով պարտիայի և կառավարության բոլոր առաջադրանքները կատարվեցին և գերակատարվեցին: Բազմաթիվ հայրենասերներ, որոնք ենթակա չէին մոբիլիզացման և չէին կանչվում բանակ, զիմումներ ներկայացրին զինվորական կոմիսարիատներին և կամավոր կերպով մեկնեցին բանակ՝ պաշտպանելու Սովետական Հայրենիքը: Կամավոր կերպով բանակ մեկնողների մեծ մասը կոմունիստներ և կոմերիտականներ էին:

Նրանում, լենինականում և մյուս քաղաքներում ու շրջաններում 1941 թվականի հուլիս-օգոստոսին ստեղծվեցին ժողովրդական աշխարհազորի վաշտեր և կործանիչ գումարտակներ: Աշ-

խարհազորի և կործանիչ գումարտականների մարտիկները սովորում էին ռազմական գործչ, տիրապետում էին հակաօդային և հակաֆրիական պաշտպանությունյան տեխնիկային, պատրաստվում էին պաշտպանելու ամեն մի քաղաք, ամեն մի թաղ, տուն, ոչնչացնելու թշնամու պարաշուտիստներին և դիվերսանտներին:

Սովետական Հայաստանի պարտիական և սովետական օրգաններն իրենց գործունեությունը վերակառուցում էին պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Աշխատավորների դեպուտատների Սովետները լծվել էին հակաօդային և հակաֆրիական պաշտպանության կազմակերպման գործին: Քաղաքներում և դքուղերում կառուցվեցին բազմաթիվ դադապաստարաններ: Բոլոր բրնակավայրերում մտցվեց լուսաբոլարկում: Տեղական Սովետները հետևում էին պատերազմական ժամանակի կարգ ու կանոնին, ապահովում էին թիկունքի անխափան ու լարված աշխատանքը:

Հայաստանի աշխատավորները կենսագործելով կառավարության և պարտիայի կողք, ռազմաճակատին ամեն տեսակ օգնություն ցույց տալու համար վերակառուցեցին թիկունքի ամբողջ աշխատանքը պատերազմի պահանջներին համապատասխան:

Ճակատ մեկնած բանվորներին եկան փոխարինելու նորերը՝ կանայք, երիտասարդներ, տրոնք սովորում էին նոր պրոֆեսիաներ և դառնում վարպետներ: Չնայած բազմաթիվ ինժեներներ, որակյալ բանվորներ, վարպետներ մեկնեցին ռազմաճակատ, բայց գործարանները դիշեր ու ցերեկ աշխատում էին: Շատ բանվորներ կատարում էին երկու-երեք արտադրական նորմա: Որպես պատասխան ֆաշիստական զավթիչների ոտնձգության, Ղափանի և Ալավերդու ստախանովական հանքավորները սահմանեցին պղնձի հանույթի չտեսնված ռեկորդներ: Ղափանում հանքավոր Լևոն Ստեփանյանը պատերազմի առաջին օրերին արտադրական նորմայի կատարումը հասցրեց մինչև 5600 տոկոսի: Շամլուղի հանքավորները 1941 թվականի հուլիս-օգոստոսին տվին մոտ 200 հազար ռուբլու խնայողություն, իսկ տարեկան պլանը կատարեցին ժամկետից մեկ ամիս շուտ:

Մինչև այդ խաղաղ ժամանակվա արտադրանք տվող ֆաբրիկաներն ու գործարանները վերակառուցվեցին և ձեռնամուխ եղան զենք ու ռազմամթերք պատրաստելու գործին: Ռազմաճակատի կարիքների համար բաց թողնվող արտադրանքը անտառաբուծարերություն մեջ 1941 թ. հուլիսին կազմում էր 26 տոկոս, իսկ նոյեմբերին՝ 89 տոկոս, տեքստիլ արդյունաբերության մեջ 12-ից

հասավ մոտ 90 տոկոսի, թեթև արդյունաբերության մեջ 8-ից 53 տոկոսի և այլն: Կարի, կոշիկի, մուշտակի, կաշվի և մի շարք այլ ձեռնարկությունների գրեթե ամբողջովին աշխատում էին ռազմաճակատի կարիքների համար:

Հայաստանի կոլտնտեսականները, մեծից մինչև փոքրը, կրկնակի եռանդով աշխատում էին պատերազմական տարվա բերքը լրիվ հավաքելու, ռազմաճակատին օգնելու համար: Պատերազմի առաջին օրերից բազմաթիվ շարքային կոլտնտեսականներ, բրիգադիրներ, օղակավարներ, կոլտնտեսության նախագահներ մեկնեցին ռազմաճակատ: Նրանց մեծ մասամբ փոխարինեցին կանայք: Հայաստանի կոլտնտեսությունները 1941 թվականի սեպտեմբերին 100 տոկոսով կատարեցին պետությանը հացահատիկ և միս հանձնելու տարեկան պետական առաջադրանքները, իսկ դրանից հետո պլանից դուրս մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական մթերք տվին Սովետական Բանակին:

Բանվորների և կոլտնտեսականների հետ միասին համաժողովրդական ազատագրական պատերազմի դուրս եկավ մեր ինտելիգենցիան: Հայաստանի գիտնականները, գրողները, ավեստի աշխատողները, ուսուցիչները, բժշկական, ինժեներատեխնիկական կադրերն իրենց բոլոր ընդունակություններն ի սպաս դրին Հայրենիքի պաշտպանության գործին:

Պատերազմի առաջին օրերից լայն ծավալ ստացավ Սովետական Բանակի համար տաք հագուստ հավաքելու կամպանիան: Քաղաքների և գյուղերի աշխատավորները մեծ քանակությամբ տաք հագուստ ուղարկեցին ռազմաճակատ: Ռեսպուբլիկայից ամեն օր բանակ էր ուղարկվում ավտոմեքենա, տրակտոր, ձի:

Դա առաջին օգնությունն էր, որ Սովետական Հայաստանը ցույց տվեց Սովետական Բանակին դեռևս 1941 թ. ամռանը և աշնանը:

Հայ ռազմիկների սխրագործությունները պատերազմի առաջին օրերին:— Սովետական Բանակի զորամասերը պատերազմի առաջին շրջանում գտնվում էին անբարենպաստ պայմանների մեջ: Թշնամին հարձակվում էր գերակշռող մեծ ուժերով: Սովետական զորքերը ստիպված էին նահանջել, թողնելով մեր քաղաքներն ու գյուղերը: Սովետական Բանակի համար ստեղծվել էր ծանր դրություն: Չնայած ստեղծված բարդ վիճակին, պարտիայի կոչով Սովետական Բանակը համառ մարտեր էր մղում թշնամու դեմ, ծանր կորուստներ պատճառելով նրան: Պաշտպանողական այդ մար-

տերում Սովետական Բանակը հարստացնում էր իր մարտական փորձը:

Սահմանի վրա գտնվող Բրեստ քաղաքը պաշտպանող սովետական սահմանապահ զինվորներն ինը օր դիմադրեցին ֆաշիստական մեծաքանակ հորդանքերին: Սմոլենսկ քաղաքի պաշտպանները 30 օր ջախջախում և ետ էին մղում թշնամու զորքերի կատաղի գրոհները, քաղաքը պահպանելով իրենց ձեռքում: Ֆաշիստներն Օդեսայի վրա նետեցին 18 դիվիզիա: Օդեսան պաշտպանող Սովետական Բանակի զորամասերը, Սևոսլյան նավատորմի ուժերը և ժողովրդական աշխարհազորի ջոկատները մոտ 70 օր մարտեր մղեցին Օդեսայի մատուցներում: Օդեսայի պաշտպանները ոչնչացրին գերմանա-ֆաշիստական 250 հազար զինվոր ու սպա: Կիևի պաշտպանները ոչնչացրին ֆաշիստական 100 հազար զինվոր, Խարկովի պաշտպանները՝ 120 հազար զինվոր: Թշնամին 1941 թվականի ամռանը մոտեցավ Լենինգրադին, սակայն հանդիպելով Լենինգրադի պաշտպանության անառիկ ամրոցին, այլևս չկարողացավ առաջ շարժվել:

Ռազմաճակատի այդ բոլոր հասվածներում Սովետական Բանակի շարքերում հերոսաբար կռվում էին նաև Սովետական Հայաստանի զավակները:

1941 թվականի ամառվա ամիսներին մղվող ակտիվ պաշտպանողական մարտերում հայ ռազմիկները, Սովետական Բանակի բազմազգ մարտիկների հետ միասին, կատաղի մարտերում դիմադրելով գերմանա-ֆաշիստական զորքերին, հյուժնում և ուժասպառ էին անում նրանց:

Հայրենական մեծ պատերազմի ռազմաճակատում աչքի ընկած առաջին հերոսներից մեկը անվահեր օդաչու Պատրիկ Գազադյանն է: Հայրենական պատերազմի առաջին օրերից նա իր ինքնաթիռով համարձակ թռիչքներ էր կատարում թշնամու զորքերի վրա, պատվով կատարելով հրամանատարության առաջադրանքը: 1941 թ. հուլիսի 5-ին Գազադյանը Կիև քաղաքից արևմուտք մարտական թռիչք է կատարում հակառակորդի մի տանկային շարասյան վրա և ռմբակոծում այն: Օդում Գազադյանի ինքնաթիռի վրա գրոհում է գերմանական ինքնաթիռների մի ամբողջ օդակ: Գազադյանը մահացու կրակով ետ է մղում ֆաշիստների գրոհը: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահության հրամանագրով Պատրիկ Գազադյանը պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով: Կարգալով իր պարգևատրման հրամանագիրը, Գազադյանը գրել է. «Նս ոչ մի այլ ցանկություն չունեմ, բացի կռվե-

լուց և թշնամուն հաղթելուց: Հոգ չէ այժմ, թե կմեռնեմ: Կովում եմ Սոցիալիստական Հայրենիքի համար և ուրախ եմ, որ կյանքս անհետ չի կորչի»:

Օդեսայի մատուլյաներում, Կիևի և Սմոլենսկի մոտ, Լենինգրադում և ռազմաճակատի մյուս հատվածներում Սովետական Հայրենիքի պաշտպանության համար Հայաստանի զավակները չէին խնայում իրենց կյանքը:

Թիկունքում հայ ժողովրդի կատարած անձնվեր աշխատանքը և ռազմաճակատում հայ ռազմիկների մարտական սխրագործությունները շուտով հայտնի դարձան ամբողջ երկրին: ՍՄԿՊ Կենտրոնական Կոմիտեի օրդան «Պրավդա» թերթը 1941 թվականի օգոստոսի 25-ին հատուկ խմբագրական հոդված հրապարակեց «Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ազատագրական պատերազմի մարտական մասնակիցն է» վերնագրով: Նշելով հայ ժողովրդի ակտիվ մասնակցությունը Հայրենական Մեծ պատերազմին, «Պրավդա»-ն գրել է. «Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդները մի մարդու պես պայքարի են դուրս եկել ատելի թշնամու դեմ... Հայ ժողովուրդը հաստատապես իր մարտական տեղն է գրավել իրենց անկախության և ազատության համար Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների մղած ընդհանուր պայքարում... Հայ ժողովրդի շատ զավակների պանծալի անունները հայտնի են ամբողջ Սովետական Միությանը»:

Ֆաշիստները պատերազմն սկսեցին «կայծակնային հարվածի» ցնորամիտ պլանով: Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը մեր բանակի առաջ խնդիր դրեցին մարտերում համառ դիմադրությամբ և հակահարվածներով հյուծել թշնամուն, կորուստներ պատճառել նրա կենդանի ուժին ու տեխնիկային, միաժամանակ նախապատրաստվել հակահարձակման անցնելու համար: 1941 թվականի ամռանը ծավալված մարտերում Սովետական Բանակը ոչնչացրեց գերմանա-ֆաշիստական բանակի բազմաթիվ լավագույն դիվիզիաներ:

Սովետական Միության դեմ «կայծակնային պատերազմի» ֆաշիստական պլանները ձախողվեցին:

Սովետական Հայաստանը Մոսկվայի պաշտպանության օրերին. հայ ռազմիկների մասնակցությունը մայրաքաղաքի համար մղված մարտերին:— 1941 թվականի աշնանը գերմանա-ֆաշիստական հրամանատարությունը հավաքեց մեծ ուժեր և դրանց նեղեց Սովետական Միության մայրաքաղաք Մոսկվայի վրա: Հոկտեմբերի սկզբներից ֆաշիստական զորքերը սկսեցին իրենց

գլխավոր հարձակումը Մոսկվայի վրա, ձգտելով երեք կողմից Մոսկվան առնել մեծ արքանի մեջ, շրջապատել և գրավել այն: Գոռոզացած Հիտլերը նույնիսկ նոյեմբերի 7-ին Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում նշանակել էր գերմանական բանակի զորահանգետ: Մոսկվայի վրա հարձակվում էին 51 դիվիզիա, մեծ քանակությամբ տանկերով և ինքնաթիռներով: Ահավոր վտանգ էր կախվել մեր Հայրենիքի մայրաքաղաքի վրա:

Մայրաքաղաքի պաշտպանությունը կազմակերպում և գլխավորում էին Սովետական կառավարությունը և Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն: 1941 թվականի հոկտեմբերի 19-ին Պաշտպանության Պետական Կոմիտեն որոշում ընդունեց Մոսկվայի պաշտպանության մասին: Մոսկվան հայտարարվեց պաշարողական դրության մեջ: Պարտիան կոչ արեց Սովետական Բանակին Մոսկվայի մատուցներում ջախջախել գերմանաֆաշիստական զավթիչներին: Ամբողջ երկիրը Մոսկվայի պաշտպանությանն օգնելու գործով էր տոգորված: Դեպի Մոսկվա էին շարժվում նոր զորամասեր: Ուղարկվում էր մեծ քանակությամբ զենք, հանդերձանք:

1941 թվականի դեկտեմբերի 6-ին Սովետական Բանակը հարձակման անցավ ֆաշիստական զորքերի դեմ: Սկսվեց գերմանաֆաշիստական օկուպանտների ջախջախումը և նրանց վտարումը Մոսկվայի մատուցներից:

Մոսկվան պաշտպանելու գործում մեծ սխրագործություն կատարեց ռուս ժողովուրդը: Նրա օրինակին էին հետևում ՍՍՌՄ-ի մյուս բոլոր ժողովուրդները: Հայ ժողովուրդը ևս ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Մոսկվայի պաշտպանությանը:

Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում տեղի ունեցող ժողովներում, միտինգներում և ցույցերում աշխատավորները հայտնում էին իրենց անհողդողդ կամքը՝ պաշտպանել Մոսկվան:

Հայաստանի աշխատավորներից շատերը դիմումներ ներկայացրին կամովին մեկնելու Մոսկվայի ռազմաճակատը, մասնակցելու մայրաքաղաքի պաշտպանությանը: Նրանի և մյուս քաղաքների գործարանների կոլեկտիվները նամակներ ուղարկեցին Մոսկվայի պաշտպաններին, խոստանալով ավելացնել թողարկվող արտադրանքը: Գիշեր ու ցերեկ աշխատանք չէր դադարում գործարաններում ու ֆաբրիկաներում: Բանվորները օրերով չէին հեռանում իրենց դաշգահներից՝ կատարելով մի քանի նորմա: Նրանք տալիս էին ռազմական արտադրանք:

Արդյունաբերության մեջ լայն ծավալ ստացավ երկու հարյուրականների հայրենասիրական շարժումը, որի շնորհիվ արտադրական առաջադրանքները կատարվում էին ժամկետից շուտ: Շատ բանվորներ իրենց օրվա նորմաները գերակատարում էին մեծ չափով: Աչքի ընկնող ունկնդրներ սահմանեցին Ղափանի բանվորները: Հանքափոր Արամ Մարտիրոսյանը պղնձաքարի հանույթի արտադրանքը մեկ հերթափոխում հասցրեց մինչև 1000 տոննայի, օրվա նորման կատարելով մինչև 5000 տոկոսով: Նրան հետևեցին ուրիշ բանվորներ: Արդյունաբերության այդ առաջավորները կոչվում էին «թիկունքի զվարդիականներ»:

Նույնպիսի լարվածությամբ էին աշխատում Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսությունները: Հաջողությամբ ավարտելով պատերազմի առաջին տարվա գյուղատնտեսական աշխատանքները, կոլտնտեսությունները հարյուրավոր ցանտներ սննդամթերք էին ուղարկում Մոսկվայի պաշտպաններին և մյուս ռազմաճակատների զորամասերին:

Հայաստանում թիկունքի աշխատողները լարված աշխատանքով ամեն բանով օգնում էին Մոսկվան պաշտպանողներին: Ռազմաճակատում գտնվող հայ ռազմիկները Սովետական Բանակի զորամասերի շարքերում ակտիվորեն մասնակցում էին թշնամու դեմ մղվող կռիվներին: Հայ զենքերալններից ու սպաններից շատերը դեկավարում էին զորամասերի և ստորաբաժանումների գործողությունները: Սովետական Միության Հերոս, հրետանու գեներալ-լեյտենանտ Բարսեղովը կատարում էր Մոսկվայի հարավ-արևմուտքյան ռազմաճակատի հրետանու պետի պատասխանատու պարտականությունները: Մոսկվայի մատույցներում մղվող դաժան կռիվներից մեկում անձնուրաց հերոսություն կատարեց և զոհվեց գնդի հրամանատար մայոր Հայկ Ղազարյանը: Հայ ռազմիկներ կային նաև հռչակավոր պանֆիլովյան դիվիզիայի ջոկատներում, որոնք իրենց կյանքը զոհաբերեցին, սակայն ոչ մի քայլ չնահանջեցին մարտական դիրքերից:

Հայ ռազմիկները քիչ չէին նաև մոսկվացիների ժողովրդական աշխարհազորի և կոմունիստական բանվորական դամարտիկների կազմում: Նրա Սովետական զինված ուժերը հարձակման անցան, նրանց շարքերում գտնվող հայ հետևակայիները, տանկիստները, հրետանավորները, օդաչուները, իրենց բազմազգ մարտական ընկերների հետ միասին, մասնակցում էին վճռական գրոհներին և ֆաշիստական զավթիչներին ջախջախում ու ետ էին շարտում Մոսկվայի մատույցներից:

1941թ. աշնանը և ձմռանը հայ ռազմիկներից շատերը ակտիվ մասնակցություն ցույց տվին նաև Ռոստովի, Տիխվինի, Լինինգրադի և այլ ռազմաճակատներում: Նոյեմբերի վերջերին Սովետական Բանակը, անցնելով Դոն գետը, բոլոր կողմերից զրոհեց Ռոստովի վրա և ոչնչացնելով թշնամու ուժերը, ազատագրեց քաղաքը: Ռոստովի ազատադրման ժամանակ մարտական սխրագործություններով աչքի ընկավ 31-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը ձևավորվել էր Հայկական ՍՍՌ-ում: Այդ միավորման զորամասերի անձնակազմի մեջ մտնում էին բազմաթիվ հայ ռազմիկներ: Հայաստանի զավակները Ռոստովում մղված կռիվներին մասնակցեցին նաև մյուս զորամասերի կազմում: Հայ զինվորները կատաղի մարտերում իրենց մարտական ընկերների հետ միասին նետվում էին առաջ և հիտլերականներին դուրս մղում Ռոստովի թաղերից ու տներից:

1941 թ. դեկտեմբերի վերջերին Սովետական Բանակը թշնամուն հարված հասցրեց նաև Կերչի թերակղզում: Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերը Սևծովյան ռազմա-ծովային նավատորմի ռազմանավերի մասնակցությամբ, դեկտեմբերի 29—30-ին դեսանտ հանեցին Կերչի թերակղզին և թշնամուց ազատագրեցին Կերչ և Թեոդոսիա քաղաքները: Դեսանտայինների շարքում արիարար մարտնչում էին հարյուրավոր հայ ռազմիկներ և սպաներ:

Գերմանա-ֆաշիստական զորքերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմում առաջին անգամ պարտություն կրեցին սովետագերմանական ռազմաճակատում, 1941 թվականի աշնանը, Մոսկվայի մոտ: Սովետական Բանակը ջախջախեց ֆաշիստական զավթիչների տասնյակ դիվիզիաներ, թշնամուց խլեց 1500 տանկ, մեծ քանակությամբ հրանոթներ և այլ զենքեր: Սովետական զորքերը հարձակման անցնելով, առաջ գնացին 420 կիլոմետր, վերջ դնելով գերմանա-ֆաշիստական բանակի «անսպարտելիության» առասպելին: Սովետական Բանակը ցույց տվեց, որ նա կարող է և կջախջախի հիտլերյան բանակին:

2. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԻՆ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԵՋ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԵԿԱՆ ՏԱՐՈՒՄ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶՍՎԱԿՆԵՐԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ

Գերմանա-ֆաշիստական զորքերի հաճախումը 1942 թվականի գարնանը և ամռանը:— Սովետական երկրի վրա կախված վտանգն ավելի մեծացավ 1942 թվականի ամռանը և աշնանը, երբ թշնա-

մին ձեռնարկեց նոր հարձակում դեպի Կովկաս և Ստալինգրադ։ 1942 թվականին Արևմտյան Եվրոպայում բացակայում էր երկրորդ ռազմաճակատը ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ։ Երկրորդ ռազմաճակատ բացելու մասին ՍՍՌՄ-ի և դաշնակից պետությունների—ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի միջև կնքված պայմանագիրը ժամանակին չկատարվեց դաշնակիցների և կողմից։ Չնայած ՍՍՌՄ-ի հետ ունեցած դաշնակցային հարաբերություններին, անգլո-ամերիկյան ռեակցիոներները, Չերչիլի և Տրումենի գլխավորությամբ, ունեին իրենց հաշիվները։ Նրանք չէին ուզում, որ Գերմանիան պարտվի, իսկ ՍՍՌՄ-ն հաղթի։ ԱՄՆ-ի պետական գործիչ Տրումենը դեռևս 1941 թ. ասել էր. «Եթե մենք տեսնենք, որ շահում է Գերմանիան, ապա կօգնենք Ռուսաստանին, իսկ եթե Ռուսաստանը սկսի շահել, ապա մենք կօգնենք Գերմանիային։ Եվ այսպես, թող նրանք, որքան հնարավոր է, ավելի շատ կոտորեն միմյանց»։

Ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստները ձգտում էին երկու կողմերի թուլացմանը, որպեսզի ճանապարհ բացվեր իրենց համաշխարհային տիրապետությանը հաստատելու համար։

Օգտվելով երկրորդ ռազմաճակատի բացակայությունից, Հիտլերը, հավաքելով Գերմանիայի, նրա դաշնակիցների և Եվրոպայի օկուպացված երկրների զենքի ընդունակ բոլոր մարդկանց, տեխնիկան, զենքը, 1942 թվականի դարձանը այդ ամենը նետեց Մովետական Միության դեմ։

Ֆաշիստական զորքերի հարձակումը սկսվեց նախ Դրիմի ռազմաճակատում։ Մոտ հինգ ամիս սովետական զորամասերը պաշտպանում էին Կերչի թերակղզին, որը հակառակորդը գրավեց 1942 թ. մայիսին։ Կերչը գրավելուց հետո ֆաշիստական բանակը վերսկսեց զրոհը Սևաստոպոլի վրա։ 250 օր տևեց Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունը։ Սովետական զինվորներն ամեն օր տասնյակ անգամ էտ էին մղում ֆաշիստների կատաղի գրոհները և պաշտպանում ռուսական հերոս քաղաքը։ Սևաստոպոլում և Սևծովյան ռազմական նավատորմի կազմում բազմաթիվ հայ ռազմիկներ, եղբայրական ժողովուրդների զավակների հետ միասին, անմահ սխրագործություններ կատարեցին։ ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահությունը հատուկ մեդալ հաստատեց «Սևաստոպոլի պաշտպանության համար», որով պարգևատրվեցին հերոս քաղաքի պաշտպանները։ Սովետական զորքերը Սևաստոպոլից նահանջեցին 1942 թվականի հուլիսի 3-ին։

Գերմանա-ֆաշիստական զորքերի հրամանատարությունը

նորից երազում էր մեծ հարձակում սկսելու մասին։ Սակայն Մոսկվայի տակ կրած ջարդերից հետո ֆաշիստական բանակը թուլացել էր և ի վիճակի չէր միաժամանակ հարձակվել բոլոր ճակատներում։ Ուստի գերմանա-ֆաշիստական զորքերն իրենց ռեզերվները կենտրոնացրին հարավային ռազմաճակատում, ուր ստեղծելով ուժերի գերակշռություն, 1942 թ. ամռանն անցան հարձակման։ Ֆաշիստական զավթիչներին հաջողվեց ներխուժել Ռոստով, որից հետո նրանց հարձակումը ծավալվեց դեպի Ստալինգրադ և Կովկաս։ Գերմանա-ֆաշիստական օկուպանտները մեծ ճիգեր էին գործ դնում զավթելու Կովկասի նավթային շրջանները և պարենային շտեմարանները։

Հիտլերյան օկուպանտները ներխուժեցին Ստալինգրադ և հյուսիսային Կովկաս։ Գրաված շրջաններում նրանք հաստատում էին հիտլերյան ֆաշիստական արյունոտ ռեժիմը։ Հիտլերականները ցրում էին կոլտնտեսություններն ու սովխոզները, փախում ինստիտուտներն ու դպրոցները, յոշնացնում էին սովետական հիմնարկները։ Օկուպանտները թալանում էին պետական և մասնավոր անձանց ունեցվածքը և ուղարկում Գերմանիա։ Ֆաշիստները կախում էին բանվորներին, կոլտնտեսականներին, սպանում էին ծերունիներին, կանանց ու երեխաներին։

Սովետական զինվորներն ու թիկունքի աշխատողներն ատելությամբ լցված դեպի ֆաշիստական զավթիչները, հերոսաբար պայքարում էին նրանց դեմ։

Ազգային զորամասերի ստեղծումը։— Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն և Սովետական Միության կառավարությունը մշտական հոգ էին տանում սովետական զինված ուժերի ամրապնդման ու հզորացման մասին։ Հայրենական պատերազմի ընթացքում Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի հրամանով ստեղծվեցին ազգային զորամասեր, որոնք կարևոր նշանակություն ունեցան։ Ազգային զորային կազմավորումները մտան Սովետական Բանակի կազմի մեջ և ավելի ուժեղացրին նրա հզորությունը։

1941 թվականի աշնանը և 1942 թվականի ընթացքում ստեղծվեցին նաև հայկական ազգային դիվիզիաներ։ Հայկական 390-րդ դիվիզիան ստեղծվեց Կերչի թերակղզում, 1942 թվականի հունվարին, մարտերի ընթացքում։ Այդ դիվիզիայի զորամասերի կազմում մտած այն հայ ռազմիկները և սպաները, որոնք մասնակցել էին Կերչ և Թեոդոսիա քաղաքները զրավող դեսանտին։ Բացի դրանից, զորամասերի համալրման համար Հայաստանից մոբիլիզացվեցին պարտիական-քաղաքական աշխատողներ և բազմաթիվ շարքա-

յին զինվորներ, որոնք 1942 թվականի հունվարին Երևանից մեկնեցին Կերշ և հայկական Ղիվիզիայի շարքերում մարտի մտան թշնամու դեմ:

Հայկական Ղիվիզիայի հրամանատարն էր գնդապետ Սիմոն Զաքյանը, իսկ կոմիսարը՝ Թորգոմ Շահինյանը: Հայկական այդ Ղիվիզիան, Ղրիմի ռազմաճակատի մյուս զորքերի հետ միասին, 1942 թվականի հունվարից մինչև մայիսը, ակտիվորեն մասնակցեց Կերշ թերակղզու պաշտպանության համար մղվող ծանր մարտերին: Դիվիզիայի ղերամասերը մարտ ամսին ուժեղ հարվածներ հասցրին Ֆրանսիայից Կերշ փոխադրված գերմանական տանկային Ղիվիզիային, ոչնչացնելով տասնյակ տանկեր: Հայկական Ղիվիզիան ուներ իր թերթը՝ «Հայկական սնայպեր» անունով, որի էջերում լուսաբանվում էին հայ ռազմիկների մարտական սխրագործությունները:

Երևանում, 1941 թ. դեկտեմբերին ձևավորվեց հայկական 89-րդ Ղիվիզիան: Դիվիզիայի հրամանատարությունը և քաղաշխատողները Երևան քաղաքում մոտ 8 ամիս անդուլ աշխատանք էին կատարում զորամասերի մարտական-քաղաքական ուսուցման գծով և պատրաստվում էին մեկնել ռազմաճակատ: Դիվիզիայի զորքերի մարտունակությունը բարձրացնելուն ամենօրյա օգնություն էին ցույց տալիս Հայաստանի պարտիական ու սովետական կազմակերպությունները:

1942 թվականի վերջերին Հայաստանում գտնվող 409-րդ Ղիվիզիայի զորամասերը համալրվեցին Հայաստանի գյուղերից և քաղաքներից բանակ կանչված մարտիկներով: Այդ Ղիվիզիան դարձավ հայկական ազգային միավորումներից մեկը, որը գտնվելով Հայաստանում, պատրաստվում էր մասնակցելու Հայրենիքի պաշտպանության համար մղվող հերոսական մարտերին: Գրեթե նույն ժամանակ ստեղծվեց նաև հայկական 408-րդ Ղիվիզիան, իսկ մի քանի ամիս հետո նաև հայկական 261-րդ Ղիվիզիան: Սակայն հայկական ազգային Ղիվիզիաներում ծառայում էր բանակ մոբիլիզացված հայ զինվորների միայն տրոշ մասը: Բաղմահազար հայ ռազմիկներ ուղարկվել էին Սովետական Բանակի մյուս զորամասերը, որտեղ նրանք ծառայում էին ռուսների, ուկրաինացիների, ադրբեջանցիների, վրացիների, ղազախների, բելոռուսների և այլ ազգությունների մարտիկների հետ միասին, ինտերնացիոնալ զորամասերում: Բոլոր ճակատներում հայ և այլ ազգություն պատկանող ռազմիկները ռուս մեծ ժողովրդի զավակների հետ միասին, անձնվիրաբար կռվում էին թշնամու դեմ:

Անդրկովկասի ժողովուրդների միասնությունը և եղբայրությունը:— Գերմանա-ֆաշիստական բանակը, ներխուժելով Կովկաս, ամեն կերպ ձգտում էր Կովկասը կտրել Սովետական Միությունից, խզում առաջ բերել Կովկասի ժողովուրդների և ռուս մեծ ժողովրդի միջև, դրանով էլ հեշտացնել իր զավթողական ծրագրերի կենսագործումը: Գերմանական ֆաշիստները ՍՍՄՄ-ի ժողովուրդներին համարում էին «ցածր ռասաներ», որոնք պետք է աշխատեին, իսկ գերմանական «բարձր ռասան» իշխեր նրանց վրա:

Անդրկովկասի վրա կախված վտանգն ավելի ուժեղացել էր նաև նրանով, որ թուրքական ռեակցիոներները բարեկամության պայմանագիր կնքելով ֆաշիստական Գերմանիայի հետ, զինված ուժեր էին կենտրոնացրել սովետական սահմանների մոտ, անհամբեր սպասում էին Ստալինգրադի անկմանը, որպեսզի հարձակվեին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի Սովետական ռեսպուբլիկաների վրա: Թուրքական ռեակցիոներները նպատակ ունեին Գերմանական ֆաշիստների հետ միասին զավթել Անդրկովկասը և հաստատել իրենց բարբարոսական տիրապետությունը:

Հաշվի առնելով Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունը, Կոմունիստական սլավոնական ձեռք առավ բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ ֆաշիստական զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու և ջախջախելու, Անդրկովկասը փրկելու համար:

Մեր Հայրենիքի վրա կախված լուրջ վտանգի օրերին ՍՍՄՄ-ի ժողովուրդների, նրանց թվում նաև Կովկասի ժողովուրդների բարեկամությունը ոչ միայն չխախտվեց, չթուլացավ, այլև, ընդհակառակը, ավելի ամրապնդվեց ու կոփվեց:

1942 թվականի օգոստոսին Թբիլիսիում տեղի ունեցավ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդների ներկայացուցիչների հակաֆաշիստական միտինգը: Նույն ժամանակ Օրջոնիկիձե քաղաքում գումարվեց Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգ: Թբիլիսիում առանձին միտինգի հավաքվեցին նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի երիտասարդության ներկայացուցիչները:

Անդրկովկասի ժողովուրդների միտինգը արտահայտեց ժողովուրդների անսահման սերը դեպի ռուս եղբայրական մեծ ժողովուրդը, դեպի Սովետական Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդները: Անդրկովկասի ժողովուրդները սրբազան հրգում տվեցին՝ ավելի ամրապնդել ժողովուրդների բարեկամությունը, մինչև արյան վերջին կաթիլը պաշտպանել սովետական հողի ամեն մի թիզ:

Միտինգը հատուկ կոչ ուղղեց Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի ժողովուրդներին, այդ կոչի մեջ ասված է. «Մենք անառիկ բնագիծ կդարձնենք յուրաքանչյուր լեռնային կածան, յուրաքաջյուր կիրճ, որտեղ թշնամուն ամենուրեք դարանամուտ կհսկի անողորմ մահը»:

Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները, անխախտ բարեկամությամբ միավորված, դուրս եկան թշնամու դեմ՝ պաշտպանելու Սովետական Հայրենիքը:

Հայ ժողովրդի նամակը հայ մարտիկներին:— Այդ օրերին հայ ժողովուրդը հայրենասիրական նամակ-կոչով դիմեց ռազմաճակատում գտնվող իր զավակներին: Մի քանի ամիս Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում աշխատավորները քննում և ընդունում էին նամակի տեքստը: Այդ նամակը թարգմանվեց շատ լեզուներով, 1943 թվականի սկզբին տպվեց կենտրոնական և վերնորական թերթերում: Այդ նամակ-կոչը առանձին գրքույկով և թերթիկներով տարածվեց ռազմաճակատներում, հասավ Սովետական Հայրենիքի բոլոր պաշտպաններին:

Հայ ժողովրդի նամակը հայ մարտիկներին հիշեցնում էր նրանց պատմական մեծ խնդիրները և պարտավորությունները, պատմում էր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը: Միայն Սովետական իշխանությունը փրկեց հայերին, միայն Սովետական Հայաստանում ստեղծագործ ժողովուրդը գտավ իր փրկությունը, ստեղծեց իր պետությունը, ապրեց իր տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքի բուռն ծաղկումը:

Նամակը ոգևորիչ փաստերով պատմում էր հայ ժողովրդի անդուլ աշխատանքը, որը կատարվում էր թիկոճքում մեր հաղթանակն ապահովելու համար:

Նամակի մեջ ասված է. «Հայաստանի զավակներ, Կարմիր Բանակի մարտիկներ և հրամանատարներ, մենք ձեզ կոչ ենք անում ձեր սխրագործություններով և հերոսությամբ քաղմապատկել սովետական հզոր զենքի փառքը: Բարձր պահենք հայ ժողովրդի մարտական տրագիգիաները»:

Ժողովուրդների բարեկամության և ինտերնացիոնալիզմի ոգով էր տոգորված այդ պատմական փաստաթուղթը: Հայ ժողովուրդը ռազմաճակատի մարտիկներին հիշեցնում էր, որ ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամության մեջ է Սովետական Միության հզորությունը և անպարտելիությունը, պահանջելով ռազմաճակատներում պահպանել ու ավելի ամրապնդել այդ բարեկամությունը:

Նամակում հայ ժողովուրդը կոչ էր անում իր զավակներին հանուն Սովետական Հայրենիքի, հանուն Սովետական Հայաստանի, շխնայել կյանքը, կռվել թշնամու դեմ մինչև արյան վերջին կաթիլը: Նամակը հիշեցնում էր հայ ժողովրդի իմաստուն պատգամը՝ «Զգիտակցված մահը՝ մահ է, իսկ դիտակցված մահը՝ անմահություն»:

Հայ ժողովրդի նամակը ոգևորության և հայրենասիրության նոր վերելք առաջ բերեց Հայրենիքի պաշտպանների մեջ: Հայ ռազմիկները, ինչպես և եղբայրական ժողովուրդների զավակները մեծ հետաքրքրությամբ քննում էին հայ ժողովրդի նամակը: Բաղմահազար ռազմիկներ խմբերով և անհատապես պատասխան նամակներ գրեցին Հայաստան, խոստանալով սրբությամբ կատարել ժողովրդի պատգամները, հերոսաբար կռվել թշնամու դեմ, բարձր պահել հայ ժողովրդի պատիվը: Այդ նամակներից մեկում ասված էր. «Մեր սիրելի հարազատներ, մեր թանկագին մայրեր, հայրեր, կանայք, երեխաներ, մեր քույրեր և եղբայրներ... Ի պատասխան մեր հարազատ ժողովրդի նամակի, մենք երգվում ենք, որ չենք վերադառնա տուն մեր հայրենի օջախը, մեր սուրը պատյան չենք դնի, մինչև չհասնենք լիակատար հաղթության, մինչև չոչնչացնենք վերջին հիտլերականին, որ ներխուժել է մեր սովետական հողը»:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորների օգնությամբ Կովկասի և Ստալինգրադի պաշտպաններին:— Նրբ Գերմանա-ֆաշիստական զորքերը հասել էին Վոլգայի ափը և Կովկասյան լեռնաշղթան, փակվել էր երկաթուղային հաղորդակցությունը Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների և Սովետական Միության մյուս ռեսպուբլիկաների միջև: Կենտրոնից չէին ստացվում մեքենաներ, սարքավորում, արդյունաբերական ապրանքներ և մթերքներ:

Պարտիան և կառավարությունը Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորների առջև խնդիր դրեցին՝ ոչ միայն ապահովել այդ ռեսպուբլիկաների թիկունքի կարիքները, այլև անհրաժեշտ քանակով սննդամթերք, հագուստեղեն և ռազմամթերք արտադրել անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերի համար: Այդ ծանր պայմաններում հայկական, վրացական և ադրբեջանական ռեսպուբլիկաները ամեն բանով օգնում էին Սովետական Բանակի զորամասերին, որոնք մարտեր էին մղում թշնամու դեմ Կովկասում և Ստալինգրադում, ինչպես նաև լարված աշխատանք էին կատարում երկրամասի սահմանները թուրքական ճիլադանների հարձակման վտանգից պաշտպանելու համար:

Սովետական Հայաստանի բոլոր աշխատավորները, Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, ավելի սեղմ կերպով էին համախմբվել Կոմունիստական պարտիայի շուրջը: Ինչպես եղբայրական մյուս ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայաստանում 1942 թվականին լաճ ծավալ ստացավ միջոցների հավաքումը պաշտպանության ֆոնդի օգտին: Կովկասի և Ստալինգրադի համար մղվող լարված կռիվների օրերին Հայաստանի կոլտնտեսականներն իրենց միջոցներից հավաքեցին մոտ 40 միլիոն ռուբլի՝ «Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյուն կառուցելու համար: Երևան, Լենինական, Կիրովական և այլ քաղաքներում բանվորները, ծառայողները և մյուս աշխատավորները հավաքեցին 15 միլիոն ռուբլի՝ «Սովետական Հայաստան» ավիա-էսկադրիլի կառուցելու համար: Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի նախագահ Ի. Վ. Ստալինը Սովետական Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և բոլոր աշխատավորներին շնորհակալությամբ հայտնեց Սովետական Բանակի հզորության նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարության համար:

Հայաստանից մեկը մյուսի հետևից ռազմաճակատ էին մեկնում ռազմամթերքով, սննդամթերքով և հանդերձանքով բեռնված զնացքները: Հայաստանից ռազմաճակատ էին ուղարկվում Սովետական Բանակի նոր, թարմ դիվիզիաներ:

Հայկական զորամասերի մեկնումը ռազմաճակատ:— Երբ ֆաշիստական դավթիչները ներխուժեցին Հյուսիսային Կովկաս, Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության հրամանով Սովետական Բանակը ամուր պաշտպանություն րոնեց Կասպից ծովից մինչև Սև ծով ընկած ճակատով: Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերը բանակի գեներալ Ի. Վ. Տյուլենևի հրամանատարությամբ մարտեր էին մղում Կուբան և Թերեք գետերի րնադծերում, Նովորոսիյսկի, Տուապսեի, Գրոզնու և Մոզդուկի մատույցներում: Այդ զորքերի մեջ կային հազարավոր ռուս զինվորներ, ուկրաինացիներ, բելոռուսներ, միջին ասիական ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Այնտեղ կողք-կողքի կռվում էին Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների զավակները:

Հայկական 89-րդ դիվիզիան ռազմաճակատ մեկնեց 1942 թվականի օգոստոսի 6-ին: Զինվորական էշերունները բեռնելուց առաջ Երևան քաղաքում տեղի ունեցավ մարտական դրոշի հանձնումը հայկական դիվիզիային: Լենինի հրապարակում մարտական շարասյուներով կանգնել էին հայ ռազմիկները: Մայրաքաղաքի աշխատավորների և ռեսպուբլիկայի պարտիական-սովետական

ղեկավար մարմինների առաջ դիվիզիայի հրամանատարութեանը Հայկական ՍՍՌ կառավարութեանը ընդունեց մարտական դրոշը։ Հայ զինվորները ծնկաչոք համբուրեցին դրոշը և երգվեցին հավատարիմ լինել Սովետական Հայրենիքին, փառքով օծել այդ դրոշը և նրա հովանու տակ անձնագոհ կերպով մարտնչել թշնամու դեմ։

Նույնով ռազմաճակատ մեկնեցին նաև հայկական 409 և ասլա 408-րդ դիվիզիաները, որոնցից առաջինը մարտական դիրքեր բռնեց Մոզդոկի շրջանում, իսկ երկրորդը՝ ձախ Նովորոսիյսկի քաղաքի մոտ, ասլա Տուսայսեի մատուցներում։

Հայաստանի պարտիական և սովետական օրգանները կասկածաշուկով ռազմաճակատ մեկնած զորամասերի հետ, շարունակ օգնում էին նրանց, ուղարկում համալրումներ, ռազմամթերք, հանդերձանք։ Զինվորների մեջ քաղաքական-դաստիարակչական աշխատանքն ուժեղացնելու նպատակով, ռեսպուբլիկայի պարտիական-սովետական ղեկավար գործիչների մի խումբ ուղարկեց Հյուսիսային Կովկաս, իսկ մեկ այլ խումբ՝ Տուսայսեի մոտ կովոդ հայկական դիվիզիաները։ Անդրկովկասյան ռազմաճակատում հայկական զորամասերը, մյուս զորքերի հետ միասին, վճռական մարտեր էին մղում թշնամու դեմ։

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները կանգ չառնելով մասսայական կոտորածների առաջ, շարունակում էին գրոհներ՝ ճեղքելու ռազմաճակատի դիժը և առաջ շարժելու դեպի Անդրկովկաս։ Սակայն Սովետական զինված ուժերը մեկը մյուսի հետևից ետ էին մղում թշնամու այդ գրոհները։ Մոզդոկի շրջանում թշնամու դեմ մղվող պայքարում աչքի ընկնող զորամասերի շարքում էին հայկական երկու դիվիզիաները, որոնք մինչև վերջը պաշտպանեցին իրենց դիրքերը։ Սև ծովի ափերին, Տուսայսեի շրջանում հայկական զորամասերը ծանր մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ, կատարեցին բարձր հրամանատարութեան առաջադրանքը, թշնամուց ազատագրեցին Պերլտմայսկայա, Երևանսկայա և մի շարք այլ բնակավայրեր։ Զորամասի աչքի ընկած տարոնյակ մարտիկներ և սպաներ պարգևատրվեցին շքանշաններով։

Հայ ժողովրդի զավակները անձնվիրաբար մասնակցում էին Սև ծովի ափերին, Նովորոսիյսկի շրջանում մղվող կռիվներին։ Այդ մարտերի ժամանակ Կովկաս էր գործուղվել ադմիրալ Իվան Ստեփանովիչ Իսաևովը։ Ադմիրալ Ի. Ս. Իսաևովը ծնվել է 1894 թվականին, հայ արհեստավորի ընտանիքում։ Նախնական կրթությունն ստացել է Քիթլիսի Ռեալական դպրոցում։ Իսաևովը կանգնվում է բանակ և դառնում Ռուսաստանի ռազմածովային նավա-

տորմի սպաներից մեկը: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ
ռեվոլյուցիայից հետո նա մտնում է սովետական ռազմածովային
նավատորմը և իր բոլոր դիտելիքները նվիրում է նրա հզորու-
թյունը բարձրացնելու գործին: Հայրենական մեծ պատերազմի

Ադմիրալ Վ. Ս. Խաչիկյան

օրերին նա աչքի ընկավ նախ Լե-
նինգրադում, Բալթիական ռազմա-
ծովային նավատորմի ղեկավար-
ման գործում, այնուհետև մտնում
է Անդրկովկասի ռազմաճակատի
ռազմական խորհրդի մեջ և ղե-
կավարում Նովորոսիյսկի շրջա-
նում մղված մարտերը: Այստեղ
Ի. Ս. Խաչիկյանը հանդես է բերում
անձնական քաջագործություն:
Մարտերի ղեկավարման ժամա-
նակ նա ծանր վիրավորվում է:

1942 թվականի ամառային
մարտերի ժամանակ ֆաշիս-
տական զավթիչներին հաջող-
վեց հասնել մինչև Ստալինգրադ:

և Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթան:

Հայ ռազմիկները Ստալինգրադի ռազմանականում մղված
մարտերում:— 1942 թ. նոյեմբերի 19-ին Ստալինգրադի մոտ Սո-
վետական զորքերն անցան հարձակման: Մի շարաթ տևող կատա-
ղի մարտերում ճեղքելով թշնամու զորքերի պաշտպանության գի-
ծը, հյուսիսից և հարավից հարձակվող սովետական զորքերը Կա-
լաչ քաղաքի մոտ իրար միացան և ամբողջովին շրջապատեցին
Ստալինգրադի տակ գտնվող գերմանա-ֆաշիստական մեծ զորա-
խումբը:

Մինչև 1943 թ. փետրվարի 2-ը մղվող մարտերում Սովետա-
կան Բանակը ոչնչացրեց և դերեց թշնամու ընտիր զորքի 330 հա-
զար զինվոր ու սպա, որոնց թվում ավելի քան հարյուր գեներալ:
Գերի վերցվեց գերմանական ֆելդմարշալ Պաուլյուսը: Պատմու-
թյունը չդիտեր այդպիսի մեծ քանակությամբ զորքի շրջապատման
ու ոչնչացման մի ուրիշ օրինակ: Ստալինգրադի ճակատամարտը
հանդիսացավ դերմանա-ֆաշիստական բանակի մայրամուտը:
Ստալինգրադից հետո ֆաշիստական բանակն այլևս չկարողացավ
ուշքի դալ, իսկ Սովետական Բանակն անընդհատ ուժեղանում էր:

ավելի ու ավելի ծավալելով հաղթական հարձակումը դեպի արևմուտք:

Ստալինգրադի ճակատամարտում աչքի ընկած զորամասերի թվում էր Հայաստանում կազմակերպված 76-րդ լեռնա-հրաձգային դիվիզիան: Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման օրերին ձևավորված այդ դիվիզիան անցել էր քաղաքացիական կռիւների բովոյ: Դիվիզիայի անձնակազմի ղեկավար մասը Սովետական Հայաստանի ղավակներ էին: Ռուս, վրացի, ադրբեջանցի, ուկրաինացի մարտիկների հետ միասին, հայ զինվորները շատ նոր դործերով հարստացրին այն մարտական տրադիցիաները, որ զորամասերը ստեղծել էին Հայաստանում սովետական կարգերի համար մղված կռիւներում:

Ստալինգրադում այդ դիվիզիայի մարտիկներն ու սպաները պաշտպանողական կռիւների ժամանակ իրենց դիրքերը դարձրին անառիկ, հետ մղելով ֆաշիստների բազմաթիւ գրոհներ: Զինվորները կռիւների մեջ հանդես էին բերում տոկոնուժյուն և բարձր կազմակերպվածություն: Ստալինգրադի համար մղված մարտերում կատարած սխրագործությունների համար, ՍՍՌՄ Պաշտպանության Ժողկոմի հրամանով, 1942 թվականի նոյեմբերին այդ դիվիզիան վերակազմվեց գլարդիական դիվիզիայի: Ստալինգրադի շրջանում գտնվող գերմանական զորքերի շրջապատված խումբը ոչնչացնելու համար մղված մարտերի ընթացքում գլարդիական դիվիզիայի զորամասերը գրոհ էին գնում և ոչնչացնում դիմադրող թշնամուն: Այդ մարտերում աչքի ընկնող գործողությունների համար դիվիզիան պարգևատրվեց Լենինի և Կարմիր Դրոշի շքանշաններով: Զորամասի բոլոր զինվորներն ու սպաները պարգևատրվեցին շքանշաններով և մեդալներով, իսկ մի խումբ մարտիկներ արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման:

Ստալինգրադի ճակատամարտի ավարտումից հետո, այդ զորամասի ռազմիկները հատուկ ղեկգացիա ուղարկեցին Հայաստան և Անդրկովկասի մյուս ռեսպուբլիկաները: Այդ ղեկգացիայի հետ զորամասի ռազմիկները Հայաստանի աշխատավորներին ուղարկել էին նամակ, որի մեջ հաշիւ էին տալիս թիկունքի աշխատավորներին իրենց մղած մարտերի մասին և երգվում էին նոր սխրագործություններ կատարել:

Ստալինգրադի ճակատամարտում Սովետական բանակների տարած պատմական մեծ հաղթանակների առթիւ ՍՍՌՄ Դերագույն Սովետի նախագահության որոշմամբ հիմնվեց մեդալ «Ստա-

լինգրադի պաշտպանության համար»։ Ստալինգրադի ճակատամարտերին մասնակցած սովետական ռազմիկները, որոնց թվում Սովետական Հայաստանի բաղմաթիվ զավակներ, արժանացան հաղթանակի ու փառքի պարգևին՝ «Ստալինգրադի պաշտպանության համար» մեդալին։

Հայ ռազմիկներին մասնակցությունը Հյուսիսային Կովկասի ազատագրումն համար մղած մարտերին։— Ստալինգրադի ճակատամարտի ժամանակ Սովետական Բանակը հերոսական մարտեր էր մղում նաև Կովկասում։ Դեռևս 1942 թվականի նոյեմբերի 6-ին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերը հարձակման անցան Հյուսիսային Կովկասում և մի քանի օրվա կատաղի մարտերում պլխովին ջախջախեցին Հյուսիսային Օսեթիայի մայրաքաղաք Օրջոնիկիձեի մատուցյններին հասած ֆաշիստական զորքերի խումբը։

1942 թվականի նոյեմբերից մինչև 1943 թվականի հոկտեմբերն ընկած ժամանակաշրջանում Սովետական Բանակը, որոշ ընդմիջումներով, հարձակողական մարտեր մղեց Կովկաս ներխուժած ֆաշիստական զորքերի դեմ և ջախջախեց ու նրանց դուրս վռնդեց Հյուսիսային Կովկասից։ Սովետական Բանակը Անդրկովկասը փրկեց ֆաշիստական արշավանքից։

Կովկասի ազատագրման մարտերին ակտիվ կերպով մասնակցեցին նաև ազգային զորամասերը։

Հայ ռազմիկները, ռուս, վրացի, ադրբեջանցի և այլ ռազմիկների հետ միասին, հերոսաբար ետ էին մղում թշնամու զրոհները և ուժասպառ անում հակառակորդին։

1942 թվականի վերջերին, երբ Ստալինգրադի մոտ Սովետական Բանակը շրջապատել ու ոչնչացնում էր դերմանական զորքերին, Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերը հարձակման անցան և սկսեցին զերմանացիներին դուրս վռնդել Կովկասից։

Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիան անցնելով հարձակման, 1943 թ. հունվարի 3-ին ազատագրեց Մալաթիեի քաղաքը։ Դիվիզիան անցավ Թերեք գետը և թշնամուն հետապնդեց Հյուսիսային Կովկասում մինչև Ալդուլի ծովի ափը, մեկ ամսում հարձակողական մարտերով անցնելով մոտավորապես 800 կիլոմետր դժվարին ուղի։

Նույն օրերին Մոզդուկի ուղղությամբ հարձակման անցան նաև հայկական 409-րդ դիվիզիայի զորամասերը։

Հյուսիսային Կովկասի ազատագրության համար մարտնչող բաղմաթիվ ռազմիկներ անմահ սխրագործություններ կատարեցին։

Թերեքի բնագիծը պաշտպանելու օրերին հրամանատարությունը խնդիր էր դրել՝ թշնամու զորքի անցումը խափանելու համար պայթեցնել գետի կամուրջներից մեկը: Գերմանացիները պաշտպանում էին կամուրջը: Կամուրջը պայթեցնելու վտանգավոր գործն ստանձնեց եֆրեյտոր Մեսրոպ Ղազարյանը, շատ լավ գիտակցելով, որ այդ խնդիրը հնարավոր էր կատարել կյանքի գնով: Արհամարհելով մահը, Մեսրոպ Ղազարյանը նետվում է Թերեքի հորձանքների մեջ, լողում մինչև կամուրջի տակ, և շնագած ուժեղ պաշտպանությունը, կառուցում է սյուներից, բարձրանում կամրջի վրա: Մեսրոպը միացնում է պայթուցիկ լարը, վառում լուցկին, պայթեցնում կամուրջը և ինքն էլ կամրջի կտորների հետ ընկնում Թերեքի հորձանուտ ալիքների մեջ:

Նույնպիսի անմահ սխրագործություն է կատարում ավագ սերժանտ, կոմոնիստ Հռնան Ավետիսյանը: Գումարտակը գրոհում էր Դոլգայա բարձունքը, որը Նովորոսիյսկ քաղաք-նավահանգստի բանալին էր: Հռնան Ավետիսյանը իր ջոկի մարտիկների հետ միասին մասնակցում էր հարձակմանը: Գումարտակի հարձակմանը խանգարում էր գերմանացիների մի զգոտ, որը զենդացրային ուժեղ կրակ էր տեղում սովետական զինվորների վրա: Հարկավոր էր շնչացնել թշնամու այդ կրակակետը: Մարտիկները նետվում են դրոհի: Հռնանը տեսնում է, որ այդ զգոտի գնդացրից արձակված գնդակով վիրավորվում է իր ընկերը: Նրա սիրտը լքվում է ավելի մեծ զայրույթով: Հաջորդ համազարկից վիրավորվում է նաև ինքը՝ Հռնանը: Անվեհեր ռազմիկը, հաղթահարելով ցավը, մագլցում է մինչև զգոտը և իր կուրծքը դնւմ տալիս զնդացրի փողին: Հսկում է մի համազարկ ևս: Գնդակները խրվում են Հռնանի կուրծքը: Հերոսը մեռնում է: Բայց խափանվել էր թշնամու գնդացիրը: Ստորաբաժանումը օգտվելով Ավետիսյանի սխրագործությունից, անարգել առաջ էր գնում:

Հռնան Ավետիսյանը գիտակցաբար հանձն առավ մահը փրկելով ընկերների կյանքը, կատարելով մարտական առաջադրանքը: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահությունը ավագ

սերժանտ Հունան Ավետիսյանին հետմահու շնորհեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում: ՍՍՌՄ Զինված Ուժերի մինիստրի հրամանով նրա անունը առհավետ գրանցված է Ք զնդի հրաձգային 1 վաշտի ցուցակում: «Հունան Ավետիսյանի անձնագրով նվիրվածությունը Սոցիալիստական Հայրենիքին և անսահման հավատարմությունը երդման օրինակ սկսեք է ծառայեն զինված ուժերի ամբողջ անձնակազմի համար», — ասված է ՍՍՌՄ Զինված Ուժերի մինիստրի հրամանում:

Կովկասում մղված մարտերում կատարած հերոսական սխրագործությունների համար հետմահու Սովետական Միության Հերոսի կոչում շնորհվեց նաև կոմունիստ Սուրեն Առաքելյանին, կոմերիտական Զահան Կարախանյանին, օդաչու Սամսոն Մկրտումյանին:

Կովկասի ազատագրման համար մղված մարտերում անմահ սխրագործություններ կատարեցին ռուս ժողովրդի զավակ, փառապանծ օդաչու Պոկրիշկինը, ուկրաինացի Օստապենկո եղբայրները, վրացի մարտիկ Պերմիսաշվիլին, ադրբեջանցի Իգրիս Սուլեյմանովը և շատ ուրիշներ:

Թամանի թերակղզում գերմանացիները ջախջախվեցին 1943 թ. հոկտեմբերին և թերակղզին ազատագրվեց: Այդ գործում ամենակտիվ մասնակցություն ցուցաբերելու համար 89-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիան ՍՍՌՄ Զինված Ուժերի ժողկոմի հրամանով կոչվեց Թամանյան: Թամանյան դիվիզիայի 2000 ռազմիկներ պարգևատրվեցին շքանշաններով և մեդալներով: Դիվիզիայի ռազմիկներից մոտ 1000 հոգի այդ օրերին մտան Կոմունիստական պարտիայի շարքերը: Թամանյան հայկական դիվիզիայի հրամանատար զնդապետ Նվեր Սաֆարյանին շնորհվեց գեներալ-մայորի կոչում:

Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի հրամանատարությունը նամակ ուղարկեց Հայաստանի Կ(Բ)Պ Կենտկոմի և Հայկական ՍՍՌ ժողկոմսովետին: Ռազմաճակատի հրամանատարությունը գովում էր հայ ռազմիկների մարտական սխրագործությունները և շնորհավորում հայ ժողովրդին, որ նրա ղավակներն արժանացել էին բարձր պարգևների: Նամակի մեջ նշված էին հայկական դիվիզիաների կատարած փայլուն գործերը: Ռազմաճակատի հրամանատարությունը հայտնում էր, որ հայկական զորամասերը միշտ անթերի կատարել են իրենց շահադրանքները և պատվով արդարացրել իրենց կոչումը: Նամակում բերված են նաև ռազմաճակա-

ոյի մշուս զորամիավորումների մեջ հայ ռազմիկների կատարած անձնավիրություն և հերոսության բազմաթիվ փաստեր:

Թամանյան թերակղզու ազատագրումով ավարտվեց Կովկասի համար մղած ճակատամարտը:

Կովկասում մղված ճակատամարտը հավերժացվեց «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալի սահմանումով, որով պարգևատրվեցին այդ ճակատամարտին մասնակցող հարյուր հազարավոր զինվորներ, ինչպես նաև թիկունքի աշխատողներ:

Սովետական Բանակը պատմական նշանակություն ունեցող մեծ ճակատամարտեր տվեց 1943 թ. ամառը Կուրսկ քաղաքի շրջանում: Գերմանական բանակը հավաքելով խոշոր ուժեր, 1943 թ. հուլիսի 5-ին նոր հարձակում ձեռնարկեց Սովետական զորքերի դեմ: Սովետական Բանակը ուժեղ դիմադրությամբ ձախողեց հակառակորդի հարձակումը և մեկ շաբաթվա պաշտպանողական մարտերից հետո, հուլիսի 12-ին անցավ վճռական հարձակման, ջախջախելով և հետապնդելով հակառակորդին: Մեր զորքերը օգոստոսի 5-ին ազատագրեցին Օրյոլ և Բելգորոդ քաղաքները: Այդ օրը մեր Հայրենիքի մայրաքաղաք Մոսկվան առաջին անգամ հրետանային սալյուտով ողջունեց սովետական քաջարի զորքերին: Սովետական զորքերը շարունակեցին հարձակումը, թշնամուն դուրս վտարեցին Չախափնյա Ուկրաինայից և անցան Դնեպր գետը, սկսեցին մարտեր ծավալել Աջափնյա Սովետական Ուկրաինայի համար:

Սովետական Հայաստանի զավակները, ինչպես հայկական ազգային զորամասերի, նաև մշուս զորքերի շարքերում, ակտիվորեն մասնակցում էին Ուկրաինայի դաշտերում ծավալվող հարձակողական մարտերին: Նրանք առանձնապես աչքի ընկան Դնեպրի անցման ժամանակ ծավալված կռիվներում: Պահեստային զեներալ-լեյտենանտ Սարգիս Մարտիրոսյանի և պահեստային զեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանի հրամանատարությամբ գործող միավորումների զորամասերն առաջինների թվում անցնելով Դնեպր գետը, մասնակցեցին Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևի և մշուս մարզերի ազատագրմանը:

Դնեպրի անցման համար մոտ 2000 սովետական ռազմիկներ ստացան Սովետական Միության Հերոսի կոչում: Սովետական Միության Հերոսի կոչման արժանացածների մեջ կային մի խումբ հայ մարտիկներ, սպաներ և զեներալներ: Դնեպրի հերոսներից մեկը լեյտենանտ Անդրանիկ Մուրադյանն էր: Նա առաջադրանք էր ստացել՝ նավակներով անցնել Դնեպրը և իր գումարտակով

հենակետ դրավել գետի աջ ափին: Մուրադյանը թշնամու կատաղի կրակի տակ կատարեց տրված առաջադրանքը և իր գումարտակով առաջինն անցավ Դենպրը, գետի աջ ափին գրավեց մի փոքրիկ տեքիտորիա, որը հետո դարձավ պլացդարմ հետևից մոտեցող զորամասի համար: Թշնամին մեկ օրվա ընթացքում տասնյակ կատաղի զրոհներ ձեռնարկեց Մուրադյանի զրաված դիրքերի վրա, բայց ապարդյուն: Մուրադյանի քաջերը ամուր պաշտպանում էին իրենց գրաված փոքրիկ հողը և հետզհետե ընդլայնում էին: Այդ մարտերում Մուրադյանը ղոհվեց, բայց ամբողջ զորամասն արդեն անցել էր Դենպրը և հետապնդում ու ջախջախում էր թշնամուն: Մուրադյանի սխրագործությունը բարձր գնահատվեց: Զորամասի հրամանատարը Մուրադյանի մասին գրել է. «Ձի կարելի մոռանալ այդ անմահ հերոսին, որը թողեց մարտական չավագույն տրագիցիաներ: Այդ դյուցազունի անունը ոսկե տառերով պիտի գրվի հայ ժողովրդի պատմության մեջ և Ուկրաինայի ազատարարների շարքերում»:

1943 թվականը արմատական բեկման տարի հանդիսացավ Հայրենական Մեծ պատերազմի ընթացքի մեջ: Ստալինգրադից և Կովկասյան նախալեններից հարձակման անցնելով, Սովետական Բանակը 1943 թվականին խորտակեց ֆաշիստական բանակի պաշտպանական շատ ամրություններ և ազատագրեց սովետական տերիտորիայի մեծ մասը: Սկսվեց թշնամու զորքերի մասսայական վտարումը սովետական հողից: Գերմանա-ֆաշիստական բանակի հիմ, փորձված կազրերը հիմնականում ողնացվեցին: Խտրիան խզեց կապերը հիտլերյան Գերմանիայից և պատերազմ հայտարարեց նրան: Սկսվեց ֆաշիստական բլոկի քայքայումը:

3. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՎԵՐՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ, ՀԱՄԱՐ. ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՎ:

Կոմունիստական պարտիան ռազմաճակատին ցույց տրվող համաժողովրդական օգնության կազմակերպիչ:— 1943 թվականը արմատական բեկման տարի հանդիսացավ նաև թիկունքի աշխատանքներում: Ռազմաճակատում Սովետական Դանակի տարած հաղթանակները հնարավոր դարձան Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությունը թիկունքում աշխատավորների կատարած հերոսական սխրագործությունների շնորհիվ:

ՍՍՌՄ-ի արդյունաբերությունը բանակին տալիս էր առաջնակարգ զենք: Դրա շնորհիվ մարտական տեխնիկայի բնագավառում պատերազմի սկզբում թշնամու ունեցած քանակական դերակրճությունն արդեն վերացել էր: Կոլտնտեսային դյուղը բանակին և երկրին անընդհատ մատակարարում էր անհրաժեշտ սննդամթերքներ: Տրանսպորտն աշխատում էր արագ, կազմակերպված և բեռները ժամանակին հասցնում էր ռազմաճակատ:

Սովետական Հայաստանի օգնությունը ռազմաճակատին դնարով ավելի էր ուժեղանում: Հայաստանի աշխատավորներին կազմակերպում ու հերոսական սխրագործությունների էր կոչում Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան, Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի հավատարիմ ջոկատներից մեկը:

Պատերազմի սկզբից պարտկազմակերպությունները հսկայական աշխատանք ծավալեցին ռազմաճակատի պահանջները բավարարելու համար: Պատերազմի առաջին և երկրորդ տարում Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի անդամների կեսից ավելին մոբիլիզացվեց և ուղարկվեց Սովետական Բանակի շարքերը: Ռազմաճակատում մոբիլիզացվեցին ՀԿ(Բ)Պ Կենտկոմի ղեկավար աշխատողներից, ժողկոմներից, քաղկոմ-շրջկոմների քարտուղարներից շատերը: Թիկունքում մնացած Կոմունիստներն անձնվեր աշխատանքով պայքարում էին պարտիայի և կառավարության առաջադրանքները կատարելու համար: Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունների ծավալած քաղաքական և կազմակերպական աշխատանքը ապահովում էր հայ ժողովրդի ուժերի համախմբումը և լիակատար մոբիլիզացումը: Պարտկազմակերպություններն անողոք պայքար էին մղում թերությունների դեմ: Պարտիայի ծավալած լարված աշխատանքով հաղթահարվում էին եղած դժվարությունները: Պատերազմի դժվարին փոփոխությունների տարիներին չդադարեց լավագույն աշխատավորների հոսանքը դեպի Կոմունիստական պարտիայի շարքերը: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանում պարտիայի մեջ ընդունվեցին ավելի քան 14.000 թեկնածու և 11.000 անդամ: Ավելի ուժեղացավ պարտիայի կապը մասսաների հետ:

Պարտիական կազմակերպությունները ամենօրյա համառ աշխատանքով ապահովում էին զործարանների, կոլտնտեսությունների արտադրական աշխատանքը, պայքար էին ծավալում ռազմաճակատի պահանջները լիովին բավարարելու համար: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի անդուլ աշխատանքի

շնորհիվ Հայկական ՍՍՌ-ն դարձավ Սովետական Բանակի զինա-
նոցներից մեկը:

Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի նախագահ Ի. Վ. Ստալինը
1943 թ. նոյեմբերին գրել է. «Կարմիր Բանակը չի կարողանա
տանել այս տարվա մեծ հաղթանակները առանց ռազմաճակատին
ցույց տրվող համաժողովրդական օգնության: Սովետական ժո-
ղովուրդը բոլոր ուժերը նվիրում է իր բանակին օգնելու համար:
Լենվերջ հասանքով ռազմաճակատ է գնում սպառազինություն,
ռազմամթերք, պարենամթերք, հանդերձանք: Ուրալը և Կուզբասը,
Մոսկվան և Պովոլոչյեն, Լենինգրադը և Բաքուն, Ղազախստանը և
Ուզբեկստանը, Վրաստանը և Հայաստանը, մեր բոլոր ռեսպուբլի-
կաները և մարզերը դարձել են Կարմիր Բանակի հզոր զինանոց»¹:

Հայաստանի բանվորների ներուսական աշխատանքը:— Սո-
վետական Հայաստանի բանվորները պատվով կատարեցին իրենց
խնդիրը: Ռազմաճակատի կարիքների համար էին աշխատում ար-
դյունաբերության բոլոր ճյուղերը՝ գունավոր մետալուրգիայի
ձեռնարկությունները, մեքենաշինական, քիմիական, փայտամշակ-
ման, սննդի, տեքստիլ արդյունաբերությունը, արհեստագործական
կոոպերացիան, տեղական արդյունաբերությունը:

Առանձնապես կարևոր դեր կատարեցին ռազմանյութեր ար-
տադրող ձեռնարկությունների բանվորները: Յուրացնելով տեխնի-
կան, երևանի, Լենինականի, Կիրովականի մի շարք գործարաննե-
րի բանվորներն ու ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները 1942 թ.
սկզբներից արդեն պատրաստում էին ականանետներ, արկեր,
նռնակներ, ականներ, պայթուցիկ նյութեր և թշնամու համար մա-
հացու զենքի ուրիշ տեսակներ:

Ռազմաճակատի պատվերների կատարման գործում աչքի
թնկնող գործ կատարեցին Երևանի դյուղգործիքների, մեքենաշի-
նարարական գործարանների և ուրիշ ձեռնարկությունների հար-
յուրավոր բանվորներ: Գյուղգործիքների գործարանի բանվոր
Գուրգեն Ղազանջյանը սկսելով նոր արտադրանքի պատրաստումը,
առաջին օրերին կանգնեց հուսահատական դրության առաջ: Ոչինչ

¹ Ի. Վ. Ստալին. Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի
մասին, էջ 157:

դուրս չէր գալիս: Ղազանջյանը և նրա ընկերները շաբաթներով դուրս չէին գալիս ցխից, դիշեր ու ցերեկ աշխատում էին, փորձարկում, նորից կատարելագործում, և վերջապես նրանք հասան առաջադրանքների կատարմանը: Յուրացնելով նոր արտադրանքի տեխնիկան, Ղազանջյանը սլանային առաջադրանքների կատարումը հասցրեց 1000 տոկոսի: Աշխատանքային սխրագործությունները մասսայական դարձան Երևանի Զերժինսկու անվան մեքենաշինարարական գործարանում: Արտադրության բազմաթիվ հերոսներից մեկը խառատ Միքայել Հովհաննիսյանն էր: Նրա երեք զավակները մեկնեցին ռազմաճակատ: Վաթսուհամյա խառատը լարեց ուժերը կատարելու իր պարտականությունները և փոխարինելու զավակներին: Յուրացնելով արտադրանքի նոր տեսակների պատրաստումը, Հովհաննիսյանը 1943 թ. մեկ հերթափոխում յոթ նորմա էր կատարում:

Ռազմաճակատին լուրջ օգնություն ցույց տվեցին Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության աշխատողները: Կարբիդագործներն իրենց հերոսական աշխատանքով արտադրում էին բարձրորակ կարբիդկալցիում և Սովետական Միության տարբեր մասերում գտնվող ռազմական արդյունաբերությունն ապահովում էին այդ անհրաժեշտ արտադրանքով:

Երևանի Կիրովի անվան կոմբինատի և Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան կոմբինատի բանվորները, ինժեներները, տեխնիկները հանդես էին բերում սովետական հայրենասիրության հիանալի օրինակներ: Պատերազմի տարիներին Կիրովի անվան կոմբինատի առաջավորները պարտկազմակերպության ղեկավարությամբ տվել են արտադրության մեջ նոր մեթոդներ կիրառելու, նոր նախաձեռնություններ արմատավորելու շատ օրինակներ: 1943 թվականին գործարանի առաջավոր բանվորներն իրենց արտադրական նորմաները կատարում էին 110—200 տոկոսով: Ինժեներները ագրեգատների սխեմաների մեջ փոփոխություններ մտցնելով հասան նյութերի մեծ խնայողության: Գործարանն արժանացավ Պաշտպանության Պետական կոմիտեի փոխտնցիկ Կարմիր դրոշին:

Հայաստանի կարի գործարանները և արհեստագործական կոոպերացիայի արտեղները ռազմաճակատի սատարելով կարեցին 5 միլիոն կոմպլեկտ զինվորական զգեստ:

Հայաստանի երկաթուղայինները պատերազմի ժամանակ աշխատում էին բարձր կազմակերպվածությամբ, ժամանակին ապահովում էին ռազմաճակատ ուղարկվող բեռների փոխադրու-

մը: Լենինականի դեպոյի մեքենավար Անդրանիկ խաչատրյանն իր շոգեքարշով 515 հազար կիլոմետր վազք կատարեց՝ առանց շոգեքարշը նորոգման կանդենցնելու: Նա տնտեսեց 480 տոննա վառելանյութ, որը նշանակում էր 224 հազար ռուբլու խնայողություն: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահությունն Անդրանիկ խաչատրյանին շնորհեց Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում:

Հայաստանի արդյունաբերությունը ռազմաճակատի համար պատրաստում էր 300 տեսակի արտադրանք: Միայն Լենինականի տեքստիլ կոմբինատը ռազմաճակատին տվեց 62 միլիոն մետր կտոր:

Սակայն անհրաժեշտ էր լինում հաղթահարել մեծ դժվարություններ արդյունաբերության բնագավառում: Բանվորների ու կոլտնտեսականների մի զգալի մասը մոբիլիզացվել էր և կադրերի մեծ պակասություն կար: Այդ դժվարությունը հաղթահարվում էր դիտավորյալ կտնանցից և երիտասարդությունից նոր կադրեր պատրաստելու միջոցով: Կանանց թիվը արդյունաբերության մեջ պատերազմից առաջ եղած 37 տոկոսից, պատերազմի ընթացքում հասավ 55 տոկոսի: Հազարավոր աղջիկներ ու տղաներ սովորեցին աշխատանքային ուղեբեմերի դպրոցներում և դարձան որակյալ բանվորներ:

Պատերազմի ժամանակ աշխատանքային բազմաթիվ սխրագործություններ կատարեցին էլեկտրաարդյունաբերության շախատողները: Զորահետի և Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանների կոլեկտիվները Համամիութենական մրցության մեջ առաջնություն շահեցին և ստացան ՍՍՌՄ էլեկտրակայանների ժողկոմատի ու Համամիութենական պրոֆմիությունների խորհրդի փոխանցիկ կարմիր դրոշմ: Համամիութենական մրցության մեջ առաջնություն շահեցին նաև այլ գործարաններ:

Պատերազմի ընթացքի մեջ արմատական բեկում առաջանալուց հետո, Հայկական ՍՍՌ-ում լայն ծավալ ստացավ արդյունաբերական շինարարությունը: Պետությունը հսկայական կապիտալ ներդրումներ էր կատարում նոր գործարանների, ֆաբրիկաների, էլեկտրակայանների կառուցման համար: Պատերազմի ժամանակ Հայաստանում կառուցվեց 70 նոր արտադրական ձեռնարկություն, որոնցից են՝ 447 գործարանը, որը պատրաստում էր տրանսֆորմատորներ և զենքերատորներ, ավտոգուղերի գործարանը, կոմպրեսորների և ժամացույցի գործարանները, Ալավերդու քիմիական

գործարանը, Հոկտեմբերյանի կոնսերվի գործարանը, Կիրովականի մորթի-մուշտակի ֆաբրիկան և այլն:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը պատվով կատարեց պարտիայի և կառավարության առաջադրանքները:

Կոլտնտեսային գյուղացիության անձնվեր աշխատանքը:— Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը պատերազմի երրորդ տարում հաղթահարեց առաջին երկու տարիներին ծագած դժվարությունները և առաջ մղեց ռեսպուբլիկայի սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացումը:

Սովետական կառավարությունը մշտական հոգատարություն էր հանդես բերում սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացման նկատմամբ: Չնայած աշխատող ուժի զգալի մասը ռազմաճակատ էր մեկնել, բայց գյուղատնտեսական աշխատանքները կանգ չառան: Հայաստանի բոլոր շրջաններում գործում էին մեքենա-տրակտորային կայաններ: Մեխանիզատորները ասպահովում էին կոլտնտեսությունների գյուղատնտեսական աշխատանքների խոշոր մասը: Շարունակվեց ոռոգման ցանցի ընդարձակումը: 1943—1945 թթ. լայնորեն ծավալվեց Մարտունու շրջանում Ադիյամանի ջրանցքի, Ստեփանավանի, Թալինի և մյուս շրջաններում ուրիշ մեծ և փոքր ջրանցքների կառուցումը: Այսպիսով, Հայկական ՍՍՌ-ում ջրովի հողերի տարածությունը պատերազմի տարիներին ավելացավ 20 հազար հեկտարով:

Պատերազմի ժամանակ Հայաստանի կոլտնտեսություններում առաջացած դժվարությունները հաղթահարելու գործում մեծական դեր խաղացին կանայք, որոնք բոլորն էլ աշխատում էին արտադրության մեջ: Զգալի կերպով ավելացավ կանանց աշխատանքի արտադրողականությունը: Այսպես, օրինակ, եթե 1940 թվականին 200—300 աշխօր վաստակել էին 5880 կոլտնտեսուհի, ապա 1944 թվականին՝ 19000 կոլտնտեսուհի: 300—400 աշխօր վաստակող կոլտնտեսուհիների թիվը 1940 հոգուց (1940թ.) հասավ 5000 հոգու (1944 թ.): Հայաստանի ավելի քան 1000 կոլտնտեսուհի վաստակում էին տարեկան 400-ից ավելի աշխօր:

Հայկական ՍՍՌ կառավարությունը, ՍՍՌԿ կառավարության որոշման հիման վրա, 1942 թվականին կոլտնտեսականների համար սահմանեց աշխօրերի պարտադիր մինիմում՝ բամբակացան շրջաններում տարեկան 150, իսկ մյուս շրջաններում 120 աշխօր: Պարտիական-սովետական կազմակերպությունները լայն աշխատանք ծավալեցին կոլտնտեսություններում կարգապահությունը ամրապնդելու և արտադրությունը բարձրացնելու համար: Հաղարավոր

կոլտնտեսականներ տալիս էին 2—3 արտադրական նորմա, կըրկ-նակի գերազանցում՝ աշխօրերի պարտադիր միջիմուռ։ Գյուղա-տնտեսական աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին պատանիները և պիոներ-գալրոցականները։

Հայաստանի կոլտնտեսականները եղբայրական ռեսպուբլիկա-ների կոլտնտեսականների հետ սոցիալիստական մրցության մեջ մտան պետական առաջադրանքները կատարելու և ռազմաճակա-տին ավելի շատ օգնություն ցույց տալու համար։ 1944 թվականին Հայաստանի կոլտնտեսությունները անասնապահության Համա-միութենական մրցության մեջ գրավեցին առաջին տեղերից մեկը։ Հայկական ՍՍՌ-ն նվաճեց Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի փոխանցիկ Կարմիր դրոշը և ստացավ դրամական խոշոր պարգևա-տրություն։

Պետական պարտավորությունների կատարումը կոլտնտե-սային գյուղացիության ուղադրության կենտրոնում էր։ Հայկական ՍՍՌ կոլտնտեսությունները և կոլտնտեսականները պատերազմի բոլոր տարիներին ժամկետից շուտ կատարում էին պետության առաջադրանքները, այնուհետև պլանից դուրս պետության էին հանձնում հացահատիկ, խաղող, բամբակ, ծխախոտ, մետաքս, յուղ, միս, կաշի և այլ մթերքներ, որոնք անհրաժեշտ էին ռազմա-ճակատի և երկրի կարիքների համար։

Պատերազմի տարիների դժվարություններին դիմանալով, Սո-վետական Հայաստանի սոցիալիստական գյուղատնտեսությունը անշեղորեն զարգացավ։ Ռեսպուբլիկայի ցանքսերի ընդհանուր տարածությունը 1940 թ. 434,2 հազար հեկտարից 1945 թ. հասավ 460,7 հազար հեկտարի։ Կոլտնտեսությունների դրամական եկա-մուտները կազմեցին՝ 1941 թվականին 196,6 միլիոն, 1942 թ. 245,3 միլիոն, 1943 թ. 396,9 միլիոն, 1944 թ. 438,2 միլիոն, 1945 թ. 441,9 միլիոն ռուբլի։ Հայկական ՍՍՌ գյուղատնտեսության դրամական եկամուտների ընդհանուր գումարը 1944 թվականին կազմեց 580 միլիոն ռուբլի, 1943 թ. 397 միլիոնի փոխարեն։ Հայաստանի կոլ-տնտեսային գյուղացիությունը հերոսական աշխատանքով կատա-րում էր գյուղատնտեսության դժով պետության բոլոր առաջա-դրանքները։

ՍՍՌ-Մ կառավարությունը բարձր գնահատեց Հայկական ՍՍՌ կոլտնտեսային գյուղացիության անձնվեր աշխատանքը պատե-րազմի ժամանակ։ Հանրային արտադրությունը հաջող կազմակեր-պելու, պատերազմի պայմաններում պետական պարտավորու-թյունները ժամանակին կատարելու և գերակատարելու համար

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահությունը 1944 թվականի փետրվարին Հայաստանի 400 կոլտնտեսականների և գյուղատնտեսության աշխատողների պարզևատրեց կառավարական շրանշաններով և մեղալններով:

Հայաստանի ինտելիգենցիայի պայքարը արտադրության վերելի համար:— Պատերազմի ամբողջ ընթացքում Սովետական Հայաստանի ինտելիգենցիան աշխատում ու պայքարում էր բանվորների ու գյուղացիների հետ միասին: Ինտելիգենցիան իր բոլոր կարողությունները գործի էր դնում տեխնիկայի և կոլտուրայի զարգացման համար, կատարում էր նորանոր հայտնագործություններ, ստեղծագործորեն կիրառում էր գիտության և կոլտուրայի նվաճումները ռազմաճակատին օգնելու համար:

Սովետական Հայաստանի քիմիական, գունավոր մետաղների, մեքենաշինական, տեքստիլ արդյունաբերության ինժեներները և տեխնիկները պատերազմի ժամանակ կատարելագործում էին արտադրության տեխնիկան, արագորեն յուրացնում էին ռազմական արտադրանք տալու բարդ գործը:

Երևանի Կիրովի անվան կոմբինատի ինժեներները տեղում կատարում էին այն ծանր մեքենաների հիմնական վերանորոգումը, որը մինչև պատերազմն արվում էր Լենինգրադի գործարաններում: Տեղական արդյունաբերության մեջ աշխատող ինժեներատեխնիկական կադրերը գտան տեղական հումքի նոր աղբյուրներ, տեխնոլոգիական պրոցեսները փոփոխելու շնորհիվ այդ հումքով նրանք տվեցին արտադրանքի նոր տեսակներ:

Գյուղատնտեսության մեջ աշխատող ինժեներները, մեխանիկները, գյուղատնտեսները և մյուս մասնագետները անդուլ կերպով աշխատում էին ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունն անընդհատ ուժեղացնելու համար: Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի ինժեներները, մեխանիկները և արհեստանոցի մյուս մասնագետները հմտորեն յուրացրին ռազմական տեխնիկայի նորոգման բարդ աշխատանքի պրոցեսները: Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանը արժանացավ Սովետական Բանակի հրամանատարության շնորհակալությանը:

Սովետական իշխանության հոգատարությունը զինծառայողների ընտանիքների, պատերազմի հաշմանդամների և բոլոր աշխատավորների կարիքների նկատմամբ:— Պատերազմի տարիներին պարտիան և կառավարությունը մշտական հոգատարություն էին հանդես բերում դեպի աշխատավորների կարիքների բավարարումը: Պետության տրամադրության տակ եղած պարենային ու-

զևրթները խնայողաբար օգտագործելու և ռազմաճակատի պահանջներն ու բնակչության մատակարարումը ապահովելու նպատակով, կառավարության որոշմամբ 1941 թվականի նոյեմբերից մտցվեց մթերքների բաշխման քարտային սիստեմ:

Պատերազմի տարիներին ժողովուրդը շատ զրկանքներ կրելով, ոչինչ չէր խնայում ռազմաճակատի համար: Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության հմուտ ղեկավարության շնորհիվ պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարությունները հաղթահարվեցին և մեր երկիրը չտեսավ այնպիսի աղետներ, ինչպիսիք են սովն ու համաճարակը:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետը և տեղական սովետները պատերազմի տարիներին պարբերաբար գումարում էին սեսիաներ, քննում էին ռեսպուբլիկայի, նրա քաղաքների ու գյուղերի տնտեսական-ֆինանսական, հարցերը, բյուջեն, անդուզ կերպով աշխատում էին ժողովրդական տնտեսության և սոցիալ-կուլտուրական կարիքները բավարարելու ուղղությամբ: 1943 թ. հուլիսին տեղի ունեցավ Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 7-րդ սեսիան, որը քննեց ռեսպուբլիկայի 1942 թվականի, պետական բյուջեի կատարման հաշվետվությունը և հաստատեց 1943 թ. պետական բյուջեն: Այնուհետև սեսիան քննեց Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի հաշվետու զեկուցումը զինվորական ծառայողների ընտանիքներին օգնելու և նրանց կենցաղը բարելավելու ուղղությամբ ռեսպուբլիկական և տեղական սովետական օրգանների կատարած աշխատանքի մասին: Սեսիան արձանագրել է, որ պատերազմի սկզբից մինչև 1943 թ. հուլիսը Հայկական ՍՍՌ տեղական սովետները զինծառայողների ընտանիքներին բաց են թողել 183 միլիոն ռուբլի նպաստ, 23 միլիոն 282 հազար ռուբլի թոշակ և 700 հազար ռուբլի միանվագ նպաստ: Նույն նպատակի համար պետական ֆոնդից բաց է թողնվել նորմայից դուրս 5758 տոննա հացահատիկ, 172 տոննա կարոտֆիլ, 66 հազար մետր մանուֆակտուրա և այլ ապրանքներ: Բացի պետական ֆոնդերից, աշխատավորներին մեծ օգնություն ցույց տրվեց կոլտնտեսությունների և հստատրակական կադմակերպությունների կողմից: 1941 թվականի կեսերից մինչև 1946 թվականի հուլիսը պատերազմի հաշմանդամներին և զինծառայողների ընտանիքներին պետության կողմից տրվել է մոտ 600 միլիոն ռուբլի կենսաթոշակ և նպաստ: Հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ ոչ մի պատերազմի ժամանակ չէր տես-

ներկել, որ պետությունն այդպիսի հոգատարություն հանդես բերեր ժողովրդի կարիքների նկատմամբ:

Օգնություն օկուպացիայից ազատագրված շրջաններին:— Սովետական Միության աշխատավորների նյութական-կուլտուրական կարիքների մասին հոգալու վառ արտահայտությունը հանդիսացավ ՍՍՄԽ Ժողկոմսովետի և ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի 1943 թվականի օգոստոսին ընդունած որոշումը՝ «Գերմանական օկուպացիայից ազատագրված շրջանների տնտեսությունը վերականգնելու անհետաձգելի միջոցառումների մասին»:

Սովետական Միության այն սեփականիկները, որոնք չէին ենթարկվել գերմանա-ֆաշիստական զորքերի ավերիչ արշավանքին, և իրապական օգնության հասան օկուպացիայից ազատագրված շրջաններին, օժանդակեցին նրանց քայքայված տնտեսության վերականգնմանը:

Սովետական Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիան ակտիվ գործերով արձագանքեցին պարտիայի և կառավարության որոշմանը, իրենց մասնակցությունը հանդես բերեցին ազատագրված շրջանների տնտեսության վերականգնմանը: Բոլոր շրջաններում ազատագրված քաղաքներին ու գյուղերին օգնություն ցույց տալու համար լաջն շարժում ծավալվեց:

Առաջին օգնությունը ցույց էր տրվում Ստալինգրադ քաղաքի վերականգնմանը: Հայաստանի աշխատավորները հիմնեցին Ստալինգրադի վերականգնման իրենց ֆոնդը: Ախուրյանի շրջանի աշխատավորները Ստալինգրադի վերականգնման ֆոնդը մոծեցին 250 հազար ռուբլի: Ստալինգրադի վերականգնման ֆոնդի համար Ստեփանավանի կուլտուրականները հավաքեցին 1 միլիոն 266 հազար ռուբլի: Ստալինգրադից Ստեփանավանի շրջկոմին յուրաքանչյուր հետադրում, ՀամԿ(բ)Պ Ստալինգրադի մարզային կոմիտեն դրել էր. «Թանկագին ընկերներ, Ստալինգրադը 1942 թվականի ամռանն ու աշնանը դիմացավ գերմանա-ֆաշիստական ընտիր զորքերի կատաղի գրոհներին: Սովետական հերոսական Բանակը պիտոմին ջախջախեց և Ստալինգրադի պատերի տակից հաշվառեց ատելի թշնամուն: Ստալինգրադը պաշտպանեց մեր ամբողջ երկիրը: Այժմ ամբողջ երկիրն է օգնում նրա վերականգնմանը: Մեծ գործ են կատարում հատկապես Հայաստանի աշխատավորները: Ստալինգրադցիները շնորհակալություն, մեծ շնորհակալություն են հայտնում Հայկական ՍՍՌ աշխատավորներին՝ նրանց եղբայրական օգնության համար»:

Ազատագրված շրջանների կոլտնտեսությունները վերականգնելու համար Սովետական Հայաստանից ուղարկվում էին անասուններ, սերմացու, ինվենտար: Գործարանները վերականգնելու համար ուղարկվում էին սարքավորումներ, մեքենաներ: 1943 թվականին Ռոստովի մարզի Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի անվան շրջանի կազմակերպությունները դիմում են Հայկական ՍՍՌ-ի ղեկավար մարմիններին՝ օգնություն խնդրելով: Հայաստանը Մյասնիկյանի անվան շրջանին է ուղարկում դրամական միջոցներ, զպրոցական դույր և այլ առարկաներ:

Հայաստանի երիտասարդությունը կազմակերպեց գրականություն, կուլտուր-լուսավորական պիտույքների հավաքում ու հանձնում ազատագրված շրջաններին: Միայն Երևանի և Արուսյանի անվան Մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողությունը 1943 թվականին 1000 կտոր գիրք ուղարկեց այդ շրջանները: Այդպես էքվարվեցին մյուս ինստիտուտները, համալսարանը և զպրոցները:

Սովետական պետության կազմակերպած մեծ աշխատանքի հատկացրած խոշոր միջոցների և մյուս ռեսպուբլիկաներից ու մարզերից ստացած օգնության շնորհիվ օկուպացիայից ազատագրված մարզերի աշխատավորները ձեռնամուխ եղան ավերված քաղաքների, գործարանների, կոլտնտեսությունների, զպրոցների վերականգնմանը:

Արտասանմանյան պրոգրեսիվ եայերի պայքարը ֆաշիզմի դեմ:— Սովետական ժողովրդի հերոսական պայքարը և Հայրենական Մեծ պատերազմի ազատագրական լին հսկայականները ամբողջ աշխարհի ազատասեր ժողովուրդներին ոտքի հանեց ֆաշիզմի դեմ: Պատերազմի սկզբից Սովետական Հայաստանի աշխատավորները դիմեցին արտասահմանյան երկրներում ապրող հայերին, նրանց կոչ անելով պայքարի ելնել ֆաշիզմի դեմ:

Արտասահմանում ապրող առաջադեմ հայերը պարզ տեսնում էին, որ Սովետական դինված ուժերը կործանիչ հարվածներ տալով ֆաշիստական բռնակալներին, դրանով իսկ պաշտպանում էին ոչ միայն ՍՍՌՄ-ն, այլև ամբողջ աշխարհի առաջավոր մարդկությունը: Նրանք Սովետական Միության հաղթանակի հետ էին կապում Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան վերադառնալու իրենց վաղեմի հույսերը: Արտասահմանյան երկրներում ապրող հազարավոր հայեր արձագանքելով Սովետական Հայաստանի կոչին՝ պայքարի դուրս եկան ֆաշիզմի դեմ:

Հարյուրավոր անձնվեր մարտիկներ պարտիզանական ջոկատներում ֆաշիզմի դեմ հերոսաբար կռվեցին Ֆրանսիայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և ուրիշ երկրներում: Այդպիսի պարտիզաններից էր Միսաք Մանուշյանը: Մտնելով ֆրանսիական Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ կազմակերպված ֆրանսիական պարտիզանների շարքը, բանաստեղծ-մարտիկ, կոմունիստ Մանուշյանը մի խումբ հայերի հետ միասին, անձնվիրաբար մարտնչեց հիտլերյան ագրեսորների դեմ: Ֆրանսիական Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի քարտուղար Ժակ Դյուկլոն «Հավերժ հիշատակ Մանուշյանի խմբի հերոսներին» վերնագրով հատուկ առաջաբան է գրել Մանուշյանի բանաստեղծությունների ժողովածուի համար: Այդ առաջաբանում ասված է. «Ընկ. Մանուշյանը և նրա մարտական ընկերները իրենց սեփական արյունով ողորկած ֆրանսիական հողի վրա մղած պայքարով ընդդեմ հիտլերյան զավթիչների է՛լ ավելի մեծացրին ֆրանսիական աշխատավորների. հայրենասերների ու դեմոկրատների սերը դեպի Սովետական Միությունը, որը վճռական դեր խաղաց ֆաշիզմի ջախջախման գործում»:

Արտասահմանյան երկրներում ստեղծվեցին մի շարք պրոգրեսիվ կազմակերպություններ, որոնք հակաֆաշիստական կազմակերպական և քաղաքական ակտիվ գործունեություն էին ծավալում: Արտասահմանի հայերի հավաքած միջոցներով ստեղծվեց հատուկ տանկային շարասյուն, որին տրվեց «Սասունցի Դավիթ» անունը: Այդ տանկային շարասյունը 1944 թվականին հանձնվեց Սովետական Բանակին: Հետագայում միջոցներ հավաքվեցին «Գններալ Բաղրամյան» տանկային շարասյուն ստեղծելու համար:

Սովետական Բանակին օգնություն ցույց տալու դժով արտասահմանյան պրոգրեսիվ հայերի շարժումը ծավալվում էր հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակների դեմ մղվող կատաղի պայքարի պայմաններում: Դաշնակները երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հանդես եկան որպես գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների գործակալներ և ֆաշիստական ղեկաված հորդանների շարքերում մասնակցում էին Սովետական Միության դեմ մղվող պատերազմին: Արտասահմանյան առաջադեմ հայերը անողորմաբար դիմակադերժ էին անում իմպերիալիստական դիշատիչների լակեյներ դաշնակներին, վճռական պայքար մղելով նրանց դեմ:

4. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ԶՈՐԲԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆԸ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԻՆ

Հայ մարտիկների մասնակցությունը կենիգրադի պաշտպանությանը:— Երկու և կես տարի կենիգրադը հերոսաբար դիմադրեց ֆաշիստական զավթիչների կատաղի գրոհներին: Թշնամական օդուկով շրջապատված կենիգրադի պաշտպանները և բոլոր աշխատավորները տոկունությամբ հաղթահարում էին սովը, ցուրտը և պատերազմի մյուս արհալիրքները:

1944 թվականի հունվարին կենիգրադի պաշտպանները թշնամուն հասցրին առաջին հարվածը, ջախջախեցին գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների կենիգրադյան խումբը, ետ շարտեցին նրա մնացորդները, թշնամու բլուկադայից լիովին ազատագրեցին կենիսի քաղաքը: Սովետական զորքերը մտան Սովետական էստոնիայի հողը, որը դեռ հեծում էր օկուպանտների լծի տակ:

Կենիգրադի հերոսական պաշտպանությանն ակտիվորեն մասնակցեցին նաև Սովետական Հայաստանի զավակները: Կենիգրադի համար մղվող մարտերում աչքի ընկավ օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը: Կենիգրադի մատուցյաններում և մյուս ռազմաճակատներում Նելսոն Ստեփանյանը պատերազմի ընթացքում ավելի քան 250 մարտական թռիչք կատարեց, մահ սպիռելով թշնամու վրա: Յուզարեբաժ քաջագործությունների համար փոխգնդապետ Ն. Ստեփանյանը արժանացավ Սովետական Միության Հերոսի բարձր կոչման: «Քանի դեռ կրծքիս տակ բաբախում է սիրտս, իմ սրբազան պարտքն է մինչև արշանս վերջին կաթիլը պաշտպանել իմ թանկագին Հայրենիքը, մեր սքանչելի սովետական ժողովուրդը, մեր ծաղկող քաղաքներն ու գյուղերը»,— ասում էր Ստեփանյանը: Իր մարտական գործողությունների ընթացքում Ստեփանյանը խորտակեց թշնամու տասնյակ ու հարյուրավոր լուսնիկեր, զրահապատ մեքենաներ, թնդանոթներ, ռազմանավեր, զնացքներ, ոչնչացրեց ֆաշիստական հաղարավոր դինվոր ու սպա: Թշնամու դեմ մղվող մարտերում հերոսի մահով ընկավ Նելսոն Ստեփանյանը:

Սովետական կառավարությունը փոխգնդապետ Նելսոն Ստեփանյանին շնորհեց Սովետական Միության Կրկնակի Հերոսի կոչում: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության որոշմամբ Նելսոն Ստեփանյանի արձանը կանգնեցվեց Երևանում:

Կենիգրադի հերոս պաշտպաններից էր տոկուն կոմունիստ, ղեկավար-մայոր Բենիամին Գալստյանը: Դեռևս սպիտակ ֆինների

դեմ մղվող կռիվների ժամանակ Կարելական պարանոցի անտառնե-
րում և «Մաներհայմի դժի» վրա գրոհելիս կոմիսար Գալստյանը
աչքի էր ընկել իր մարտական սխրագործություններով: Լենին-
գրադի պաշտպանության առաջին օրերից Գալստյանը զոհվում էր
մարտական դիրքերում: Ռուս զրոյ Նիկոլայ Տիրանովը Գալստյանի
մասին գրել է. «Նա տեսել եմ նրան առաջավոր դժում՝ Նևայի ափին:
Գալստյանն այն մարդկանցից էր, որոնց հետ կապվում ես սըր-
տանց: Նա բարի և կարեկից մարդ էր, անվախ, վճռական: Ամբողջ
հոգով առում էր վախկոտներին: Նա մարտի համար սակեղծված
ուսուցիչ էր: Գալստյանի անունը մենք կոմոցնենք Լենինգրադի հերոս
պաշտպանների անջնջելի ցու-
ցակի մեջ և կհիշենք նրան ընդ-
միշտ, որպես մեր մեծ քաղաքի
սքանչելի հայրենասերի»:

Լենինգրադի պաշտպանների
թվում աչքի ընկած հայ ուղմիկ-
ները շատ են: Նրանք մարտնչում
էին Բալթիական նավատորմի ծու-
վայինների շարքերում, ցամաքա-
յին զորքերում, Լենինգրադի աշ-
խարհազորական և պարտիզա-
նական ջոկատներում: Նրանք սո-
վետական մշուս ժողովուրդների
զավակների հետ միասին, հերո-
սաբար պաշտպանեցին իրենց
մեծ ազատարարի՝ Լենինի անու-
նը կրող հարազատ քաղաքը:

Ուկրաինայի ազատագրման
համար մղված մարտերում:—
Սովետական Բանակը 1944 թվա-
կանի հունվարին մի նոր, կործանիչ հարված հասցրեց թշնամուն
Աջաինյա Ուկրաինայում, հարձակում ծավալելով ամբողջ Ուկ-
րաինական ՍՍՌ-ն ազատագրելու համար:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները իրենց ուղմիկ-
զավակներին հանձնարարել էին ուկրաինական հողի համար պայ-
քաբել աշնպես ինչպես Ուկրաինայի զավակները կռվում էին
Կովկասի պաշտպանության համար: Երբ Սովետական բանակները
մոտենում էին Ուկրաինայի սահմաններին, հայ ժողովուրդը նա-
մակով դիմեց ուկրաինական ժողովրդին, հիշեցնելով հայ և ուկ-

Սովետական Միության Կրկնակի
Հերոս Նեկոն Սաեփանյան

րախնական եղբայրական ժողովուրդների բարեկամության տրա-
դիցիաները: Թշնամու դեմ մղվող կյանքի և մահվան կռվի օրերին
հայ ժողովուրդը նոր ուժով դրսևորեց իր սերը՝ դեպի ուկրաինական
ժողովուրդը: «Հայ ժողովուրդը միշտ բարեկամության ամուր կա-
պերով կապված է եղել ուկրաինական ժողովրդի հետ,— ասված է
նամակում,— այդ բարեկամությունն այժմ ամրապնդվեց Ուկրաինա-
յայի և Հայաստանի լավագույն զավակների արյունով, որը թափ-
վեց ընդհանուր թշնամու՝ դերմանական բարբարոսների դեմ
ռազմադաշտերում մղվող կենաց և մահու պայքարում»: Հայաս-
տանի աշխատավորները երգվեցին մարտերում թափված արյու-
նով, որ հայ ժողովուրդը ցած չի դնի իր մարտական զենքը, մինչև
չազատագրվի Ուկրաինայի սրբազան հողը, մինչև Սովետական
Հայրենիքի հողը լիովին չմաքրվի հիտլերյան արյունարբուններից»:

Նամակը վերջանում է հետևյալ խոսքերով. «Հայ ժողովրդի
հաղաթափող զավակներ մարտնչում են Հայրենական պատերազմի
ճակատներում, մարտնչում են Սովետական Հայրենիքի անխզելի
մասը կազմող եղբայրական Ուկրաինայի համար: Ամբողջ հայ ժո-
ղովուրդը թիկունքում խստագույն վճռականությամբ աշխատում
է հաղթանակի համար, ռազմաճակատ է ուղարկում նոր ռեզերվ-
ներ, ռազմամթերք և սպառազինություն... Բոցավառ ուղջուն ձեզ՝
ուկրաինական ժողովրդի մարտիկներ, պարտիզաններ, պարտի-
զանուհիներ և Ուկրաինայի բոլոր աշխատավորներ...»:

Սովետական Հայաստանից Ուկրաինա էր ուղարկվում կենսա-
մթերք, արդյունաբերական ապրանք, հագուստ, զինամթերք: Հայ
ժողովուրդը եղբայրական դորժարար օգնություն էր ցույց տա-
լիս Ուկրաինական ՍՍՌ-ին:

Հայ ժողովրդի նամակը և օգնությունը լայն արձագանք գտան
ուկրաինական ուսպուբլիկայի աշխատավորների մեջ: Հայ ժողո-
վրդին ուղարկված պատասխան նամակում ուկրաինացի եղբայր-
ները հիացմունքով էին պատմում հայ ռազմիկների սխրագործու-
թյունները և խորին շնորհակալություն հայտնում Հայաստանի աշ-
խատավորներին, որոնք իրենց զավակներին պատվիրել էին անձ-
նագործ կերպով պայքարել Ուկրաինայի ազատագրման համար: Այդ
նամակում ասված էր.

«Ուկրաինայի ազատագրման համար Սովետական Բանակի
շարքերում ռուսական, ուկրաինական, բելոռուսական, ադրբեջանա-
կան, վրացական և մեր երկրի այլ ժողովուրդների զավակների հետ
ուսուսի տված արիաբար մարտնչում են նաև հայ ժողովրդի պան-
ծալի զավակները: Ուկրաինական ժողովուրդը երբեք չի մոռանա

Շղթայրական այն օգնությունը, որ այս օրերին նրան ցույց են տալիս սովետական բաղմալգ ընտանիքի հերոս զավակները»:

Հայկական 409-րդ դիվիզիան աչքի ընկավ Աջափնյա Ուկրաինայի դաշտերում մղված մարտերում: Այդ դիվիզիան մարտեր մղելով, 1944 թվականի հունվարին մոտեցավ Կիրովոգրադ քաղաքին: Այստեղ ֆաշիստները կառել էին ուկրաինական հողին և չէին ուզում թողնել իրենց դիրքերը: Սակայն Սովետական Բանակը թշնամուն հասցնում էր հարված-հարվածի ետևից: Հունվարի սկզբներին հայկական դիվիզիան ռազմաճակատի մյուս զորամասերի հետ միասին, դրոհեց Կիրովոգրադ քաղաքի վրա, թշնամուն դուրս մղեց և ազատագրեց Ուկրաինայի արդյունաբերական այդ կենտրոնը: Փերագոլյն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանով հայկական 409-րդ դիվիզիային տրվեց Կիրովոգրադյան կոչումը: Այդ զորամասից ավելի քան 1000 հայ զինվոր և սպա պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով:

Ուկրաինայում մղած հաղթական մարտերից հետո Կիրովոգրադյան դիվիզիայի անձնակազմը գեղեգացիա ուղարկեց Սովետական Հայաստան: Դեկտեմբերի մեջ մտնող մարտիկները հայ ժողովրդին ռապորտ ներկայացրին և պատմեցին այն ռազմաթիվ սխրագործությունները, որ հայ զինվորները կատարել էին իրենց բաղմալգ ընկերների հետ:

Ուկրաինայի համար մղված մարտերում աչքի ընկնող քաջագործություններ կատարեց Կոմունիստ Կոն Դարբինյանը, որին շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում: Ուկրաինայի ազատագրման համար մղած մարտերում աչքի ընկած հերոսներից է նաև օդաչու Սերգեյ Բուռնալյանը: Նա սովորել էր Նրևնի Պուլկինի անվան դպրոցում: Պատերազմի տարիներին Սերգեյ Բուռնալյանը կատարեց 250 մարտական թռիչք և ոչնչացրեց հարյուրավոր ֆաշիստների: Նրա ինքնաթիռի վրա նկարված էր 28 հնգաթև աստղ՝ այդ նշանակում է, որ օդային մարտերում Բուռնալյանը ցած էր դրել ֆաշիստական 28 ինքնաթիռ:

Ղրիմի ազատագրման համար մղված մարտերում:— 1943—1944 թվականների ձմռանը Սովետական Բանակը ջախջախեց գերմանա-ֆաշիստական զորքերի պաշտպանությունը Ղրիմում: 1944 թվականի ապրիլին Սովետական Բանակը կործանիչ հարված հասցրեց թշնամուն, որի շնորհիվ ազատագրվեցին ամբողջ Ղրիմը և Օդեսան:

Ղրիմի մարտերում նոր սխրագործություններ կատարեց Հայկական Թամանյան դիվիզիան: Հայկական զորամասերը դեռևս

1943 թվականի նոյեմբերի սկզբին անցնելով Կերչի նեղուցը և ամրանալով Կերչ քաղաքի մատույցներում, Սովետական Բանակի մյուս զորամասերի հետ միասին, մի քանի ամիս համառ մարտեր էին մղում թշնամու դեմ: Անցնելով հարձակման, դիվիզիան 1944 թվականի ապրիլին մասնակցեց Կերչ քաղաքի ազատագրմանը և աչքի ընկնելու համար արժանացավ Կարմիր Աստղ շքանշանի:

Կարմիր Բանակի մյուս զորամասերի հետ միասին շարունակելով հարձակումը, Թամանյան դիվիզիան հերոսական մարտեր մղեց Սևաստոպոլ քաղաքի ազատագրման համար: Ֆաշիստները կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս: Թամանյան դիվիզիայի զինգերը ռազմաճակատի մյուս զորամասերի հետ կողք-կողքի գրոհում էին թշնամու դիրքերի վրա, ավերում նրա պաշտպանական ամրությունները և մոտենում Սևաստոպոլին: 1944 թվականի մայիսի 7-ին սկսվեց Սևաստոպոլի գրոհը, իսկ մայիսի 9-ի երեկոյան սովետական զորքերը հերոս քաղաքը ամբողջովին մաքրեցին թշնամու մնացորդներից:

Այդ հերոսամարտերում Հայկական Թամանյան դիվիզիան ոչնչացրեց ֆաշիստական 2000 զինվոր ու սպա, դերի վերցրեց մոտ 3000 հոգի, դրավեց մեծ ռազմատվար: Սևաստոպոլի ազատագրման համար մղված կռիվում աչքի ընկնելու համար, Հայկական դիվիզիան պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով, իսկ նրա երկու գրոհներն արժանացան սևաստոպոլյան կոչման:

Ղրիմի ազատագրման մարտերում կատարած սխրագործությունների համար բազմաթիվ ռազմիկների, որոնց թվում նաև մի խումբ հայ զինվորների, շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում:

Քելոռուսիայի և Մեծբալթիկայի ազատագրման համար մղված մարտերում: — Սովետական Բանակը 1944 թվականի ընթացքում վճռական մարտեր ծավալեց Բելուռուսական ՍՍՌ և Մեծբալթյան Սովետական ռեսպուբլիկաները ազատագրելու համար: Այդ մարտերում աչքի ընկնող սխրագործություններ կատարեցին Սովետական Հայաստանի շատ զավակներ՝ զինվորներ, սպաներ և գնդապետներ:

Հայրենական պատերազմի ժամանակ Սովետական Բանակի զինեիրաների թվում կար ավելի քան 50 հայ զինեիրալ:

Հայրենական Մեծ պատերազմի հերոսներից մեկը Սովետական Միության մարշալ Իվան Քրիստափորի Բաղրամյանն է: Ի. Ք. Բաղրամյանը ծնվել է 1897 թվականին: Քաղաքացիական կռիվներէ տարիներին, որպէս Կարմիր Բանակի ստորաբաժանման հրամանա-

տար, նա մասնակցել է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման համար մղվող պայքարին: Խաղաղ շխմարարության տարիներին նա ծառայել է հայկական դիվիզիայում՝ որպես գնդի հրամանատար, այնուհետև սովորել և ավարտել է Ռազմական ակադեմիան:

Հայրենական Մեծ պատերազմի սկզբից գնդապետ Բաղրամյանը մասնակցում է Հայրենիքի պաշտպանությանը: Հանդես բերած հմտության ու վարպետության համար 1941 թվականին նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի կոչում: Բաղրամյանը աչքի բնկա՞ծ Մոսկվայի պաշտպանության համար մղվող հարձակողական մարտերում: 1942 թվականից Բաղրամյանը նշանակվում է բանակի հրամանատար, նրան շնորհվում է գեներալ-լեյտենանտի կոչում: 1943 թվականին նա մասնակցում է Օրջոլի շրջանում մղվող կռիվներին և հմտորեն իրականացնում Գերադույն Հրամանատարության առաջադրանքները, որի համար նրան շնորհվում է գեներալ-գնդապետի կոչում: Նա պարգևատրվում է կառավարական բարձր շքանշաններով: 1943 թվականի աշնանը Բաղրամյանին շնորհվում է Բանակի գեներալի կոչում: Նա նշանակվում է Մերձբալթյան տուաջին ռազմաճակատի զորքերի հրամանատար:

Սովետական Միության մարշալ
Խ. Բ. Բաղրամյան

1944 թվականի ամռանը լճուսկան մարտեր ծավալվեցին Սովետական Բելոռուսիայի և Մերձբալթյան ռեսպուբլիկաների ազատագրման համար: Հունիսի 24-ին Բաղրամյանի գեկավարած զորքերը ճեղքեցին թշնամու պաշտպանությունը Վիտեբսկի ռզդունքյամբ և դուրս եկան Արևմտյան Դվինա գետի ափը: Բաղրամյանի գեկավարած զորքերը Բելոռուսական ռազմաճակատների հրամանատարներ Զերնյախովսկու և Ռոկոսսովսկու զորքերի հետ միասին, մեկը մյուսի հետևից ազատագրում էին Բելոռուսական քաղաքներն ու գյուղերը: Այնուհետև Բաղրամյանի զորքերը Մերձբալթիկայում ճեղքելով գերմանա-ֆաշիստական զորքերի պաշտպանությունը,

առաջ էին շարժվում դեպի Արևելյան Պրուսիա: Գեներալ Բադրամ-
յանի հրամանատարությունում գործող Մերձբալթյան առաջին ռազ-
մաճակատի զորքերը Մերձբալթյան 2-րդ և 3-րդ ռազմաճակատնե-
րի զորքերի հետ միասին փախլուն կերպով իրականացրին Գերա-
գույն Գլխավոր Հրամանատարության առաջադրանքները, ամբող-
ջովին ազատագրեցին Մերձբալթյան Սովետական Ռեսպուբլիկա-
ները: ՍՍՌՄ-ի Գերագույն Սովետի Նախագահությունը Բադրամ-
յանին շնորհեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում: 1955 թ.
մարտին ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության հրամանա-
գրով, Ի. Բ. Բադրամյանին շնորհվեց Սովետական Միության Մար-
շալի կոչում:

Պարտիզանների մարտական գործողությունները բշնամու բի-
կունում:— Դեռևս Հայրենական պատերազմի առաջին ամիսնե-
րին, երբ թշնամին ներխուժեց ՍՍՌՄ-ի տերիտորիան, Կոմունիս-
տական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի առաջադրանքներով,
թշնամու կողմից օկուպացված շրջաններում ստեղծվեցին ընդհա-
տակյա Կոմունիստական կազմակերպություններ: Պարտիական
կազմակերպությունների ղեկավարությամբ ստեղծվեցին նաև Լե-
սինյան Կոմերիտմիության ընդհատակյա կազմակերպություններ:
Պարտիական կազմաշարժությունների գլխավորությամբ շուտով
վառվեց պարտիզանական պատերազմի բոցը թշնամու թիկունքում:
Հալարավոր սովետական հայրենասերներ թիկունքից հարվածում
էին ֆաշիստական զավթիչներին և վրեժ լուծում նրանցից:

Սովետական պարտիզանների շարքերում կռվում էին ՍՍՌՄ-ի
բոլոր ժողովուրդների զավակները: Նրանց մեջ քիչ չէին նաև հայ
ժողովրդի զավակները: Հայ պարտիզանների մի խոշոր ջոկատ
կրում էր ընկեր Միկոյանի անունը: Այդ ջոկատը վերջնականապես
ձևավորվեց 1943 թվականին և մինչև 1944 թվականի վերջերը դու-
րում էր Սովետական Միության Կրկնակի Հերոս, գեներալ Կովալկի
ղեկավարած միավորման կազմում: Այդ ջոկատը մասնակցել է շատ
մարտերի և կատարել է բազմաթիվ սխրագործություններ:
1944 թվականի հունվարին Միկոյանի անվան ջոկատը առաջա-
դրանք ստացավ պարտիզանական մյուս ջոկատների հետ միասին,
երկար արշավ կատարել թշնամու թիկունքում: Հայ պարտիզանները
մասնակցեցին Կիևի, Ժիտոմիրի, Կովալի, Լվովի, Լուբլինի և այլ
շրջաններում թշնամուն թիկունքից հարված հասցնելու համար
մղվող մարտերին: Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատը,
ոչ լրիվ տվյալներով ոչնչացրել է 800 հիտլերական, խորտակել է
թշնամու զինվորներ փոխադրող մեկ զնացք, ոչնչացրել է 6 տանկ,

12 ավտոմեքենա, 23 ռադիոհանգույց, պայթեցրել է 21 կամուրջ և գրավել է շատ ավար:

Հայկական պարտիզանական մյուս ջոկատն իրեն անվանել էր «Պրեկա»: Այդ ջոկատը ձևավորվել էր 1943 թվականին և մտնում էր գեներալ-մայոր Վերշիգորայի հրամանատարության գործող բրիգադի կազմում: Ջոկատի մարտիկները բազմաթիվ համարձակ, խիզախ գործեր են կատարել թշնամու թիկունքում: Հայ պարտիզաններից շատերը անձնազոհվել են կռիվի և ընկել են թշնամու գեմ մղվող պայքարում:

Հայ պարտիզանական ջոկատի գործողությունների մասին պարտիզանական միավորման հրամանատար, գեներալ-մայոր Պ. Վերշիգորան գրել է. «1944 թվականի ձմեռը, գարնանը և ամռանը այդ ընկերները մեզ հետ երկու արշավի մասնակցեցին: Նրանցից շատերը պարտիզանական գործողությունների համար պարգևատրվել են Սովետական կառավարության շքանշաններով: Մեր Հայրենիքի ազատության և անկախության համար մղված պայքարում հերոսի մահով ընկան ընկ. ընկ. Մաթևոս Խաչատրյանը, Սամսոն Մաթևոսյանը, Գևորգ Օհանյանը, Ռաֆիկ Սահակյանը, Ժորա Հաբովյանը, Միքայիլ Մովսիսյանը, Միքայիլ Գրիգորյանը և ուրիշները: Ուկրաինական հողը թող լինի նրանց հանգստարանը: Այդ հողում նրանք պառկեցին ընդհանուր դործի համար մղված մարտերում»:

Հայ Ժողովրդի անձնվեր գավակներն ակտիվորեն մասնակցում էին նաև Լենինգրադի մարզի, Ղրիմի, Հյուսիսային Կովկասի և օկուպացված այլ շրջաններում ստեղծված պարտիզանական ջոկատների մարտական գործողություններին: Բազմաթիվ հայ երիտասարդներ, կոմերիտականներ մտնելով ընդհատակյա կոմերիտական կազմակերպությունները և պարտիզանական ջոկատները, անձնազոհ կերպով կռվում էին մեր Հայրենիքի ազատության համար: Նրանք մարտնչում էին նաև հռչակավոր «Երիտասարդ գվարդիայի» շարքերում:

Սովետական Ժողովրդի ազատագրական միսիան:— Դեռևս պատերազմի սկզբից սովետական Ժողովրդին, նրա զինված ուժերին ազատագրական մեծ միսիա էր բաժին ընկել: Ամբողջ աշխարհի խաղաղասեր ժողովուրդները Սովետական Բանակին նայում էին որպես այն ուժին, որն ընդունակ էր ջախջախելու գերմանա-ֆաշիստական թալանչիական հրոսակախմբերին, ազատագրելու Եվրոպայի և Ասիայի ստրկացած ժողովուրդներին:

Սովետական Միության Ժողովուրդները և Ձինված Ուժերը ունեն

չէին խնայում իրենց ազատագրական միսիան իրագործելու համար: Ինչպես ՌՍՖՍՌ մարզերից ու երկրամասերից, այնպես էլ Միջին Ասիայից, Հայաստանից, Ադրբեջանից, Վրաստանից ու մյուս ռեսպուբլիկաներից ռազմաճակատ էին ուղարկվում նորանոր տեսակի զենքեր, ռազմամթերք, մարզկային ռեզերվներ և այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր թշնամուն ջախջախելու համար:

Ամերիկյան և անգլիական կառավարությունները, որ մինչև այդ ձգձգում էին երկրորդ ռազմաճակատի բացումը, տեսան, որ Սովետական Միությունը արդեն միայնակ ջախջախում է թշնամուն, կարող է մենակ էլ պրավել Գերմանիան և ազատագրել ամբողջ Եվրոպան: Նկատի ունենալով այդ, Անգլիան և Ամերիկան 1944 թվականի ամռանը դեսանտ հանեցին Ֆրանսիայի տեղիտորիայում: Նրանց զորքերը սկսեցին շարժվել դեպի Գերմանիա: Սակայն նրանք նպատակ չունեին օգնելու ՍՄՄ-ին, կամ ազատագրել Փաշիզմի լծի տակ ընկած ժողովուրդներին: Ամերիկա-անգլիական կառավարողները շտապում էին Եվրոպայում հաստատել իրենց տիրապետությունը, ճնշել ժողովուրդների ազատագրական շարժումները, արգելքներ ստեղծել Սովետական Բանակի ազատագրական արշավի առաջ:

Շուտով հայտնի դարձավ, որ հիտլերյան կլիկի և ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի ռեակցիոն գործիչների միջև գաղտնի բանակցություններ են վարվում՝ նրանց միջև սեպարատ հաշտություն կնքելու առթիվ: Հիտլերյան հրամանատարությունը, օգտվելով ամերիկյան և անգլիական ռեակցիոնիստների այդ նենգ քաղաքականությունից, Ֆրանսիայից և արևմտյան ճակատի այլ հատվածներից տասնյակ դիվիզիաներ փոխադրեց արևելք՝ Սովետական Բանակի դեմ: Հիտլերականները գրեթե չէին դիմադրում ամերիկա-անգլիական զորքերին: Դեռ ավելին, նրանք տեսնելով իրենց անխուսափելի պարտությունը, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ռեակցիոն շրջանների հետ բանակցում էին Բեռլինը նրանց հանձնելու մասին: Ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստները հովանավորում էին հիտլերյան ղեկավարներին, աշխատում էին պահպանել Փաշիստական բանակի կադրերն ու զենքը:

ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարողների նենգավոր մտադրությունները ձախողվեցին Սովետական Բանակի վճռական գործողությունների շնորհիվ: Սովետական զորքերը սրընթաց հարձակվում էին դեպի Բեռլին: Ազատարար Սովետական Բանակը կտրեց անցավ Եվրոպայի տասը պետությունների՝ Ռումինիայի, Հունգարիայի, Բուլղարիայի, Հարավսլավիայի, Չեխոսլովակիայի, Ալբանիայի,

էն Զաստանի, Ֆինլանդիայի, Նորվեգիայի, Գերմանիայի պետական սահմանները, այդ երկրներում ոչնչացրեց ֆաշիստական կարգը և եվրոպայի ժողովուրդներին ազատագրեց հիտլերյան լծից: Եվրոպայի ժողովուրդները մեծագուշն երախտագիտութեամբ էին դիմավորում իրենց ազատարար Սովետական Բանակին:

Սովետական Բանակի հարվածների տակ ֆաշիստական դաշակներ կծկվում էր Բեռլինում: Հիտլերն իր վերջին ուժերը հավաքելով, նետել էր մարտի, որ գոնե Օդեր գետի վրա դանդաղեցնի Սովետական Բանակի շարժումը և երկարացնի իր վերջին օրերը: Զախշախելով թշնամու կատաղի դիմադրությունը և ճեղքելով նրա ամրութեւնների խիտ ցանցը, 1945 թ. ապրիլի 16-ին Սովետական Բանակը սկսեց իր հաղթական գրոհը Բեռլինի վրա: Անցնելով Օդեր գետը, Սովետական Բանակը բոլոր կողմերից շրջապատեց Բեռլինը: Մարտի մեջ մտցվեցին նոր ուժեր: Բեռլինի վրա կրակող սովետական հրանոթների և ականանետների թիվը հասցվեց 41 հազարի: Սովետական հրետանին Բեռլինի վրա արձակեց մեկ միլիոն 600 հազար փութ ակաւ և արկ, Բեռլինը ռմբակոծում էին Սովետական 4000 ինքնաթիռ: Մարդկութեան պատմութեան մեջ ոչ մի բանակ այդպիսի կործանիչ ուժերով դեռևս չէր հարվածել իր թշնամուն:

Գերմանական իմպերիալիստների բոլոր ամրոցները կործանվում էին Սովետական Բանակի հզոր հարվածներից:

Մայիսի 2-ին ամբողջ աշխարհը լսեց Սովետական Բանակի կողմից Բեռլինը գրավելու մասին հաղորդումը: Ռախստագի վրա բարձրացվեց հաղթանակի Կարմիր դրոշը:

Հայկական դիվիզիան և հայ ռազմիկները Բեռլինի ճակատամարտին մասնակցում էին բազմաթիվ հայ ղինվորներ, սպաներ և դեմերաւներ:

Բեռլինը գրոհող զորքերի մարտակարգերում իր տեղը գրավեց հայկական Ռամանյան դիվիզիան:

Դեռևս 1945 թ. փետրվարի կեսերին Թամանյան հայկական դիվիզիան Օդեր գետի ձախ ափին, Ֆրանկֆուրտի մոտ գրավել էր մի փոքրիկ պլացդարմ, որը ռազմիկներն անվանեցին «Հայկական փոքր հող»: «Հայկական փոքր հողը» դարձավ արյունահեղ կռիւների դաշտ: Գերմանացիները երկու ամիս շարունակ կատաղի գրոհներ էին ձեռնարկում, որպեսզի մեր ստորաբաժանումներին թափեին Օդեր գետն ու ոչնչացնեին: Բայց Թամանյանները տոկունութեամբ դիմադրելով, հակահարվածներ էին տալիս ֆաշիստներին և ետ մղում նրանց գրոհները:

Հայ ռազմիկները իրենց կյանքի զնով կատարում էին մարտա-

կան առաջադրանքը: Կատաղի կռիվներում հերոսի մահով ընկան մայոր Պապիկ Ավալյանը, մայոր Ռուբեն Հակոբյանը, կապիտան Հրանտ Աղաջանյանը և շատ ուրիշներ:

Բեռլինի վրա գրոհող զորքերի շարքում Թամանյան հայկական դիվիզիան ապրիլի վերջին արդեն մարտեր էր մղում Բեռլինի փողոցներում: Հայ ռազմիկները գրոհեցին Բեռլինի թաղերից մեկում, Հոմոլդ-Հայն այգու բերդի վրա: Թշնամին դիմադրում էր: Հայկական դիվիզիայի զորամասերը դիշեր ու ցեղեկ չէին դադարեց-

Պապիկ Ավալյան
մայոր

նում գրոհը բերդի և նրա շրջակայքի ամեն մի տան վրա: Այդ մարտերում Թամանյան դիվիզիան վերցրեց 6000 զերի, մեծ քանակությամբ ռազմավար:

Բեռլինը գրավելու առթիվ 1945 թվականի մայիսի 9-ին տրված հրամանի մեջ Գերագույն Գլխավոր հրամանատար Ի. Վ. Ստալինը Սովետական Բանակի շատ միավորումների և զորամասերի շարքում նշել է նաև Թամանյան հայկական դիվիզիային, որի հրամանատարն էր գեներալ Նովեր Սաֆարյանը:

Բեռլինում մղված մարտերում աչքի ընկած զորամասերի շարքում Գերագույն Գլխավոր հրա-

մանատարի հրամանում հիշատակված են նաև պաշտոնապես գեներալ-լեյտենանտ Սարգիս Մարտիրոսյանի, պաշտոնապես գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանի, գեներալ-մայոր Իսահակ Գասպարյանի և ուրիշների ղեկավարած զորքերը: Բեռլինի գրավման նշանավոր հերոսներից է տանկային զորքերի գեներալ-գնդապետ Համապասպ Բաբաջանյանը: Դեռևս պատերազմի առաջին օրերից Բաբաջանյանը հանդես էր բերել հմուտությամբ, քաջությամբ և անսահման վիրավածություն Հայրենիքին: Բեռլինի գրավման ժամանակ Բաբաջանյանը բազմապատկեց իր հրամանատարական վարպետությունն ու մարտական սխրագործությունները:

Հայ ժողովրդի հազարավոր ռազմիկ զավակներ աչքի ընկան Բեռլինի ճակատամարտի տարբեր հատվածներում: Նրանց բոլորի կոպծքը զարգարված է «Բեռլինի գրավման համար» մեդալով: Բեռ-

լինում մղված մարտերում կատարած քաջագործությունների համար Սովետական Միության Հերոսի կոչման արժանացան Սարգիս Չիլինգարյանը, Աշոտ Ասրյանը, Համալսուս Բաբաջանյանը և մի խումբ ուրիշ ռազմիկներ:

Բեռլինի գրավումից հետո, հայ գեներալներն ու մարտիկները, սովետական մյուս ժողովուրդների ղալակների հետ միասին, շարունակեցին հարձակումը գեպի Արևմուտք: Հայկական Բաժանյան գլխիգիան դուրս եկավ էլբա գետի ափը:

Սովետական Միության ղինված ուժերի կործանիչ հարվածների տակ հիտլերյան պետությունը և ֆաշիստական բանակը տչնացվեցին: Մայիսի 9-ը հայտարարվեց Հալթանակի օր:

Ճապոնական իմպերիալիզմի ջախջախումը:— Գերմանական ֆաշիստներին ջախջախելուց հետո հերթը հասավ ճապոնական իմպերիալիստներին, որոնք նույնպես Սովետական Միության ու ամբողջ աշխարհի առաջավոր մարդկության ոխերիմ թշնամիներն էին: Գտնվելով ֆաշիստական Գերմանիայի հետ մեկ բլուկի մեջ, ճապոնական միլիտարիստները տարիներ շարունակ զավթողական պատերազմներ էին մղում Չինաստանի դեմ, տանջում էին չին մեծ ժողովրդին: Նրանք մեծ քանակությամբ զորքեր էին կենտրոնացրել Սովետական Միության սահմանի վրա, հարմար առիթի էին սպասում, որ հարձակվին ՍՍՌԴ-ի վրա, զավթեն մեր գյուղերն ու քաղաքները:

Սովետական կառավարության հրամանով Սովետական Բանակի զորամասերը 1945 թ. օգոստոսի 9-ին Հեռավոր Արևելքում վճռական հարձակման անցան ճապոնական իմպերիալիստների դեմ: Դրանով Սովետական Բանակն սկսեց իրագործել իր ազատագրական մեծ միսիան Արևելքում:

Հեռավոր Արևելյան սովետական զորքերի կազմում իրենց սխրագործություններով հռչակվեցին նաև հայ ժողովրդի բազմաթիվ ղալակներ: Նրանք կռվում էին հետեակի, հրետանային և ավիացիոն զորքերի կազմում: Հայ գեներալները և սպաներն իրենց զորամասերի գործողությունները ղեկավարում էին վարպետորեն, պատվով կատարելով բարձր հրամանատարության առաջադրանքները:

Ճապոնական զավթիչների դեմ մղված հերոսական մարտերում աչքի ընկած ռազմիկներից է հայ ժողովրդի անվահեր ղալակ, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Ղաղարյանը: Նրա մարտական սխրագործությունները հայտնի էին զարձել դեռևս Ուկրաինայի համար մղված կռիվներում, Դնեպրի ափերին: Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտման ժամանակ Ղաղարյանը նոր հերոսություն-

ներ կատարեց: ՍՍՌՄ* Գերագույն Սովետի նախագահությունը դե-
ներալ-մայոր Անդրանիկ Կազարյանին շնորհեց Սովետական Միու-
թյան Հերոսի կոչում:

Սովետական Բանակի կործանիչ հարվածները մի քանի օրում
բայրացեցին ճապոնական իմպերիալիստների բանակը և նրան
կանգնեցրին կործանման առաջ: Ճապոնական իմպերիալիստները
նույնպես զենքը ցած դրին և կապիտուլյացիայի ենթարկվեցին:

Այդ հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ շինական
ժողովրդի ազատագրական պայքարի համար:

1945 թ. սեպտեմբերի 9-ին Ճապոնիայի դեմ տարած հաղթա-
նակի առթիվ շնորհավորական ճառով դիմելով սովետական ժողո-
վրդին, Ի. Վ. Ստալինը ասաց. «Մեր սովետական ժողովուրդը ուժ
և աշխատանք չի խնայել հանուն հաղթանակի: Մենք ապրել ենք
ծանր տարիներ: Բայց այժմ մեզնից յուրաքանչյուրը կարող է
ասել՝ մենք հաղթեցինք: Այժմյանից մենք կարող ենք մեր Հայրե-
նիքը փրկված համարել արևմուտքում՝ գերմանական արշավանքի և
արևելքում՝ ճապոնական արշավանքի սպառնալիքից: Հասավ բաղ-
ձուրի խաղաղությունը ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների համար»¹:

Սովետական Միության բոլոր եղբայրական ժողովուրդների
հետ միասին, ուստի մեծ ժողովրդի գլխավորությամբ, հայ ժողո-
վուրդը հանդիսացավ Սովետական Միության Հայրենական ազա-
տագրական Մեծ պատերազմի մարտական մասնակիցը:

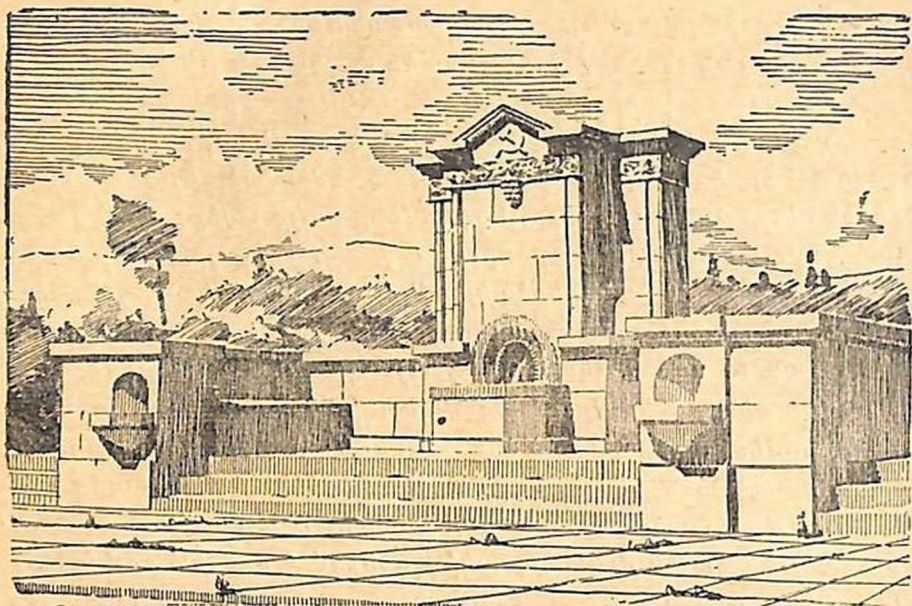
Հայ ռազմիկներից 106 հոգու շնորվեց Սովետական Միության
Հերոսի բարձր կոչում: Հանդես բերած խիզախության և արիության
համար Սովետական Բանակի զորքերի կազմում ծառայած հայ
ռազմիկներից 66.802 հոգի պարգևատրվեցին ՍՍՌՄ մարտական
շքանշաններով: Հայկական ՍՍՌ-ի թիկունքի աշխատողներից
16.000 հոգի պարգևատրվեցին «Կովկասի պաշտպանության հա-
մար» մեդալով և 365.238 հոգի՝ «1941—1945 թթ. Հայրենական
Մեծ պատերազմում գերազանց աշխատանքի համար» մեդալով:

5. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ինչի՞ շնորհիվ Սովետական Միությունը հաղթանակ տարավ
1941—1945 թվականների Հայրենական Մեծ պատերազմում:
Որո՞նք են այդ հաղթանակի պատճառները և Սովետական Միու-
թյան ուժի աղբյուրները:

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի
մասին, էջ 243—244:

Ի. Վ. Ստալինը 1946 թվականի փետրվարի 9-ի ճառում հանրագումարի բերելով սովետական ժողովրդի տարած հաղթանակները, նշեց, որ «Մեր հաղթանակը նշանակում է, ամենից առաջ, որ հաղթեց մեր սովետական հասարակարգը», որը հաստատվել էր Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի հետևանքով և ամրապնդվել սոցիալիզմի հաղթանակի շնորհիվ։ Մեր երկրում ոչընչացվեցին շահագործող դասակարգերը, վերացվեց արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի բնագավառում եղած

Աղբյուր-հուշարձան Միսիանում

դարավոր հետամնացությունը։ Սոցիալիստական ինդուստրիայի և կոլտնտեսային կարգերի հաղթանակի շնորհիվ Սովետական Միությանն ստացավ անհաղթելի ուժ, պատրաստվեց մեր երկրի ակտիվ պաշտպանությանը՝ թշնամիների հարձակումներից։ Բավորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի միջև ոչ միայն պառակտում տեղի չունեցավ, որի վրա հույս էին դրել իմպերիալիստները, այլև սովետական բոլոր մարդիկ հանդես եկան միասնական ու միաձուլյա Պատերազմը ցույց տվեց, որ սովետական հասարակարգը ավելի ուժեղ, կենսունակ, կայուն հասարակարգ է, քան որևէ ուրիշ, ոչ-սովետական հասարակարգ։

Սովետական Միության հաղթանակի մյուս աղբյուրը սովետական պետական կարգն է։ Սովետական բաղմաղդ պետությունը

փայլուն քննութիւնն ընդ պատերազմի բոցերի մեջ, հաղթահարեց բոլոր ղեկավարութիւնները և ապացուցեց իր անպարտելիութիւնը: Սովետական Միութեան իրավահավասար ռեսպուբլիկաներին իր շուրջն է համախմբել Ռուսաստանի Սովետական Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկան՝ ռուս մեծ ժողովրդի գլխավորութեամբ: Այդ ռեսպուբլիկաների ժողովուրդներին յուրաքանչյուրի համար հարազատ է Սովետական պետութիւնը և Սոցիալիստական Հայրենիքը: Հայ ժողովուրդը միայն սովետական կարգերում ազատագրվեց աղգային ճնշումից ու շահագործումից: Միայն Կոմունիստական պարտիայի աղգային քաղաքականութեան և ռուս մեծ ժողովրդի օգնութեան շնորհիվ բարգաւաճեց Հայկական ՍՍՌ-ն: Այդպէս էլ մշուս ռեսպուբլիկաները: Ահա թե ինչու ՍՍՌՄ-ի բոլոր ժողովուրդները միավորվել են մեծ, անխախտ բարեկամութեամբ: Սովետական ժողովուրդների վավակները անսահման նվիրվածութիւնն հանդես բերեցին դեպի մեր Հայրենիքը: Այդ ամենը ցույց տվեց, որ սովետական բազմազգ պետութիւնը ճիշտ է լուծել աղգային հարցը, ըստեղծել է աղգերի համագործակցութիւն: Սովետական պետական կարգը պետական կազմակերպման ավելի լավ և կենսունակ սիստեմ է, քան ոչ սովետական, որն է այլ պետական սիստեմ:

Սովետական Միութեան հաղթանակի կարևոր աղբյուրներից մեկն էլ սովետական Զինված Ուժերն են: Սովետական Բանակը դիմացաւ պատերազմի բոլոր ղեկավարութիւններին: Պատերազմը ցույց տվեց, որ Սովետական Բանակը աշխարհի ամենաառաջնակարգ և հզոր բանակն է: Նա ժամանակակից զենքով է զինված, ունի ամենափորձված և լավագույն հրամանատարներ, նրա մարտիկները ունեն բարոյական և քաղաքական բարձր հատկութիւններ: Սովետական Բանակը կարողացաւ ոչ միայն պաշտպանել իր Սոցիալիստական Հայրենիքը և ջախջախել ֆաշիստական պետութիւնների միացյալ բանակները, այլև ազատագրեց Եվրոպայի և Ասիայի շատ ժողովուրդների և ամբողջ աշխարհի մարդկութեանը փրկեց Ֆաշիզմի սպառնալիքից:

Սովետական ժողովրդի Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակները հնարավոր դարձան Սովետական Միութեան Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեան շնորհիվ: Հայրենական պատերազմի տարիներին Կոմունիստական պարտիան հանդիսացաւ գերմանական օկուպանտների դեմ մղվող համաժողովրդական պայքարի ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան Սովետական Միութեան Կոմունիստական մեծ պարտիայի մարտական ջոկատն է:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի շարքերն ընդունվեցին տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ։ Պարտիական կազմակերպությունները պատվով քննություն բռնեցին պատերազմի փորձությունների մեջ։ Կոմունիստները ռազմաճակատներում մարտի էին գնում ամենադժվար և վտանգավոր հատվածներում և իրենց անձնական օրինակով ոգեշնչում մյուս ռազմիկներին։ Կոմունիստները թիկունքի աշխատանքի կազմակերպիչներն էին և արտադրության առաջավորները։

6. ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-ՈՒՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ժողովրդական կրթությունը։— Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում Հայկական ՍՍՌ-ում անշեղորեն զարգանում էր կուլտուրական շինարարությունը։ Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը մշտապես հոգ էին տանում զբարոցի, մատաղ սերնդի կրթության և դաստիարակության մասին։ Պարտադիր ուսման օրենքն անխախտ կերպով ուժի մեջ էր մնում նաև պատերազմի տարիներին։ Դեռ ավելին, եթե մինչև 1943 թվականը պարտադիր ուսումը կիրառվում էր 8 տարեկանից, ապա 1943—44 ուսումնական տարվանից կառավարությունը պարտադիր ուսում սահմանեց 7 տարեկանից։ Դրա համար անհրաժեշտ եղան խոշոր միջոցներ, հազարավոր նոր դպրոցներ, դասարաններ, կադրեր, բայց Սովետական իշխանությունն ապահովեց այդ ամենը։

Պատերազմի սկզբում՝ 1941—42 ուս. տարում Հայկական ՍՍՌ-ի դպրոցներում սովորում է 228 հազար աշակերտ, մինչդեռ 1944—45 ուս. տարում սովորում էր արդեն մոտ 250 հազար աշակերտ։ 1944 թվականին ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետը որոշում ընդունեց «Դպրոցներում ուսման որակը բարելավելու միջոցառումների մասին»։ Սահմանվեցին ավարտական քննություններ 4-րդ, 7-րդ և 10-րդ դասարաններում և փոխադրական քննություններ՝ մյուս բոլոր դասարաններում։ Կոմերիտական և պիոներական կազմակերպությունները ծավալուն աշխատանք էին կատարում ուսման որակը բարձրացնելու, կարգապահությունն ամրապնդելու և դպրոցի առջև դրված բոլոր խնդիրները հաջողությամբ կատարելու համար։

Ուսուցչական կադրերի զգալի մասը մեկնել էր ռազմաճակատ։ Սակայն դպրոցը համարվում էր նոր կադրերով։ Հայաստանի դպրոցներում 1941—1942 ուսումնական տարում աշխատում էին մոտ 10.000, իսկ պատերազմի վերջում՝ 12.000 ուսուցիչ։ Կառավարու-

թյան որոշմամբ 1943 թվականին բարձրացվեց ուսուցիչների աշխատավարձը: Ժողովրդական կրթության նախարարին հատկացվող միջոցները 1942 թվականին կազմեցին 116 միլիոն, 1944 թվականին՝ 195, իսկ 1945 թվականին՝ 211 միլիոն ռուբլի: Պատերազմի դժվարին տարիներին էվակուացված սովետական երեխաների նրկատմամբ հանդես էր բերվում մեծ հոգատարություն: Հայաստանի դպրոցներում ստեղծվել էր ճակատայինների երեխաներին օգնելու ֆոնդ. նրանց ձրիաբար տրվում էր սնունդ, հագուստ, գրենական պիտույք:

Դպրոցականները ակտիվորեն մասնակցում էին արտագործ-ցական աշխատանքներին և երկրի պաշտպանության գործին:

Գիտություն:— Հայրենական պատերազմը սովետական գիտության առաջ դրեց նոր, մեծ նշանակություն ունեցող խնդիրներ: Այդ խնդիրներն իրագործելու համար սխտերազմի սկզբից ակտիվ աշխատանք ծավալեցին ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի (Արմֆանի) գիտա-հետազոտական հիմնարկները, բարձրագույն դպրոցները և ռեսպուբլիկայի մյուս գիտական հաստատությունները: Ավելի ուժեղացավ կապն արտագրության հետ և գիտական նվաճումների կիրառումը կյանքում:

Սովետական Հայաստանի գիտնականները աշխատում էին կատարել իրենց պարտքը Հայրենիքի հանդեպ: ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը սխտեմատիկաբար գիտական սեսիաներ էր դումարում, որտեղ քննարկվում էին Հայրենիքի պաշտպանության հետ կապված գիտական կարևոր հարցերը և գիտական հիմնարկությունների խնդիրները: Պատերազմի առաջին տարիներին Հայաստանի գիտնականներն իրենց արդյունավետ աշխատանքներով ցույց տվեցին, որ միանգամայն նախատահարմար և անհրաժեշտ է ստեղծել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա, որը միավորեր Արմֆանի և մյուս գիտա-հետազոտական հիմնարկների կոլեկտիվները և դառնար ռեսպուբլիկայում գիտական մտքի կենտրոնը:

1943 թ. աշնանը, ՍՄԿՊ-ի Կենտկոմը և ՍՍՌՄ կառավարությունը որոշեցին րավարարել ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի և Հայկական ՍՍՌ Ժողկոմսովետի միջնորդությունը ռեսպուբլիկայում Գիտությունների ակադեմիա հիմնադրելու մասին:

Ակադեմիայի բացումը տեղի ունեցավ 1943 թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 23-րդ տարեդարձի օրը: Ակադեմիայի իսկական անդամների առաջին կազմի մեջ մտան 23 գիտնականներ, որոնցից էին ակադեմիկոս-

ներ լեռն Օրբելին, Հակոբ Մանանդյանը, Վիկտոր Համբարձում-
յանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Ակադեմիայի առա-
ջին պրեզիդենտ ընտրվեց ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին։ Հայկա-
կան ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիան միավորում է ինչպես Հայ-
կական ռեսպուբլիկայի, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս
աշխատող, բայց իրենց գիտա-
կան գործունեությամբ Հայաս-
տանում գիտությունների զար-
գացմանը նպաստող ամենաակա-
նավոր գիտնականներին։

Ակադեմիայում ստեղծվեց
չորս բաժանմունք՝ հասարակա-
կան, ֆիզիկա-մաթեմատիկական,
բիոլոգիական և գյուղատնտեսա-
կան գիտությունների։ Ակադե-
միայի կազմի մեջ սկզբում մըտ-
նում էին 25 գիտա-հետազոտա-
կան հաստատություններ, որոնց
մի մասը նոր էր կազմակերպ-
վել։ Ակադեմիան միավորեց

Ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելի

ՍՍՌԴ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի մեջ
մտնող և մի շարք ուրիշ գիտա-հետազոտական հաստատություններ։

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիային կից ստեղծ-
վեցին դոկտորանտուրա և ասպիրանտուրա՝ գիտական կադրեր
պատրաստելու համար։ Ստեղծվեցին ակադեմիայի պարբերական
օրգաններ՝ ամեն ամիս լույս տեսնող «Տեղեկագրեր»-ը (հասարա-
կական, բիոլոգիական և բնագիտական սերիաներով) և «Զեկույց-
ներ»-ը, որոնց էջերում տպվում են գիտական նոր աշխատություն-
ները։

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Հայկական ՍՍՌ
Գիտությունների ակադեմիան հասավ աչքի ընկնող հաջողությու-
նների։ Ֆիզիկայի ինստիտուտը ակադեմիայի իսկական անդամներ
Արրահամ Արխանովի և Արտեմի Արխանյանի ղեկավարությամբ
գիտական լայն աշխատանք ծավալեց կոսմոսիկական ճառագայթնե-
րի հետազոտման գծով։ 1942 թվականին Արագած լեռան գագաթին
հիմնվեց մեծ լաբորատորիա։ Ակադեմիայի վիյե-պրեզիդենտ
Վիկտոր Համբարձումյանը կատարեց կարևոր գիտական հայտնա-
գործություն, որն ուներ պաշտպանական նշանակություն։ Այդ
աշխատանքի համար նրան շնորհվեց Ստալինյան մրցանակ։

1944 թվականին լույս տեսավ նշանավոր գիտնական Ստեփանոս Մալխասյանցի (1857—1947) «Հայերեն բացատրական բառարան» մոնոմենտալ աշխատությունը: Այդ բառարանը բաղկացած է շորս մեծածավալ հաստորից, ընդգրկում է մոտ 120 հազար հայերեն բառ: Ստեփանոս Մալխասյանցի աշխատությունն արժանացավ Ստալինյան առաջին կարգի մրցանակի:

Գյուղատնտեսական գիտությունների բաժանմունքում աչքի ընկնող հետազոտություններ կատարեց Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ Մ. Թումանյանը: Նա Հայաստանի լեռնային շրջաններում դրած երկարատև փորձերից հետո ստացավ ցորենի նոր, արժեքավոր տեսակներ:

Պատերազմի տարիներին հաջողությամբ գիտական աշխատանք էր կատարվում նաև ռեսպուբլիկայի մյուս գիտական հաստատություններում: Հատկապես մեծ աշխատանք ծավալեցին բժշկական գիտության աշխատողները: Հայաստանի կլինիկական հիվանդանոցներում, արյան փոխներարկման, ռենտգենոլոգիայի և մյուս ինստիտուտներում բժիշկ-գիտնականները մշակում ու կատարելագործում էին վիրավոր զինվորներին բուժելու մեթոդները:

Գիտական աշխատանքը ծավալվում էր նաև բարձրագույն դրսյություններում: Պետական համալսարանի, Բժշկական, Գյուղատնտեսական, Անասնաբուժական, Պոլիտեխնիկական, Մանկավարժական և մյուս ինստիտուտների ամբիոնների զործոճնեությունը նվիրված էր բարձրորակ մասնագետ կադրեր պատրաստելուն և գիտահետազոտական աշխատանքներին: Պատերազմի տարիներին Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը, հոգ տանելով աղգային ռեսպուբլիկաներում գիտության և կուլտուրայի զարգացման մասին, խոշոր միջոցներ էին հատկացնում և ընդարձակում համապատասխան հաստատությունների ցանցը: Պատերազմի տարիներին Հայաստանում բացվեցին Թատերական, Գեղարվեստի, Ֆիլիսոփայության, Երևանի Ա. Ժգանովի անվան Ռուսական մանկավարժական, Լենինականի Մ. Նալբանդյանի անվան Հայկական մանկավարժական ինստիտուտները: Հայաստանի բարձրագույն դպրոցները 1941—1945 թթ. պատրաստեցին մոտ 4000 բժիշկ, գյուղատնտես, անասնաբույժ, զոոտեխնիկ, ինժեներ, մանկավարժ և գիտության այլ ճյուղերի մասնագետներ:

Գրականություն:— Հայրենական պատերազմի հաղթանակի համար ակտիվորեն պայքարում էին սովետական գրողները: Հայաստանի գրողները համընթաց քայլում էին ժողովրդի հետ: Սովետական Հայաստանի Դրողների Միության անդամներից մոտ 40

հոգի, պատերազմի ժամանակ մեկնեցին ռազմաճակատ և որպես Սովետական Խանակի ղինվորներ ու սպաներ, մասնակցեցին Հայրենիքի պաշտպանության գործին: Իրենց տեժերը Հայրենական պատերազմի շահերին էին նվիրել նաև թիկունքում մնացած գրողները:

Պատերազմի առաջին շրջանում գրողներն ստեղծեցին տարբեր ժանրի բազմաթիվ երկեր, որոնք տողորված էին Հայրենիքի պաշտպանության գաղափարներով: Այդ երկերը մերկացնում էին ուխտագրուժ թշնամու ավազակային ծրագրերն ու նպատակները, սովետական մարզկանց կոչ էին անում մոբիլիզացնել ուժերը, կենաց ու մահու պայքարի դուրս գալ Սոցիալիստական Հայրենիքի անկախության և ազատության համար:

Ականավոր բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանն իր խրոխտ ձայնը բարձրացրեց ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Նա 1941 թվականին «Ռազմակոչ» բանաստեղծությամբ դիմեց ժողովրդին, կոչ արեց՝ ելնել ոտքի, սեղմ շարքեր կազմել, զինք ու զրահ կապել, զոտեպլընդված, անձնազոհ կամքով և ահեղ վրեժով շարժվել թշնամու դեմ:

Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի ռազմի դաշտ սուրբ դրոշի տակ,
Դեպի բարձունքը մահի ու փառքի,
Վանեցեք հեռու թշնամուն վայրագ,
Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,
Մեր արտ ու կալից վանեցեք հեռու:

«Ռազմակոչ»-ին հաջորդեցին բանաստեղծի մի շարք նոր բանաստեղծությունները՝ «Արեւի հերոս Ս. Գ. Զաքյանի անմահ հիշատակին» բանաստեղծության մեջ Իսահակյանը ոգեշնչված պատկերում է Կերշ թերակղզում կռվող հայկական զինվորի հրամանատար Զաքյանի հերոսական կերպարը:

Հայրենիքի սիրո և նրա պաշտպանության թեմատիկայից անբաժան է թշնամու նկատմամբ ատելության սերմանումը: Գրողների լավագույն ստեղծագործությունները նվիրված էին այդ խնդրին: Նաիրի Զաքյանը գրեց բանաստեղծությունների մի ամբողջ շարք, որից կազմվեց նրա «Շիկացած հողով» գիրքը: Նա ստեղծեց «Վրեժ» և «Այրվող դիմակ» դրամատիկական երկերը: Զաքյանի բազմապատկան սյուժեիան երևան եկավ հայրենասիրական, մարտական ոգով: Պատերազմի առաջին օրերին Զաքյանը գրեց «Ուղերձ իմ ժողովրդին», «Լսեք, դարեր» և բազմաթիվ այլ բանաստեղծություններ:

ներ: Նա պարծանքով է երգում կապիտան Գաստելլոյի անձնագոհութ-
յունը, գովերգում է առաջին խիզախներին: Նրա «նամակ օդաչու
Պատրիկ Գազապանին» բանաստեղծությունը, «իրքը Նելսոն Ստե-
փանյանի մասին և ուրիշ հերոսներին նվիրված ստեղծագործու-
թյունները վեր են հանում սովետական մարդկանց հիանալի հատ-
կությունները, նրանց անզուսպ ձգտումը դեսպի մարտի դաշտ և
թշնամուն հաղթելու վճռական կամքը: Այդ գաղափարն է իշխում
պոեզիայի բոլոր լավագույն երկերի մեջ:

Սովետական գրողներն իրենց երկերի մեջ պրոպագանդում էին
ինտերնացիոնալիզմի գաղափարները, աշխատում էին իրենց ար-
վեստով օգնել պարտիային, է՛լ ավելի ամրակուռ դարձնել բազմազգ
աշխատավորների անխախտ բարեկամությունը, ուժեղացնել սովե-
տական ժողովուրդների բարոյական ու քաղաքական միասնությունը:

Բանաստեղծ Գեղամ Սարյանը գրեց խոր հավատով լի գովք
ռուս մեծ ժողովրդին.

Հավատում եմ քեզ, ռուս ժողովուրդ,
Հավատում եմ ես քո հաղթանակին,
Քո զավակների աչքերի մեջ լուրթ
Թշնամու մահն եմ տեսնում ես կրկին:

Նույն ոգով են տոգորված մյուս գրողների ակնարկներն ու
պատմվածքները:

Հայրենական պատերազմում սովետական մարդիկ ամեն օր
կատարում էին պատմության մեջ նմանը չունեցող հերոսական
սխրագործություններ: Հերոսների կերպարի գեղարվեստական
պատկերումը, սովետական մարդու բարոյական նկարագրի կեր-
տումը պատերազմի բոլոր էտապներում հանդիսանում էր գրակա-
նության առաջնակարգ խնդիրը: Հերոսների կերպարները տալու
համար ստեղծվում էին բազմաթանր երկեր: Առաջին պլանի վրա
հանդես եկան էպիզոդներ, փոքրիկ թղթակցություններ, օրագրեր,
ակնարկներ, պատմվածքներ, որոնք ամեն օր տպվում էին թիկուն-
քի և ռազմաճակատային մամուլի էջերում և հասնում Հայրենիքի
սլաշտպաններին:

Արձակի մեջ սովետական մարդկանց հերոսության գծերն
առավել ցայտուն կերպով դրսևորվեցին ճակատային գրող Հրաչյա
Քոչարի ստեղծագործություններում: Հայրենասիրական մեծ սիրով
նա նկարագրում է իր հերոսների ծնունդը, նրանց վեհ գործերը: Քո-
չարը ցույց է տվել հասարակ մարդկանց, որոնք գործարաններից ու
կոլտնտեսություններից ճակատ մեկնելով, այնտեղ վերագաստի-

արակվում էին, կոփվում ու հերոսանում: Քոչարը հանդես եկավ նաև նոր պատմվածքների ու ակնարկների «Նախօրյակին» ժողովածուով: Քոչարի երկերի մեջ հատուկ ուժով ընդգծված է ինտերնացիոնալիզմի գաղափարը: «Սրբազան ուխտ» ժողովածուի մեջ պատկերված հերոսները՝ ռուսներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ, ղազախներ, ադրբեջանցիներ, հայեր են: Դրանք բոլորն էլ սովետական ժողովուրդների միասնական ընտանիքի՝ «Մեծ տան զավակներն» են, որոնք ծնվեցին Կովկասի և Ստալինգրադի մատույցներում և հաղթական ուղիով ընթացան մինչև Բեռլին:

Ռազմաճակատ մեկնած զրոգներից շատերը չխնայեցին իրենց կյանքը Հայրենիքի ազատության համար: Դրանցից մեկը տաղանդավոր բանաստեղծ Թաթուլ Հուրյանն էր (1912—1942): Սևաստոպոլի զորամասերից մեկում Հուրյանը մասնակցում էր թշնամու դեմ մղվող դաժան կռիվներին և ընկավ թշնամու զնդակից:

Պատերազմի տարիներին հայ զրոգներից շատերն էլ անդուկ երպով աշխատում էին թիկունքում: Նրանք արժեքավոր երկեր ստեղծեցին թիկունքի թեմաներով: Դ. Դեմիրճյանը, Մ. Արազին, Ստ. Զորյանը և ուրիշները մի շարք պատմվածքներ, ակնարկներ և այլ ստեղծագործություններ գրեցին, որոնց մեջ ցույց է տրվում բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի աշխատանքը թիկունքում:

Գեղարվեստական խոսքի ականավոր վարպետ Դ. Դեմիրճյանը, կապ պահպանելով ռազմաճակատային թերթերի հետ, նրանց էջերում սիստեմատիկաբար տպագրում էր հոգվածների շարք «Զրույց հայ մարտիկների հետ»: Այդ զրույցների մեջ նա ղինվորներին պատմում էր ռեսպուբլիկայի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի քրտնաջան աշխատանքի մասին, նկարագրում էր գործարաններում և կոլտնտեսություններում ծավալվող համառ պայքարը, վերհիշում էր հայ ժողովրդի ազատասիրական հերոսական տրագիցիաները: Պատերազմի օրերին Դեմիրճյանը հայրենասիրական մեծ շնչով գրեց «Վարդանանք» նշանավոր վեպը, որի մեջ գեղարվեստական խոսքի մեծ ուժով նա ներկայացրել է հայ ժողովրդի անցյալի մի տմբողջ էպոպեա, հերոս-հայրենասերների մի սքանչելի համաստեղություն:

Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտման շրջանում, սովետահայ զրոգները մեծ հաղթանակների տպավորության տակ գրեցին մի շարք նոր ակնարկներ, բանաստեղծություններ, վիպակներ, պոեմներ, որոնք գեղարվեստորեն պատկերեցին Կարմիր Բանակի դյուցազնական մարտերը, ֆաշիստական Գերմանիայի

խորտակումը և խաղաղության նվաճումն աշխարհի ժողովուրդների համար:

Արվեստը: — Գերմանա-ֆաշիստական և ճապոնական զավթիչների դեմ մղվող համաժողովրդական պատերազմի առաջին օրերից արվեստագետները վերակառուցեցին իրենց աշխատանքը և այն լիովին ենթարկեցին Հայրենիքի պաշտպանության խնդիրներին:

Հայաստանի դրամատիկական թատրոնների ռեպերտուարում գլխավոր տեղը գրավեցին Հայրենական պատերազմի իրադարձությունները, Հայրենիքը պաշտպանող հերոսը, ժողովուրդը և Նրա կյանքը:

Սունդուկյանի անվան թատրոնը բեմադրեց հայ դրամատուրգների մի շարք պիեսներ, որոնք ստեղծվել էին պատերազմի օրերին: «Վրեժ» ներկայացումը ռեալիստորեն բացահայտեց ֆաշիստական օկուպանտների դադանային դեմքը: Բեմադրությունների միջոցով թատրոնի կողիկտիվը ցույց տվեց սովետական զինվորի հերոսական կերպարը, նրա հայրենասիրությունը, ինտերնացիոնալիզմը:

Սունդուկյանի անվան թատրոնը միաժամանակ բեմադրեց ռուսական և եղբայրական մյուս ժողովուրդների թատերական արվեստի աչքի ընկած ստեղծագործությունները: Հայաստանի աշխատավորները մայրենի լեզվով տեսան «Ռուս մարդիկ», «Ֆրոնտ», «Ֆելդմարշալ Կուտուզով» և ուրիշ ներկայացումներ: «Ֆրոնտ» պիեսի մեջ ներկայացված գեներալ Օգնևը այն հերոսների կերպարն է, որոնք կռվում էին, սովորում, աճում: Դրանք նորի զգացում ունեցող հրամանատարներ, զինվորներ էին, որոնք տիրապետում էին սովետական ռազմական արվեստը, ջերմորեն սիրում էին Հայրենիքը և այդ երկու հատկությունները միացնելով՝ հաղթում էին թշնամուն: Սունդուկյանի անվան թատրոնի արտիստները մեծ վարպետությամբ էին ցույց տալիս սովետական զինվորների այդ հատկությունները: Զերմ հայրենասիրությամբ տոգորված և Հայրենիքը պաշտպանելու կոչ անող ներկայացումներ տվեցին Լենինականի Ա. Մուսիլյանի անվան Պետական դրամատիկական թատրոնը և շրջանային թատրոնները:

Հայ կոմպոզիտորները պատերազմին արձագանքեցին նոր ստեղծագործություններով, որոնք տոգորված էին սովետական ժողովրդի մղած ազատագրական պատերազմի վեհ զաղափարներով: Ստեղծվեցին մի շարք լավագույն քայլերգեր, մասսայական և խմբաչին երգեր, սիմֆոնիկ ստեղծագործություններ, ինչպես նաև հրաժշտական դրամատիկ երկեր:

Այլ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը, Հայֆիլհարմոնիան իր անսամբլների կոլեկտիվներով, Պետական կոնսերվատորիան, Խաղիտ-կոմիտեի երաժշտական կոլեկտիվները պատերազմի առաջին օրերից լայն գործունեություն Ժալալեյին ռեսպուբլիկայի աշխատավորների և Կարմիր Բանակի զինվորների համար կատարելով ու տարածելով սովետական կոմպոզիտորների մարտական երգերը և կլասիկների ստեղծագործությունները: 1942 թ. ապրիլ-մայիսին հայկական Ֆիլհարմոնիայի էստրադային համերգային կոլեկտիվը ելույթներ ունեցավ Կերչի թերակղզում կուլուր սովետական զորամասերում: Հայկական ժողովրդական երգի ու պարի անսամբլը հանդես եկավ Կովկասյան և Մերձբալթյան ռազմաճակատի զորամասերում:

Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը պատերազմի տարիներին հաջողությամբ իրագործեց 14 նոր օպերաների բեմադրությունը: Օպերան իր բեմադրություններով պրոպագանդ էր անում ՍՍՌՄ-ի ժողովուրդների բարեկամության և սովետական Հայրենասիրության իդեաները: Հայկական օպերային թատրոնի կոլեկտիվը մեծ հաջողությամբ բեմադրեց ռուս կլասիկ երաժշտության հանճար Գլինկայի «Իվան Սուսանին» նշանավոր օպերան: Նույն տարիներին օպերան բեմադրեց վրացական կոմպոզիտոր Պալիաշվիլու «Դայիսի» և ադրբեջանական կոմպոզիտոր Հաջիրեկովի «Քյոռ-օղլի» օպերաները: Օպերայի և բալետի թատրոնը, հաղթահարելով պատերազմի հետևանքով ստեղծված դժվարությունները, հարստացնում էր իր ռեպերտուարը և նպաստում երաժշտական արվեստի զարգացմանը:

Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին օպերայի և բալետի թատրոնը հաջողությամբ բեմադրեց հայ կլասիկ երաժշտության նշանավոր երկերից մեկը՝ Չուխաջյանի «Արշակ Երկրորդ» հայրենասիրական օպերան և կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանի «Գայանե» բալետը:

Չնայած պատերազմի ժամանակվա դժվարություններին և միջոցների սղությունը, պարտիան և կառավարությունը հրեք չթուլացրին ուշադրությունը սովետական արվեստի զարգացման գործի նկատմամբ: Պատերազմի տարիներին երաժշտական հաստատությունները և կոլեկտիվները աճում և ամրապնդվում էին: 1942 թվականին Երևանում կազմակերպվեց երաժշտական կոմեդիայի պետական թատրոն, որն ակտիվ գործողություն Ժալալեյ արվեստի այդ ճյուղի զարգացման ուղղությամբ: Ռ. Մելիքյանի անվան երաժշտական կարիները վերակառուցվեց և նրա բաղադրի վրա

ստեղծվեց Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի պատմության ու տեսության սեկտորը:

Պատերազմի տարիներին շարունակվեց զարգանալ գուսանական արվեստը: Մեր գուսաններն ստեղծեցին բազմաթիվ երգեր, որոնցով գովերգում էին Սովետական Բանակը, նրա քաջարի մարտիկներին:

1944 թվականին հայ գրողներն ու կոմպոզիտորները մեծ խանդավառությամբ աշխատում էին Հայկական ՍՍՌ Պետական հիմնը ստեղծելու վրա: Հայկական ՍՍՌ Պետական հիմնի տեքստը գրեց բանաստեղծ Սարմենը, իսկ երաժշտությունը՝ կոմպոզիտոր Արամ հաչատրյանը:

Հայրենական պատերազմի հերոսիկան, ռազմիկների հերոսությունը, թիկունքի մարդկանց անձնվեր աշխատանքը դարձավ սովետական կերպարվեստի գլխավոր թեման: Պատերազմի առաջին շրջանում ստեղծվեցին մի շարք պլակատներ, որոնք մեծ ճշմարտություններ պատկերում էին թշնամու յճրագործությունները, նրա գազանային դեմքը, սովետական մարդկանց մեջ դաստիարակում էին այրող ատելություն քեպի թշնամին և կոչ էին անում ոչնչացնել ֆաշիստներին:

Սովետական նկարիչները պլակատների հետ միասին ստեղծեցին կոմպոզիցոն-թեմատիկ մի շարք գործեր, որոնք պատկերում էին Հայրենական Մեծ պատերազմից առանձին էպիզոդներ և թիկունքում կատարվող համաժողովրդական աշխատանքը: Այդ տարիներին կերպարվեստագետները նկարեցին Սովետական Բանակի գեներալների, հերոսների և թիկունքի ականավոր մարդկանց պորտրետներին մի ամբողջ շարք: Նկարիչ Դ. Նալբանդյանը 1941 թ. ստեղծեց «Նամակ ֆրոնտից» գեղեցիկ նկարը, իսկ 1942 թվականին նկարեց «Գնդապետ Զաքյանի վերջին հրամանը» կոմպոզիցիոն գործը:

Ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը կերտեց բանակի գեներալ Բադրամյանի, ադմիրալ Իսակովի և ուրիշ ականավոր մարդկանց պորտրետները: Ռազմաճակատի և թիկունքի հերոսական առօրյան արտացոլող ստեղծագործություններով հանդես եկան ժողովրդական նկարիչներ Գ. Գյուրջյանը, Հ. Կոջոյանը և մի շարք երիտասարդ տաղանդավոր նկարիչներ ու քանդակագործներ:

Երևանի կինոստուդիան պատմա-հերոսական թեմայով պատրաստեց «Դավիթ բեկ» կինոնկարը, որն արժանացավ Ստալինյան մրցանակի: Այդ նկարում ռեալիստորեն ցուցադրվում է հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամության մի դրվագ և հայ ժողովրդի կողմից

իրանական ու թուրքական զավթիչների դեմ մղված հերոսական պայքարի փառավոր մի էջ։

Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում շարունակվում էր ՍՍՌՄ-ի բազմազգ ժողովուրդների արվեստի նվաճումների ցուցադրումը Մոսկվայում և Միուլենական ռեսպուբլիկաների մայրաքաղաքներում։ 1943 թվականին Մոսկվայում կազմակերպվեց հայ երաժշտության տասնօրյակ։ 1944 թվականին Բրիլիսիում անդի ունեցավ Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների երաժշտական արվեստի տասնօրյակ։ Բրիլիսիի օպերայի և բալետի պետական թատրոնում Վրացական ՍՍՌ մայրաքաղաքի աշխատավորների և Անդրկովկասյան ռազմաճակատի բազմազգ զինվորների համար ցուցադրվեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի երաժշտական արվեստի լավագույն երկերը, որոնք հիմնականում ստեղծված էին Հայրենական պատերազմի օրերին։ Նույն թվականին Մոսկվայի Տրետյակովսկու պատկերասրահում կազմակերպվեց հայկական կերպարվեստի ցուցադրումը։

Այսպիսով, կուլտուրայի բոլոր ճյուղերը, ժողովրդական կրթությունը, գիտությունը, դրականությունը, արվեստը Հայկական ՍՍՌ-ում Հայրենական պատերազմի տարիներին անշեղորեն զարգացան և հարստացան նոր դորժերով։ Սովետական Հայաստանի գիտնականները, դրույները և արվեստի դորժիչները, ոգեշնչված Կոմունիստական պարտիայի իմաստուն գաղափարներով, իրենց ստեղծագործական ամբողջ տաղանդը նվիրեցին Սոցիալիստական Հայրենիքի լավատության և անկախության համար մղվող պատմական մեծ պայքարին։

ԳԼՈՒԽ IX

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԶՈՐՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1946—1950)

1. ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԼԱԳԵՐՆԵՐԸ

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների և ճապոնական իմպերիալիստների դեմ Սովետական Միության տարած հաղթանակը լուրջ փոփոխություններ մտցրեց միջազգային իրադրության մեջ։ Պատերազմի վերջնական արդյունքները փոփոխեցին ուժերի փոխհարաբերությունը հսկում սոցիալիզմի, ի վնաս կապիտալիզմի։

Եթե առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կապիտալիստական սիստեմից անջատվեց Ռուսաստանը, որտեղ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի շնորհիվ հաստատվեցին սովետական կարգեր, ապա երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջերում կապիտալիզմի սիստեմից դուրս եկան նոր երկրներ: Եվրոպայում Հեհաստանի, Չեխոսլովակիայի, Հունգարիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Ալբանիայի ժողովուրդները Սովետական Բանակի օգնությամբ ազատագրվեցին օտար և ներքին ստրկացնողների լծից: Այդ երկրներում հաստատվեցին ժողովրդական դեմոկրատիայի կարգեր: Նրանք կանգնեցին սոցիալիզմի ուղու վրա: Արևելյան Գերմանիան հռչակվեց որպես դեմոկրատական ռեսպուբլիկա, որը Սովետական Միության և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների հետ միասին, պայքար է մղում հանուն Գերմանիայի վերամիավորման դեմոկրատական հիմունքներով, հանուն սոցիալիզմի:

Արևելքում Սովետական Բանակը, ջախջախելով ճապոնական իմպերիալիստներին, ազատագրեց Հյուսիսային Կորեան, օգնության ձեռք մեկնեց չինական բազմամիլիոն ժողովրդին: Չինաստանում ժողովրդական-ազատագրական շարժումը նոր, հզոր թափ ստացավ և խարխուլեց իմպերիալիզմի դիրքերը զաղութային երկրներում: Հյուսիսային Կորեայում հաստատվեց ժողովրդա-դեմոկրատական կարգ:

Չինական ազատագրական բանակը Կոմունիստական պարտիայի գլխավորությամբ ջախջախեց ամերիկյան իմպերիալիզմի զործակալ Չան-կայ-շիի կլիկը: Չինաստանում հաղթեց ժողովրդական ռևոլյուցիան և 1949 թվականի հոկտեմբերին ստեղծվեց Չինական ժողովրդական Ռեսպուբլիկա, որը հաստատուն կերպով բռնեց է սոցիալիզմի ուղին:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ստեղծվեց երկու լադեր: Կապիտալիստական պետությունները համախմբվեցին իմպերիալիստական լադերի մեջ՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների գլխավորությամբ, իսկ ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրները և ՍՍՄԻ-ն կազմեցին հակաիմպերիալիստական-դեմոկրատական լադեր՝ Սովետական Միության գլխավորությամբ:

Իմպերիալիստական լադերը ձգտում է անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի տիրապետությունը հաստատել ամբողջ աշխարհում, վերացնել բոլոր ժողովուրդների անկախությունը, ոչնչացնել սո-

ցիաբովմը և ռեռլուցիոն-դեմոկրատական կարգերը, դրա համար էլ նախապատրաստվում է նոր համաշխարհային պատերազմի:

Հակաիմպերիալիստական-դեմոկրատական լազերը պայքարում է ֆաշիզմի մնացորդները մինչև վերջը լիկվիդացնելու, նոր պատերազմի սպառնալիքը կանխելու, ժողովուրդների միջև խաղաղ համագործակցություն հաստատելու, իմպերիալիզմի դիրքերը քայքայելու և դեմոկրատական կարգերն ու սոցիալիզմն ամրապնդելու համար: Գաղութային և կիսագաղութային երկրները, ինչպես նաև գաղութային ստրկությունից ազատագրված երկրները հարում են հակաիմպերիալիստական լազերին և պայքարում խաղաղության համար:

Սովետական Միությունը, դիմակալելով անելով նոր պատերազմի հրձիգներին, վարում է հետևողական խաղաղասիրական քաղաքականություն, իսկ երկրի ներսում՝ լայնորեն ծավալում է սոցիալիստական շինարարությունը՝ ժողովրդական տնտեսությունը վերականգնելու և զարգացնելու, սոցիալիզմից աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու համար:

2. ԱՆՅՈՒՄ ԽԱՂԱՂ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման նոր վերելի՝ ծրագիրը:— Հայրենական Մեծ պատերազմը հաղթականորեն ավարտելուց հետո մեր երկրում սկսվեց խաղաղ զարգացման ժամանակաշրջանը: Սովետական Միությունը նոր թափով պայքար ծավալեց պատերազմական իրադրությունից խաղաղ շինարարության անցնելու և պատերազմի հասցրած վերքերը բուժելու համար:

Պատերազմը փերջանալուց հետո Սովետական Միության կառավարությունը սկսեց զորացրել Սովետական Բանակի զինվորներին մի քանի հասակ: Հազարավոր զինվորներ բանակից վերադարձան գյուղերն ու քաղաքները, նորից ձեռնամուխ եղան խաղաղ սոցիալիստական շինարարության:

1946 թվականի փետրվարի 10-ին տեղի ունեցան ՍՍՌ-ի Գերագույն Սովետի ընտրությունները: Հայաստանի աշխատավորները նախընտրական ժողովներում ամենուրեք միահամուռ կերպով հանդես եկան Կոմունիստական պարտիայի հետ միասին, պարտիականների և անպարտիականների բոլր կազմաժ: Հայաստանում ընտրողների 99,9 տոկոսը մասնակցեց քվեարկությանը, որոնց

99,7 տոկոսը ձայն տվեց կոմունիստների և անպարտիականների ընդդիմությանը և օգտին՝ Հայաստանի աշխատավորները ՍՍՄԿ-Գերագույն Սովետի Միության Սովետում ընտրեցին 4, իսկ Ազգություների Սովետում՝ 25 դեպուտատ:

Ընտրությունների նախօրյակին, 1946 թվականի փետրվարի 9-ին, Մոսկվայի Ստալինյան ընտրական օկրուգի ընտրողների ժողովում ճառով հանդես եկավ Ի. Վ. Ստալինը, շարադրելով Կոմունիստական պարտիայի մոտակա տարիների աշխատանքի ծրագիրը, որն արտահայտվեց չորրորդ հնգամյա պլանում: ՍՍՄԿ-Գերագույն Սովետի սեսիան հաստատեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման հնգամյա պլանը:

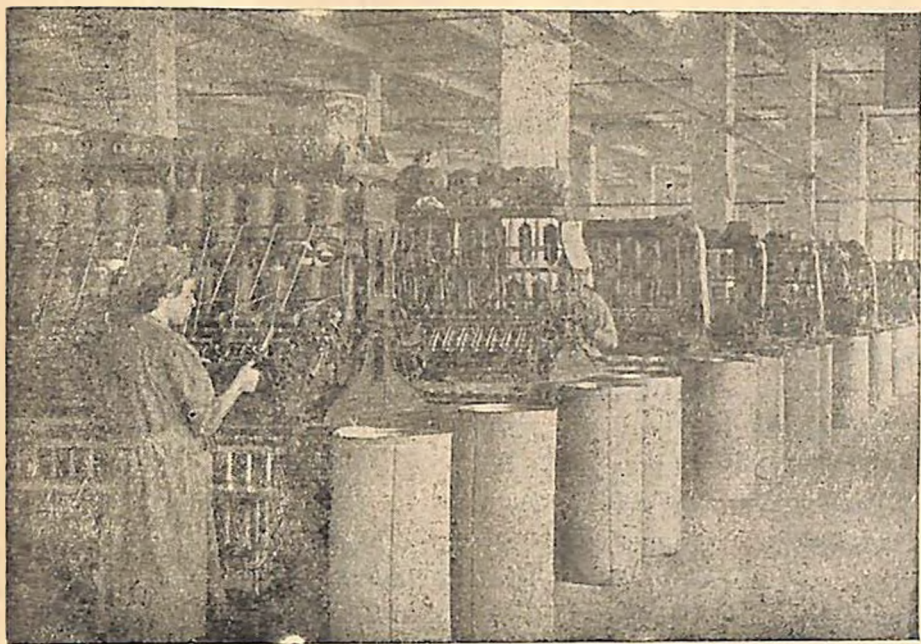
Չորրորդ հնգամյա պլանի հիմնական խնդիրներն էին՝ վերականգնել երկրի տուժած շրջանները, վերականգնել արդյունաբերության և գյուղատնտեսության նախապատերազմյան մակարդակը և քիչ թե շատ զգալի չափով դերազանցել այդ մակարդակը:

Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը նախագծեցին կազմակերպել ժողովրդական տնտեսության նոր, հզոր վերելք: ՍՍՄԿ-ի բոլոր ժողովուրդներն այդ հույակապ պլանն ընդունեցին որպես իրենց գործունեության ծրագիր և ձեռնամուխ եղան նրա կենսագործմանը:

Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության զարգացման չորրորդ հնգամյա պլանը:— ՍՍՄԿ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման հնգամյա պլանի հիման վրա կազմվեց Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության հնգամյա պլանը: Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի սեսիան 1946 թ. հուլիսին ընդունեց օրենք «Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման 1946—1950 թթ. հնգամյա պլանի մասին»: Օրենքում ասված է, որ Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1946—1950 թթ. հնգամյա պլանի հիմնական խնդիրն է վերականգնել արդյունաբերության և գյուղատնտեսության նախապատերազմյան մակարդակը և զգալի չափով դերազանցել այդ մակարդակը: Այնուհետև օրենքում մեկ առ մեկ նշված են Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության վերականգնման և զարգացման խնդիրները, կուլտուրական շինարարության և ժողովրդի նյութական կյանքի մակարդակի բարձրացման հարցերը:

Հայկական ՍՍՌ հնգամյա պլանը նախատեսում էր 1946—1950 թթ. մեկ միլիարդ 420 միլիոն ռուբլի ներդնել ժողովրդական տնտեսության զարգացման գործում: Այդ գումարի զգալի մասը նա-

խատեսվեց հատկացնել նոր գործարանների, ֆաբրիկաների, էլեկտրակայանների, երկաթուղիների և արդյունաբերական այլ ձեռնարկությունների կառուցմանը: Արդյունաբերության հնգամյա պլանով նախատեսվում էր զարկ տալ Սովետական Հայաստանի հետագա ինդուստրացմանը, էլեկտրաէներգիայի, գունավոր մետալուրգիայի, քիմիական, մեքենաշինական, ինչպես նաև շինանյութերի, սննդի և արդյունաբերության մյուս ճյուղերի վերելքին:

Երևանի մանուղի կոմբինատում

Նոր գործարանների ու ֆաբրիկաների կառուցման հետ միասին ծրագրվեց խոշոր շափով ընդարձակել գոյություն ունեցող ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունը: Նախատեսվեց հասնել այն բանին, որ հնգամյակի վերջում տեղական արդյունաբերության արտադրանքը հրեք անգամ գերազանցեր 1940 թվականի մակարդակը: Ռեսպուբլիկայի ամբողջ արդյունաբերության արտադրանքը հնգամյակի վերջում 1940 թվականի համեմատությամբ պետք է 2, 1 անգամ աճեր:

Հայկական ՍՍՌ դուռնատնտեսության զարգացման գծով հրեքամյակի ընթացքում կարևորագույն խնդիր էր համարվում դյուղատնտեսական մթերքների ավելացումը՝ բերքատվության և անասունների մթերատվության բարձրացման միջոցով: Գյուղատնտեսության

պծով նախատեսվեց նախապատերազմյան մակարդակի համեմատությամբ 1950 թվականին արտադրանքն ավելացնել 75 տոկոսով: Ծրագրվեց ընդարձակել հացահատիկի և այլ կուլտուրաների ցանքատարածությունները, արմատավորել և տարածել մերձարևադարձային պտուղներ, պայքար ծավալել բերքատվությունը բարձրացնելու համար: Գյուղատնտեսության հնգամյա պլանում նախատեսվեց լայնորեն ծավալել ոռոգման աշխատանքները, խոշոր և մանր ջրանցքների կառուցման միջոցով ընդարձակել ջրովի ցանքերի տարածությունը:

Ժողովրդի նյութական և կուլտուրական կյանքի մակարդակի բարձրացումը կարևոր տեղ էր զբաղում հնգամյա պլանում: Նախատեսվում էր ղգալի չափով ավելացնել նաև արդյունաբերական ապրանքների արտադրությունը:

Հնգամյա պլանով նախատեսվեց Հայաստանում ավելացնել տարրական, յոթնամյա և միջնակարգ դպրոցների թիվը, 1950 թ. հասցնելով 1155-ի, իսկ սովորողների թիվը՝ 288 հազարի: Ծրագրվեց կառուցել 14 դպրոց՝ բաղաձայնում և 35 դպրոց՝ գյուղերում: Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորողների թիվը 1950 թ. պետք է հասցվեր 10,1 հազարի, կամ 1940 թ. համեմատությամբ աճ՝ 46 տոկոսով:

Հնգամյա պլանով նախատեսվեց 1940 թ. համեմատությամբ ավելացնել բանվորների ու ծառայողների թիվը և ղգալի չափով բարձրացնել նրանց միջին աշխատավարձը, ավելացնել հիվանդանոցները, մանկապարտեզները, մանկամստուրները, թատրոնները, կինոները, մեծ չափով ծավալել բնակատեղիային շինարարությունը և գյուղի էլեկտրիֆիկացումը:

3. ԱՐՏԱՍՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ԱՊՐՈՂ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅՍՍՏԱՆ

Արտասահմանի աշխատավոր հայերը Հայկական ՍՍՌ օրինակով տեսան, որ ՍՍՌ-ում հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել իսկական ազատություն, դարձել է իր երկրի և բախտի տերը, սովետական ժողովուրդների հղբայրական ընտանիքում դարգացնում է իր արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, կուլտուրան, ապրում է իաղադ, ապահով կյանքով:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո մեծ մասշտաբով ծավալվեց դադութահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը:

Մոտ մեկ միլիոն հայ աշխատավորներ ցանկություն հայտնեցին վերադառնալ Հայկական ՍՍՌ և ապրել հարավատ Հայրենիքում:

1945 թվականի նոյեմբերի 21-ին ՍՍՌՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց բավարարել Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի և Հայկական ՍՍՌ կառավարության միջնորդությունը և թույլատրել, որ արտասահմանում ապրող հայերը վերադառնան Սովետական Հայաստան: ՍՍՌՄ կառավարությունը այդ նույն որոշմամբ մեծ արտոնություններ տվեց հայրենադարձ հայերին, կազմակերպելով նրանց տեղափոխությունը, տեղավորումը, ապրուստը, աշխատանքը:

1946 թվականին սկսվեց արտասահմանյան հայերի մասսայական հայրենադարձությունը: Դա հայերի մասսայական մեծ տեղաշարժ էր, հայ ժողովրդի համար արտասովոր տեղաշարժ, երբ նա ոչ թե հայրենի երկրից գնում էր օտար երկրներ, այլ ընդհակառակը, օտարությունից վերադառնում էր իր նախահայրերի երկիրը, իր հայրենիքը:

Գաղութահայերի այս հայրենասիրական շարժումը մի նոր, ծանր հարված էր հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակներին, որոնք քիչ ճիգեր չգործադրեցին, որպեսզի արգելակեին հայրենադարձությունը: Լեմերիկյան և անգլիական իմպերիալիստների թելադրանքով դաշնակները սանձարձակ զրպարտություններ էին տարածում Սովետական Հայաստանի մասին, սպառնում էին Հայրենիք վերադառնալ ցանկացող հայրենասեր հայերին: Նրանք տեղորի էին ենթարկում, անկյունից սպանում էին Հայաստան վերադառնալ ցանկացող հայրենասիրական շարժման ակտիվ մասնակիցներին ու ղեկավարներին:

Դաշնակների այդ նոր հանցագործությունները անկարող էին ահաբեկել հայրենասերներին, որովհետև նրանք վաղուց կորցրել էին իրենց ազդեցությունը գաղութահայ աշխատավորության մեջ: Հայրենադարձները ոչ միայն չէին հավատում դաշնակների նենգավոր սրբովոկացիաներին, այլև համարձակորեն մերկացնում էին նրանց ստոր գավերը:

Արտասահմանի սրբորեսիվ մարդիկ, մամուլը, աշխատավոր հայերը արժանի պատասխան տալով դաշնակների փոշեգութություններին, ակտիվորեն աջակցում էին հայրենադարձությանը: 1946—1948 թվականներին արտասահմանից Սովետական Հայաստան վերադարձան մոտ 100 հազար հայ բանվոր, արհեստավոր, դյուղացի: Արտասահմանից Հայաստան եկած հայրենադարձները փարվում էին Հայաստանի հողին, ողջագութվում էին իրենց ընդունող հա-

բաղատ եղբայրների ու քույրերի հետ: ԱՄՆ-ից Հայաստան վերադարձող հայերի ներկայացուցիչները հայտարարեցին, որ «ռեակցիան անտանելի է դարձնում ազնիվ մարդկանց կյանքը ԱՄՆ-ում: Այժմ Ամերիկայում արագորեն մոտենում են սարսափելի օրեր, երբ միլիոնավոր հասարակ մարդիկ կջնջվեն տնտեսական ցնցումներից... Գլխավոր պատճառը, որը դրդեց մեզ հեռանալ ԱՄՆ-ից, դա այն խորը գիտակցությունն է, որ ապրել արժե միայն սովետական կարգի պայմաններում»:

Սովետական Հայաստան վերադարձած հայերը տեղավորվեցին քաղաքներում ու գյուղերում, ստացան աշխատանք, տուն, ապրելու և ստեղծագործելու հնարավորություններ: Այժմ նրանցից շատերը դարձել են մեր ռեսպուբլիկայի նշանավոր մարդիկ, ռեսպուբլիկայի Գերագույն Սովետի և տեղական սովետների ղեկավարներ, գործարանների և կոլտնտեսությունների արտադրության առաջավորներ, արվեստի աշխատողներ, գիտնականներ, գրողներ, ինժեներներ, բժիշկներ, գյուղատնտեսներ, մանկավարժներ և այլն:

Սովետական Հայաստան վերադարձած հայերը կոմունիստական սլարտիային և Սովետական կառավարությանն ուղղած նամակով իրենց շնորհակալությունը հայտնեցին հայրենադարձության մեծ գործի նկատմամբ ցուցաբերված անսահման հոգատարության համար, հայ ժողովրդի ազդահավաքման պատմական մեծ գործի համար:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԸ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ժողովրդական մասսաների բաղաձայն և արտադրական ակտիվության նոր վերելք: — Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման հնգամյա պլանի հաստատումից հետո Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները և ինտելիգենցիան պայքար ծավալեցին այդ պլանի կենսագործման համար:

Հետպատերազմյան հնգամյա պլանի կենսագործմանն ակտիվ կերպով մասնակցեցին բոլոր աշխատավորները. մեծ չափով աճեց ռեսպուբլիկայի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի քաղաքական ակտիվությունը, նրանց համախմբվածությունը կոմունիստական սլարտիայի շուրջը: Այդ բանը փայլուն կերպով դրսևորվեց Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի և տեղական սովետների ընտրությունների ժամանակ:

1947 թ. փետրվարի 9-ին տեղի ունեցան Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունները: Հայկական ՍՍՌ Գերագույն

Սովետի երկրորդ գումարման ընտրությունների ժամանակ նույնպես հայ ժողովուրդը հանդես եկավ քաղաքական և բարոյական կոռւ միասնությամբ, սերտորեն համախմբված Կոմունիստական պարտիայի շուրջը:

1947 թվականի դեկտեմբերին տեղի ունեցան ՍՍՌՄ աշխատավորների տեղական սովետների ընտրությունները: Հայաստանի աշխատավորների գյուղական, ավանային, ռայոնական և քաղաքային սովետների կազմում ընտրվեցին հազարավոր դեպուտատներ, որոնք ակտիվ կերպով աշխատանքի լծվեցին չորրորդ հնգամյա պլանը կատարելու համար:

Չորրորդ հնգամյա պլանի կատարման գործում կարևոր նշանակություն ունեցան ՍՍՌՄ կառավարության և ՍՄԿՊ ԿԿ-ի ընդունած որոշումները գյուղատնտեսության հետագա զարգացման խնդիրների մասին: 1946 թվականի սեպտեմբերին պարտիայի Կենտկոմը և ՍՍՌՄ կառավարությունը որոշում ընդունեցին գյուղատնտեսական արտելի Կանոնադրության խախտումները լիկվիդացնելու միջոցառումների մասին: ՍՄԿՊ Կենտկոմի 1947 թ. Փետրվարյան պլենումը որոշում ընդունեց «Հետպատերազմյան շրջանում գյուղատնտեսության վերելքի միջոցառումների մասին»: Այդ որոշումների հիման վրա Հայաստանի պարտիական և սովետական կազմակերպությունները բացահայտեցին ռեսպուբլիկայի կոլտնտեսությունների աշխատանքներում եղած լուրջ սխալներն ու թերությունները: Պարզվեց, որ կոլտնտեսություններում տեղի էին ունեցել հանրային ունեցվածքի շռայլման և հափշտակման շատ դեպքեր, վատ հիմքերի վրա էր դրված աշխատանքի կազմակերպումը և հաշվառումը, անբավարար էին օգտագործվում կոլտնտեսությունների հնարավորությունները և այլն:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի XIV համագումարը (1948 թ. նոյեմբեր) հանրագումարի բերելով չորրորդ հնգամյա պլանի կատարման երկու տարվա արդյունքները, ռեսպուբլիկայի աշխատավորների առջև նոր խնդիրներ դրեց՝ ավելի ուժեղացնել պայքարը հնգամյա պլանը ժամկետից շուտ իրականացնելու, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության հետագա հաջողությունների հասնելու համար:

1950 թվականի մարտին տեղի ունեցան ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի երրորդ գումարման ընտրությունները, որոնք անցան չորրորդ հնգամյա պլանի վերջին տարվա առաջադրանքները կատարելու նշանաբանով: Ընտրությունների նախօրյակին Նրևան ժամանեց դեպուտատության թեկնածու Ա. Ի. Միկոյանը և հանդիպում ունե-

ցավ ընտրողների հետ: Նրանքի աշխատավորների նախընտրական ժողովում հանդես գալով, Ա. Ի. Միկոյանը կանգ առավ Հայկական ՍՍԽ-ի ժողովրդական տնտեսության զարգացման գործում ձեռք բերված հաջողությունների վրա, միաժամանակ նշեց գոյություն ունեցող թերություններն ու նոր խնդիրներ դրեց ռեսուրսների բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի առաջ:

«Սովետական Հայաստանի աշխատավորները համաքայլ են ընթանում մեր ամբողջ սոցիալիստական երկրի հետ,— ասաց ընկեր Միկոյանը:— Նրանք անցած չորս տարվա ընթացքում կատարել են արդյունաբերության արտադրական պլանները, իսկ 1949 թվականին զգալիորեն գերակատարել են գյուղատնտեսության մթերքների պետական պարտադիր հանձնումները»:

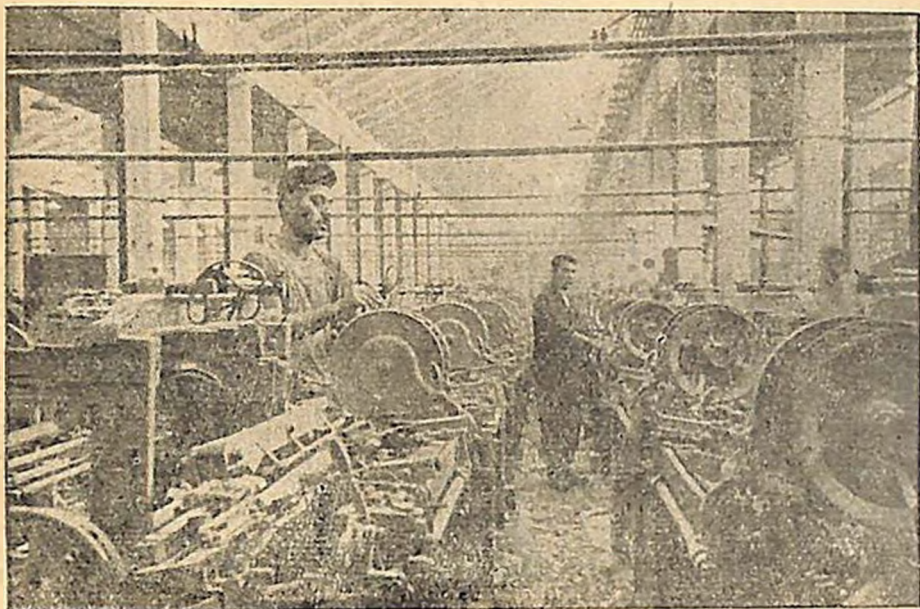
Ընկեր Միկոյանը նշեց Արշաշատի շրջանի «Փարիզի կոմունա» կոլտնտեսության լավագույն օրինակը: Այդ կոլտնտեսությունում 102 հեկտար տարածության յուրաքանչյուր հեկտարից ստացվել էր 41 ցենտներ բամբակ: Օղակավարուհի Սիսի Կարապետյանը 6 հեկտար տարածության ամեն մի հեկտարից հավաքել էր ավելի քան 70 ցենտներ բամբակ: Նթն առաջավոր կոլտնտեսությունները հասել էին այգախիսի բարձր ցուցանիշների, նրանց կողքին շատ կոլտնտեսություններ խիստ ետ էին մնում, քիչ բերք էին ստանում, պետության առաջադրանքները լիովին չէին ապահովում: Այսպես, էջմիշածի շրջանի Արշալույս գյուղի կոլտնտեսությունը այդ տարում ստացել էր հեկտարից 11,9 ցենտներ բամբակ: Խիստ ցածր էր այգեգործության, պտղաբուծության, հացահատիկի և մյուս կուլտուրաների բերրատվությունը:

Հայաստանի բոլոր աշխատավորների առջև կարևորագույն խնդիր դրվեց՝ շորրորդ հնգամյակի ավարտական տարում լայն պայքար ծավալել առաջավոր ձեռնարկություններին և կոլտնտեսություններին հավասարվելու և հնգամյա պլանը ժամկետին կատարելու համար:

Հնգամյա պլանի կառուցման արդյունքներն արդյունաբերության բնագավառում:— Սովետական Հայաստանի սոցիալիստական արդյունաբերության աշխատողները սոցիալիստական լայն մրցություն ծավալեցին հնդամյա պլանով նախատեսված առաջադրանքները կատարելու համար:

Հատկապես 1949 թվականի վերջերին և 1950 թվականի սկզբներին արդյունաբերության աշխատողների մեջ լաճա շարժում ծավալվեց՝ Սովետական Հայաստանի 30-ամյակը դիմավորել հնգամյա պլանը բոլոր գծերով կատարած և գերակատարած: 1950 թվա-

կանի ապրիլին Նրևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանի, էլեկտրամեքենաշինական և Ավտոդղերի գործարանների, Զանգեզուրի պղնձարդյունաբերության, Լենինականի արիկոտածի Փարրիկայի և Հայաստանի երկաթուղու բաժանմունքի բանվորները, ինժեներատեխնիկական աշխատողները և ծառայողները դիմեցին ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության բոլոր աշխատավորներին, կոչ անելով պայքարել հնդամյակի ծրագրերը և 1950 թվականի առաջադրանքները մինչև Հայկական ՍՍՌ-ի 30-ամյակը կատարելու համար։ Ամեն մի բանվոր և ծառայող, աշխատելով հնդամյա սլանի կա-

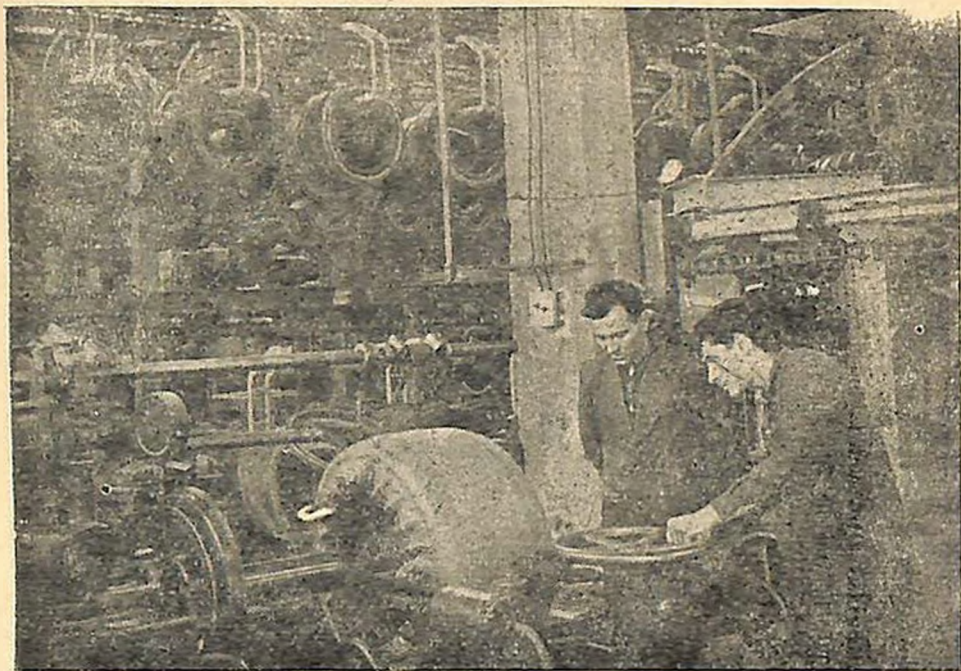
Նոր սառնավորման տեղադրումը Լենինականի տեխսիլ կոմբինատի գործվածհային ֆարրիկայում

տարման համար, գիտակցում էր, որ հնդամյակի կատարման հաջողությունները հնարավորություն կտան վերացնելու պատերազմի հետևանքները, ստեղծելու մթերքների առատություն, սիստեմատիկաբար իջեցնելու ապրանքների գները, է՛լ ավելի բարձրացնելու մեր Հայրենիքի տնտեսական և ռազմական հզորությունը, զարգացնելու կուլտուրան, դիտությունը, արվեստը։

Գործարաններում, ֆարրիկաներում և նորակառույցների վրա աշխատողները կիրառում էին աշխատանքի նոր մեթոդներ։ Արտագրության մեջ առաջ եկան և աճեցին քաղմաթիվ նորարարներ, որոնք կատարելագործում էին արտադրության պրոցեսը, նոր գյուտեր

էին անում, մեքենաները, գործիքները և աշխատանքի ժամերն ավելի ճիշտ օգտագործելով ավելացնում էին արտադրողականութունը:

Հայաստանի արդյունաբերութեան աշխատողների պայքարը ծավալվում էր մի կողմից գործող արտադրական ձեռնարկություններն ընդարձակելու և նրանց արտադրանքն ավելացնելու և, մյուս կողմից, նոր գործարաններ ու ձեռնարկություններ կառուցելու և շագահործման հանձնելու ուղղությամբ: 1946—1950 թթ. Հայաս-

Երևանի ավտոգույքի գործարանում

տանում հնգամյա սլանով նախատեսված գումարից ղդայի չափով ավելի, 2,4 միլիարդ ռուբլի կապիտալ ներդրում կատարվեց նոր ձեռնարկությունների կառուցման համար: Առանձնապես լայն դարգացում տեղի ունեցավ ծանր ինդուստրիայի ձեռնարկությունների կառուցման ու եղածների ընդարձակման գծով:

Չորրորդ հնգամյակի տարիներին Հայաստանում կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց մոտ 60 գործարան, ֆաբրիկա, էլեկտրակայան և այլ արդյունաբերական ձեռնարկություն: Դրանցից են Սևիլանի լճային ստորերկրյա հիդրոէլեկտրակայանը, Երևանի Կանաչ գործարանը, Հիդրոտուրբինների, էլեկտրամեքենաշինական, Կոմպրեսորների, Կաբելի, Ավտոգողների, Ժամացույցի գործարանները, Կիրովականի Ալյումինի գործարանը, Սպիտակի Շաքարի գործարանը

և այլն: Նույն ժամանակամիջոցում վերականգնվելիցին և ընդլայնվեցին մոտ 30 գործարան, ֆաբրիկա և այլ ձեռնարկություն:

Առանձնապես խոշոր հաջողությունների ձեռք բերվեցին ծանր արդյունաբերության գծով: 1940 թվականի համեմատությամբ մեքենաների և դադգահների արտադրությունը 1949 թվականին կազմեց 557 տոկոսը, քիմիական արդյունաբերության արտադրանքը՝ 213 տոկոս, էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը՝ մոտ 200 տոկոս: Գունավոր մետալուրգիայի զարգացումը 1950 թվականին, 1948 թվականի համեմատությամբ, ավելացավ 80 տոկոսով:

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1949 թվականին գերազանցեց հնգամյա պլանով 1950 թվականի համար սահմանված մակարդակը: Արդյունաբերության հնգամյա պլանը կատարվեց չորս տարում: Արդյունաբերության արտադրանքը 1940 թվականի համեմատությամբ, 1950 թվականին ավելացավ 2,4 անգամ, հնգամյա պլանով նախատեսված առաջադրանքը գերակատարվեց 12 տոկոսով: Աշխատանքի արտադրողականությունը 1945 թ. համեմատությամբ 1950 թվականին ավելացավ 54 տոկոսով:

Արդյունաբերության արտադրանքի գծով չորրորդ հնգամյա պլանի կատարման ընդհանուր ցուցանիշների մասին պատկերացում է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Հայկական ՍՍՌ արդյունաբերության արտադրանքի աճը չորրորդ հնգամյակում (1940 թվականի համեմատությամբ, տոկոսներով).

1940	1946	1947	1948	1949	1950
100	166	134	166,3	213	241

Չորրորդ հնգամյա պլանի հաջող կատարման շնորհիվ խոշոր չափով ավելացավ արդյունաբերության արտադրանքի ահսակարար կշիռը ռեսպուբլիկայի ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ:

Հնգամյա պլանի կատարման արդյունքները գյուղատնտեսության բնագավառում:— Չորրորդ հնգամյակի տարիներին ինչպես Սովետական Միության բոլոր ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում գյուղատնտեսության զարգացման գծով զգալի աշխատանքներ կատարվեցին: Ավելի աճեց և ամրապնդվեց կոլտնտեսությունների հանրային տնտեսությունը: Աճեցին գյուղա-

տնտեսության կադրերը և բարձր բերքի վարպետները: Հայն ծավալ ստացավ սոցիալիստական մրցությունը:

Սովետական պետությունը մեծ օգնություն ցույց տվեց Հայաստանի սոցիալիստական պյուղատնտեսությանը: Ռեսպուբլիկայում կազմակերպվեցին մի շարք նոր մեքենատրակտորային կայաններ: ՄՏԿ-ների ընդհանուր թիվը հասավ 50-ի: Տրակտորային

Բամբակի ցանհսը Արարատյան դաշտում

պարկի կարողությունը հնգամյակի ընթացքում կրկնապատկվեց: ՄՏԿ-ները 1950 թվականին երկու անգամ ավելի աշխատանք կատարեցին, քան 1945 թվականին:

Խոշոր աշխատանք կատարվեց ոռոգման ցանցի ընդարձակման գծով: Կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին Ստորին Հրազդանի ջրանցքի առաջին հերթը, Կոտայքի ջրհան կայանը, Դալմայի նոր ջրանցքը և այլն: Կառուցվեց Արփա լճի ջրավազանը, խոշոր աշխատանք կատարվեց Թալինի ջրանցքի կառուցման և Արարատյան դաշտի ու Արազդաշանի հարթավայրի ճահճային հողերը չորացնելու գծով: 1950 թվականին Հայաստանում ոռոգելի հողերի տարածությունը հասավ 219 հազար հեկտարի:

Զորքորդ հնգամյակի տարիներին ծավալվեց Հայկական ՍՍՌ-ի դյուղի էլեկտրիֆիկացումը: Կառուցվեցին նոր էլեկտրակայան-

ներ, էլեկտրական լուսավորությունը թափանցեց Հայաստանի գյուղերի մեծ մասը: Հնգամյակի վերջում Հայաստանի կոլտնտեսությունների երկու երրորդը էլեկտրիֆիկացված էր: Կոլտնտեսությունների աշխատանքի զգալի մասը կատարվում էր էլեկտրաէներգիայի միջոցով:

Ծավալվեց միջուրինյան բիոլոգիական գիտության նվաճումների արմատավորումը գյուղատնտեսության մեջ: Կոլտնտեսություններում աշխատանքի ուղարկվեցին հարյուրավոր մասնագետներ: Պետությունը մեծ քանակությամբ արհեստական սլարարտանյութ և բուժիչ նյութեր տրամադրեց կոլտնտեսություններին գյուղատնտեսական արտադրությունը բարձրացնելու համար:

1949 թվականին ՍՍՄՄ Մինիստրների Սովետը և ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմը հաստատեցին «Անասնաբուժության զարգացման եռամյա պլանը, որի հիման վրա կոնկրետ միջոցառումներ մշակվեցին Հայկական ՍՍՌ-ում անասնաբուժությունը զարգացնելու համար: Հայաստանի յուրաքանչյուր կոլտնտեսությունում ստեղծվեցին մեկ և ավելի անասնապահական ֆերմաներ, սլաքաբար ծավալվեց անասունների մթերատվությունն ավելացնելու, ինչպես նաև զլխաքանակի աճման համար:

Պարտիայի և կառավարության կիրառած միջոցառումների շնորհիվ կոլտնտեսություններն ամրապնդվեցին տնտեսապես և էազմակերպորեն, ուժեղացվեց սլաքաբար հանրային միջոցների հափշտակումների դեմ: Հետսլատերազմյան շրջանում կոլտնտեսային կարգը նորից դրսևորեց իր մեծ առավելությունները, իր կենսական ուժը և կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն վերականգնեց նախապատերազմյան մակարդակը, այլև զգալի չափով անցավ այդ մակարդակից: 1950 թվականին, նախապատերազմյան 1940 թվականի համեմատությամբ, բամբակի բերքը ավելացավ մեկ և կես անգամ, ծխախոտինը՝ երկու անգամ: Զգալի չափով ավելացավ նաև մյուս տեխնիկական կուլտուրաների բերքատվությունը:

Հողագործության և անասնաբուժության զարգացման հնգամյա պլանները կատարելու շնորհիվ ավելացավ կոլտնտեսությունների հանրային ունեցվածքը և կոլտնտեսականներին բաշխվող եկամուտը: 1940 թվականի համեմատությամբ, 1949 թվականին Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտներն ավելացան չորս անգամ: Պատերազմից առաջ Հայաստանում կար միլիոնատեր միայն 40 կոլտնտեսություն, իսկ 1949 թվականին՝ 112: Գյուղատնտեսության զարգացման հնգամյա պլանը կատարվեց շնորհիվ կոլտնտեսականների և կոլտնտե-

սուհիների անձնվեր, հերոսական աշխատանքի: Սովետական Հայաստանի շատ կոլտնտեսականներ և կոլտնտեսուհիներ բարձր բերք ստանալու համար ՍՍՌՄ-ի Գերագույն Սովետի Նախագահության Հրամանագրերով արժանացան Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչման, իսկ բազմաթիվ առաջավորներ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով:

Մի տեսարան ռեսպուբլիկական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսից (Երևան)

Հայաստանի կոլտնտեսականներից առաջինը Թալինի շրջանի Բուդյոննու անվան կոլտնտեսության օղակավարուհի կոմերիտուհի Մարիամ Մարտիրոսյանը, հացահատիկի ռեկորդային բերք ստանալու համար 1947 թվականին արժանացավ Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչման: Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի բարձր պատվին արժանացան Արտաշատի շրջանի «Փարիզի կոմունա» կոլտնտեսության նախագահ Հայկ Խաչատրյանը, Ախուրյանի շրջանի Ղարիբջանյանի անվան ՄՏԿ-ի կոմբայնավար Ալեքսան Պողոսյանը, Հոկտեմբերյանի շրջանի Յ-րդ Ինտերնացիոնալի անվան կոլտնտեսության բամբակի բարձր բերքի օղակավարուհի Հոկտեմբերիկ Բուրդյանը և բազմաթիվ ուրիշ օղակավարներ, բրդագործներ, հովիվներ, տրակտորիստներ, գյուղատնտեսուհիներ:

ճասնագետներ և շարքային կոլտնտեսականներ: Չորրորդ հնգամյակի տարիներին Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում ստացան 116 կոլտնտեսական, իսկ գյուղատնտեսության առաջավորներից 2683 հոգի արժանացան կառավարական պարգևի:

Հնգամյա պլանի կատարման արդյունքները ժողովրդի նյութական կենսամակարդակի բարձրացման բնագավառում:— Չորրորդ հնգամյա պլանի հաջող կատարումն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ, արդյունաբերական ասպրանքների և գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության անշեղ ավելացումը լայն հնարավորություններ ստեղծեցին ժողովրդի նյութական կյանքի մակարդակն զգալի չափով բարձրացնելու համար:

Նոր գործարանների, ֆաբրիկաների կառուցման, շինարարական աշխատանքների ծավալման շնորհիվ տարեցտարի ավելանում էր Սովետական Հայաստանի բանվոր-ծառայողների թիվը: Ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատող բանվոր-ծառայողների թիվը 1950 թվականի վերջերին կազմեց 235 հազար մարդ կամ 1940 թ. համեմատությամբ աճեց մոտ 90 հազար մարդով: Միայն արդյունաբերության մեջ աշխատողների թիվը հնգամյակի ընթացքում կրկնապատկվեց և, 1945 թվականի համեմատությամբ, 1950 թվականին աճեց 102 տոկոսով:

Հնգամյակի տարիներին անշեղորեն բարձրացավ բանվորների և ծառայողների ռեալ աշխատավարձը, 1950 թվականին, 1945 թվականի համեմատությամբ, բանվոր-ծառայողների աշխատավարձի ֆոնդն աճեց ավելի քան երկու անգամ: Բացի այդ, 1947 թվականի դեկտեմբերին տեղի ունեցավ դրամական ռեֆորմ, վերացվեց արդյունաբերական և պարենային ասպրանքների վաճառման քարտային սիստեմը, կատարվեց զների իջեցում: Հնգամյակի ընթացքում չորս անգամ տեղի ունեցած զների իջեցման շնորհիվ ավելի բարձրացավ բանվոր-ծառայողների ռեալ աշխատավարձը և նրանց գնողունակությունը:

Սովետական և կոոպերատիվ առևտրի ցանցը 1950 թվականին 56 չափով գերազանցում էր 1940 թվականի մակարդակը: 1950 թ. արտադրվել և վաճառվել է երկու-երեք անգամ ավելի շատ մթերք և արդյունաբերական ասպրանք, քան նախապատերազմյան 1940 թվականին:

Դյուղի և քաղաքի աշխատավորների կյանքի նյութական, կենցաղային և կուլտուրական մակարդակը բարձրացնելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ բնակարանային լայն շինարարությունը: Հնգամյակի ընթացքում պետական հիմնարկները, տեղա-

Խաչատուր Աբովյանի արձանը Երևանում

կան Սովետները, ինչպես նաև քաղաքների ու ավանների ընակչությունը պետությունից ստացած վարկի օգնությամբ կառուցեցին մեկ միլիոն 85 հազար քառակուսի մետր տարածությամբ բնակելի տներ։ Բացի այդ, գյուղերում կառուցվեց 15 հազար բնակելի տուն։

1950 թվականին Հայաստանի պարտիական և կառավարական օրգանները բնեցին և հաստատեցին ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաք Երևանի վերակառուցման և զարգացման 1950—1960 թվականների պլանը։ Այդ պլանով նախատեսված է մայրաքաղաքում կառուցել նոր պողոտաներ, հրապարակներ, փողոցներ, պարկեր, բնակելի և հասարակական շենքեր։

Ռեսպուբլիկայում ավելի լաճորեն ծավալվեց առողջապահական հիմնարկների ցանցը: Հնգամյակի ընթացքում բժիշկների թիվն ավելացավ ավելի քան երկու անգամ, ծննդատների մահճակալների քանակը աճեց 60 տոկոսով: Բացվեց Զերմուկ կուրորտը, բարեկարգվեցին և ընդարձակվեցին Արզնու, Դիլիջանի, Կիրովականի և մյուս կուրորտներն ու հանգստյան տները:

Հնգամյակի տարիներին Սովետական Հայաստանի պետական բյուջեի 60 տոկոսը հատկացվեց աշխատավորների նյութական-կուլտուրական կարիքներին, լուսավորության և առողջապահության նպատակներին:

Արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության մեջ հնգամյակի առաջադրանքների կատարման և ժողովրդի նյութական կենսամակարդակի բարձրացման համար մղվող պայքարում ավելի ամրապլնդվեց Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորների միասնությունը և նրանց համախմբվածությունը հարազատ Կոմունիստական պարտիայի շուրջը: Այդ համախմբվածությունն ու միասնությունը ցայտուն կերպով դրսևորվեց Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունների ժամանակ, որը կայացավ 1951 թ. փետրվարին:

Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության զարգացման շուրջը հնգամյա պլանի կատարման համար ռեսպուբլիկայի պարտեզային կազմակերպությունները և բոլոր աշխատավորների մղած լարված պայքարի հանրագումարներն ամփոփեց Հայաստանի Կոմունիստական սկարտիայի XV համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1951 թվականի մարտին: Համագումարում դրսևորվեց Հայաստանի պարտեզային կազմակերպությունների մարտունակության ավելի ուժեղացումը, ռեսպուբլիկայի տնտեսական և կուլտուրական բոլոր առումը:

Համագումարի բանաձևում ասված է. «Ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպությունները հաշվետու ժամանակաշրջանում, լուծելով Համ(ր)Պ Կենտկոմի և Միությունական կառավարության դիրեկտիվներով առաջադրված խնդիրները, 1950 թվականին հաջողությամբ ավարտեցին ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանը»: Միաժամանակ համագումարը դրեց կոմունիզմի կառուցման մեծ գործում Հայաստանի աշխատավորների ակտիվությունն է՝ ավելի բարձրացնելու խնդիրը: Չորրորդ հնգամյակի տարիներին Հայաստանի աշխատավորության կյանքում լուրջ իրադարձություններ տեղի ունեցան փոփոխական բնագավառում:

Պարտիայի և կառավարության միջոցառումներն իդեոլոգիական աշխատանքն ուժեղացնելու համար:— Կարևոր նշանակու-

Թյուն տալով աշխատավորներին կոմունիստական դաստիարակության գործին, պարտիան հետպատերազմյան շրջանում մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեց իդեոլոգիական աշխատանքը բարձրացնելու, այդ բնագավառներում թույլ տված սխալներն ու թերությունները լիկվիդացնելու, լուսավորության, գիտության, գրականության և արվեստի հետագա զարգացումը ապահովելու համար:

1946 թվականի օգոստոսին ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը որոշում ընդունեց Լենինգրադում հրատարակվող «Զվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին, բացահայտեց գրականության բնագավառում թույլ տրված սխալներն ու թերությունները: Նույն ամսին հրապարակվեց Կենտկոմի որոշումը «Դրամատիկական թատրոնների ռեպերտուարը բարելավելու միջոցառումների մասին»: 1946 թ. սեպտեմբերին Կենտկոմը «Մեծ կյանք» կինոֆիլմի մասին որոշմամբ ցույց տվեց այն սխալներն ու թերությունները, որոնք տեղ էին գտել կինոարվեստի բնագավառում:

Իդեոլոգիական բնագավառում թույլ տրված սխալների հետևանքով զեղարվեստական երկերում աղավաղված էին պատկերվում սովետական ժողովրդի կյանքն ու պայքարը, կոմունիզմ կառուցողների կերպարները: Շատ գործեր տառապում էին դադափարազրկությունից, պակասում էր զեղարվեստական վարպետությունը: Նույն բնույթի սխալներ էլսին նաև երաժշտական արվեստի բնագավառում:

ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը 1948 թ. փետրվարին որոշում ընդունեց Վ. Մուրադեևի «Մեծ բարեկամություն» օպերայի մասին, բացահայտելով ֆորմալիզմի ու դադափարազրկության տարրերը, ինչպես նաև ժողովրդից կտրվելու, աշխատավորական մասսաներին ահա-հասկանալի, խորթ, ցածրորակ գործեր ստեղծելու տենդենցները երաժշտական արվեստի ասպարեզում:

ՀամԿ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեն 1947 թվականի օգոստոսին քննեց Հայաստանի պարտկազմակերպություններում ղեկավար կադրերի ընտրության, դասավորման և օգտագործման հարցը: ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը բացահայտեց կադրերի ընտրության, դաստիարակության և իդեոլոգիական աշխատանքի ասպարեզում Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի թույլ տված լուրջ սխալները:

ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը դատապարտեց այն կոպիտ սխալը, որ Հայաստանում հրատարակված առանձին գրքերում իդեալականացվել էր հեռավոր անցյալը, կրկնվել էր կղերա-բուրժուական պատմագրության կոնցեպցիան 5-րդ դարը «ոսկե դար» համարելու մտ-

սին, անտեսվել էին անցյալի պրոգրեսիվ և ռեակցիոն գործիչների հայացքների միջև եղած արմատական տարբերությունները և դասակարգային պայքարը:

ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմի որոշման հիման վրա կոնկրետ միջոցառումներ մշակվեցին Հայաստանում իդեոլոգիական աշխատանքը բարելավելու գծով: Կենտկոմի որոշման մեջ մատնանշված է, որ փիլիսոփայության, պատմության, տնտեսագիտության գծով առանձին աշխատությունների մեջ և արվեստի մի շարք գործերում կային սխալներ: Այդ սխալները դրսևորվում էին դաշափարադրկության, անցյալն իդեալականացնելու և նացիոնալիզմի ռեցիդիվներին սուրբ տալու ձևով: Առանձին հեղինակներ ընկել էին բուրժուական օրյակտիվիզմի մեջ, ստորաքարշություն էին անում բուրժուական քայքայվող կոլտուրայի առջև: Արվեստի առանձին երկերում տեղ էին գտել կոսմոպոլիտիզմի արտահայտություններ:

Պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի ցուցումների հիման վրա, Հայաստանում ծավալվեց իդեոլոգիայի բնագավառի սխալներն ու թերությունները բացահայտելու և ուղղելու աշխատանքը:

Երևանում 1948 թվականին հիմնվեց Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալ—Հայաստանի ԿՊ Կենտկոմի Պարտիայի Պատմության ինստիտուտը:

Թարգմանվեցին հայերեն և հրատարակվեցին Մարքսի և Էնգելսի մի շարք աշխատությունները, Վ. Ի. Լենինի երկերի 35 հատորները և պարտիայի կարևորագույն որոշումները: Հիմնվեցին նոր ամսագրեր, թերթեր, ավելացավ թերթերի պարբերականությունը և տիրաժը: Կայն միջոցառումներ կիրառվեցին մարքսիզմ-լենինիզմի պրոպագանդան ուժեղացնելու համար: Պայքար ծավալվեց բոլոր բնագավառներում իդեոլոգիական աշխատանքն ուժեղացնելու համար:

ԳԼՈՒԽ X

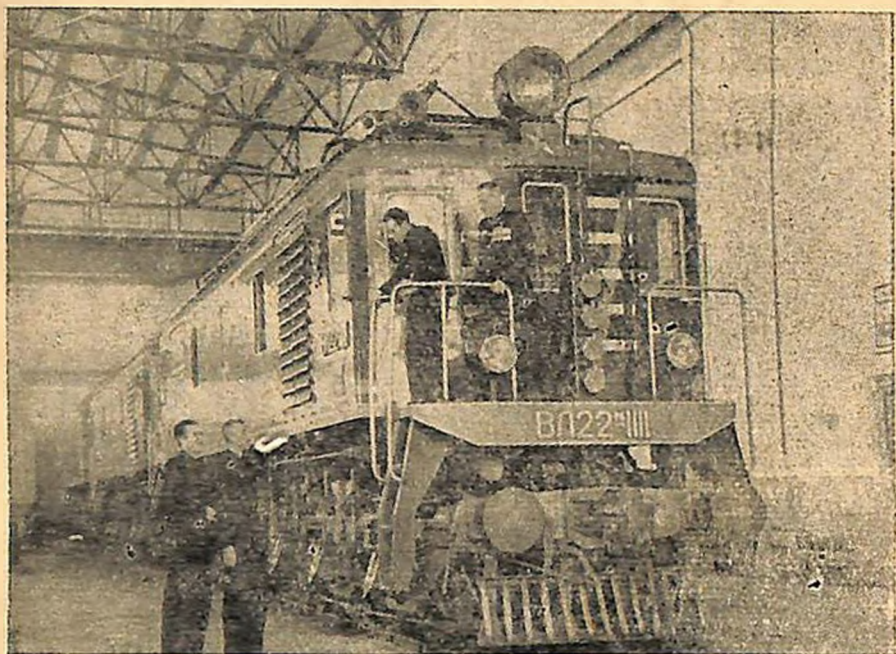
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱԿԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1951—1955)

1. ՍՄԿՊ XIX ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱՎԵՐՈՒՄԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԴԻՐԵԿՏՈՐԱՆԵՐԸ

Սովետական Միության եզրայրական ռեսուրսիկանների հետ միասին, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկան հաջողությամբ ավարտելով չորրորդ հնգամյա պլանի կատարումը,

նոր քայլ կատարեց իր տնտեսական և կուլտուրական զարգացման գծով, ձեռնամուխ եղավ հինգերորդ հնգամյա պլանի կատարմանը:

Սովետական Միությանում կոմունիզմի կառուցման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ Կոմունիստական պարտիայի XIX համագումարը: Համագումարի նախօրյակին հրապարակվեց պարտիայի XIX համագումարի դիրեկտիվների նախագիծը ՍՍՌՄ-ի զարգացման հինգերորդ հնգամյա պլանի մասին (1951—1955), Այդ դիրեկտիվների մեջ Կոմունիստական պարտիան խորը վեր-

Անհնականի էլեկտրաբաշխին դեպքում

լուծման ենթարկեց ՍՍՌՄ-ում սոցիալիստական հասարակության զարգացման և կոմունիզմի համար մղվող պայքարի փորձը, մշակեց նոր միջոցառումներ մեր երկրի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի հետագա նոր վերելքի համար: Պարտիան ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդներին տվեց կոմունիստական հասարակություն կառուցելու նոր, փայլուն հեռանկարներ: Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորները համակվեցին պարտիայի առաջադրած նոր խնդիրներով:

ՍՄԿՊ XIX համագումարի նախօրյակին տեղի ունեցավ Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի XVI համագումարը (1952 թ.), որը հանրագումարի բերեց ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպությունների աշխատանքի արդյունքները, քննար-

կեց պարտիայի XIX համագումարում դրված զեկուցումների թեզիսները: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի XVI համագումարը լիովին հավանություն տվեց պարտիայի XIX համագումարի թեզիսներին և Հայաստանի Կոմպարտիայից XIX համագումար ուղարկվող պատվիրակությանը հանձնարարեց պաշտպանել այդ թեզիսները:

ՍՍԿՊ XIX համագումարը, որ տեղի ունեցավ Մոսկվայում, 1952 թ. հոկտեմբերին, լսեց և քննեց պարտիայի Կենտկոմի աշտանքի, ՍՍՌՄ 1951—1955 թթ. վարդապետ հինգերորդ հնգամյա պլանի վերաբերյալ դիրեկտիվների և պարտիայի Կանոնադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու մասին զեկուցումները:

Համագումարին մասնակցում էին արտասահմանից եկած 45 երկրների կոմունիստական և բանվորական պարտիաների ղեկավարներ, որոնց ներկայացուցիչները ելույթներ ունեցան ուղջունի ճառերով:

Պարտիայի XIX համագումարի դիրեկտիվները դարձան Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների, նրանց թվում նաև հայ ժողովրդի աշխատանքի ու պայքարի ծրագիրը:

ՍՍՌՄ վարդապետ հինգերորդ հնգամյա պլանը նախատեսում էր երկրի արդյունաբերության արտադրանքն ավելացնել 70 տոկոսով, իսկ կապիտալ ներդրումները նախորդ հնգամյակի համեմատությամբ ավելացնել մոտ երկու անգամ: Մեծ ծրագիր նշվեց գյուղատնտեսության և կուլտուրական շինարարության դժով:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ՀԵՏԱԳԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱԿՈՒՄ. ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅԺԱՐՆ ԱՅԴ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության վարդապետ հժով հինգերորդ հնգամյակում խնդիր դրվեց հատուկ ուշադրություն դարձնել ծանր ինդուստրիայի աճման վրա, մասնավորապես էլեկտրաարդյունաբերության, դոնավոր մետաղների արտադրության, շինանյութերի, քիմիական արդյունաբերության, ինչպես նաև արդյունաբերության մյուս ճյուղերի հետագա ընդարձակման և վարդապետական վրա: Գյուղատնտեսության դժով նախատեսվեց ավելացնել ցորենի արտադրությունը, լայնորեն կիրառել մեխանիզացիան և ագրոտեխնիկական միջոցառումները, բարձրացնել բամբակի բերքատվությունը, վերացնել անասնաբուծության կերի բազայի ետ մնալը և վճռականապես բարեկամել անասնաբուծության վիճակը, հասնել մթերատվության բարձրացման: Հայկական ՍՍՌ հրե-

գամյա պլանում խոշոր միջոցառումներ նախատեսվեցին ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության և կոլտուրայի հետագա վերելքի համար:

Սովետական Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները և ինտելիգենցիան լծվեցին հինգերորդ հնգամյա պլանով նախատեսված հոյակապ խնդիրների կենսագործմանը: Գործարաններում, հանքերում, կոլտնտեսություններում նոր թափով ծավալվեց սոցիալիստական մրցությունը:

1953 թվականի գարնանը Սովետական Հայաստանում նշվեց Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու 125-ամյակը: Մարտ-ապրիլ ամիսներին ռեսպուբլիկայում տեղի ունեցան աշխատավորների ժողովներ և նիստեր, որտեղ զեկուցումներ էին լսվում Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու ակտի պատմական նշանակության մասին: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայում, Համալսարանում, Մատենադարանում և այլ գիտական, ուսումնական հաստատություններում տեղի ունեցան գիտական սեսիաներ: Այդ սեսիաներում, աշխատավորների ժողովներում և մամուլում փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա ցույց տրվեց, թե ինչպես Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելով, հայ ժողովուրդն ազատագրվեց պարսկական և թուրքական բռնակալների լծից, ֆիզիկական ունչացման ահեղ վտանգից, իր բախտը սերտորեն կապեց ռուս մեծ ժողովրդի բախտի հետ, նրա ռևոլյուցիոն-ազատագրական պայքարի հետ:

Ռուս ժողովուրդը հանգիստանում է ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների ավագ եղբայրը, որն իր շուրջն է համախմբել մեր հայրենիքի բազմազգ աշխատավորներին և Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ հասել Կոմունիստական շինարարության մեծ հաջողությունների:

1953 թվականի ամռանը տոնվեց Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի 50-ամյակը: Ինչպես բոլոր Սովետական ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում բանվորները, գյուղացիները և ինտելիգենցիան մեծ երախտագիտությամբ նշեցին պատմական այն մեծ դերը, որ Կոմունիստական պարտիան կատարել է մեր հայրենիքի ժողովուրդներին կալվածատերերի և կապիտալիստների շահագործումից ազատագրելու, ազատ սովետական կյանքի լայն ուղին դուրս բերելու գործում: Նոր ուժով դրսևորվեց ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների, նրանց թվում և հայ ժողովրդի սերտ համախմբվածությունը Կոմունիստական պարտիայի շուրջը, ցույց

տրվեց պարտիայի, կառավարության և ժողովրդի կուռ միասնությունը:

Սովետական Միության եղբայրական ռեսպուբլիկաների աշխատավորների հետ ձեռք-ձեռքի տված, Հայկական ՍՍՌ բանվորները, գյուղացիները և ինտելիգենցիան պայքար ծավալեցին հինգերորդ հնգամյա պլանով նախատեսված խնդիրների կենսագործման համար:

Սովետական Հայաստանում լայն աշխատանք ծավալվեց Ստալինգրադի, Կյուբիշևի, Կախովկայի հիդրոէլեկտրակայանների և Վոլգա-Դոնի ջրանցքի խոշոր նորակառույցների շինարարությանն ակտիվ օգնություն ցույց տալու համար: Հայաստանի արդյունաբերական շատ ձևնարկություններ ստացել էին նորակառույցների համար մեքենաներ, սարքավորումներ, շինանյութեր պատրաստելու պատվերներ: Հայաստանի գիտնականներից շատերն աշխատում էին նորակառույցների մի շարք կարևոր սլոբներում լուծման վրա:

Հայաստանից ամեն օր դեպի Ստալինգրադի, Կուբիշևի և Կախովկայի հիդրոէլեկտրակայանների շինարարության և Վոլգա-Դոնի ջրանցքն էին ուղարկվում ռեսպուբլիկայում արտադրված գեներատորներ, տրանսֆորմատորներ, կարել, ավտոդոլեր, մեքենաներ, բարձրորակ շինանյութեր՝ տուֆ, մարմար, ցեմենտ և այլն: Հայկական ՍՍՌ-ից նորակառույցներում աշխատելու էին մեկնել հարյուրավոր բանվոր-վարպետ կառուցողներ, ինժեներատեխնիկական աշխատողներ և այլ մասնագետներ:

Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները և ինտելիգենցիան մեծ եռանդով աշխատում էին նաև ռեսպուբլիկայում ծավալվող նորակառույցների շինարարությունն ավարտելու, նոր էլեկտրակայաններ, ձեռնարկություններ գործարկելու, մեր Հայրենիքի տնտեսական և ռազմական հզորությունն է՛լ ավելի բարձրացնելու համար: 1953 թվականի դարնանը հաջողությամբ ավարտվեց և գործարկվեց Գյումրուի հիդրոէլեկտրակայանը, որը ռեսպուբլիկայում կրկնապատկեց էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը:

Իրևանի Կիրովի անվան գործարանի աշխատողները մասնակցելով համամիութենական սոցիալիստական մրցությանը, 1953 թվականի ամռանը առաջնությունը շահեցին և ստացան համամիութենական առաջին կարգի մրցանակ: Կիրովի անվան գործարանի կոլեկտիվը նվաճեց ՀԱՄԿ-ի և ՍՍՌՄ Քիմիական արդյունաբերության մինիստրության Փոխանցիկ կարմիր դրոշմ:

Հնդամյա պլանը կենսագործելու համար անդուլ կերպով աշխատում էին Հայաստանի մեքենա-տրակտորային կայանների, կոտնտեսությունների և սովխոզների աշխատողները:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ԵՎ ԲՈՂՈՐ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿՈՒՌ ՀԱՄԱԽԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՏԻԱՅԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋԸ

Սովետական ժողովուրդների կուռ միասնությունը և կոմունիզմի կառուցման համար նրանց ստեղծագործական անդուլ աշխատանքը կատարի շարովյում էր առաջ բերում սոցիալիզմի բացահայտ և քողարկված թշնամիների մեջ:

1953 թվականի մարտի 5-ին վախճանվեց ՍՍՌՄ Մինիստրների Սովետի նախագահ և ՍՄԿՊ Կենտկոմի քարտուղար Ի. Վ. Ստալինը: Մեր Հայրենիքի բացահայտ և քողարկված թշնամիները այդ ժամանակ նոր ոտնձգություններ կատարեցին Սովետական պետության և Կոմունիստական պարտիայի դեմ, հույս ունենալով ջլատում և քայքայում առաջ բերել մեր շարքերում: Այդպիսի նենգավոր թշնամի հանդիսացավ Բերիան, որը երկար ժամանակ երկերեսանություն անելով, խաբեական ճանապարհներով կարողացել էր վստահություն ձեռք բերել պարտիայի մեջ և հասնել բարձր դիրքի: Այդ հնարավոր դարձավ Ի. Վ. Ստալինի կողմից կոլեկտիվ ղեկավարությունն անտեսելու և պետական շինարարության վերաբերյալ կարևոր հարցերը միանձնաբար որոշելու հետևանքով: Ինչպես ասված է ՍՄԿՊ Կենտկոմի 1956 թ. հունիսի 30-ի «Անհատի պաշտամունքը և նրա հետևանքները հաղթահարելու մասին» որոշման մեջ, Կենտրոնական Կոմիտեի լենինյան կորիզը կանգնեց անհատի կուլտի և նրա ծանր հետևանքների դեմ վճռական պայքար մղելու ուղու վրա:

1953 թվականի հուլիսին ՍՄԿՊ Կենտկոմի պլենումը բացահայտեց Բերիայի թշնամական գործունեությունը և նրան վտարեց պարտիայից: Սովետական դատարանը կատարելով պարտիայի և ժողովրդի կամքը, իմպերիալիզմի այդ ստոր գործակալին և նրա գործակիցներին դատապարտեց պատժի առավելագույն չափի՝ զնդակահարություն:

Պարտիան մեր Հայրենիքի բոլոր աշխատավորներին կոչարեց բարձրացնել քաղաքական ղգաստությունը, ավելի մեծ եռանդով աշխատել մեր երկրի տնտեսական և ուղմական հզորության հետագա բարձրացման համար:

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, զին-վելով ՍՄԿՊ Կենտկոմի դիրեկտիվներով, պայքար ծավալեցին ռեսպուբլիկայի պարտիական, սովետական և մյուս օրգանների աշխատանքներում եղած թերություններն ու սխալները բացահայտելու և վերացնելու համար: 1953 թվականի հուլիսին տեղի ունեցած ՀԿՊ Կենտկոմի պլենումում, քաղաքային և շրջանային կոմիտեների պլենումներում և սկզբնական կազմակերպություններում լուրջ սխալներ ու թերություններ բացահայտվեցին ՀԿՊ Կենտկոմի և Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետի ղեկավարության գործունեության մեջ:

ՍՄԿՊ Կենտկոմը նորից օգնության հասավ Հայաստանի պարտկազմակերպություններին: 1953 թվականի նոյեմբերին տեղի ունեցավ ՀԿՊ Կենտկոմի պլենումը, որին մասնակցում էին ՍՄԿՊ Կենտկոմի ներկայացուցիչները: Պլենումը փոխեց Կենտկոմի ղեկավարությունը:

1954 թ. փետրվարին տեղի ունեցավ ՀԿՊ XVII համագումարը, որը լիովին հավանություն տվեց Կենտկոմի պլենումի ձեռնարկած միջոցառումներին: Քննելով ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպությունների աշխատանքի արդյունքները, համագումարը արձանագրեց տնտեսական և կուլտուրական շինարարության բնագավառում ձեռք բերված հաջողությունները: Այդ հաջողություններն արդյունք էին Հայաստանի բանվորների, պուլապիների և ինտելիգենցիայի անձնվեր աշխատանքի, այն հոգատարության, որ ՍՄԿՊ Կենտկոմը և Սովետական կառավարությունը ցուցաբերում են Սովետական Հայաստանի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի ծաղկմանը:

Միաժամանակ ՀԿՊ XVII համագումարը նշեց, որ այդ հաջողություններն ավելի մեծ կլինեին, եթե ՀԿՊ Կենտկոմի նախկին ղեկավարությունը թույլ չտար մի շարք լուրջ թերություններ և քաղաքական սխալներ: ՀԿՊ Կենտկոմի նախկին ղեկավարությունը (Գ. Արուտինով և ուրիշներ) պարտիական, պետական աշխատանքի մեջ գործադրում էր արատավոր մեթոդներ, խախտում էր պարտիական դեմոկրատիան և կադրերի ընտրության մասին պարտիայի դիրեկտիվները, ճնշում էր քննադատությունը: Կենտկոմի նախկին ղեկավարները նացիոնալ-նիհիլիստական մոտեցում էին հանդես բերում հայ ժողովրդի կուլտուրական արժեքների դնահատման գործում, արգելում էին Բաֆֆու, Ռ. Պատկանյանի, Եղիշե Զարենցի և ուրիշ խոշոր գրողների ստեղծագործությունների տարածումը և օգտագործումը: ՀԿՊ Կենտկոմի և Մինիստրների Սովետի ղեկավար

աշխատողները տնտեսական աշխատանքներում, մասնավորապես գյուղատնտեսության դրույթյան մասին, սխալ տվյալներ ներկայացնելով, աչքակապություն էին անում:

Համագումարի որոշման մեջ շեշտված է, որ «Հայաստանի ԿԳ Կենտկոմի նախկին քարտուղարների և բյուրոյի, ինչպես նաև Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետի ղեկավարության կիրառած ղեկավարման արատավոր ոճի հետևանքով լուրջ վնաս է հասցվել ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության և կուլտուրայի զարգացման գործին»: 1953 թ. արդյունաբերության արտադրանքի պլանները թերակատարելու հետևանքով Հայաստանի արտադրական ձեռնարկությունները պետությանը պակաս տվեցին 131 միլիոն ռուբլի:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի XVII համագումարը կոնկրետ միջոցառումներ մշակեց Հայաստանի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի ասպարեզում եղած թերությունները և սխալները վերացնելու, ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացումն ապահովելու համար:

ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների, նրանց թվում նաև Հայաստանի աշխատավորների բարոյա-քաղաքական կուռ միասնությունը նոր ուժով զրսևորվեց 1954 թվականին՝ ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի շորթորդ գումարման ընտրությունների ժամանակ:

Ընտրությունների նախօրյակին Նրևանի ստալինյան ընտրական օկրուգի ընտրողների հետ հանդիպում ունեցավ ղեկավարությունը՝ թեկնածուն՝ ՍՍՌՄ Մինիստրների Սովետի նախագահի առաջին տեղակալ Անաստաս Միկոյանը: Իր ճառի մեջ ընկ. Միկոյանը մանրամասն կանգ առավ Հայկական ՍՍՌ-ի տնտեսության և կուլտուրայի խնդիրների վրա:

Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները և ինտելիգենցիան ընտրությունների օրը միահամուռ կերպով ձայն տվեցին կոմունիստների և անսպարտիականների բոլոր թեկնածուներին: Հայկական ՍՍՌ-ից ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի ղեկավարող ընտրվեց 30 հոգի, որոնց թվում Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական պետության ականավոր գործիչ Ա. Ի. Միկոյանը, ՀԿԳ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Հ. Թովմասյանը, Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի նախագահության նախագահ Շ. Մ. Առուշանյանը, Մինիստրների Սովետի նախագահ Ա. Ե. Քոչինյանը, Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ Վ. Հ. Համբարձումյանը, Ղափանի հանքափոր բանվոր Հրանտ Բաղդասարյանը, Ալավերդու բանվոր Ասլան Գալոյանը, Վեդու ՄՏԿ-ի գյուղատնտեսուհի Նինել Վիրաբ-

յանը, ինժեներ Մարիա Բաբաջանյանը, քուրդ ժողովրդի զավակ, Սովետական Միության հերոս Սամանդ Սիաբանդուլը և ռեսպուբլիկայի ուժիշ ականավոր մարդիկ:

4. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայկական ՍՍՌ աշխատավորները, մեր մեծ Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, ակտիվ կերպով պաշտպանում են Սովետական կառավարության և Կոմունիստական պարտիայի արտաքին քաղաքականությունը, որը ամբողջ աշխարհում խաղաղության պահպանման քաղաքականություն է:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում խաղաղության պահպանության համար մղվող պայքարը կազմում է Սովետական Միության և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը: Այդ քաղաքականությունը համակրանք է գտնում կապիտալիստական բոլոր երկրների ազատասեր ժողովուրդների մեջ: Սովետական Միության գլխավորած սոցիալիզմի, դեմոկրատիայի և խաղաղության լազերը հետագա տարիներին է՛լ ավելի հզորացավ:

1949 թվականին շինական մեծ ժողովրդի ռեոլյուցիոն պայքարը պսակվեց Չինաստանի Ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի ստեղծումով: Նույն տարում ստեղծվեց Գերմանական Դեմոկրատական Ռեսպուբլիկան: Սոցիալիստական զարգացման ճանապարհով ընթանալով, մեծ հաջողություններ ձեռք բերեցին Լեհաստանի, Չեխոսլովակիայի, Ռումինիայի, Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Ալբանիայի ժողովուրդները: Կորեական հերոս ժողովուրդը դաժան մարտերում պաշտպանեց իր ազատությունը և ձախողեց ամերիկյան իմպերիալիզմի ու նրա գործակալների ծրագիրը, որով նրանք ձգտում էին զավթել Հյուսիսային Կորեան և տապալել ժողովրդական դեմոկրատական ռեսպուբլիկան: Ազատագրական շարժումը խորը տեղաշարժեր առաջ բերեց գաղութային և կախյալ երկրներում: Ճապոնի ժողովուրդը դաժան մարտերում ջախջախեց արևմտյան իմպերիալիստների զավթողական բանակները ու նրանց դուրս վռնեց իր երկրից և ստեղծեց Վյետնամի Ժողովրդական Դեմոկրատական Ռեսպուբլիկան:

Ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների և նրանց գործակալների կողմից ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների և Սովետական Միության դեմ ձեռնարկված բոլոր դավերը ձախողվեցին: Սո-

յիալիզմի և դեմոկրատիայի լազերի մեջ միավորվեց 900 միլիոն մարդ, ամբողջ երկրագնդի բնակչության մեկ երրորդից ավելին։ Այդ ժողովուրդները արթուն կերպով պաշտպանում են խաղաղության գործը, դիմակազերծ են անում նոր պատերազմի հրձիգներին՝ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և մյուս ռեակցիոներներին, որոնք գաղաղել են սոցիալիստական լազերի հաջողություններից, չեն հաշտվում իրենց զավթողական ծրագրերի տապալման հետ և ձգտում են վառել երրորդ համաշխարհային պատերազմի բոցը։ Ամերիկա-անգլիական և մյուս իմպերիալիստական ռեակցիոն կառավարություններն աշխարհի ժողովուրդներին սարսափի մեջ պահելու համար, իրենց երկրների պետական բյուջեների 70—80 տոկոսը հատկացնում են ռազմական կարիքներին, ստեղծել են մահաբեր զենքեր, փորձում են ատոմային զենքի միջոցով վախեցնել սոցիալիզմի և դեմոկրատիայի լազերի ժողովուրդներին։ Բայց իզուր։

Սովետական Միությունը վաղուց հայտնագործել է ատոմային էներգիայի գյուտը, ատոմային էներգիան օգտագործում է խաղաղ նպատակներով, միաժամանակ այն ծառայեցնում է մեր Հայրենիքի պաշտպանության նպատակներին։ Սովետական Միությունը, հզոր ջինսատանի և ժողովրդական Դեմոկրատիայի մյուս երկրների հետ պահպանում է խաղաղություն։ Սովետական ժողովուրդը, այդ թվում Հայկական ՍՍՌ-ը բոլոր աշխատավորները, մեծ գոհունակությամբ ընդունեցին ՍՄՄ Գերագույն Սովետի 1955 թվականի փետրվարի Դեկլարացիան խաղաղության պաշտպանության և ատոմային զենքերն արգելելու մասին։ Հայ ժողովուրդը միահամուռ կերպով ստորագրեց խաղաղության պաշտպանության Համաշխարհային հորհրդի կոչի տակ։

Կոմունիստական սլարտիան և Սովետական կառավարությունը իրենց արտաքին քաղաքականության մեջ ելնում են երկու սիստեմների՝ սոցիալիզմի և կապիտալիզմի խաղաղ գոյակցության հնարավորությունից, կոչ են անում զարգացնել բոլոր երկրների միջև խաղաղ համագործակցությունը, անկախ նրանց քաղաքական սիստեմներից։ Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի ամբողջ պատմությունը ցույց տվեց այդ քաղաքականության կենսունակությունը, նրա բարեբար արդյունքները բոլոր երկրների ժողովուրդների համար։

Մեր երկրի ժողովուրդները խաղաղություն են ուղում։ Սովետական Հայաստանի բոլոր աշխատավորները տոգորված են խաղաղության պահպանությամբ, որը հնարավորություն է տալիս ստեղծագործ աշխատանքով է՛լ ավելի զարգացնել սոցիալիստա-

կան ինդուստրիան, ապահովել դյուղատնտեսության հզոր վերելքը, շնչտակի կերպով բարձրացնել աշխատավորների կյանքի կենսամակարդակը: Հայ ժողովրդի այդ ստեղծագործ աշխատանքը հիացմունք է առաջ բերում այն բազմաթիվ դելեգացիաների մեջ, որոնք Հնդկաստանից, Հարավային Ամերիկայի երկրներից, Անգլիայից և աշխարհի ուրիշ երկրներից ժամանել են Սովետական Հայաստան, ականատես են եղել սոցիալիստական կարգերում վերածնված հայ ժողովրդի նոր կյանքին:

5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ի ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ

Հայաստանի աշխատավորությունը անդուլ կերպով պայքարելով հինգերորդ հնգամյակի վերաբերյալ պարտիայի XIX համագումարի դիրեկտիվները կենսագործելու համար, հասավ ռեսպուբլիկայի առջև դրված բոլոր խնդիրների հաջող կատարմանը: Ղեկավարվելով պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի որոշումներով, հայ ժողովուրդը համառ կերպով աշխատեց զարգացնել երկրի ծանր ինդուստրիան, որը մեր երկրի անկախության և ռազմա-տնտեսական հզորության հիմքն է, ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի հետագա զարգացման հենարանը:

Սոցիալիստական ինդուստրիայի վերելքը:— Սովետական Հայաստանը հաջողությամբ կատարեց հինգերորդ հնգամյակում արդյունաբերության զարգացման խնդիրները: Կառուցվեցին և գործարկվեցին տասնյակ նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, մեծ շափով ընդարձակվեցին ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունները: Ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1955 թվականին, 1940 թվականի համեմատությամբ, աճեց 4,7 անգամ, իսկ 1950 թվականի համեմատությամբ՝ 189,5 տոկոսով:

Հայկական ՍՍՌ-ի սոցիալիստական արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1955 թվականի վերջում կազմեց 6 միլիարդ 456 միլիոն ռուբլի: Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը 1955 թվականին, 1950 թվականի համեմատությամբ, ավելացավ 252 տոկոսով, իսկ 1940 թվականի համեմատությամբ՝ 5,4 անգամ: Չորրորդ հնգամյակի վերջին տարվա (1950 թ.) համեմատությամբ, գունավոր մետաղների հանքաքարի և մետաղների արտադրությունն 1955 թվականին աճեց 325 տոկոսով, ավելանալով 9 անգամ, գեներատորների արտադրությունը՝ 7 անգամ, տրանս-

Ֆորմատորներին՝ 165 տոկոսով, մետաղահատ դաղգահներին՝ 180 տոկոսով և այլն:

Մեծ չափով ավելացավ նաև թեթև արդյունաբերության արտադրանքը: Տեքստիլ-տրիկոտաժի արդյունաբերության արտադրանքը 1955 թվականին 200 տոկոսով ավելի էր, քան 1950 թվականին, իսկ մետաքսի գործվածքների արտադրությունը՝ 20 անգամ ավելի, քան 1940 թվականին և 267 տոկոսով ավելի, քան 1950 թվականին: Կոշիկի արտադրությունը 1955 թվականին, 1950 թվականի համեմատությամբ, ավելացավ 171 տոկոսով, սննդի արդյունաբերության արտադրանքը աճեց 154 տոկոսով:

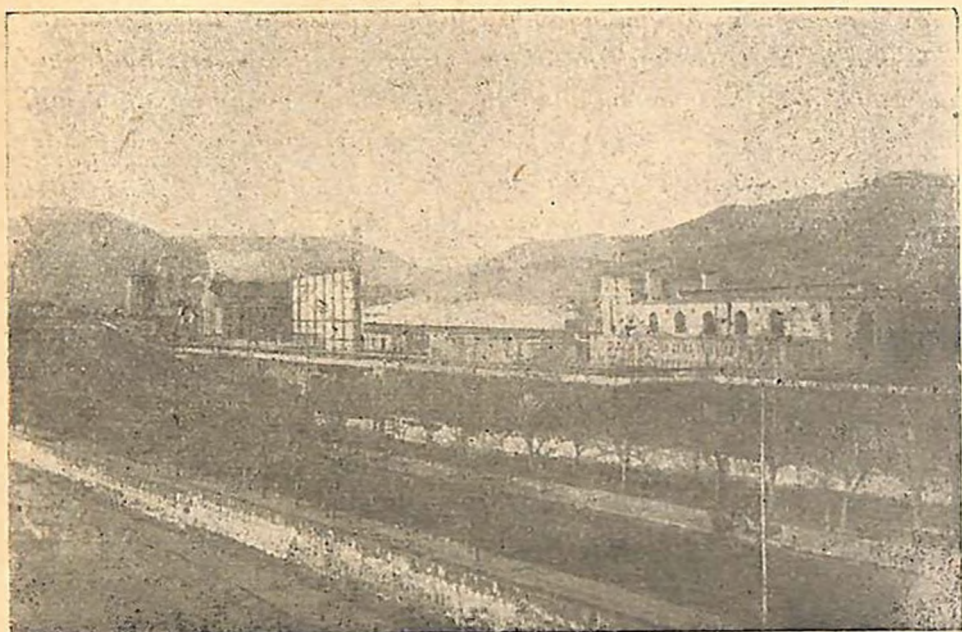
Արտադրության մեջ լայնորեն ծավալվեցին սոցիալիստական մրցությունը և նորարարությունը, բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը:

Մեր երկրում Կոմունիստական պարտիան, Սովետական իշխանությունը և ամբողջ ժողովուրդը բարձր են գնահատում բանվոր դասակարգի աշխատանքը: 1955 թվականին հասարակայնությունը լայնորեն նշեց Նրևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի 50-ամյակը: Այդ գործարանը ռեսպուբլիկայի հնագույն արտադրական ձեռնարկություններից մեկն է, որը Սովետական իշխանության տարիներին զարգացել և անճանաչելիորեն փոխվել է: Անցած հնգամյակների ընթացքում գործարանը պատվով է կատարել պարտիայի և կառավարության առաջադրանքները: Գործարանում աճել է մեքենաշինարար կադրային բանվորների փառապանծ կոլեկտիվը: Բանվոր Հմայակ Դիլանյանը, որը մոտ կես դար աշխատում է այդ գործարանում, բարձր ցուցանիշներով ավարտեց հինգերորդ հնգամյակը, պատրաստել է բազմաթիվ բանվորներ: Գործարանի անվանի մարդկանցից է փականագործ Արամ Սիմոնյանը, որն աչքի է ընկնում իր ազնիվ և անձնվեր աշխատանքով: Գործարանի բանվորներն իրենց ընկերոջն ընտրեցին Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի դեսպուտատ:

Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին հիանալի աշխատանքային սխրագործություններ կատարեցին քիմիական արդյունաբերության բանվորները: Բազմաթիվ առաջավոր աշխատողներից մեկն է Բախշիման Միքայելի Գեշյանը՝ Ալտոգոլերի գործարանի ադրեզատի մեքենավարը: Նրա ադրեզատի բանվորները անձնվեր աշխատանքով պատրաստում են բարձրորակ ավտոգոլեր, գերակատարում են պլանները, տնտեսում հումքը: Նույն գործարանում աճել և որակյալ վարպետ է դարձել հայրենագարձ բանվոր Մանուկ Կարա-

մանուկյանը, որը արտադրության նորարար է, մշակել է ավտոդողերի պատրաստման ավելի արդյունավետ մեթոդներ:

Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին աճեցին արտադրության նորարարների շարքերը Ալավերդու և Զանգեզուրի հանքերում: Հանքափոր Երեմ Գրիգորյանը տալիս է արտադրանքի բարձր ցուցանիշներ: Նա ընտրվել է Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի դեպուտատ: Ալավերդու գործարանի ավագ ձուլող Սաղաթել Դավթյանը հանդիսացավ պղնձի ձուլման արագացված մեթոդի նորա-

Մի տեսարան Կիւովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան Բիմական կոմբինատից

րարներից մեկը: Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին ռեսպուբլիկայի արդյունաբերական ձեռնարկություններում աճեցին արտադրության հազարավոր նորարարներ:

Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը հինգերորդ հնգամյակի տարիներին կատարեց նոր սխրագործություններ, հանդես բերեց մասսայական աշխատանքային հերոսություն:

Ռեսպուբլիկայի գյուղատնտեսության հետագա զարգացումը:—

Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին Հայկական ՍՍՌ-ի գյուղատնտեսության աշխատողները համառ պայքար էին մղում պարտիայի և կառավարության դիրեկտիվները կատարելու և սոցիալիստական դյուղի հետագա զարգացման համար:

1953 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ ՍՄԿՊ Կենտկոմի պլենումը, որը որոշում ընդունեց ՍՍՌՄ գյուղատնտեսության հետազոտարգաման միջոցառումների մասին: Հայաստանի աշխատավորները պայքար ծավալեցին գյուղատնտեսության մեջ եղած սխալներն ու թերությունները վերացնելու և կոլտնտեսությունների տրտեսական-կազմակերպական հետազոտմարապնդման ու զարգաման համար: 1955 թ. հունվարին ՍՄԿՊ Կենկոմի պլենումը պատմական որոշումներ ընդունեց մեր երկրի հետազոտարգաման, անասնապահական մթերքների արտադրությունն ավելացնելու մասին: Պարտիան և կառավարությունը կոնկրետ միջոցառումներ մշակեցին կոլտնտեսությունների արտադրության պլանավորումը բարելավելու, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրանքն ավելացնելու համար: Պարտիան խնդիր դրեց առաջիկա 5—6 տարում հասնել գյուղատնտեսության աճման այնպիսի մակարդակի, որ մեր երկրում տարեկան արտադրվի 10 միլիարդ փութ հաց:

Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունն իր բոլոր ուժերը նվիրել է արտադրության և կառավարության առաջադրած նոր խնդիրների կենսագործմանը: Հայաստանի կոլտնտեսություններում մրցություն ծավալվեց բարձր ցուցանիշների հասնելու, համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին մասնակցելու իրավունք նվաճելու համար: 1954 թվականին Հայաստանից Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին մասնակցելու իրավունք նվաճեցին գյուղատնտեսության 1170 առաջավոր, 31 կոլտնտեսություն, 22 անասնապահական ֆերմա և տասնյակ այլ հիմնարկություններ ու կոլեկտիվներ: Ցուցահանդեսում ներկայացվեց Մեղրու շրջանի Ստալինի անվան կոլտնտեսությունը, որը պողատու ալգիների յուրաքանչյուր հեկտարից ստացավ 100 ցենտներ բերք, իսկ շերամի յուրաքանչյուր գրենայից՝ ավելի քան 80 կիլոգրամ բոժոժ: Ցուցահանդեսի մասնակիցների մեջ էին Շահումյանի շրջանի Կալինինի անվան կոլտնտեսությունը, Սպիտակի շրջանի Չկալովի անվան կոլտնտեսությունը, Հոկտեմբերյանի ցուցադրական մեքենա-տրակտորային կայանը և Երիշներ:

Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը պայքար է մղում բոլոր կոլտնտեսություններում արտադրությունն ավելացնելու, պետությանն ավելի շատ հումք հանձնելու և գյուղացիների կյանքի մակարդակը բարձրացնելու համար: 1955 թվականին ռեսպուբլիկայի բոլոր ցանքերի ընդհանուր տարածությունը կազմեց 479 հազար հեկտար, 1950 թվականի 471 հազար հեկտարի դիմաց: Զգալի չափով աճեց անասունների գլխաքանակը: Կոլտնտեսություն-

ներում մեկ կուլի միջին կաթնատվությունը 1950 թվականին կազմում էր 543 լիտր, իսկ 1955 թվականին՝ 1096 լիտր: Չնայած այդաճին, դեռևս չի ապահովում սլետական սլլանով սահմանված նորման և պայքար է ծավալվում կաթնատվությունն էլ ավելի բարձրացնելու համար:

Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացման գործում խոշոր դեր են կատարում մեքենատրակտորային կայանները: Հինգերորդ հնգամյակի ընթացքում ռեսպուբլիկայի մեքենատրակտորային

Իջևանի շրջանի Սարի գյուղի ծխախոտագործները

կայանների պարկի կարողությունն ավելացավ 43 տոկոսով, կոմբայնների քանակն աճեց երկու անգամ, ավտոմեքենաներինը՝ ավելի քան երկու անգամ: Մեքենատրակտորային կայանները նախորդ հնգամյակում կատարած աշխատանքի համեմատությամբ, հինգերորդ հնգամյակում 94 տոկոսով ավելի աշխատանք կատարեցին կոլտնտեսություններում:

Հայկական ՍՍՌ կոլտնտեսություններում և ՄՏԿ-ներում նոր քայլ կատարվեց տնտեսությունը վարելու կոլտնտեսական բարձրացնելու ուղղությամբ: Գյուղատնտեսական արտադրական աշխատանքների մեջ ավելի լայնորեն սկսեցին գործադրվել էլեկտրաէներգիան և մեքենայացումը: 1955 թվականի վերջերին էլեկտրաէներգիան լայնորեն կիրառվում էր ռեսպուբլիկայի բոլոր ՄՏԿ-ներում, սովխոզներում և կոլտնտեսությունների 80 տոկոսում: Գյուղատնտեսու-

թյան գծով պատրաստվեցին և արտադրություն գնացին բազմաթիվ նոր կադրեր՝ տրակտորիստներ, մեխանիկներ, կոմբայնավարներ, էլեկտրիկներ և ուրիշ մասնագետներ:

Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին ռեսպուբլիկայում կային ետ մնացող կոլտնտեսություններ, որտեղ արտադրությունը գտնվում էր ցածր մակարդակի վրա, կոլտնտեսականների աշխօրերին տրվում էր քիչ եկամուտ: Այդ կոլտնտեսություններում վատ էր դրված աշխատանքի կարգապահության հարցը, խախտվում էր գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությունը:

Ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպությունները համառ պայքար ծավալեցին ետ մնացող կոլտնտեսություններին օգնելու, նրանց արտադրությունը բարձրացնելու համար: Պարտիան և կառավարությունը նոր միջոցառումներ ձեռնարկեցին. զգալի շափում կրճատվեցին պետական պարտադիր հանձնումների ճորմաները և գյուղատնտեսական հարկը, ավելացվեց պետությանը հանձնվող մթերքների գինը, բարձրացավ բերքատվությունը: Այդ բոլորի շնորհիվ կոլտնտեսությունների եկամուտներն ավելացան 68 տոկոսով՝ նախորդ հնգամյակի համեմատությամբ:

Այդ հաջողությունները ձեռք բերվեցին կոլտնտեսականների և կոլտնտեսուհիների անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ: Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին Հայկական ՍՍՌ-ի կոլտնտեսություններում, ՄՏԿ-ներում, սովխոզներում աճեցին բարձր բերքի նորաձուր վարպետներ և սոցիալիստական գյուղի անվանի մարդիկ: Թալիճի մեքենատրակտորային կայանի կոմբայնավար Աշոտ Նիկոյանը բերքահավաքի ժամանակ, 25 աշխատանքային օրում իր կոմբայնով հավաքում էր մինչև 67 հազար փութ հացահատիկ: Նրան շնորհվեց Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում: Նիկոյանը մասնակցեց Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին, արժանացավ ոսկե մեդալի և ստացավ նվեր՝ «Պոբեդա» ավտոմեքենա: Ախուրյանի շրջանից կոմբայնավար Ալեքսան Պողոսյանը աշխատանքային քսան օրում իր կոմբայնով 500 հեկտար տարածությունից հնձեց հացահատիկի ցանք և ստացավ 8335 ցենտներ ցորեն: Պողոսյանին շնորհվեց Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում: Հոկտեմբերյանի շրջանի Բամբակաշատ գյուղի կոլտնտեսության բրիգադիր Ռաֆայել Մանուկյանի բրիգադի անդամները անձնվեր աշխատանք կատարելով, հասան ռեկորդային բերքի, մեկ հեկտարից հավաքեցին 45 ցենտներ բամբակ: Խաղողի ռեկորդային բերք ստացավ Արտաշատի շրջանի Ներքին Դվին գյուղի կոլտնտեսության օղակավարուհի կոմերիտուհի Վիկտորիա Մարգարյանը:

Ծխախոտի ռեկորդային բերք ստացավ Ազիլբեկովի շրջանի Արենի գյուղի կոլտնտեսուհի Անահիտ Բաղդասարյանը:

Հաջողությամբ ավարտելով հինգերորդ հնգամյակի պլանները, գյուղի աշխատավորները նոր եռահդով շարունակում էին պայքարը գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար:

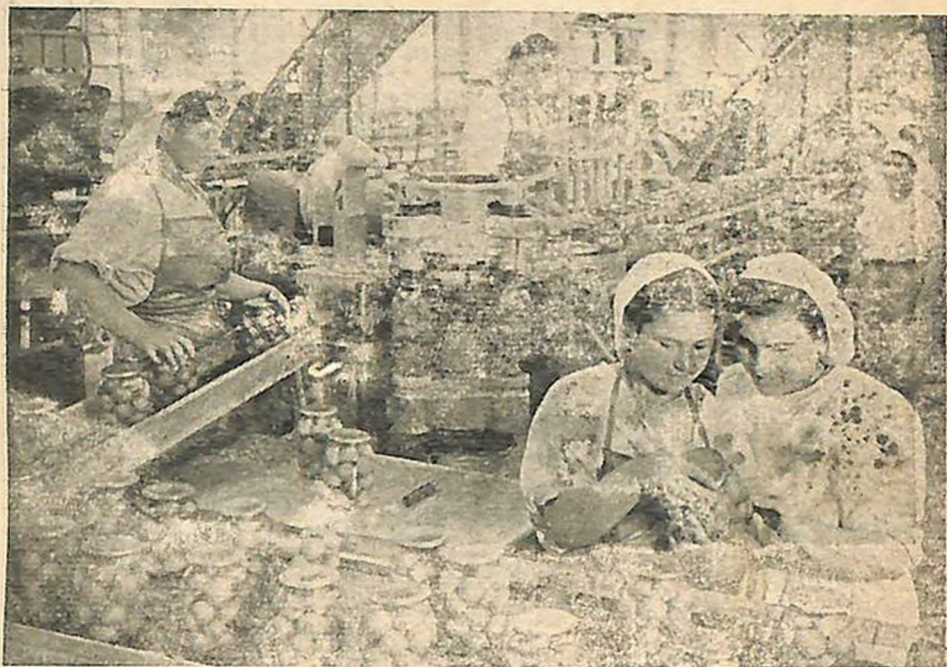
Խաղողի բերեաճաճաւը Աշտարակի շրջանի Սշական գյուղում

Ժողովրդի բարեկեցության աճը: — Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին սոցիալիստական արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բուռն զարգացման հիման վրա, նոր, լուրջ առաջընթաց տեղի ունեցավ ժողովրդի նյութական-կուլտուրական կյանքի մակարդակը բարձրացնելու գծով:

Սոցիալիզմի տնտեսական հիմնական օրենքը պահանջում է ժողովրդական տնտեսության հզորության անընդհատ աճում, նյութական բարիքների արտադրության ավելացում, աշխատավորների կյանքի կենսամակարդակի անշեղ բարձրացում: Այդ օրենքի կիրառումով տարեցտարի բարձրանում է Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորների կենսամակարդակը: Պարտիան և կառավարությունը սիստեմատիկաբար միջոցառումներ են կիրառում բանվորների և ծառայողների ռեալ աշխատավարձը բարձրացնելու և կոլտնտեսականների եկամուտներն ավելացնելու համար, ժողովրդական սպառման

ապրանքների գներն իջեցնելու, աշխատավորների կենցաղային սպասարկումը և կյանքի պայմանները բարելավելու միջոցով:

Հինգերորդ հնգամյակի ընթացքում նոր գործարաններ կառուցելու և եղած ձեռնարկություններն ընդարձակելու շնորհիվ, ռեսպուբլիկայի պետական ձեռնարկություններում բանվոր-ծառայողների թիվը 1950 թվականին եղած 233.675 մարդուց 1955 թվականին հասավ 291.774 մարդու, իսկ նրանց աշխատավարձի ֆոնդը 141.550,8 հազար ռուբլուց բարձրացավ 192.659,8 հազար ռուբլու:

Հոկտեմբերյանի պահածոների գործարանում

Բուռն կերպով աճեցին Հայաստանի քաղաքները: Ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաք Երևանի զարգացման և բարեկարգման հետ միասին, աճեցին և վերակառուցվեցին Լենինականն ու Կիրովականը: Բազմաթիվ նոր փողոցներ ու բնակարաններ կառուցվեցին Ղափանում, Ալավերդում, Էջմիածնում, Արթիկում, Նոր Բայազետում և մյուս քաղաքներում ու շրջանային կենտրոններում: Կառուցվեցին բանվորական նոր ավաններ:

Աշխատավորների կյանքի պայմանների բարելավման կոնկրետ արտահայտություններից մեկը քաղաքներում, ավաններում և գյուղերում բնակարանային շինարարության ծավալումն է: Միայն պետական միջոցներով այդ ուղղությամբ 1951—1955 թթ. ծախսվել

է 527 միլիոն ռուբլի, կամ 47 տոկոսով ավելի, քան չորրորդ հնգամ-
յակում: Եթե չորրորդ հնգամյակում կառուցվեց և աշխատավորնե-
րին տրամադրվեց 350 հազար քառ. մետր, ապա հինգերորդ հըն-
գամյակում շահագործման հանձնվեց 385 հազար քառ. մետր
բնակելի տարածություն: Բացի այդ, պետության տված վարկերով
և իրենց սեփական միջոցներով բանվոր-ծառայողները կառուցեցին
474 հազար քառ. մետր բնակելի տարածություն: Գյուղերում կա-
ռուցվեց կուտնտեսականների և գյուղական ինտելիգենցիայի 25
հազար նոր բնակարան: Աճեցին առողջապահական հիմնարկները,
սանատորիաները, հանգստի տները, ավելացան կոմունալ սպա-
սարկման հիմնարկները և ընդարձակվեց առևտրի ցանցը:

6. ՍՄԿՊ XX ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ՎԵՅՆԵՐՈՐԴ ՀՆԳԱՄՅԱ ՊԼԱՆԻ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Սովետական Հայաստանի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի աս-
պարեզներում նախորդ հնգամյակներում ձեռք բերված հաջողու-
թյունները արդյունք էին Կոմունիստական պարտիայի ազգային
քաղաքականության անշեղ կենսագործման և ռեսպուբլիկայի
բանվորների, գյուղացիների ու ինտելիգենցիայի անդուլ աշխա-
տանքի:

Հայկական ՍՍՌ-ի տնտեսական և կուլտուրական շինարարու-
թյան զարգացումը տեղի ունեցավ ռուս մեծ ժողովրդի կողմից ցույց
տրվող նվաճարական օգնության և սովետական ժողովուրդնե-
րի հետ սերտ համագործակցության պայմաններում: Առանց ժողո-
վուրդների բարեկամության ամրապնդման և փոխադարձ օգնու-
թյան, անհնարին կլինեին հայ ժողովրդի ազգային անկախության
պահպանումն ու զարգացումը, նրա կյանքում կատարված սոցիալ-
քաղաքական այն արմատական փոփոխությունները, որոնք հիմնո-
վին կերպարանափոխեցին երկրի դեմքը:

Ինչպես ՍՍՌ-ի բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողո-
վրդի հետագա զարգացման նոր, փայլուն հեռանկարներ նշվեցին
պարտիայի XX համագումարի պատմական դիրեկտիվներում, որոնց
նախագծերը հրապարակվեցին համագումարից առաջ և ղրվեցին
համաժողովրդական լայն քննարկման:

Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական տնտեսության զարգացման
և կուլտուրական շինարարության ծրագրային խնդիրները քննարկ-
վեցին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի XVIII համագու-

մարում, որը տեղի ունեցավ Երևան քաղաքում 1956 թվականի հունվարի 19—21-ին: Համագումարն ընդգծեց, որ «Սովետական Հայաստանի աշխատավորները, միավորված ՍՍՌՄ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում, տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության բոլոր բնագավառներում կատարած անձնվեր աշխատանքով իրենց ավանդն են մուծում մեր Հայրենիքի հղորդության ամրապնդման գործում և ջերմորեն հավանություն են տալիս Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի լենինյան իմաստուն ավագային քաղաքականությանը»: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի XVIII համագումարը քննարկեց և հավանություն տվեց ՍՍՌՄ զարգացման վեցերորդ հնգամյա պլանի դիրեկտիվներին, որոնք հրապարակված էին պարտիայի XX համագումարի նախօրյակին:

1956 թվականի փետրվարի 14—25-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ ՍՄԿՊ XX համագումարը, որը քննարկեց պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի հաշվետու զեկուցումը, հաստատեց ՍՍՌՄ զարգացման 6-րդ հնգամյա պլանի վերաբերյալ դիրեկտիվները, նոր, հույակապ ծրագիր նշեց ՍՍՌՄ-ի մեջ մտնող բոլոր ռեսպուբլիկաների, նրանց թվում նաև Հայկական ՍՍՌ-ի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման համար, կոմունիստական հասարակարգի շինարարությունն ավելի լայնորեն ծավալելու համար: ՍՄԿՊ XX համագումարին մասնակցում էին արտասահմանյան երկրների 55 եղբայրական կոմունիստական և բանվորական պարտիաների պատվիրակները, որոնք ողջունեցին Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի համագումարը և իրենց լիակատար համերաշխությունը հանդես բերեցին այն քաղաքականության նկատմամբ, որը վարում է Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիան:

Համագումարը հաստատեց ՍՍՌՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման 6-րդ հնգամյա պլանը (1956—1960), որը հանդիսանում է մեր երկրում կոմունիզմի կառուցման համար մղվող պայքարի մի նոր, կարևոր էտապ:

ՍՄԿՊ XX համագումարը իր ընդունած որոշումներով խոշոր պատմական նշանակություն ունի մեր երկրի հետագա զարգացման և միջազգային կոմունիստական ու բանվորական շարժման համար:

ՍՄԿՊ XX համագումարում ընդունված որոշումների մեջ արտացոլված են նաև Հայկական ՍՍՌ-ի զարգացման հիմնական խնդիրները 6-րդ հնգամյակում: Պլանով նախատեսված է Հայկական ՍՍՌ արդյունաբերության հետագա նոր վերելք, ծանր ինդուստրիայի առավել բարձր զարգացման տեմպ: Համագումարում նշվեց, որ

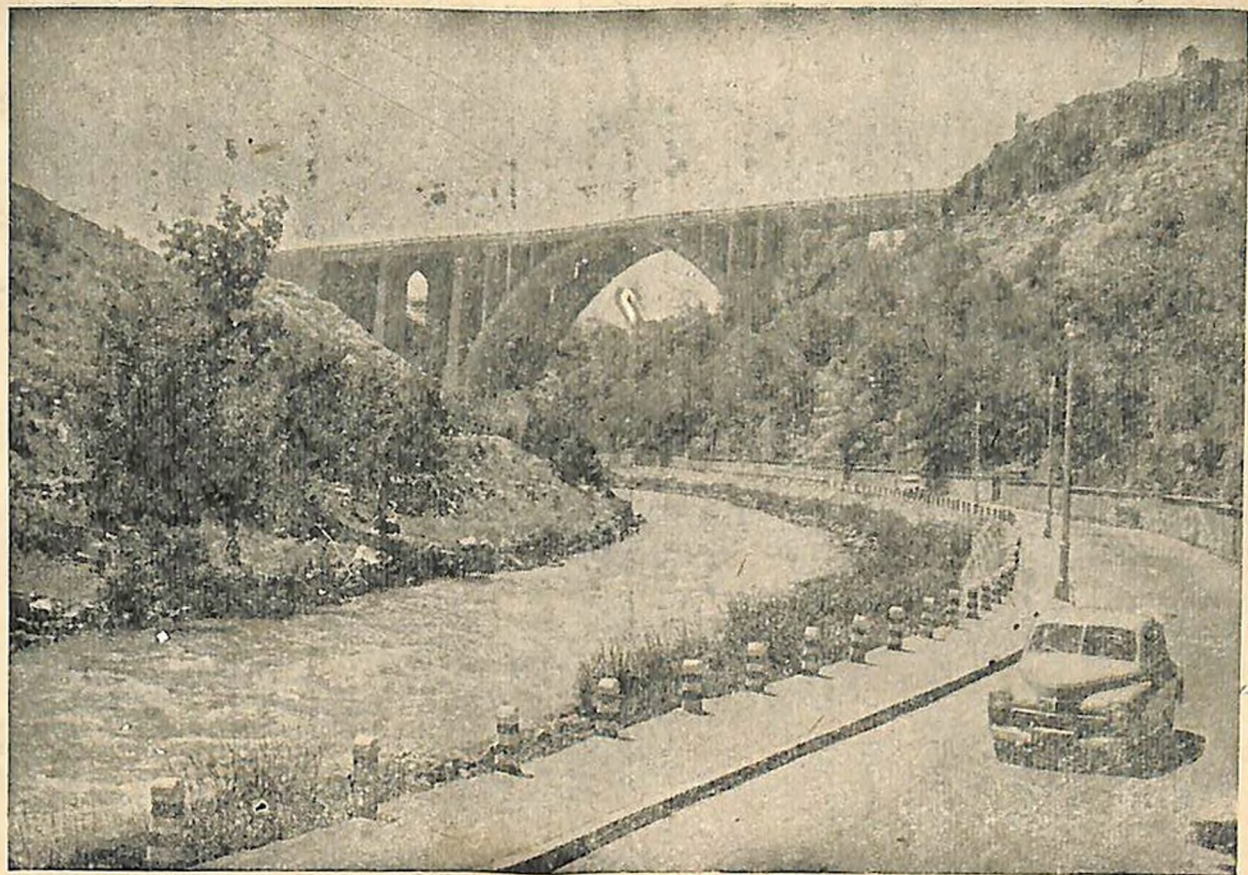
հնգամյակի ընթացքում Ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության համախառն արտադրանքը կաճի 70 տոկոսով, գումարավոր մետաղները և էլեկտրաէներգիան՝ ավելի քան երեք անգամ, քիմիական արդյունաբերությունը ավելի քան երկու անգամ, մեքենաշինությունը՝ 2,7 անգամ, շինանյութերինը՝ 1,7 անգամ, սպառման առարկաների արտադրությունը՝ 1,4 անգամ: Գյուղատնտեսության գծով նախատեսված է հացահատիկի արտադրությունն ավելացնել մեկ և կես անգամ, մսի արտադրությունը՝ 2,1 անգամ, կաթինը՝ 2,2 անգամ և այլն:

Պարտիայի XX համագումարը նշելով Ի. Վ. Ստալինի խոշոր ծառայությունները Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի հաղթանակի, Կոմունիստական պարտիայի միասնությունը պահպանելու, մեր երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի գործում, միաժամանակ քննադատության ենթարկեց այն սխալներն ու թիրությունները, որոնք տեղի էին ունեցել Ի. Վ. Ստալինի կյանքի վերջին տարիների ընթացքում: Համագումարը բացահայտեց անհատի պաշտամունքի վնասակար հետևանքները, դիրեկտիվ տվեց մինչև վերջը վերացնել դրանք:

Կատարելով պարտիայի XX համագումարի պատմական որոշումները, ՍՄԿՊ Կենտրոնական Կոմիտեն 1956 թվականի հունիսի 30-ին ընդունեց որոշում «Անհատի պաշտամունքը և նրա հետևանքների հաղթահարման մասին»: Այդ որոշման մեջ խորը կերպով բացահայտվեցին Ի. Վ. Ստալինի պաշտամունքի առաջացման պատճառները, ինչպես նաև նշվեցին պարտիայի խնդիրները, սովետական ժողովրդի խնդիրները մեր երկրում կոմունիզմի կառուցման գործում:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները, ՍՍՌՄ-ի եղբայրական ժողովուրդների հետ միասին, համակվեցին պարտիայի XX համագումարի պատմական որոշումների կենսագործման խնդիրներով: Ռեսպուբլիկայում նոր թափ ստացավ սոցիալիստական մրցությունը ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում: Պայքար ծավալվեց նոր գործարանների կառուցման, արտադրական կարողությունների օգտագործման, գյուղատնտեսության արտադրության ավելացման, ժողովրդի նյութական-կուլտուրական կյանքի մակարդակի հետագա բարձրացման համար:

Հայկական ՍՍՌ բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային գյուղացիությունը և ինտելիգենցիան հաջողությամբ կատարեցին վեցերորդ հնգամյակի առաջին տարվա՝ 1956 թվականի պլանները: Ռեսպուբլիկայում խոշոր միջոցներ ներդրվեցին ժողովրդական

Հրազդանի ափի զրուսայգին Օրևանուս

տնտեսության զարգացման գործում: Կապիտալ շինարարության գծով 1956 թվականին կատարված ներդրումները 23 տոկոսով գերազանցեցին 1955 թվականի մակարդակը: Նոր կառուցվող մի շարք խոշոր գործարաններ և այլ ձեռնարկություններ հանձնվեցին շահագործման: Այդ ձեռնարկություններից մեկը Արզնու հիդրոէլեկտրակայանն է, որը ժամանակակից շինարարական տեխնիկայի վերջին խոսքով է կառուցված: Արզնու հիդրոէլեկտրակայանի երկու ագրեգատների գործարկումով, Հայաստանի էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն ավելացավ 47 հազար կիլովատ կարողությամբ:

Վեցերորդ հնգամյակի առաջին տարում Հայկական ՍՍՌ-ի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի սլանը կատարվեց 104 տոկոսով, նախորդ տարվա համեմատությամբ 10 տոկոսով ավելի արտադրանք ստացվեց:

1956 թվականին Երևանում շահագործման հանձնվեց հեռուստատեսական կայանի առաջին հերթը: Միայն 1956 թվականին պետական, կոոպերատիվ կազմակերպությունների և քաղաքացիների միջոցներով կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց 200 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն:

Կոլտնտեսային դյուղացիությունը նույնպես հաջողությամբ կենսագործեց նոր հնգամյակի առաջին տարվա առաջադրանքները:

Իրականացնելով ՄՄԿՊ XX համագումարի որոշումները, Սովետական Հայաստանի աշխատավորները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, հաջողությամբ պայքարում են վեցերորդ հնգամյա պլանի կատարման և գերակատարման, ռեսպուբլիկայի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի հետագա նոր վերելքի համար:

Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսության և կուլտուրայի զարգացմանը նոր ազդակ կհանդիսանան ժողովրդական տնտեսության ղեկավարումը բարելավելու մասին ՄՄԿՊ Կենտկոմի և ՍՍՌՄ կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Սեսիան 1957 թ. մայիսին օրենք ընդունեց արդյունաբերության և շինարարության կառավարումն է՛լ ավելի կատարելագործելու մասին: Այդ հարցը քննվեց Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի հինգերորդ սեսիայում, որը տեղի ունեցավ 1957 թ. հունիսին:

Գերագույն Սովետը օրենք ընդունեց ռեսպուբլիկայում արդյունաբերության և շինարարության կառավարման կազմակերպումն էլ ավելի կատարելագործելու մասին: Այդ օրենքի համաձայն վերացվեցին մի շարք միջինարդյուններ, Հայկական ՍՍՌ արդյունաբերության և շինարարության կառավարման համար կազմակերպվեց Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական Տնտեսության խորհուրդ:

Պարտիան և կառավարությունը նախագծեցին նոր, փայլուն հեռանկարներ Սովետական Միության բոլոր ռեսպուբլիկաների, նրանց թվում և Հայկական ՍՍՌ-ի հետագա զարգացման համար, ժողովրդի ստեղծագործ ձեռքով ամեն տարի կառուցվում են տանյակ նորանոր ձեռնարկություններ, կուլտուրալ հաստատություններ, ավելացվում է նյութական բարիքների արտադրությունը և այդ բոլորը իսպաս են դրվում բնակչության նյութական և կուլտուրական հարաճող սպահանջմունքների բավարարման:

ԳԼՈՒԽ XI

ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-ՈՒՄ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1946 1956)

1. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՊԵՀԱՆՋՄՈՒՆԲՆԵՐԻ ԲԱՎԱՐԱՐՄԱՆ ՆԱՍՏՄԱՄԲ

Հետպատերազմյան շրջանում և հինգերորդ հնգամյակների տարիներին Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը նոր, լուրջ քայլեր կատարեցին ՍՍՌ-ի ժողովուրդների ձեռք ազդային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի զարգացման և աշխատավորների կոմունիստական դաստիարակությունն ուժեղացնելու գծով:

Համկ(բ)Պ Կենտրոնական Կոմիտեի որոշումները գրականության, արվեստի, գիտության և իդեոլոգիական աշխատանքի այլ հարցերի մասին, լուրջ խթան հանդիսացան ինչպես Սովետական Միության բոլոր ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում կուլտուրական շինարարության հետագա զարգացման համար:

Հայաստանի տնտեսական շինարարության ծավալման գույճընթաց շրջանում և հինգերորդ հնգամյակներում նոր, խոշոր քայլ կատարվեց կուլտուրայի զարգացման ուղղությամբ: Այդ նպատակի համար հատկացվեցին մեծ գումարներ: Ռեսպուբլիկայի պետական բյուջեի կեսից ավելին ծախսվում է ժողովրդի սոցիալ-կուլտուրական կարիքների վրա: Այսպես, օրինակ, հինգերորդ հնգամյակի տարիներին Հայկական ՄՍՌ-ի բյուջեի 6 միլիարդ 82 միլիոն ռուբլի ընդհանուր գումարից 3 միլիարդ 706 միլիոն ռուբլին, այսինքն՝ բյուջեի ավելի քան կեսը, հատկացվել է բնակչության սոցիալ-

կուլտուրական կարիքների՝ լուսավորության, արվեստի, կուլտուրայի զարգացման համար:

Կոմունիստական պարտիան և Սովետական պիտույքներ ունեցող շեն խնայում ժողովրդի բազմադարյան հոգևոր հարստությունները բազմապատկելու համար:

1956 թվականի հունիսին Մոսկվայում տեղի ունեցավ հայ գրականության և արվեստի տասնօրյակը, որի ընթացքում ցուցադրվեցին հայ ժողովրդի ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի նվաճումները:

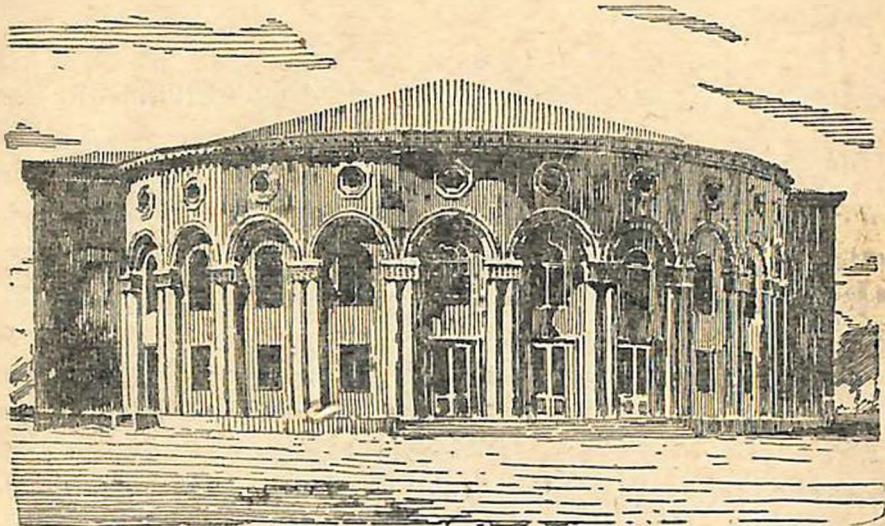
2. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետպատերազմյան հնգամյակների տարիներին Հայկական ՍՍՌ-ում խոշոր հաջողություններ ձեռք բերվեցին միջնակարգ ու բարձրագույն կրթության ու կուլտուր-լուսավորական աշխատանքի բնագավառում: Հինգերորդ հնգամյակում նրևան, Լենինական և Կիրովական քաղաքներում ավարտվեց անցումը 7-ամյա պարտադիր կրթությանից ընդհանուր միջնակարգ պարտադիր կրթությանը: Գյուղական վայրերում և շրջանային կենտրոններում աճեց դպրոցների ցանցը. կառուցվեցին տասնյակ նոր դպրոցական շենքեր: Միջնակարգ դպրոցների թիվը 1940 թ. 324-ից, 1955 թվականին հասավ 382-ի: 1955 թվականին ռեսուրսիկայում 8—10 դասարանների աշակերտների թիվը երեք անգամ ավելի էր 1950 թվականի համապատասխան թվից: Ավելացավ նաև 10-րդ դասարանն ավարտածների թիվը: Նույն ժամանակամիջոցում մասսայական դպրոցներում աշխատող ուսուցիչների թիվը 11.217-ից հասավ 18.339-ի:

Պարտիայի XIX համագումարի դիրեկտիվների հիման վրա դպրոցներում կազմակերպվեց պոլիտեխնիկական ուսուցման գործը: Ծավալվեց էլեկտրատեխնիկայի, մեքենաշինության, գյուղատնտեսության գործնական ուսումնասիրությունը: Կատարելով պարտիայի դիրեկտիվները, սովետական դպրոցը ծավալում է գիտական կադրերի պատրաստումը՝ սոցիալիստական արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրայի բնագավառներում աշխատելու համար:

Չորրորդ և հինգերորդ հնգամյակներում անշեղորեն զարգանում էր բարձրագույն կրթության և բարձրորակ կադրերի պատրաստման գործը: Ընդարձակվեց Հայաստանի բարձրագույն ուսում-

նական հաստատությունների ուսումնական և գիտա-տեխնիկական բազան: Երևանի Պետական համալսարանը, Պոլիտեխնիկական, Գյուղատնտեսական, Անասնաբուժական-անասնաբուժական և մյուս ինստիտուտները շահագործման հանձնեցին Տոր կառուցված կորպուսներ: Եթե ղեկավարելիայում 1940 թվականին հաշվվում էր ինը բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (հեռակա բուհերի հետ միասին), որոնցում սովորում էին 6700 ուսանող, ապա 1955 թվականին գործում էր 13 բարձրագույն դպրոց, ուր սովո-

Արտաշատի կոլտնտեսային ակումբը

րում էին մոտ 20.000 ուսանող: Հայկական ՍՍՌ-ում հինգերորդ հնգամյակի տարիներին բարձրագույն կրթություն ստացողների թիվը 1950 թվականի համեմատությամբ կրկնապատկվեց: Աճեց նաև տեխնիկումների և միջնակարգ մասնագիտական դպրոցների ցանցը: 1950 թվականին ղեկավարելիայի 44 տեխնիկումներում սովորում էին 10 հազար ուսանող, իսկ 1955 թվականին 45 տեխնիկումներում սովորում էին 17 հազար ուսանող:

Սովետական Հայաստանը բարձրորակ մասնագետներ է աճեցնում ոչ միայն ղեկավարելիայի կարիքների, այլև Սովետական Միության մյուս ղեկավարելիաներում աշխատելու համար: Միայն հինգերորդ հնգամյակի տարիներին ղեկավարելիայի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական տարբեր ուսումնական հաստատություններն ավարտեցին 22.600 հոգի:

ՍՍՌՄ կառավարության որոշմամբ 1956 թվականից Վերացված

է ուսման վարձը միջնակարգ ու բարձրագույն դպրոցներում և սահմանված է ձրի միջնակարգ ու բարձրագույն կրթություն:

Ժողովրդական կրթության ծավալման հետ մեկտեղ, լայնորեն զարգանում էր նաև կուլտուր-լուսավորական աշխատանքը: Շրջանային կենտրոններում և շատ գյուղերում կառուցվեցին կուլտուրայի պալատներ, ակումբներ: Մասսայական գրադարանների թիվը 1955 թվականին հասավ շուրջ 1660-ի՝ 1950 թվականի 1400-ի գիմաց: Ավելացան գրքերի ֆոնդերը, հասնելով 5 միլիոն հատորի:

Հինգերորդ հնգամյակի տարիներին ռեսպուբլիկայում զգալի աշխատանք ծավալեց Հայաստանի պարբերական մամուլը: Մամուլն օգնեց պարտիային ու կառավարությանը՝ քաղաքական ու տնտեսական խնդիրները կատարելու համար աշխատավորներին մորիլիզացնելու գործում: Զգալիորեն աճեց թերթերի ու ամսագրերի տիրաժը: Երևանում սկսեց վերահրատարակվել աշխարհում միակ քրդական թերթը՝ «Ռյա թազա»-ն («Նոր կյանք»): Ամեն տարի տրադիցիոն կարգով տեղի է ունենում ժողովրդական ստեղծագործության ցուցադրում: Անց են կացվում գյուղական, շրջանային, քաղաքային և ռեսպուբլիկական օլիմպիադաներ: Ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը խորապես թափանցել են Հայաստանի աշխատավորների կենցաղի մեջ: Ռեսպուբլիկայի սպորտի վարպետները սահմանել են համամիութենական և համաշխարհային շատ ռեկորդներ: Հայկական ՍՍՌ-ում աճում է առողջ, կրթված, կուլտուրական նոր սերունդ:

3. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զորրորդ և հինգերորդ հնգամյակների տարիներին Սովետական Հայաստանում ավելի ընդարձակվեցին գիտական հաստատությունները, աճեցին գիտական կադրերը: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիան ամրապնդվեց, բացվեցին նոր ինստիտուտներ, սեկտորներ, կազմակերպվեցին նոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ: Համալսարանում և մյուս բարձրագույն դպրոցներում հիմնվեցին նոր ամբիոններ և բաժիններ:

Հայաստանում գիտության բնագավառում ձեռք բերվեցին մեծ հաջողություններ: Առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցան ֆիզիկական, մաթեմատիկական և տեխնիկական գիտությունների գծով ձեռք բերված նվաճումները: 1946 թվականին Աշտարակի շրջանի Բյուրական գյուղում հիմնադրվեց աստղագիտարան, որը ՍՍՌ-ի խոշորագույն աստղագիտարաններից մեկն է: Հայկական

ՍՍՌԻ Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ Վ. Հ. Համբարձումյանի (ծնվ. 1908 թ.) ղեկավարությամբ Բյուրականի աստղագիտարանում ծավալվեց տիեզերքի գիտական հետազոտությունը:

Վ. Համբարձումյանը և նրա ղեկավարությամբ աշխատող երիտասարդ աստրոֆիզիկոսները հայտնաբերեցին նոր աստղային ասո-

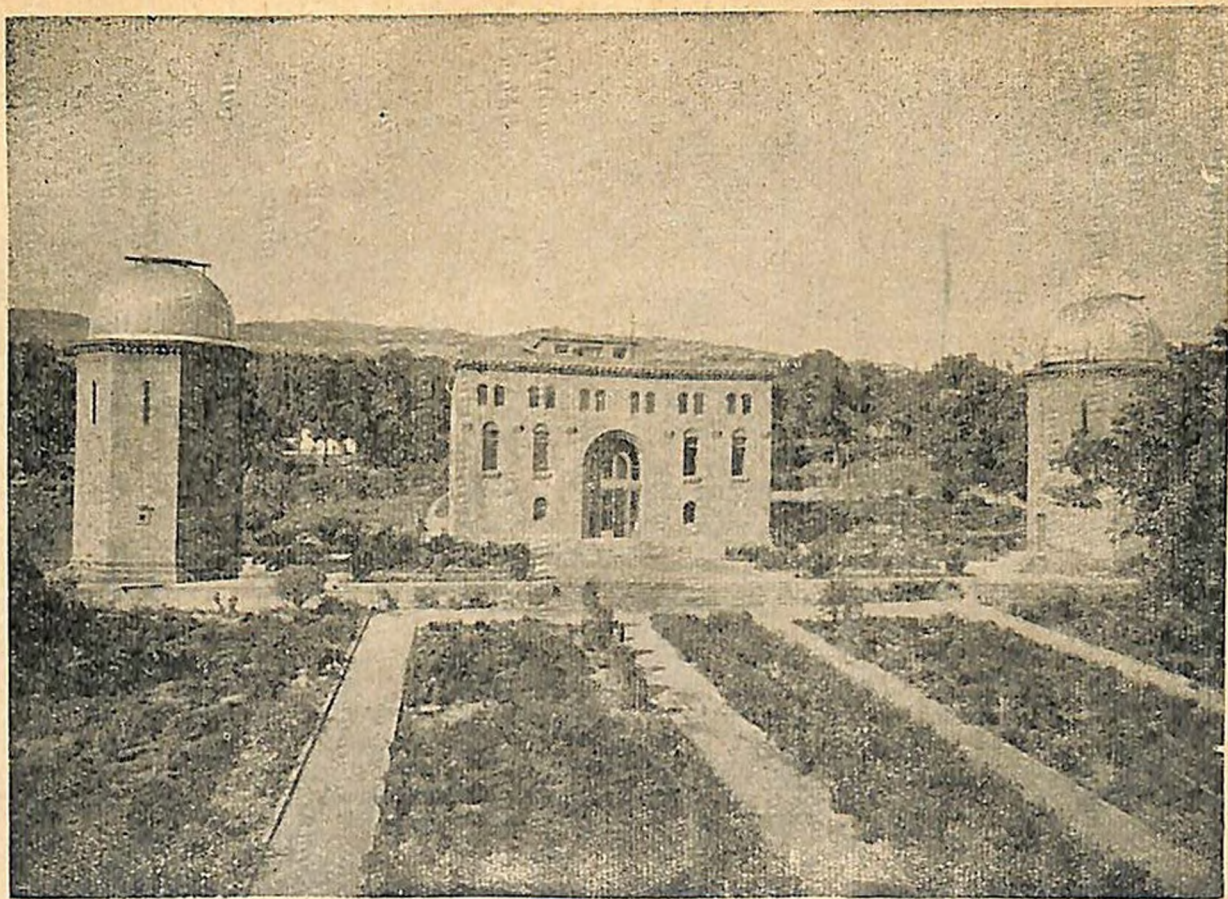
ցիացիաներ, որոնց ուսումնասիրման գործում հասան կարևոր արդյունքների: Բյուրականի աստղագիտարանի գիտական աշխատանքի արդյունքներն ու նրանց հեղինակները՝ Վ. Համբարձումյանը, Բ. Մարգարյանը արժանացան Ստալինյան առաջին կարգի մրցանակի:

Ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցան երկրաբանական գիտության բնագավառում Հայաստանի գիտնականների կատարած հայտնագործությունները: Հայկական ՍՍՌ

Ակադեմիոս Վ. Հ. Համբարձումյան Գիտությունների ակադեմիայի Երկրաբանական ինստիտուտը.

Երկրաբանական վարչության հետ միասին, ռեսպուբլիկայի շրջաններում գտան օգտակար հանածոների նոր, հարուստ հանքավայրեր, թանկարժեք մետաղների մեծ պաշարներ: Այդ հայտնագործությունների համար Հայկական ՍՍՌԻ Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ Ի. Գ. Մաղաքյանը և մի խումբ այլ երկրաբաններ արժանացան Ստալինյան մրցանակի: Հայաստանի գիտնականների հայտնաբերած նոր հանքավայրերում կառուցվեցին արտադրական խոշոր կոմբինատներ և ֆաբրիկաներ:

Հայաստանում նոր հաջողություններ ձեռք բերվեցին ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների բնագավառում: Գիտությունների ակադեմիայի Մաթեմատիկայի ու մեխանիկայի սեկտորը վերակազմվեց և ստեղծվեց Մաթեմատիկայի ու մեխանիկայի ինստիտուտը: Մաթեմատիկայի բնագավառում իր նոր աշխատություններով աչքի ընկավ երիտասարդ գիտնական Ս. Մերգելյանը, որը դեռ 1955 թվականին, 26 տարեկան հասակում, ընտրվեց ՍՍՌՄ

Բյուրականի աստղադիտարանը

Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ, իսկ 1956 թվականին՝ Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ:

Հայաստանում լայնորեն զարգանում են քիմիական ու երկրաբանական գիտությունները, նստատեղով ռեսպուբլիկայի ընդերքի հարստությունների հայտնաբերման և դրանք ժողովրդի կարիքներին ծառայեցնելու գործին: 1955 թվականին ստեղծվեց Նուրբ օրգանական քիմիայի նոր ինստիտուտը: Քիմիկոս Մանվել Մանվելյանը գտավ տեղական հումքից արժեքավոր նյութեր, բյուրեղապակի և ապակի ստանալու եղանակը:

Զարգանում են նաև հասարակական գիտությունները: Պատմության, գրականության, հայագիտության վերաբերյալ լույս են տեսել մի շարք մենագրություններ, ուժեղացել են ստեղծագործական կապերը Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և Մոսկվայի գիտնականների միջև: 1954—1955 թվականներին Բաքվում տեղի ունեցած ԽՍՀՄ-ի 50-ամյակին:

Հրատարակվեցին Հայկական ՍՍՌ-ի գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամներ Գրիգոր Ղափանցյանի (1887—1956) «Հայասան հայերի բնօրրան» և ուրիշ կարևոր աշխատությունները, Հրաչյա Աճառյանի (1876—1953) «Հայոց անձնանունների բառարանը» և «Հայոց լեզվի պատմությունը»: Բժշկական և կենսաբանական գիտությունների զարգացման գծով լուրջ քայլեր արվեցին ռուս մեծ ֆիզիոլոգ Պավլովի ուսմունքի հետագա ծավալման և կիրառման համար: ՀՍՍՌ-ի Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ Լ. Հովհաննիսյանը (ծնվ. 1885 թ.) հրապարակեց իր «Հայ բժշկության պատմություն» հինգ հատորանոց գիրքը: Հայաստանի պարտիական ու սովետական օրգանների որոշմամբ գյուղատնտեսական գիտական հիմնարկները վերակազմվեցին: Գիտությունների ակադեմիայի և Գյուղատնտեսության մինիստրության սիստեմում մտնող այդ հիմնարկները կենտրոնացվեցին Գյուղատնտեսության մինիստրության սիստեմում: Նրանց առջև խնդիր դրվեց՝ կոնկրետ կերպով և մոտիկից զբաղվել Հայաստանի գյուղատնտեսության վերելքի պրոբլեմներով:

Աճեցին գիտական աշխատողների կադրերը: 1950 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ի գիտական հիմնարկներում և բարձրագույն դպրոցներում հաշվվում էր 2000 գիտական և գիտա-մանկավարժական աշխատող, իսկ 1955 թվականին՝ 2516:

Հայաստանի գիտնականները նոր նվաճումներով հարստացնում են սովետական գիտություն հաջողությունները:

4. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետպատերազմյան հնգամյակների տարիներին սովետահայ գեղարվեստական գրականությունը անշեղորեն վարդապետվեց և հարստացավ նոր երկերով:

1946 թվականի սեպտեմբերին տեղի ունեցավ Հայաստանի սովետական գրողների երկրորդ համագումարը: Համագումարը քննարկեց սովետահայ գրականության վիճակը, վեր հանեց աշանձին գրողների երկերում եղած սխալներն ու թերությունները և կոնկրետ խնդիրներ առաջադրեց գրականությանը:

Հետպատերազմյան շրջանում հաղթահարվեց հայ գրողների ստեղծագործության թեմատիկայի սահմանափակվածությունը: Վերացնելով միակողմանիորեն պատմական հեռավոր անցյալով տարվելը, սովետահայ գրողներն իրենց երկերի գլխավոր թեման դարձրին սովետական իրականությունը, ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման համար ծավալված մեծ պայքարի հերոսական:

Ստեղծվեցին մի շարք երկեր, որոնց մեջ գեղարվեստորեն ցույց են տրված կոլտնտեսային գյուղի կյանքը, սոցիալիստական աշխատանքի հերոսները, արդյունաբերության նորարարները: Գրական երկերում մեծ տեղ դրավեց ժողովուրդների բարեկամության թեմատիկան: Հրատարակվեցին վիպակներ, պոեմներ, պատմվածքներ և այլ երկեր, որոնք նվիրված են սովետական բազմազգ ժողովրդի ռազմիկների մարտական բարեկամությանը 1941—1945 թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմի ռազմաճակատներում: Հաջող վարդապետվեց մանկական գրականությունը: Գրվեցին աշխարհի երկեր, որոնք սովետական երեխաներին պատմում են մեր Հայրենիքի վեհությունը, նրա հետագա հզորացման ու ծաղկման համար աշխատող և պայքարող հերոսների կյանքը, պատանիների ուսումնառական աշխատանքը:

1953 թվականին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան միջոցառումներ ձեռնարկեց գրական ժառանգության նկատմամբ թույլ տրված սխալներն ուղղելու համար: Վերահրատարակվեցին Բաֆու, Ռաֆայել Պատկանյանի և ուրիշ գրողների երկերը: 1954—1955 թթ. լույս տեսան խոշոր բանաստեղծ Ծղիշ Չարենցի երկերը և մենագրություն նրա կյանքի ու ստեղծագործության մասին:

Առաջին անգամ հրատարակվեց Ակսել Բակունցի Երկերի ժողովածուն:

1954 թվականին հայ ժողովրդի հետ միասին ՍՍՌՄ ժողովուրդները նշեցին հայ գրող, ռևոլյուցիոն մեծ դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի ծննդյան 125-ամյակը: Մոսկվայում ռուսերեն լեզվով լույս տեսան Մ. Նալբանդյանի Ընտիր Երկերը և դարձան մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների սեփականությունը: Հայ գրականության հարուստ ժառանգության ուսումնասիրությունն ու քննադատական յուրացումը մեծապես նպաստեց սովետահայ գրականության հետագա զարգացմանը:

1954 թվականին Երևանում կայացավ Հայաստանի գրողների երրորդ համագումարը: Համագումարին մասնակցում էին եղբայրական ռեսպուբլիկաների գրողների պատվիրակությունները, ինչպես նաև արտասահմանյան պրոգրեսիվ հայ գրողների ներկայացուցիչները: Համագումարը քննարկեց հայ գրականության հրատապ հարցերը, ընդհանրացրեց նրա զարգացման հաջողությունները, բացահայտեց թերությունները և նշեց գրականության բնագավառի նոր, կարևորագույն խնդիրները: Համագումարը Հայաստանի Գրողների միության նախագահ վերընտրեց գեղարվեստական խոսքի խոշորագույն վարպետ Ավետիք Իսահակյանին, որի 80 տարին լրացավ 1955 թվականին: Ա. Իսահակյանը ընտրված է Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի դեսպուտատ: Նա Հայաստանի Դիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս է: Բեղմնավոր աշխատանք էր կատարում հայ խոշորագույն արձակագիր Դերենիկ Դեմիրճյանը: «Վարդանանք» հայրենասիրական մեծ վեպից հետո նա սկսեց գրել «Մեսրոպ Մաշտոց» նոր պատմական վեպը, որը անավարտ մնաց: 1956 թվականի դեկտեմբերին Դեմիրճյանը վախճանվեց:

Վերջին տարիների հայ գրականության, մեջ հիմնական տեղ են գրավում ստեղծարար աշխատանքի և կոմունիզմի կառուցման համար սովետական մարդկանց մղած պայքարի հարցերը, Հայրենական Մեծ պատերազմում սովետական մարդկանց կատարած հերոսական սխրագործությունները, ժողովուրդների պայքարը հանուն խաղաղության: Արձակագիր Քոչարի «Մեծ տան զավակները» վեպում գունեղ կերպով նկարագրված է բազմազգ Սովետական ժողովրդի զավակների հերոսական սխրագործությունների մասին, Հայրենական Մեծ պատերազմի դժվարին փորձություններում ժողովուրդների բարեկամության մասին: Երիտասարդ գրող Սերո Խանզադյանը գրել է «Հողը» վեպը, պատկերելով հետպատերազմյան

հայ կոլտնային հասարակական գյուղի առօրյան: Գարեգին Սևունցի «Թեհրան» վեպը խոր և ճշմարտացի կերպով նկարագրում է Արևելքի պրոպրետարիատի մարդկանց պայքարը իմպերիալիստական դիշատիչների դեմ:

Ստեղծագործական նոր հաջողությունների հասան Հայաստանի բանաստեղծները: Սովետահայ գրականության լավագույն երկերը քննարկման դրվեցին Մոսկվայում հայ գրականության և արվեստի տասնօրյակի ժամանակ և արժանացան բարձր գնահատականների: Որոշ երկեր ու աշխատություններ են տվել հայ գրամատուրգները, գրական քննադատներն ու մանկական գրողները:

Հայ գրականության լավագույն երկերը թարգմանված են ՍՍՌՄ ժողովուրդների լեզուներով և դարձել են ընթերցողների լայն շրջանների սեփականությունը: Առաջին անգամ ռուսերեն թարգմանվեցին Նար-Դոսի, Չարենցի, Բակունցի, Դեմիրճյանի և մյուս գրողների մի շարք երկերը: Հայ գրականության տասնօրյակին ռուսերեն թարգմանվեցին և հրատարակվեցին հայ գրողների մոտ 80 դիրք: Տասնօրյակի ժամանակ Մոսկվայում, Լենինի անվան գրադարանում կազմակերպվեց հայ գրքի մեծ ցուցահանդես, որտեղ ցուցադրվեց սկզբնական շրջանից՝ 1512 թվականից մինչև մեր օրերը լույս տեսած հայերեն լեզվով գրականությունը, ինչպես նաև հնագույն ձեռագրեր: Առանձնապես լայնորեն ցուցադրվեցին ժամանակակից գրականությունը, Մարքսի և Էնգելսի աշխատությունները, հայերեն հրատարակությունները, Վ. Ի. Լենինի Երկերի 35 հատորանոց ժողովածուն, ռուս և համաշխարհային գրականության կլասիկ երկերի հայերեն թարգմանությունները և այլն:

5. ԱՐԱՅՈՒՄ

Հետպատերազմյան տարիներին հայկական արվեստն իր զարգացման մեջ կատարեց նոր, խոշոր առաջընթաց քայլ: Կոմպոզիտորները, դրամատուրգները, նկարիչներն ու դերասանները ստեղծեցին երաժշտական, դրամատիկական և կերպարվեստի նոր երկեր և հանդես բերեցին կատարողական արվեստի բարձր վարպետություն: Սովետահայ արվեստը զարգացավ ժողովրդական արվեստի ժառանգության յուրացման և հարստացման հիման վրա: Հայկական արվեստի մեջ ամենանշանակալիցն այն է, որ այդ արվեստը խորապես ժողովրդական է, ձևով ինքնատիպ-ազգային և ոգով հումանիստական ու ինտերնացիոնալիստական: Այդ արվեստը պատկերում է հայ ժողովրդի լավագույն դժերը՝ աշխատասի-

րովթյունը, մյուս ժողովուրդների հեղափոխական ունեցած բարեկամության զգացմունքը, պրոգրեսի և քաղաքականության ձգտումը, մարդասիրությունը, կենսունակությունը, ատելությունը դեպի թշնամիները, անասման սերը դեպի սոցիալիստական Հայրենիքը:

Հայկական արվեստի իսկական արիումֆը նրա տասնօրյակն էր Մոսկվայում 1956 թ. հունիսին: Տասնօրյակի օրերին հայկական արվեստի վարպետները ՍՍՌ Միության մայրաքաղաքի հանդիսականների առջև ցուցադրեցին այն հաջողությունները, որ վերջին տարիներս ձեռք էին բերվել հայ ժողովրդի հոգևոր կուլտուրայի զարգացման բնագավառում:

Հայկական երաժշտական արվեստի հպարտությունն է հանդիսանում Սպենդիարյանի անվան Լենինի շքանշանակիր օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնը: Օպերայի թատրոնի կատարողների կոլեկտիվը Մոսկվայի Մեծ թատրոնում ցուցադրեց կոմպոզիտոր Արմեն Տիգրանյանի «Դավիթ Բեկ» օպերան: Այդ օպերայում գլխավոր գործող յուր հայ ժողովրդական մասսան է: Օպերան վերակերտում է պանծալի զորավար Դավիթ Բեկի ղեկավարությամբ հայ ժողովրդի մղած պայքարի հերոսական էպոպեան օտարերկրյա զավթիչների դեմ: Թատրոնը բեմադրեց նաև Տիգրան Չուխաճյանի «Արշակ Երկրորդ» օպերան: Այս ներկայացումը գունեղ կերպով մարմնավորում է հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը: Թատրոնը երկրորդ անգամ մոսկվացիներին ցույց տվեց Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան, ինչպես նաև Չայկովսկու «Պիկովայա դամա» օպերան: Առաջին անգամ բեմադրվեց կոմպոզիտոր Գ. Նիկիտչևի «Սևան» բալետը: Օպերային թատրոնի կոլեկտիվում աճեցին արվեստի տաղանդավոր վարպետներ: Դրանցից են՝ ՍՍՌՄ ժողովրդական արտիստներ Մ. Թավրիզյանը, Տ. Սաղանդարյանը, Գ. Գասպարյանը, բեղմնավոր դերիժոր Ս. Չարեքյանը, արտիստներ Ա. Պետրոսյանը, Ն. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Սովետական Հայաստանում կան դրամատիկական թատերական տաղանդավոր կոլեկտիվներ: Դրանցից են Երևանի Գ. Սունդուկյանի անվան, Լենինականի Լ. Մուսվաթյանի անվան, Երևանի Ստանիսլավսկու անվան ռուսական թատրոնների կոլեկտիվները, Պատանի հանդիսատեսի թատրոնը և ուրիշներ: Դրամատիկական այդ թատրոնները ոչ միայն խնամքով պահպանել են երկու հազար տարվա անցյալ ունեցող հայ ազգային ռեալիստական թատրոնի լավագույն տրագիցիաները, այլև ստեղծում են նոր, բարձր գեղարվեստական և խորապես գաղափարական ներկայացումներ: Հայկական դրամատիկական թատրոնների լավագույն նվա-

ճումները ներկայացվեցին Մոսկվայում հայկական արվեստի տասնօրյակի օրերին: Փայլուն հաջողություններ ունեցավ Սունդուկյանի անվան թատրոնի կողեկուիվը: «Դա հիանալի, տաղանդավոր, բարձր կուլտուրա և պրոֆեսիոնալ վարպետություն ունեցող ղեկավարների թատրոն է» — գրել են Մոսկվայի թատերական խոշոր մասնագետները: Սունդուկյանի անվան թատրոնում են աշխատում Սովետական Միության ժողովրդական արտիստներ Վազարը Վազարշյանը, Հրաչյա Նիրսիսյանը, Վահրամ Փափազյանը, արվեստի ակադեմիկոս զործիշներ Օլգա Գուլազյանը, Ավետ Ավետիսյանը, Գուրգեն Զանիրենկյանը, Վարդան Աճեմյանը և ուրիշներ: Տասնօրյակի օրերին Սունդուկյանի անվան թատրոնը Մոսկվայում ցուցադրեց հրդիսական Հակոբ Պարոնյանի «Պաշտասար Աղլար», Գաբրիել Սունդուկյանի՝ «Էլի մեկ զոհ», Շիրվանզադեի՝ «Նամուս», Վրթանես Փափազյանի՝ «Ժայռ», Մաքսիմ Գորկու «Եզոր Բուրչևը և ուրիշները», Շեքսպիրի՝ «Օթելլո» կլասիկ երկերը: Լենինականի թատրոնը Մոսկվայի հանդիսականների առջև հանդես եկավ առաջին անգամ: Նա հաջողությամբ ցուցադրեց Ն. Զարյանի «Փորձադաշտ» կոմեդիան, Վ. Վազարշյանի «Օղակում» պատմա-ռեուլյուցիոն դրաման: Երևանի Ստանիսլավսկու անվան ռուսական պետական թատրոնը հանդիսանում է Սովետական Հայաստանում ռուսական կուլտուրայի խոշոր օջախներից մեկը: Թատրոնը բեմադրում է ռուս և հայ դրամատուրգների լավագույն երկերը: Այստեղ բեղմնավոր աշխատանք են կատարում ռեսպուբլիկայի ժողովրդական արտիստներ Ս. Սուդբինինը, Զ. Գուլեիշը, Ա. Գուլակյանը և ուրիշներ:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները բարձր են դնահատում և սիրում ժողովրդական երգի ու պարի արվեստը, որի տաղանդավոր, ստեղծագործ կատարողն է Հայֆիլհարմոնիայի հայկական երգի ու պարի անսամբլը: 1950 թվականին անսամբլին շնորհվեց «Վաստակավոր անսամբլի կոչում»: Երգի և պարի անսամբլը, ժողովրդական արտիստ Թաթուլ Ալթունյանի ղեկավարությամբ, վաստակել է ժողովրդի սերը: «Երաժշտական, երգեցիկ, խորեոգրաֆիկ ժողովրդական ստեղծագործության մեջ վերցնելով ամենաարժեքավորը, ամենացայտունն ու տիպականը, — գրել է «Պրավդա»-ն, — անսամբլը չի ընթացել պատճենավորման կամ արտաքին ոճավարդման ուղիով: Հավաքված նյութը նա ստեղծագործաբար վերամշակել է պրոֆեսիոնալ արվեստի բովում և այդ կատարել է տակտով ու ղեղարվեստական չափի ղգացումով: Իրենց բարձր վարպետությունը ցուցադրեցին նաև սիմֆոնիկ

օրկեստրը, Պետական երգչախումբը, Հայֆիլհարմոնիայի էստրադային օրկեստրը, Գուսանական երգի անսամբլը, Ռադիոյի ժողովրդական գործիքների անսամբլն ու մենակատարները, երաժշտական ուսումնարանների ու դպրոցների երիտասարդ կատարողները, Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի սաները:

Կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյան

նկարներ: Մոսկվայում կազմակերպվեց Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի նկարների ցուցահանդեսը: Հայկական արվեստի տասնօրյակի ընթացքում Մոսկվայում կազմակերպվեց հայ նկարիչների ու քանդակագործների ստեղծագործությունների ցուցահանդես:

Հայկական ՍՍՌ կինոարվեստը նույնպես հասավ որոշ հաջողությունների: Ստեղծվեցին «Սովետական Հայաստան», «Լեռնային լճի դադտնիքը», «Ուրվականները թողնում են դադաթները» և ուրիշ գեղարվեստական և դոկումենտալ ֆիլմեր:

Հայկական կուլտուրայի համար մեծ աշխատանք էր 1956 թվականի հունիսի 13-ին ՍՍՌՄ Մեծ թատրոնում տեղի տանեցած եզրափակիչ համերգը: Այդ համերգին ներկա էին Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության ղեկավարները, արտասահմանյան երկրների ներկայացուցիչները, բանվորներ, կոլտնտեսականներ, հյուրեր և զբաղվողական ռեսպուբլիկաներից:

Եզրափակիչ համերգի ժամանակ ելույթ տանեցան հայկական արվեստի լավագույն վարպետները: Այդ նշանավոր երեկոյի մասին պաշտոնական հաղորդման մեջ ասված է. «Համերգի տոնական

Ոչ քիչ նոր, ցայտուն դործեր են տվել սովետահայ կերպարվեստագետները: Ամեն տարի Հայաստանի մայրաքաղաքում կազմակերպվում են նկարիչների ցուցահանդեսներ, որտեղ ցուցադրում են նոր աշխատանքներ: Երևանի պատկերասրահ տարեցտարի հարստանում է նոր նկարներով: Այժմ պատկերասրահն ունի ավելի քան 10 հազար էքսպոնատ: 1955 թվականին Հայաստանի նկարիչներն ստեղծեցին ռուսական սոաջին ռեկուլցիայի իրադարձություններն արտացոլող մի շարք հիանալի

Ֆինալը Զ. Խաչատրյանի «Խնդության ներքողն» էր: Մեկը մյուսի հետևից բարձրանում են գեղարվեստորեն ձևավորված վարաբույրները: Բեմ են լցվում նորանոր կուլեկտիվներ: Այստեղ են համերգի բոլոր մասնակիցները, նրանց զլխավերևում փողփողում են Սովետական Միության Պետական դրոշը և եղբայրական տասնվեց ռեսպուբլիկաների դրոշները: Մոսկվայի Կրեմլի ֆոնի վրա բարձրանում է Վլադիմիր Իլյիչ Լենինի քանդակը: Պայծառ լույսով ողողված դեղատեսիլ պանորաման սիմվոլացնում է Մեծ Լենինի հիմնած Սովետական պետության ժողովուրդների միասնությունը, հանդիսավոր կերպով հնչում է Հայրենիքը, պարտիան, ժողովուրդը գովերգող ներքողը:

Հայ ժողովրդի բուն ծաղկող կուլտուրան տասնօրյակի ընթացքում հաջող քննություն բռնեց Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության առաջ, մեր Հայրենիքի պանծալի մայրաքաղաք Մոսկվայի արվեստասեր և խստապահանջ հասարակության առաջ:

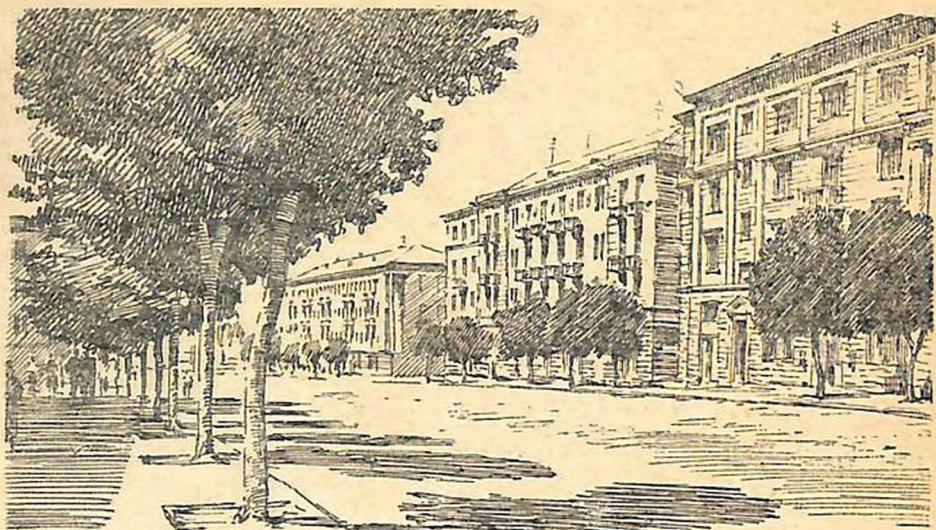

Հայկական ՍՍՌ-ի պատմության օրինակը ցույց է տալիս, թե ինչ տվեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան նախկինում ճնշված և իրավազուրկ մի ժողովրդի, ինչպես այդ ժողովուրդը վերածնվեց, ստեղծեց ազդային պետականություն, սոցիալիստական էկոնոմիկա, բարձր զարգացած սոցիալիստական կուլտուրա: Վերածնված հայ ժողովրդի կառուցած նոր կյանքի մեջ երևում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական ռևոլյուցիայի ծնունդ սովետական կարգի կենսունակությունը:

Միայն սովետական կարգերի պայմաններում հայ ժողովուրդը գտավ խաղաղ, ապահով կյանք, հնարավորություն ստացավ իր ստեղծագործ տաղանդը զարգացնել ամբողջ թափով, մասնակից դառնալ նոր հասարակարգի՝ Կոմունիզմի կառուցման մեծ գործին:

Հայ ժողովուրդը բարեկամական ձևիսխտ կապերով կապված է Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդների հետ: Շնորհիվ ժողովուրդների համագործակցության և փոխադարձ օգնության, օրեցօր աճում են նրանց նյութական ու հոգևոր պանծերը, որոնք պատկանում են բոլոր աշխատավորներին:

Սովետական Հայաստանը օտարության մեջ ապրող աշխարհի բոլոր հայերի միակ սպավենն է՝ օտարերկրյա շահագործումից ազատագրվելու և սեփական Հայրենիքի ծաղկում վերամիավորվելու

Մի տեսարան Երևանի Ստալինյան պողոտայից

Համար: Հայկական ՍՍՌ-ն պահպանում և է՛լ ամելի է զարգացնում հայ ժողովրդի կուլտուրական ժառանգությունը:

Սովետական Հայաստանի պատմությունը ցույց է տալիս, որ միայն Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիան, միայն սովետական կարգերը ճնշված ժողովուրդների համար բաց արեցին կապիտալիստական լծից ազատագրվելու ուղին:

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկան, Սովետական Միության 15 իրավահավասար անդամներից մեկը, մեր մեծ Հայրենիքի ժողովուրդների համերաշխ ընտանիքում, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, հաղթականորեն առաջ է ընթանում սոցիալիզմից դեպի կոմունիզմ:

ՀԱՄԱՌՈՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(1917 թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ — 1956 թ.)

1917 թ.

- 25 նոյեմբերի (7 նոյեմբերի) — Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիայի հաղթանակը Ռուսաստանում:
2 նոյեմբերի (15 նոյեմբերի) — Հրատարակվում է Ռուսաստանի Ժողովուրդների իրավունքների գեկլարացիան:
16 դեկտեմբերի (29 դեկտեմբերի) — Սովետական Ռուսաստանի Ժողովրդավետ օրոշմամբ Սոս. Շահումյանը նշանակվում է Կովկասի դործերի Ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար:
31 դեկտեմբերի (13 հունվարի 1918 թ.) — Սովետական Ռուսաստանի կառավարության գեկրիտը «Թուրքահայաստանի մասին»:

1918 թ.

- 12 փետրվարի¹ — Սկսվում է թուրքական բանակի արշավանքը գեպի Անդրկովկաս:
23 փետրվարի — Անդրկովկասյան կոնտրռեվոլյուցիոն սեյմի կազմակերպումը:
26 մայիսի — Անդրկովկասյան սեյմի ցրումը և Հայաստանի, Վրաստանի և Ադըրբեջանի բուրժուա-նացիոնալիստական կառավարությունների կազմակերպումը:
20 սեպտեմբերի — Բաքվի 26 կոմիսարների գնդակահարումը անդլիական ինտերվենտների և Անդրկովկասի կոնտրռեվոլյուցիոն ուժերի կողմից:

1919 թ.

Ապրիլ — Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդության Միության «Սպարտակ» կազմակերպության հիմնադրումը:

Սեպտեմբեր — Երևանում տեղի է ունենում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների անլեգալ խորհրդակցությունը, սրն րնտրում է ՌԿ(Բ)Պ Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ):

¹ 1918 թ. փետրվարի 1-ից բոլոր առնաթվերը ցույց են տրված նոր ուղմարով:

1920 ր.

- 18—19 հունվարի — Երևանում տեղի է ունենում Հայաստանի Կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին անընդալ կոնֆերենցիան:
- 28 ապրիլի — Սովետական կարգերի հաստատումը Ադրբեջանում:
- Մայիս — Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում:
- Հունիս — Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները ձևավորվում են որպես Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիա:
- 28 սեպտեմբերի — սկսվում է պատերազմը դաշնակների և թուրքերի միջև:
- 29 նոյեմբերի — Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում:
- 2 դեկտեմբերի — Վ. Ի. Լենինի ողջույնի հեռագիրը Հայաստանի աշխատավորությանը Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առթիվ:

1921 ր.

- Հունվար — Հայաստանի Պետական համալսարանի հիմնադրումը:
- 11 փետրվար — Ապստամբության սկիզբը Լոռվա «չեզոք գոտում» ընդդիմ մենշևիկների կառավարության:
- 13 փետրվարի — Դաշնակների փետրվարյան ավանսյուրայի սկիզբը:
- 25 փետրվարի — Սովետական կարգերի հաստատումը Վրաստանում:
- 2 ապրիլի — Դաշնակների փետրվարյան ավանսյուրայի լիկվիդացումը:
- 23 ապրիլի — Թուրքական օկուպանտները հեռացվում են Ալեքսանդրապոլի գավառից:
- 21 մայիսի — Սովետական Հայաստանի Ռեկոմը վերականգնվում է Հայկական ՍՍՌ Ժողկոմսովետի՝ Ա. Մյասնիկյանի նախագահությամբ:
- 13 հուլիսի — Ավարտվում է Զանգեզուրի ազատագրումը դաշնակցական բանդաներից:
- 1 դեկտեմբերի — Հայաստանում սկսվում են Սովետների տառջին ընտրությունները:

1922 ր.

- 26 հունվարի — ՀԿ(Բ)Պ առաջին համագումարի բացումը Երևանում:
- 30 հունվարի — Հայաստանի Սովետների I համագումարի բացումը Երևանում:
- 3 փետրվարի — Հայաստանի Սովետների I համագումարը հաստատում է Հայկական ՍՍՌ առաջին Կոնստիտուցիան:
- 19 փետրվարի — Թիֆլիսում բացվում է Անդրկովկասի Կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին համագումարը:
- 12 մարտի — Կազմակերպվում է Անդրկովկասյան Ֆեդերացիան:
- 30 նոյեմբերի — Հայաստանի Սովետների II համագումարի բացումը Երևանում:
- 10 դեկտեմբերի — Սովետների Անդրկովկասյան I համագումարի բացումը Բաքուում:
- 30 դեկտեմբերի — Սովետների Համամիութենական I համագումարի բացումը Մոսկվայում: ՍՍՌՄ-ի կազմակերպումը:

1923 ր.

- 13 մարտի — ՀԿ(Բ)Պ II համագումարի բացումը Երևանում:
- 20 մարտի — Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների II համագումարի բացումը Թիֆլիսում:
- 4 դեկտեմբերի — Հայաստանի Սովետների III համագումարի բացումը Երևանում:

1924 թ.

- 10 հունվարի — Սովետների Անդրկովկասյան II համագումարի բացումը Թիֆլիսում:
 21 հունվարի — ՍՄԿՊ և Սովետական սկստություն կազմակերպիչ, աշխատավորների մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի մահը:
 5 մայիսի — ՀԿ(բ)Պ III համագումարի բացումը Երևանում:
 12 մայիսի — Թիֆլիսում Անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների III համագումարի բացումը:

1925 թ.

- 12 մարտի — Հայաստանի Սովետների IV համագումարի բացումը Երևանում:
 30 նոյեմբերի — ՀԿ(բ)Պ IV համագումարի բացումը Երևանում:
 5 դեկտեմբերի — Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների IV համագումարի բացումը Թիֆլիսում:

1926 թ.

- 16 մայիսի — Շահագործման հանձնվեց Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանը:

1927 թ.

- 30 մարտի — Երևանում իր աշխատանքներն սկսեց Հայկական ՍՍՌ Սովետների V համագումարը:
 3 ապրիլի — Թիֆլիսում իր աշխատանքները սկսեց Սովետների Անդրկովկասյան IV համագումարը:
 29 հունիսի — ՍՍՌԿ Կենտրոնականի նախագահ Մ. Ի. Կալինինի այցելությունը Սովետական Հայաստան:
 24 հուլիսի — Ձորագետի հիմնադրումը:
 13 նոյեմբերի — ՀԿ(բ)Պ V համագումարի բացումը Երևանում:

1928 թ.

- 25 հուլիսի — Ահանաբոր գրող Մաքսիմ Գորկու այցելությունը Սովետական Հայաստան:
 8 նոյեմբերի — Համամիութենական Անաստրուժական-անասնաբուժական ինստիտուտի բացումը Երևանում:
 29 նոյեմբերի — Շահագործման հանձնվեցին Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի նոր մանարան գործարանը և Լենինականի հիդրոէլեկտրակայանը:

1929 թ.

- 20 հունվարի — ՀԿ(բ)Պ VI համագումարի բացումը Երևանում:
 7 ապրիլի — Երևանում իր աշխատանքներն սկսեց Հայկական ՍՍՌ Սովետների VI համագումարը:
 7 մայիսի — Սովետների Անդրկովկասյան V համագումարի բացումը Թիֆլիսում:
 Ֆելտեմբեր — Շահագործման հանձնվեցին Երևանի մետաղամշակման և մետաքսի գործարանները:

1930 ր.

- 1 մարտի — Սկսում է աշխատել Սարգարաբադի (Հոկտեմբերյանի) ՄՏԿ-ն — առաջինը Սովետական Հայաստանում:
- 2 մայիսի — Սկսվում է ռեսպուբլիկայի խոշոր հիդրոէլեկտրակայաններից մեկի՝ Քանաքեռգէսի շինարարությունը:
- 24 մայիսի — ՀԿ(Բ)Պ VII համագումարի բացումը Երևանում:
- 5 հունիսի — Անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների VI համագումարի բացումը Թիֆլիսում:
- 25 հուլիսի — ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմի որոշումը ընդհանուր պարտադիր տարրական ուսուցում մտցնելու մասին:
- 1 սեպտեմբերի — Երևանի Շինարարական ինստիտուտի (հետագայում Պոլիտեխնիկ ինստիտուտ) բացումը:
- 29 նոյեմբերի — Սկսում է աշխատել Երևանի Մանկավարժական ինստիտուտը:

1931 ր.

- 8 հունվարի — Երևանում բացվում է առաջին քրդական տեխնիկումը:
- 21 փետրվարի — Սովետների Անդրկովկասյան VI համագումարի բացումը Թիֆլիսում:
- 20 սեպտեմբերի — Սա. Շահումյանի հուշարձանի բացումը Երևանում:

1932 ր.

- 17 հունվարի — ՀԿ(Բ)Պ VIII համագումարի բացումը Երևանում:
- 7 նոյեմբերի — Մինչևան—Ղափան երկաթուղու դորժարկումը:
- 15 նոյեմբերի — Զորագէսի հանդիսավոր բացումը:

1933 ր.

- 12 հունվարի — Սկսում է աշխատել Երևանի տրամվայը:
- 20 հունվարի — Երևանի Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնի բացումը:
- 14 հունիսի — Երևանում բացվում է հարվածային կոլտնտեսականների ռեսպուբլիկական առաջին համագումարը:
- 29 նոյեմբերի — Գործարկվում է Դավալուի (այժմ Արարատ) ջեմենտի գործարանը:
- 29 նոյեմբերի — Գործարկվում է Ղարաբիլիսայի (այժմ Կիրովական) բլմիական կոմբինատը:

1934 ր.

- 10 հունվարի — ՀԿ(Բ)Պ IX համագումարի բացումը Երևանում:
- 1 օգոստոսի — Հայաստանի Սովետական դրոշների առաջին համագումարի բացումը Երևանում:
- 1 դեկտեմբերի — Շահադադոթման ևն հանձնվում Երևանի նորակառույց ծխախոտի և մականոն-կարամելի ֆաբրիկաները:

1935 թ.

- 10 հունվարի — Հայկական ՍՍՌ Սովետների VIII համագումարի բացումը Երևանում:
- 14 հուլիսի — ՍՍՏԴ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի բացումը Երևանում:
- 5 օգոստոսի — Հին ինականի մոսի կոմբինատի գործարկումը:
- 29 նոյեմբերի — ՍՍՌՄ Կենտրոնական Նախագահ Մ. Ի. Կալինինի ժամանումը Երևան՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 15-րդ տարեգարծի կապակցությամբ:
- 30 դեկտեմբերի — Սովետական Հայաստանի աշխատավորության գերեզաշխայի ընդունվելուց չորս օր անց:

1936 թ.

- 14 հունիսի — Սկսվեց ՍՍՌՄ նոր Կոնստիտուցիայի նախագծի համաժողովրդական քննարկումը Հայաստանում:
- 19 նոյեմբերի — Հայկական ՍՍՌ Սովետների IX արտակարգ Համագումարի բացումը Երևանում:
- 5 դեկտեմբերի — ՍՍՌՄ Սովետների 8-րդ արտակարգ համագումարը հաստատում է ՍՍՌՄ նոր Կոնստիտուցիան:

1937 թ.

- 23 մարտի — Հայկական ՍՍՌ Սովետների IX Արտակարգ համագումարը հաստատեց Հայկական ՍՍՌ նոր Կոնստիտուցիան:
- 26 մայիսի — Հայաստանի Կ(Բ)Պ X համագումարի բացումը Երևանում:
- 15 նոյեմբերի — Ստանիսլավսկու անվան ռուսական պիստական թատրոնի բացումը Երևանում:
- 8—10 դեկտեմբերի — ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի ղեկավարության թեկնածու Ս. Ի. Միկոյանի հանդիպումը ընտրողների հետ Երևանում:
- 12 դեկտեմբերի — Տեղի ունեցան ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի առաջին գումարման ընտրությունները:

1938 թ.

- 2 հունիսի — Հայաստանի Կ(Բ)Պ XI համագումարի բացումը Երևանում:
- 12 հունիսի — Տեղի ունեցան Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի առաջին գումարման ընտրությունները:

1939 թ.

- 26 փետրվարի — Հայաստանի Կ(Բ)Պ XII համագումարի բացումը Երևանում:
- 15 սեպտեմբերի — Սկսվեց հայկական ժողովրդական էպոսի «Սասունցի Դավիթի» հաղարամյակի տոնակատարությունը:
- 2 հոկտեմբերի — Հայկական արվեստի առանձնապիկ սկիզբը Մոսկվայում:

1940 թ.

- 11 մարտի — Հայաստանի Կ(Բ)Պ XII համագումարի բացումը Երևանում:
- 28 մայիսի — Հայաստանի ժամանեց ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահ Մ. Ի. Կալինինը:

- 23—25 հոյեմբերի — Սովետական Հայաստանի 20-ամյակի տոնակատարությունը:
 24 հոյեմբերի — Վ. Ի. Լենինի հուշարձանի հանդիսավոր բացումը Երևանի Լենինի անվան հրապարակում:
 18 դեկտեմբերի — Շահագործման է հանձնվում Ս. Մ. Կիրովի անվան Երևանի կոմբինատը:

1941 թ.

- 10 մայիսի — Հայ գրականության սասնորչակի բացումը Մոսկվայում:
 22 հունիսի — Ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտագրուժ հարձակումը Սովետական Միության վրա. Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի սկիզբը:
 30 հունիսի — Պաշտպանության Պետական կոմիտեի ստեղծումը:

1942 թ.

- Հուլիս — Կովկասի հերոսական պաշտպանության սկիզբը:
 23 օգոստոսի — Տեղի է ունենում Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգ Թբիլիսիում:
 հոյեմբեր — Հայ ժողովրդի նամակը ռազմաճակատում գտնվող հայ մարտիկներին (հրապարակվել է «Պրավդա» թերթում 1943 թ. փետրվարի 27-ին):

1943 թ.

- 2 փետրվարի — Ստալինգրադի շրջանում գերմանա-ֆաշիստական զորքերի շրջապատված խմբի լիկվիդացիան. Ստալինգրադի ճակատամարտի ավարտումը:
 9 հոկտեմբերի — Գերագույն Գլխավոր հրամանատարի հրամանով, Կովկասի ազատագրման մարտերում, Թամանում աչքի ընկնելու համար հայկական 89 դիվիզիային շնորհվում է «Թամանյան» կոչումը:
 29 հոյեմբերի — Հիմնադրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիան:

1944 թ.

- 3 հունվարի — Հայկական 409-րդ դիվիզիան մասնակցում է Կիրովոգրադ քաղաքի ազատագրմանը և ստանում է «Կիրովոգրադյան» կոչում:
 29 հունվարի — Մոսկվայում բացվում է հայկական երաժշտության ցուցադրումը:
 21 փետրվարի — Փարիզում ֆաշիստական զավթիչները գնդակահարում են ինտերնացիոնալ պարտիզանական ջոկատի հրամանատար, կոմունիստ, բանաստեղծ Միսաք Մանուշյանին:

1945 թ.

- 6 մարտի — Սովետական Միության Հերոս Նելսոն Ստեփանյանին հետմահու շնորհվում է Սովետական Միության Կրկնակի Հերոսի կոչում:
 3 ապրիլի — Պաշտպանության Պետական կոմիտեի փոխանցիկ դրոշի հանձնումը Հայկական ՍՍՌ Ստեփանավանի շրջանին:
 2 մայիսի — Սովետական Բանակի զորքերի շարքում Հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիան մասնակցում է Բեռլինի գրավմանը:
 8 մայիսի — Ֆաշիստական Գերմանիայի զինված ուժերի անվերապահ կապիտուլյացիան: Սովետների Միության Հայրենական Մեծ պատերազմը պաշտոնապես հաղթանակով:

- 35 հուլիսի — Պաշտպանության Պետական կոմիտեի փոխանցիկ դրոշը հանձնվում է Երևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանին՝ բարձր ցուցանիշների համար։
- 12 օգոստոսի — Հաստատվում և հրապարակվում է Հայկական ՍՍՌ Պետական Հիմնը։
- 9 օգոստոսի — 2 սեպտեմբերի — Սովետական Բանակը հաղթական մարտեր է մղում ճապոնական իմպերիալիզմի դեմ։
- 21 նոյեմբերի — ՍՍՌՄ կառավարությունը որոշում է ընդունում արտասահմանյան հայերի հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին։
- 25 նոյեմբերի — Տոնվում է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 25-ամյակը։

1946 թ.

- 6 փետրվարի — Ա. Ի. Միկոյանի հանդիպումը Երևանի Ստալինյան ընտրածեհ օկրուգի ընտրողների հետ։
- 10 փետրվարի — ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի ներկրորդ գումարման ընտրությունները։
- 25 սեպտեմբերի — Հայաստանի Սովետական գրողների II համագումարի բացումը Երևանում։
- Պեկտեմբեր — Բյուրականում հիմնադրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի աստղագիտարանը։

1947 թ.

- 9 փետրվարի — Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ներկրորդ գումարման ընտրությունները։
- 21 դեկտեմբերի — Համկ(ը)Պ Կենտկոմին կից Մարքսի—Էնգելսի—Լենինի ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի կազմակերպումը Երևանում։
- 24 դեկտեմբերի — Շահագործման է հանձնվում Սպիտակի շաքարի գործարանը։

1948 թ.

- 5 հունիսի — Հրապարակվում է ՀԿՊ Կենտկոմի պլենումի որոշումը ուսուցութիկայի կոլտնտեսությունների էլեկտրիֆիկացման մասին։
- 12—14 նոյեմբերի — ՀԿ(ը)Պ XIV համագումարը Երևանում։

1949 թ.

- 27 հունիսի — Երևանում բացվում է Հայաստանի սովետական ճարտարապետների II համագումարը։

1950 թ.

- 10 մարտի — ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի գեպուռառություն թեկնածու Ա. Ի. Միկոյանի հանդիպումը ընտրողների հետ Երևանում։
- 6 նոյեմբերի — Խ. Արուսյանի արձանի բացումը Երևանում։
- 29 նոյեմբերի — Հայկական ՍՍՌ-ի 30-ամյակի տոնակատարությունը։

1951 թ .

20 մարտի — ՀԿՊ XV համագումարի բացումը Երևանում:

13 հունիսի — Հրապարակվում են Հայկական ՍՍՌ Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման չորրորդ հնգամյա պլանի կառավարման արդյունքները:

1952 թ.

Սեպտեմբեր — Ավարտվում է Վ. Ի. Լենինի երկերի 35 հատորների հայերեն հրատարակությունը:

20 սեպտեմբերի — Երևանում բացվում է ՀԿՊ XVI համագումարը:

17 դեկտեմբերի — Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի նախագահության Հրամանագրով հաստատվում է Հայկական ՍՍՌ Պետական զրոշակը:

1953 թ

22 փետրվարի — Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու 125-ամյակի նշումը:

5 մարտի — ՍՍՌՄ Մինիստրների Սովետի նախագահ և ՍՄԿՊ Կենտկոմի քարտուղար Ի. Վ. Սաալինի մահը:

1954 թ.

11 մարտի — ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի գեպուսատություն թեկնածու Ա. Ի. Միկոյանի հանդիսությունը ընտրողների հետ Երևանում:

12 մարտի — ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի չորրորդ գումարման ընտրությունները:

14 փետրվարի — ՀԿՊ XVII համագումարի բացումը Երևանում:

Գեկտեմբեր — Հայ ռեզիստցիոն-դեմսկրատ Մ. Նալբանդյանի ծննդյան 125-ամյակի տոնակատարությունը:

1955 թ.

6 մարտի — Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի չորրորդ գումարման ընտրությունները:

1956 թ.

19 հունվարի — ՀԿՊ XVIII համագումարի բացումը Երևանում:

14 փետրվարի — ՍՄԿՊ XX համագումարի բացումը Մոսկվայում:

1—13 հունիսի — Հայկական գրականության և արվեստի տասնօրյակը Մոսկվայում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին բաժին

ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍՈՎՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ԵՎ
ԱՄՐԱՊՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
(1917—1921)

Գ Լ Ո Ւ Խ I

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և Սովետական
իշխանության հաստատումը Հայաստանում (1917—1920)

1. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և իրագրու-
թյունը Անդրկովկասում ու Հայաստանում 5
2. Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների պայքարը Սովետական
իշխանության հաստատման համար 1918—1920 թթ. 19
3. Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում 28

Գ Լ Ո Ւ Խ II

Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հաղթանակը 1921 թվականի
փառափայտական կռիվներում

1. Սոցիալիստական շինարարության առաջին քաջերը 36
2. Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թվականին, բան-
վորների և գյուղացիների հաղթանակը այդ կռիվներում 44

Երկրորդ բաժին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍԻՆ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂԱՅ
ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1921—1937)

Գ Լ Ո Ւ Խ III

Հայկական ՍՍԻՆ-ն ժողովրդական տնտեսության վերականգնման
տարիներին (1921—1925)

1. Ռեսպուբլիկայի զրույթունը քաղաքացիական կռիվներից հետո 65

2. Նոր տնտեսական քաղաքականությունը. խաղաղ շինարարության առաջին հաջողությունները	69
3. Հայկական ՍՍՌ-ի առաջին Կոնստիտուցիայի ընդունումը. Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի և ՍՍՌ-ի կազմակերպումը	79
4. Հայկական ՍՍՌ-ն ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանի վերջում	91
5. Կուլտուրական շինարարությունը Հայկական ՍՍՌ-ում 1921—1925 թթ.	110

Գ Լ Ե Խ IV

Հայկական ՍՍՌ-ն երկրի ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման համար մղվող պայքարում, սոցիալիզմի հիմքի կառուցումը (1926—1932)

1. Սոցիալիստական ինդուստրացման և կոլտնտեսային շինարարության առաջին քայլերը Հայաստանում	122
2. Սովետական Հայաստանի առաջին հնգամյա պլանը. սոցիալիստական մրցության կազմակերպումը	133
3. Անցումը գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացմանը. կուլակության, որպես դասակարգի լիկվիդացիան	139
4. Սոցիալիստական շինարարության հետագա ծավալումը. Հայկական ՍՍՌ-ի առաջին հնգամյա պլանի կատարումը	146

Գ Լ Ե Խ V

Հայկական ՍՍՌ-ն ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումն ավարտելու և սոցիալիզմի հաղթանակի համար մղած պայքարի տարիներին (1933—1937)

1. Միջազգային դրությունը 1933—1937 թվականներին	163
2. Ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյակի խնդիրները	166
3. Երկրորդ հնգամյա պլանի իրագործումը	171
4. Հայկական ՍՍՌ-ի նոր Կոնստիտուցիան. Հայաստանը միութենական ուսարկություն	187

Երրորդ բաժին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-Ն ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻՅ ԱՍՏԻՃԱՆԱԲԱՐ ԿՈՄՈՆԻՉՄԻՆ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅԲԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1938—1956)

Գ Լ Ե Խ VI

Հայկական ՍՍՌ-ն սոցիալիզմից աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու համար մղվող պայքարի նախապատերազմյան տարիներին (1938—1941)

1. Երրորդ հնգամյա պլանը և նրա կատարման ընթացքը Հայկական ՍՍՌ-ում	197
---	-----

2. ՍՍՌՄ-ի արտարին բաղադրականությունը և պայքարը խաղաղության համար 1938—1941 թվականներին	308
--	-----

Գ Լ Ո Ւ Խ V I I

Կուլտուրական ռեպրեսիան Հայկական ՍՍՌ-ում (1926—1941)

1. Ժողովրդական կրթությունը	213
2. Բարձրագույն կրթության և գիտության զարգացումը	218
3. Սովետական գրականությունը և արվեստը	223

Գ Լ Ո Ւ Խ V I I I

Հայկական ՍՍՌ-ն Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին (1941—1945)

1. Հայրենական Մեծ պատերազմի սկիզբը. Սովետական Հայաստանի ուժերի մոբիլիզացումը	236
2. Սովետական Հայաստանը Կովկասի պաշտպանության օրերին և պատերազմի ընթացքի մեջ արմատական բեկման տարում. հայ ժողովրդի զավակները ռազմաճակատներում	249
3. Սովետական Հայաստանի աշխատավորների պայքարը ռազմական պատվերների կատարման համար. համաժողովրդական ռեզուցիոնը ռազմաճակատին	264
4. Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը սովետական զորքերի ընդհանուր հարձակմանը և պատերազմի ավարտական մարտերին	276
5. Սովետական Միության հաղթանակի աղբյուրները Հայրենական Մեծ պատերազմում	288
6. Կուլտուրական շինարարությունը Հայկական ՍՍՌ-ում Հայրենական պատերազմի տարիներին	291

Գ Լ Ո Ւ Խ I X

Հայկական ՍՍՌ-ն ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման շուրջոդ ննգամյակի տարիներին (1946—1950)

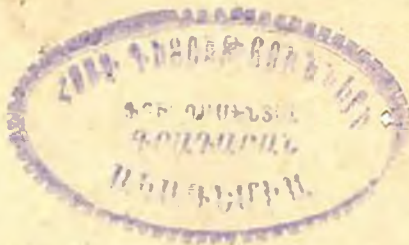
1. Դեմոկրատական և խմպերիալիստական լազերները	301
2. Անցումը խաղաղ շինարարության. Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական տնտեսության զարգացման նոր խնդիրները	303
3. Արտասահմանում ապրող հայերի հայրենագարծությունը Սովետական Հայաստան	306
4. Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորների պայքարը հնգամյա պլանը կատարելու համար	308

Հայկական ՍՍՌ-ն հինգերորդ հնգամյակի տարիներին (1951—1955)

1. ՍՄԿՊ XIX համագումարը. հինգերորդ հնգամյա պլանի վերաբերյալ դիրքեկտիվները	321
2. Հայկական ՍՍՌ-ի հետագա զարգացման խնդիրները հինգերորդ հնգամյակում. աշխատավորության պայքարն այդ խնդիրների կենսագործման համար	323
3. Հայաստանի կոմունիստների և բոլոր աշխատավորների կուռ համախմբվածությանը պարտիայի կենտկոմի և Սովետական կառավարության շուրջը	326
4. Հայ ժողովրդի պայքարը խաղաղության համար	329
5. Հայկական ՍՍՌ-ի զարգացման հինգերորդ հնգամյա պլանի կատարման հիմնական հանրագումարները	331
6. ՍՄԿՊ XX համագումարը. Հայկական ՍՍՌ-ն վեցերորդ հնգամյա պլանի կատարման համար մղվող պայքարում	339

Կուլտուրայի զարգացումը Հայկական ՍՍՌ-ում հետպատերազմյան տարիներին (1946—1956)

1. Սովետական պեւթյան հոգատարությունը ժողովրդի կուլտուրական պահանջմունքների բավարարման նկատմամբ	344
2. Ժողովրդական կրթությունը և լուսավորությունը	345
3. Գիտությունը	347
4. Գրականությունը	351
5. Արվեստը	353
Համառոտ ժամանակագրություն (1917 թ. հոկտ.—1956 թ.)	359

Տեխն. խմբագիր՝ Լ. Ազիզբեկյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Աբգաբյան

ՎՖ 08706: Հրատ. 1474: Պատվեր 1265: ԽՀԽ. 436: Տիրաժ 20.000:

Թուղթ՝ $60 \times 92\frac{1}{16}$: Տպագր. $23\frac{1}{4}$ մամ. + 1 ներդիր, հրատ. 20,5 մամ.:

Հանձնված է արտադրության 19/VI 1957 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 10/IX 1957 թ.:

Դիւնը՝ 4 ռ. 15 կ.:

Կազմը՝ 1 ռ. 50 կ.:

Հայկ. ՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ-
արդյունաբերության Դիխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան,
Ալավերդյան փող. № 65:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033619

(574)

A II
33610

ԳԻՆԸ 5. Ռ. 65 4.